

ItK 2

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1977**

A TARTALOMBÓL

Fenyő István: A Kritikai Lapok harca az irodalom reszpublikájáért
Kiss Ferenc: Kosztolányi publicisztikája a világháború éveiben
Botka Ferenc: Az emigráció prózairodalma a Szovjetunióban

*
Barta János: Vajda János szerelmi lírájáról I.

*
Borsa Gedeon: A „Reggeli éneklések” és Kálmáncsehi Sánta Márton
Gál István: Babits Mihály és Basch Lóránt a Baumgarten-alapítvány első tíz évéről

Szemle

Antonius de Bonfinis: Rerum Hungaricarum Decades (Szepessy Tibor)
Kókay György: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849
(Fenyő István)
„Sorsotok előre nézzétek” (Mezei Márta)
Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag (Szegegy-Maszák Mihály—Veres András)
Vita Zsigmond: Jókai Erdélyben (Nagy Miklós)
Fenyő Miksa: Feljegyzések és levelek a Nyugatról (Rónay László)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1977. LXXXI. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

Fenyő István: A Kritikai Lapok harca az irodalom
reszpublikájáért 133

Kiss Ferenc: Kosztolányi publicisztikája a világhá-
ború éveiben 150

Botka Ferenc: Az emigráció prózairodalma a Szovjetunió-
ban 168

Évforduló

Barta János: Vajda János szerelmi lírájáról I. 180

Kisebbségi közlemények

Vörös Imre: A Károlyi család és a korai felvilágosodás.
197 + Szabó Mihály: Vél és valódi párhuzamok Czuczor Gergely és Petőfi művei között. 203 + Szabó Zoltán:
A századvégi impresszionizmus stílusformái 207

Adattár

Borsa Gedeon: A „Reggeli éneklések” és Kálmáncsehi
Sánta Márton 215

Mészáros István: Apácai ürtügyén egy 1641 előtti iskolai
Georgica-fordításról 229

Szaunder Mária: Verseghy Ferenc ismeretlen kéziratai 241

D. Szemő Piroška—Szállási Árpád: Vajda János-levelek,
rőla szóló írások 246

Gál István: Babits Mihály és Basch Lőránt a Baumgar-
ten alapítvány első tíz évéről 258

Szemle

Antonius de Bonfinis: Rerum Hungaricarum Decades
(Szepessy Tibor) 262

Kókay György: A magyar irodalomtörténet bibliográ-
fiája 1772—1849 (Fenyő István) 264

„Sorsotok előre nézzétek” (Mezei Márta) 268

Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag
(Szegedy-Maszárik Mihály—Veres András) 270

Vita Zsigmond: Jókai Erdélyben (Nagy Miklós) 273

Fenyő Miksa: Feljegyzések és levelek a Nyugatról (Rónay
László) 276

*

Pázmány Péter: Krisztus látható egyházáról. Diatriba
theologica. — Carla Corradi: Parma e l'Ungheria. —
Takáts Gyula: Hódolat Berzsenyi szellemének. —
Péterffy Ida: Horváth Ádám levelezése „poétiáival”.
— Móra Ferenc ifjúkori versei. — Bálint György:
Rejtsd el az örömd. — Emmerich András: Entstehung
und Entwicklung der sogenannten Völkischen Bewegung
in Ungarn (1920—1956). — Hazatért szövegek. — Gy-
gyai Albert: Késői tallózás. (Bitskey István, Kulcsár
Péter, Laczkó András, Szabó Mihály, Makay Gusztáv,
Petrányi Ilona, Csűrös, Miklós, Vásárhelyi Miklós,
Ferenczi László) 279

Kronika

A XIX. századi irodalomtörténeti kutatások helyzetéről
(Németh G. Béla) 290

Petőfi verseinek készülő metrikai monográfiájáról (Szu-
romi Lajos) 294

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Menei út 11—13.

A KRITIKAI LAPOK HARCA AZ IRODALOM RESPUBLIKÁJÁÉRT

1. A folyóirat létrejötte

A kritika műfajának kibontakozását a rendi Magyarországon a nemesi gondolkodás különféle elfoglaltságai nagymértékben hátráltatták. Az *Élet és Literatura* – *Muzáron* felvilágosító, a bírálat polgárjogát népszerűsítő tevékenysége ezen kétségkívül sokat enyhített, de még Kölcsey és Szemere kitűnő folyóirata is jóval inkább a kritika jogosultsága mellett érvelő írásokat tett közzé, mintsem egyedi műkritikákat. A feudális abszolutizmus szellemisége azonban 1830 júliusában Párizsban oly nagy vereséget szenvedett, hogy ennek kisugárzása felszabadító erővel hatott azokra a reformer eltökéltségű, ifjú írókra, akiket Kisfaludy Károly az *Aurora* című zsebkönyve körében felnevelt.

E fiatalok egy kritikai folyóirat tervét már régóta melengették magukban. Régóta vágyódtak egy olyan orgánus után, amelyben tételesen is megfogalmazhatnák új eszméiket, a romantika és a liberalizmus elveit. Az első elgondolás Toldyban született meg: legközelebbi barátjának, Bajzának 1826. január 21-én írott levelében veti fel először egy *Kritikai levelek* című folyóirat tervét.¹ S már itt oly szerkesztési princípiumokat tűz maguk elé, amelyek utóbb rendre megvalósultak. „... Semmi forma ki nem volna belőle zárva, és semmi személyes tekintetek itt helyt nem találnának. Semmi sem olyan szent, hogy éles próbakőre ne vethetnének, de semmi nem is silány, hogy ostromra ne méltattatnék... Bántassék meg a publikum, bántassanak meg félszeg diktátoraink, rohanjanak ellenünk pszeudókritikusaink villámai!” Munkatársaknak azokat javasolja, akik a vállalkozásban csakugyan részt is vettek: Kisfaludyt, Vörösmartyt, Bajzát, Stettner és önmagát.

Elgondolása a szerkesztő személyét illetően is bevált, csak némi vargabetűvel. Toldy – az *Aurora*-körrel egyetértésben – Bajzát akarta szerkesztőnek. Barátja azonban – ki különben a tervvel kezdettől fogva egyetértett – eleinte hallani sem akart a szerkesztői posztról, s még a recenzensi munkától is idegenkedett.² Toldy szándéka – anyagi és szervezeti nehézségek miatt – egyelőre úgyis csak szándék maradt. A helyzet 1829 tavaszán változott meg. Az *epigramma teóriája* körül kibontakozott polémiában Bajza oly szép sikert aratott, hogy megjött a kedve: Pesten letelepedve most már ő maga látott hozzá a vállalkozás megvalósításához. 1829 augusztusában immár Bajza az, aki lelkesen tudósítja barátját arról, hogy a jövő novemberi vásárig a „Kritikai levelek” megjelenik. Munkára serkentő híradása a folyóirat majdani tendenciájából sokat előlegez: „... Agyon fogjuk verni mind ezeket a huncfutokat; de az első kötetbe a nagy hírüket kell bántanunk, hogy a dolog lármát okozzon.”³

Bajza még inkább azonosult a feladattal, amikor az 1830-as év folyamán Pest-Budán szinte mindenki az újabb „pör”, a *Conversations-Lexikon* ügyében a konzervatív írókkal vívott összecsapásról beszélt. Ez a vita fordulópontot jelzett a sajtóban is: egy időserű irodalmi jelenség körül először szervezte és szóaltatta meg a közlemény hangját. Életet, mozgást vitt az irodalomba – amint arról

¹ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI Ambrus. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 9. Bp. 1969. 276–277.

² Uo. 286–287., ill. 398.

³ Uo. 468–469.

Bajza nemegyszer számolt be ujjongva külföldön utazó barátjának – s az irodalmat bevitte a közéletbe, a közgondolkodásba: válogatott kevesek széplelkű passziójából széles körű olvasó rétegek kollektív ügyévé kezdte változtatni azt.⁴

E vita során az írók és az olvasók egyaránt hozzászóltak ahhoz, hogy az irodalom nem csupán ismeretszerzés, gyönyörűség vagy kedvtelés, hanem állásfoglalás és harc dolga is – nem utolsósorban a sajtó nyilvánossága nyújtotta fegyverekkel. Küzdelemé, amelyben a Dávid esetleg meggyőzheti a Góliátot. „... mi egész félelmes auktoritást szerzettünk magunknak ezen pör által” – büszkélkedik 1830 júniusában Bajza, s most már csak a júliusi forradalom végső lökése kellett ahhoz, hogy a fiatalok elhatározása valósággá váljék.⁵ 1831 elején került az olvasók kezébe a *Kritikai Lapok* első füzeté, 1833. március 16-án a második, 1833. augusztus 28-án a harmadik, 1834. február 24-én a negyedik, 1834. május 12-én az ötödik, 1836. január 6-án a hatodik s 1836. június 30-án az utolsó, a hetedik. Kisalakú, nyolcadrét formájú, nyolc és tizenhárom ív, illetve négyszáz és ezernégyszáz példányszám között megjelentetett füzetek sora, amelyek kimozdították megszokott pályáiból a hazai közgondolkodást, s – a magyar sajtó történetében először – állandó tábort szerveztek egy folyóirat körül – megosztották, mellette vagy ellene szóló megnyilatkozásra készítették a kiművelt emberfőket.

2. Bajza, a szerkesztő

Mindebben oroszlánrésze volt a szerkesztőnek, Bajza Józsefnek. Az ő rendkívül karakterisztikus egyéniségének nyoma rajta van a folyóirat mindegyik közleményén. Ezt az egyéniséget származás és vagyoni helyzet egyaránt sokban befolyásolta: alig egy évtizeddel születése előtt kapott csak családjá nemességét, *homo novus* volt tehát, húszesztendő korától kezdve pedig kizárólag a maga keresetére számíthatott. Apja halála következtében épp akkor köszöntött rá a szegénység, amikor az 1825. évi országgyűlésen jurátusként közvetlen közelből figyelhette meg a nemesi osztályölnés, az üres dagály és a régihez ragaszkodás jellegzetes megnyilvánulásait. Ettől kezdve a fiatal Bajzának az ellenzékiesség oly életelemévé lesz, mint a levegő. Annál is inkább, mivel diákéveit a gyorsan fejlődő Pesten töltve, majd falujába vissza-visszatérve folyvást rá kell ébrednie a város és vidék, polgári és feudális életforma kontrasztjára.

Bajzának ifjúkorától kezdve egyik legtöbbet hangoztatott vezérszava az *eredetiség* volt. Számára azonban ez nem pusztán s nem is elsősorban művészi eredetiséget jelentett, hanem az emberi integritás és szuverenitás teljességét. Önálló emberséget, gondolkodói és alkotói függetlenséget, erkölcsi autonómiát, az akarat és a cselekvés maradéktalan szabadságát. Mindenekelőtt pedig elszakadást a régi, megmerevedett és konvencionális életelvektől. Bajza jellegzetesen antitradicionális és antihierarchikus alkat volt, a régiségben az egyéniséget lebéklyózó beidegzettségeket látott, a fensőbbiség, a rang pedig még az írói képességek világában is riasztotta. Viszolygott mindentől, ami bevégzettséget és mozdulatlanságot jelentett. Az utánpótlás elleni küzdelem nála főleg az élet gépies megismétlése, a születéssel kapott viszonyok mechanikus elfogadása elleni tiltakozással volt egyértelmű. Ilyesfajta utánpótlással pedig a kor sajtójában állandóan találkozhatott: a hazai folyóiratok telítve voltak fordításokkal, a hazai életanyagtól idegen művek túlnyomórészt lélektelen, gépies átültetéseivel, továbbá nagy írók imitációjával, másolásával. Az eredetiség Bajza számára az ezzel való szakítást, azaz a sajtóban történő kezdeményezést, az egyéniség elszánt, a „rend” adott formáit szétfeszítő úttörését jelentette. Bíráló fellépést a folyóiratokban az elavult irodalmi és társadalmi állapotokkal szemben.

A kritika jogainak egyik legszenvélyesebb és legeredményesebb hirdetője volt – de ez a kritikai alapállás nála sokkal többet foglalt magába az irodalmi művek bírálatánál. Magatartást, szellemi-erkölcsi reagálásmódot kell ezen elsősorban értenünk: az addigi statikus és zárt, stabil és konzervá-

⁴ Uo. 489., 490., 491., 495–497.

⁵ Uo. 502.

lódott eszmények és életértékek megkérdőjelezését. Bajza kritikaisága ideológiai alapjaiban támadta a feudalizmust: a nemesi mentalitás szokványyszerűsége, formalizmusa és egyoldalú érzelmkultusza helyébe az eszmék és gondolatok által tudatosan felépített életvitelt, a teória által átvilágított elhatározásokat és cselekvéseket állította.

Mint szerkesztő és mint kritikus az irodalmat s annak közvetítőjét, a sajtót mindenképp ki akarta emelni a köznapi valóság, azaz a nemesi millió banális megszokottságából. Egy másik, amannál jóval demokratikusabb világgá akarta formálni a literatúrát – benne a folyóiratok hálózatát –, ahol az előjogok, a rang nem – egyedül a tehetség, a tudás és a teljesítmény számít. Ez magyarázza irodalmi ítéleteinek hallatlan szigorát: még Toldyval kapcsolatosan sem volt hajlandó figyelembe venni művön kívüli szempontokat. Igényességének hitelét egyébként az is megadta, hogy önmagával szemben szintoly magas követelményekkel lépett fel.

Azzal, hogy az irodalmat merőben el akarta különíteni a feudális közéletiségtől, voltaképp folytatója lett Kazinczy szépségkultuszra épített ideálvilágának – csak éppen megfordított előjellel: annak arisztokratikus jellegét nála mindenkre kiterjedő, a rendi korlátokat elmosó karakter váltja fel. A sajátos, „külön” irodalmi világ megteremtése érdekében az írói csoportosulás szándéka Bajzánál nagyon erős: folyóiratában először történt meg nálunk, hogy *egy sok tekintetben hasonló eszmei és esztétikai platformmal rendelkező együttes az időszaki sajtóban harci szövetségre lép, kimondottan időszervi ideológus programmal.*

Ebből adódóan Bajzánál igen határozott a közönség befolyásolásának, a közvéleményteremtésnek, az olvasók orientálásának szándéka is. Ez a közönség pedig már semmiképpen sem azonos a feudális írástudók régi együttesével vagy Kazinczy arisztokratikus szépségélvezőinek válogatott csapatával, ellenkezőleg: magába foglalja a szép szó minden rendű és rangú hívét. Az ő közönség-fogalma épp az ellentéte az uralkodó rendi közönség-fogalomnak. Olyannyira, hogy értelmezése szerint e közönség folyóiratának nemcsak olvasója, hanem mintegy rejtett „részvevője” is. „... az ő nevében vív – írja erről tanulmányában Tóth Dezső –, őt idézi, vele érvel és rá hivatkozik ... a vita fórumon zajlik ... a közönség jelen van, s a vitázó által mintegy részt vesz a küzdelemben.”⁶

Az önálló normákkal rendelkező irodalmi ideálvilág – mint ő oly szívesen nevezte: az „irodalom respublikája” – propagálásával Bajza pólusokra osztotta nemcsak az irodalmat, de voltaképp magát a magyar valóságot is. E polarizációnak ugyanis akarva-akaratlan politikai tartalmat adott azáltal, hogy erővonalait a sajtóban régi és új, állandóság és változás, maradiság és haladás között jelölte ki. Folyóirata az addig kimondottan eszményvilágnak tekintett irodalmi szférát harci tereppé változtatta a fennálló társadalmi rend tudatvilágának ellenében.

3. Mesterek és mintaképek

Egy ilyen újszerű magatartás kikovácsolása rendszerint nem megy elődök, előzmények nélkül. Bajzánál ez annál kevésbé sem képzelhető el, mivel folyóiratának megindulásakor még szinte pályakezdő. Olyan írókat választott mestereiül, akiknek életelemük volt a politika, a közéletiség, a sajtóban való részvétel, kedvelt műfajuk a minél szélesebb tömegekre hatni kívánó publicisztika. Bajza írásain s főleg a *Kritikai Lapok* szerkesztésmódján a reformkor két kiemelkedő vezéregyéniségének, Széchenyinek és Kölcseynek, illetve a felvilágosodás irányadó német kritikusának, Lessingnek sugallatai érződnek erőteljesen. Az uralkodó közmeggyőződéssel szembeszálló, maguknak és közösgüknek utat törő emberek mindhárman.

Széchenyire Bajza már nagyon korán felfigyelt. Jelen volt az 1825. évi országgyűlésnek azon az ülésén, amelyen a „legnagyobb magyar” híres felajánlását tette, s e megnyilatkozásról elragadtatott

⁶ Bajza József: Válogatott művei. TÓTH Dezső: Bevezetés. Bp. 1959. 25.

levélben számolt be Toldynak.⁷ Alighogy megjelent a *Hitel*, nyomban megértette kivételes jelentőségét.⁸ Kritikát is akart írni a műről, azzal az elszánással, hogy azonosítja magát a szerzővel a várható támadások ellenében.⁹

Széchenyivel való belső rokonságát egyébként már a kortársak észrevették. A *Nemzeti Társalkodó* című újság jó szemmel állapította meg 1836 júniusában, hogy „... Bajza a literatúrában az, mi gróf Széchenyi a politikai pályán”.¹⁰ Mi volt az alapja ennek a megállapításnak? Elsősorban az, hogy mindkettejüket egyaránt a *közjó*, a közhaszon feltétlen szolgálata vezérelte, ennek érdekében pedig az egyéni és kollektív önismeret, a szüntelen javítás szándéka. Széchenyi abban is előtte járt hívének, hogy ugyancsak mélyen megvetette a múlt, a régiség egyoldalú kultuszát, a „régí előítéletek s megrögzött balvélemények” melengetését, a „bölc és dicső atyák és elődök”-re való hivatkozást. S szintűgy lenézte a tekintélyek tiszteletét, az önteltséget s főleg a tudatlanságot. Emellett hasonlóképpen kárhoztatta a hazafiatlan arisztokráciát, kiváltképp azokat, akik elidegenedtek szülőföldjüktől. Mindenekelőtt azonban a hibák felfedezésében és elítélésében voltak Széchenyi és Bajza eszmetársak: a kérlelhetetlen igazmondásban, a személyes mozzanatokkal nem törődő, éles, bátor és kategorikus kritikaiságban, a jelenségek szabad vizsgálatában. Semmiképpen sem véletlen, hogy éppen Bajza folyóiratának megindulásával egy időben kezdeményezte Széchenyi is egy politikai törekvéseit népszerűsítő újság, a *Jelenkor* kiadását. „... A felvilágosult ellenzés hasznát senki nem tagadhatja” – hirdette a *Hitel* szerzője, s a *Kritikai Lapok* volt az első folyóirat, amelyik – társulva a Vörösmarty szerkesztette *Tudományos Gyűjtemény* addigi gyakorlatához –, eszméit továbbhullámoztatta, széles körben népszerűsítette és alkalmazta.

Az irodalomkritika és -elmélet terén ezt a Kölcsyvtől tanultakkal egészítette ki a fiatal szerkesztő. Bajza a legnagyobb tisztelet hangján vallja magát a *Himnusz* alkotója barátjának s a kritikai műfaj terén tanítványának. Márpedig ezt a kritikaiságot Kölcsy ekkortájt éppenséggel egy folyóirat, méghozzá első kritikai-irodalomtörténeti orgánunk, az *Élet és Irodalom* szellemi irányítójaként fejtette ki: nagy hatású fellépése, egész alkotói formátuma elválaszthatatlan volt a sajtótól. Ebből következően Bajza 1830. október 21-én kelt levelében – a *Kritikai Lapok* indulása előtt – nemcsak munkatársul kéri fel Kölcsyvt, hanem a vállalkozás előszavának, azaz programtanulmányának megalkotására is. Ő az, akinek előzetesen feltárja szerkesztői elgondolásait.¹¹

Hogy mit tanult Bajza Kölcsyvtől, azt épp e szóban forgó, *A kritikáról* című programértekezés tárja fel legplasztikusabban. (A tanulmány egyébként csupán késedelmes érkezése miatt került a II. füzet élére.)¹² Kölcsy a kritika hazai elmaradottságát éppúgy a rendiség közszelleméből eredezteti itt, mint Bajza, s szintén határozottan elutasítja az akkori feudális közélet mechanizmusának bárminő alkalmazását az irodalom területén. Még fontosabb volt Bajza és a *Kritikai Lapok* számára, hogy Kölcsy a kritikus munkáját egy irodalmi összefolyamat, egy teljes és egész kulturális organizmus részeként, összekapcsoló tényezőjeként ítélte meg. Abban az eleven kölcsönhatásban, amelyet író és közönség között betölt. Arra hívta fel ifjabb pályatársai figyelmét, hogy „írók és olvasók örökös viszonyban vannak egymással”, hogy kritikai műveiket úgy alkossák meg, mintha egy művelt közönséget képelnének maguk elé. De leginkább az irodalom reszpublikájának gondolatával hatott a fiatalokra. Azokkal a szentenciáival, hogy „Minden író egy független status”; hogy „... a literatori világ egyedül a józan ész, izlés és tudomány igazgatása alatt van; hatalomegyesületek pedig, törvényszékek és törvényhatóságok itt nincsenek.”

⁷ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. 264.

⁸ Bajza József: Összegyűjtött munkái. III., bővített kiadás. Sajtó alá rendezte BADICS Ferenc. Bp. 1900. VI. k. 368.

⁹ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. 489.

¹⁰ Igazítás s egy két szó Bajzáról mint íróról. Nemzeti Társalkodó 1836. I. k. 23. sz. (VI. 7.) 366.

¹¹ Bajza levelei Kölcsyhez. ItK 1910. 237. Kölcsyhez intézett többi levelét l. uo. 233–243., 364–377.

¹² Kritikai Lapok II. füzet. 1833. 5–40.

Polemikus modort, vitamódszert pedig kedvelt, számos levelében magasztalt német auktorától, Lessingtől tanult Bajza. A német író-gondolkodó többek között a sikeres, vérbeli szerkesztő megtestesítője volt az ő szemében. Abban, hogy a *Kritikai Lapok* szerkesztésére végül is ráadta a fejét, Lessing kritikai orgánumának, 1758–1760 között megjelentetett híres folyóiratának, a *Briefe die neueste Literatur betreffend*nek példája is jócskán közrehatott.¹³ A magyar kritikus fellépésének, bíráló attitűdjének gyökerei másrészt vitathatatlanul a lessingi *Briefe antiquarischen Inhalts*ra (1768–1769) vezethetők vissza. Nemcsak az vall erre, hogy a *Kritikai Lapok* füzeteinek mottóját („Die wahre Tonleiter der Kritik kann nur diese seyn: Gelinde und ermunternd gegen den Anfänger; mit Bewunderung zweifelnd, mit Zweifel bewundernd gegen den Meister; abschreckend und positiv gegen den Stümper; höhnisch gegen den Prahler; und so bitter als möglich gegen den Kabalenmacher”) e vitairat 57. leveléből merítette, hanem az is, hogy Lessing itt pontosan ugyanolyan módszerekkel és hangnemben vitatkozik ellenfelével, Ch. A. Klotz „titkos tanácsos”-sal, mint ahogyan utóbb Bajza híres polémiáiban Dessewffy Józseffel és Horvát Istvánnal.¹⁴ Célratörés, hallatlan nyíltság, keménység, összpontosító erő, éles logika, minden tekintélytisztelt elvetése, a kritikában a gúny és a malícia jogosultsága, s főleg a munkájából élő értelmiségi ember öntudata a feudális rangok hierarchiájával szemben – ez volt az, amit a magyar szerkesztő-kritikus német mintaképétől leginkább elsajátított.

4. Az első füzet. A *Pyrker-* és a *Conversations-lexikoni* pör

A *Kritikai Lapok* már tördelésében, külső összeállításában is jótékonyan különbözik a többi időszaki kiadványtól. Azok rendszertelensége helyett itt puritán és tömör címlap fogad: a folyóirat neve alatt csupán annyit olvashatunk: „Kiadá Bajza”, illetve „I. Füzet. 1831.” Az anyagot a szerkesztő rovatok szerint, elvileg átgondoltan, a következőképpen rendszerezi: *Bírálatok*, *Figyelmeztetések* (azaz glosszaszerű, rövid kritikák), *Töredékek* (aforizmák, szentenciák a kritikáról), *Kritikai pályadgák* (xéniák írókról, az irodalmi élet visszásságairól), *Toldalék* (polémia). Az egyes kritikákat egymástól számozással és tördeléssel elkülöníti a megbírált művek részletes könyvészeti leírását a fejlécen közli. Határozottságot és céltudatos koncepciót sugall tehát a folyóiratnak már a külső képe is.

Még inkább azt a *Vezérszó*. A Bajza által írott beköszöntő szöveg ugyanis első mondatától kezdve két táborra osztja a szellemi életet. Az egyiknek ideáljai: tiszta igazság, szabad lélek, nemzeti közfény, közügy, tudományos tribunal. S a másiknak: bálványozás, önfény, vérrokonság, névgőz. Haladásnak és konzervativizmusnak ez az éles szembeállítás azonnal állásfoglalásra, választásra készíti az olvasót. Annál is inkább, mivel kritikusunk szinte Széchenyi korholó-nemzetnevelő attitűdjét eleveníti fel: tribuni szónokisággal ébreszti felelősségérzetre közönségét.

Markáns és dialektikusan értelmezett köztudat lendíti előre Bajza fejtegetéseit. „... vívó és küzdő kor”-nak minősíti a sajátját, olyannak, amely irodalmunk minden előző periódusától merőben különbözik. Olyan korszak ez szerinte, amelyben a kritikának elsőrendű a feladata. Az új irodalmi gondolkodás megteremtőjévé, az irodalom megújított erkölcsének biztosítékává, a nemzeti elfoglaltság ostromozójává kell válnia, s ami még fontosabb: segítenie a közönség reális értékrendjének meggyökereztetésében. A szerkesztőt az az eltökéltség vezeti, hogy folyóirata minél hatékonyabban működjön közre az új kulturális közszellem megteremtésében. Ennek érdekében szólít fel a tekintélyelv megdöntésére, a hibák felfedezésére és üldözésére, egy, a régi előítéletekkel és egyoldalúságokkal elvszerűen szakító közfelfogás érvényesítésére. Apodiktikus tételei, szentenciózus állításai, a többes szám első személy szüntelen használata, az állandó gondolatritmusra és párhuzamosságokra épülő mondat szerkezetek sorozata az irodalom közéletiségének és a közéletiség irodalmának rendkívüli

¹³ PATAI József: Bajza és Lessing. Bp. 1907.

¹⁴ Lessing's Sämtliche Schriften. Hrsg. v. Karl Lachmann. Leipzig 1855. B. 8., az idézet a 194. lapon.

tudatosságra való programját harangozzák be Magyarországon. „... Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos. Ki kell irtanunk a hízelkedés, a szolgálai csúszás lelkét; ledöntögetnünk szobrait a bálványozásnak; elrezzentenünk a lelketlenséget; kimutogatnunk egymás vétkeit, botlásait, kimutogatnunk az utat, melyen nagy nemzetek példájaként a tökély magas pontjához vergődhetni.”¹⁵ Az irodalmat *közügynek*, a „közvirágzat” forrásának tekinti a *Kritikai Lapok* szerkesztője: egyrészt a kezdeményezés, a küzdelem és a haladás, másrészt az összefogás, az egy célra összpontosítás harci közegének.

Bajza vezérszava táborszervezésre, az azonos törekvésű írók egyesítésére, sőt írói *párt* létrehozására ösztönzi társait. Ennek jelentőségét a rendi Magyarországon, ahol a nemesi mentalitás egyik fő követelménye épp a feudális társadalmi egység látszatának mindenáron való megóvása volt, a „pártoskodás” pedig a legfőbb bűnök egyike, nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az irodalomnak velejárójává válik az uralkodó közmegegyőződéssel szemben az ellenzékiesség, mi több: szervezett opposziációt – ha egyelőre irodalmi-kulturális téren is – a sajtó, Bajzaék folyóirata képvisel nálunk először. S ez a jövő szempontjából még akkor is messze előremutató, ha a szerkesztő a bírálatok túlnyomó részét – a korabeli angol kritikai példának megfelelően – névtelenül szándékozik közölni. Gyávaság, meglapuló óvatosság? Szó sincs erről: a kritika akkori társadalmi helyzetében, a feudális hierarchia közepében a névtelenség felszabadított. Azt tette lehetővé, amire az újszintén névtelen kritikákat közlő *Edinburgh Review* és a többi híres angol lap virágzó gyakorlata nyomán Bajza olyannyira vágyott: a szókimondást, az elfogultság és torzulások fenntartásoktól mentes leleplezését.

A Vezérszó hatásának el nem hanyagolható tényezője volt a megformálás is. Ily erőyes, karakterisztikus hangon, ennyire agitatív, sőt, purifikátori célzatossággal, eszméltető-mozgósító lendülettel, ugyanakkor áradó személyességgel magyar író a megelőző évtizedekben prózában ritkán szólalt meg. Aki itt szavát az olvasókhoz intézi, az a közönség letéteményesének, „küldöttének” tudja magát. Hangja félelmetesen határozott és szilárd, energikus és ellentmondást nem tűrő. Érződik benne valami hasonlíthatatlan fensőbbégtudat, kikezdehetetlen erkölcsi fölény és magabiztosság. „Az ész az isten” – elemi erejű megegyőződése. Ez a publicista-szónok nemcsak azt érzi már sejtjeiben, hogy alakulóban van az irodalmi élet, hanem azt is, hogy immár szerveződik a nemzeti társadalom, amelyet vállalkozásával szolgálni, előmozdítani kíván.

Lényegre törő, élesen kirajzolódó koncepció figyelhető meg az egyes bírálatok sorrendjében is. Bajza Fenyéry Gyulát (Stettner-Zádor Györgyöt), a *Conversations-lexikoni* pör elindítóját szólaltatja meg elsőnek. Fenyéry pedig olyan művet bírál, amelyik eleve magába sűríti az ideológiai támadás lehetőségeit. A *Kritikai Lapok* első recenziója: Gruber Károly Antal *Historia Linguae Hungaricae* című, 1830-ban megjelent művének bírálatja. A szerző neve ma már teljesen elfeledett: magyarból osztrákká lett író volt, aulikus szemléletű, egy arisztokrata alkalmazottja Bécsben. Könyvét, a „historia litteraria” elavult műfajának utolsó mohikánját évtizedekkel azelőtt írta – méghozzá latinul! –, lapjain az antik klasszikusok utánzását propagálta, a nyelvújítást elvetette, számára Batsányi János maradt a legnagyobb magyar költő. Ennek megfelelő Fenyéry reagálása is: megsemmisítő erővel tárja fel majd fél évszázaddal idősebb pályatársa ténybeli tévedéseit, felületességeit, hamis állításait, legfőképpen pedig: koncepciótlanságát.

Előkészítve ezáltal a kötet első „bombáját”: Toldy „G.” álljellel közölt bírálatát Pyrker László *Perlen der heiligen Vorzeit* című eposzának Kazinczy tollából származó fordításáról. Ez az írás mai szemmel olvasva is meglehetősen merészségével. Elég idézni első mondatát: „A Muzáron III. kötetében Pyrkerhez így ír Kazinczy”.¹⁶ Akit Toldy „Pyrker”-ként emleget, az ekkor egri érsek, egyházfőjedeleme, titkos tanácsos, a főrendi tábla tagja, a császár barátja és bizalmasa, mellel a nagyzsátrák nacionalista ideológia, a „hormayrizmus” vezérköltője, az osztrák sajtó ünneplott csillaga.

¹⁵ *Kritikai Lapok* I. füzet. 1831. VII.

¹⁶ Uo. 13.

Kazinczy pedig élő klasszikus, irodalmunk újabb fejlődésének elindítója, a „széphalmi vezér”. S a huszonöt esztendő Toldy minderről nem vesz tudomást, sőt: nemcsak az egyenjogúság, hanem a fölény tudatával lép fel velük szemben! (Az eposz fordítóját például ettől kezdve csak „Kczy”-ként aposztrofálja.)

Három dologért marasztalja el a megbíráltakat – Kazinczyt még inkább, mint a főpapot: amiért magyar ember német nyelvű művet magyarra fordított, amiért hexameteret prózában ültetett át, s amiért nem vett tudomást arról a kárról, amelyet a német nyelvű eposz szerzője eljárásával a művelt külföld előtt a magyarságnak okozott. Vagyis a liberális romantika két legfőbb princípiuma, a nemzetiség és az eredetiség nevében rója meg a megbíráltakat. Mit megrója! – *leckézteti és vádolja, kioktatja és elmarasztalja, felelősségre vonja és megbélyegzi*, valósággal pellengérré állítja őket. A szó szoros értelmében a nemzet „bírósa” elé idézi íróársait. Vagy nem ezt jelenti felkiáltása: „Kczy a Gyöngyök ... fordításaiért soha a tudományos tribunal előtt magát nem igazolhatja!”¹⁷ Ez a „tudományos tribunal”, amelyik immár a feudális országnagyok felett is felügyeletet gyakorolni hivatott: a közvélemény, amelynek egyaránt formálója lehet nemes és nemtelen. S amely az irodalom nemzeti jellege alapján választást követel Toldyék értelmezésében a németül író magyaroktól.

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy Toldy Kazinczynak – akinek addig épp ő volt egyik legkedvesebb, méghozzá pályáját ugyancsak német nyelvű írásokkal kezdő tanítványa! –, nemcsak jelen cselekedetét, de egész négy évtizedes alkotói gyakorlatát is megkérdőjelezi. Egy korszak elmúlt, s egy új megkezdődött – ez a felismerés sugárzik cikkéből. (Az ügyes szerkesztő pedig Kölcsey szavával is megtámogatja barátja igazságát: a füzet további részében közli Kölcseynek *Jegyzetek a Kazinczy által fordított pindarusi ódájára* című tanulmányát, ahol a nagy költő-kritikus sorra kimutatja, hogyan változtatta, azaz szépítette meg Kazinczy Pindaroszt – hagyta figyelmen kívül fordításában a nemzeti költők mintaképének eredeti karakterét.)

A *Kritikai Lapok* tekintélyellenes szellemiségét még kirobbanóbb energiával juttatta érvényre magának Bajzaának híres polémiája: a *Dessewffy Józsefnek* szóló válasz, melyet az I. füzetben külön *toldalekként* közölt. Ez volt a *Conversations-lexikon*i pör befejező aktusa, ez döntötte el a nagy pennaháborút – elsősorban ezért kapkodták szét a folyóirat példányait. Beszédes adalék a sajtó megnövekedett jelentőségéhez: bár a szerző vitairatát már néhány hónappal azelőtt, Székesfehérvárott külön megjelenítette, mégis fontosnak tartotta, hogy az az új folyóirat keretében is a közönség kezébe kerüljön. Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mivel Dessewffy József megtámadása – ki a reakcióssá silányult Döbrentei Gábornak fogta pártját a vitában – sem igényelt kisebb bátorságot, mint Pyrkeré. Hiszen egy nincstelen értelmiségi száll itt szembe a gróffal, az egyik legtekintélyesebb országgyűlési követtel (majd három évtizede irányadó politikussal!), a legősibb nemesi családok sarjával; egy huszonhat esztendő fiatalember a hajlott korú férfival; az irodalmi életben alig ismert név a negyven esztendő pályára visszatekintő íróval, mecénással, főszerkesztővel, Kazinczy egyik legközelebbi barátjával!

Roppant eltökéltség és erély érződik Bajza válaszában a vitairatot intonáló felkiáltástól és az azt követő szónoki kérdések záporától kezdve: egy vérbeli tribun elszántsága. S ez a romantikus retorika, a tirádák lendülete egyre emelkedik, az újfajta írói öntudatot a személyiség egyre nyíltabb, líraibb áramai szörlatják meg. Gondolatrítmikuss szerkezetek, mellérendelő periódusok és magasra ívelő reperkussziók egyaránt arra szolgálnak, hogy minél határozottabban juttassák érvényre az alapvető írói mondanivalót: az írói republika ki nyilvánítását, az irodalom szférájának a nemesi társadalomtól való teljes elkülönítését, fölébe emelését, sőt a kettő szembefordítását. E Dessewffynak szóló válasz az adott társadalom egész értékrendszerének jogosultságát kikezdi, hitelét megingatja. Nem védekező vagy magyarázó szavak hangzanak itt el, hanem pörölycsapásszerű ítéletek, definíciók és axiómák. Híres, sokat emlegetett felkiáltásában már valami érződik negyvennyolc forradalmas zúgásából: „... Megtanultam igenis a társasági élet viszonyait tisztelni; tudom, hogy ott herceg és gróf, báró és

¹⁷ Uo. 16–17.

nemes, polgár és paraszt van; mivel tartozom mindenkinek, egyenként és együtt, értem; de értem viszont azt is, s igen jól, hogy ezen tartozás, ezen kötelek csak a polgári kör határáig nyúlnak, s ott, hol az írói respublica kezdődik, hol a tudományok országába léptünk, hol a társalkodási konvencióknak vége, ezek is megszakadnak. Itt nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőseget; s én ezeknek szoktam, ezeknek tudok tétet és fejet hajtani, nem semmi auktoritásnak, nem semmi grófi méltóságnak. Jaj akkor a magyar literatúrának, jaj az ész kultúrájának egész egyetemleg, ha felette mágnesi kény diktátorkodik, ha az igazság őszinte szavát hatalomszó harsoghatja le!”¹⁸

Dessewffyben Bajza egyrészt a grófot, a fennhéjázó nagyúrt veszi célba, másrészt a dilettáns gondolkodót, végül a nemesi szabadosságot, önkényességet és rendszertelenséget. A kultúrát, irodalmat pusztán passzióknak tekintő úri műkedvelő és a szakember ellentétét állítja előtérbe, ezzel együtt pedig a feudális és a polgárosult műveltségideál különbségét. Szellemi horizontján az önálló, autonóm és befolyásolhatatlan ítélőerő kerül a legnagyobb polcra, szemben a memorizálással, a feudális iskola alapvető értékszempontjával. A minőség – szemben a pusztán mennyiséggel. Lessingtől elsajátított vitamódszerében is tükröződik ez: sorra úgy jár el, hogy végiggondolja ellenfele gondolatait – a mind abszurdabb következtetéseket, a teljes irrealitást.

Miközben Bajza egymás után mutatja ki vitapartnere logikai bakugrásait, egyszersmind rávilágít azokban a nemesi mentalitás káros jellegzetességeire: a következetlenségre, a felületességre, az önellentmondó kapkodásra, a szertelenségre, az elbizakodottságra és az érzelmek túlházbására. Ahol csak lehet, elkülöníteni igyekszik az ész, a ráció felvilágosult birodalmát a „magyar nemesi cardinalis praerogativák”-tól. Aki tollat vesz a kezébe, attól egyöntetűen és elvitathatlanul megköveteli a felkészültséget, a meggondoltságot, a dönteni tudást, a fegyelmezettséget, a módszerességet és az elmélyülést. Az írói hivatástudatot. Bajza válaszában tehát nemcsak az arisztokrata ellenfél látványos megszégyenítése a figyelemre méltó. Éppannyira fontos az is, hogy új erények és életértékek, morális eszmények és intellektuális minőségek felé fordítja annak a reformifjúságnak az érdeklődését, amelyik nemsokára a híres „Társalkodási Egyesület”-ben kezd majd először megszerveződni.

Külön értéke vitairatának a szerkesztői munka körének és funkciójának polgári szemléletű meghatározása. Szemben Dessewffyyel, aki a szerkesztőnek csupán afféle ügyintézői, kézirat-csoportosítási hatáskört szánt, Bajza mindenekelőtt kritikusnak, a beküldött kéziratok minősítőjének fogja fel a szerkesztő hivatását. *Az ő szemében a folyóirat szerkesztője az irodalom respublicájának egyik irányadó képviselője.* Olyan személy, aki előtt csakis a teljesítmény, az alkotás szellemi rangja számít, az előjogok nem. Amikor tehát Bajza vitairatában leszögezi: „... Redaktornak lenni valamely könyvkiadásnál és bírálni egyet teszen” – akkor irodalmunk polgárosodásának és a polgárosodás irodalmának alapelvét fogalmazza meg.¹⁹ S aligha kell különösebben bizonygatnunk, hogy az irodalmi élet ily módon kiépülő, önálló jogelvei fokról fokra gyengítik meg nálunk a feudális jog addigi rendszerének hitelét.

A Dessewffynak szóló válasz jelentős részét foglalja el az ellenfél ortográfiai, nyelvhelyességi stb. következtelenségeinek és önkényességeinek felsorakoztatása. Több ez Bajza részéről a helyesírás és a stílus védelménél. Annak a meggyőződésnek a tükré, hogy a polgárosult nemzeti társadalom működéséhez elengedhetetlen bizonyos kulturális szabályok, sajtóbeli követelmények és kötelesek azonossága s azok szigorú megtartatása. Helyesírásról szól, de szavai mögött ugyancsak az irodalmi egyenlőség programja húzódik meg. Az az igény, hogy a polgári nemzet törvényei – legalább a szellemi élet területén – megvalósuljanak, ott mindenkire nézve egyaránt érvényesek legyenek.

A kimondott szó felelősség, a szó kimondásához mindenkinek joga van, s a szó kimondása hatalommal ruházta fel mindazokat, akik azzal eszköz és lelkiismeretük sugallata szerint élni tudnak – ezeket a princípiumokat véli olvasói tudatába Bajza válasza. S e sarkelvek mögött – bármennyire nem

¹⁸ Uo. Toldalék. 3–4.

¹⁹ Uo. Toldalék. 31.

mennek is túl a polgárosodó nemesség reformprogramjának érvényre juttatásán – lehetetlen nem érzékelni a júliusi forradalom felhajtóerejét. Mint ahogy azt Bajza vitairatában nyíltan és vakmerően ki is mondja: „... Tudja-e a gróf, mint járt a polignaci minisztérium, s mint járt maga Polignac is? ... Polignacra és minisztériumára a francia törvények fognak ítéletet mondani; Wigandra pedig és a lexikonát védő gondatlan írókra a tudományos tribunal – és ami mindeneken felül van – az opinio publica.”²⁰

Dessewffy különben A „Hitel” című munka taglalója című műve kapcsán másodszor is megrovást kap Bajzától: amit hajdan Kazinczy csak szatirikus epigrammában mert elmondani Himfyről, azt most ő Széchenyi vitapartneréről a költészet védpajzsa nélkül, lapidárisan tömör prózában veti papírra: „... a Taglatat szerzője még egyszer adja ki munkáját, s akkor a könyvnek mintegy háromnegyedrészt törölje el, mert az széles és haszonvehetetlen, parlag és sovány, mint a kecskeméti homoksíkok, s csak itt-ott látni benne egy-két szál szomorú virágocskát.”²¹ S hogy az arisztokrácia két típusa, Dessewffy és Széchenyi között a választás minél nyilvánvalóbb legyen, a szerkesztő külön jegyzetben méltatja annak az Egy Hazafi álnévű szerzőnek Toldalék észrevételek című röpiratát, aki az ekkor már nagy hangerővel folyó reakciós támadások közepette támogató reflexiókat fűzött a Hitel gondolataihoz.

A Pyrker-bírálatban, illetve a Dessewffynek adott válaszban kirajzolódó alapvető tendenciákat árnyalja, mélyíti el az első füzet többi kritikája is. Egyik csoportjuk a feudális abszolutizmus szellemisége elleni támadásokat visszhangozza, az aulikus-dinasztikus szemléletmódot veszi további összűz alá. A már megszokott dinamikával és kérlelhetetlenséggel. Mailáth János gróf német ajkú olvasók számára készített, szerény igényű magyar nyelvgyakorló könyvecskéjének például olyan személyeskedő indulattal rohan neki a Kritikai Lapok, hogy azt csupán egyetlen, a kritikus által meg is vallott szempont magyarázza: „... magyarul nem tud, ő, az ő, törzsökös magyar nemzetség ivadéka, az kevésbé menthető.”²² Csaplovics Jánosnak, a központosított Habsburg-összbirodalmi álmokép egyik buzgó propagálójának könyve, az Ungerns Vorzeit und Gegenwart esetén viszont már többről is szó van. Toldy kritikája a „hivatalos” bécsi szerző jellegzetesen feudális nemzetkarakterológiáját a maga fejlettebb, polgári nemzetértelmezésével, annak kincstári optimizmusát pedig az ifjú liberális nemzedék európai tapasztalatokon nyugvó haladás-igényével szembeállítja. Fejtegetéseinek középpontjában „magyarországi” és „magyar” polgári nacionalizmuson alapuló, éles megkülönböztetése áll: Toldyt nem elégíti ki többé a régi típusú „hungarus”-tudat, ő a nemzetben már másfajta közösséget lát: „... Föld és polgári viszony egyedül nem tesz magyart, hanem nevelés, nyelv, szív”.²³ S ha Csaplovicsnak nagyon tetszik a nemesi alkotmány, kritikusa egyenesen „hamis próféta”-nak bélyegzi ezért, „több világpolgári interessé”-t kér tőle számon s jóval kritikusabb észrevételeket a városok hiányáról – azaz elmaradottságunk őszinte feltárását.

A kritikák másik része a nemesi dilettantizmus korszerűtlenségéhez nyújt további adalékokat. Széles műfaji szórással: életrajztól meséig, kritikai tanulmánytól szatirikus bökversekig, daltól folyóirat-előfizetési jelentésig terjed a megbírált művek színképe. A kritikusok – köztük Vörösmarty is – ezekben éppúgy irányt, tendenciát, koncepciót, gondolati összpontosítást, műgondot és szabatos elrendezettséget kérnek számon a sajtótól, miként azt a Conversations-lexikoni pör vezéregyénisége tette. Külön is említést érdemel épp az ő kritikája a Sas című induló folyóirat előfizetési felhívásáról. Tanúsága ugyanis annak, hogy ez az új nemzedék mennyire halálosan komolyan vesz mindent, ami a nyomtatott betű körébe tartozik. Az effajta előfizetési jelentések e korban a gondatlanság és a felületesség, a barokkos dagály és a nagyhangúság sűrített megnyilatkozásai voltak, nem is igen törődtek velük az olvasók. Bajza igen: a fogyatékosságokat, öntelt frázisokat egyenként bonckés alá véve szoktatja hozzá az irodalom munkáit ahhoz, hogy tevékenységük minden eleme a társadalom

²⁰ Uo. Toldalék 30.

²¹ Uo. 140.

²² Uo. 116.

²³ Uo. 35.

ellenőrzése alá tartozik, amelyet az a sajtó nyilvánossága útján lát el legcélravezetőbben, hogy a közönséget még a legapróbb mozzanatok terén is tiszteljenben kell tartani.

A szerkesztő egyébként az első füzet vége felé még egy „bombát” elhelyez: *Töredékek* címmel összeállítást közöl a kritika jogosultságáról, a keménység és a szigor szükségességéről. A megidézett klasszikusok – Voltaire, d'Alembert, Lessing, Herder, A. W. Schlegel, Kölcsey – sorában pedig Toldytól és önmagától is felvesz egy-egy szentenciózus glosszát. A remekírók között tehát magától értetődően megszólaltat pályakezdőket, nemtörődömségével, „tisztelatlenségével” újabb pofont adva a közízlésnek. Ime a csattanós bizonyíték arra, hogy a sajtó számára mindenki egyenlő! A hagyomány-szemléletnek e nagyfokú változását hivatottak végül demonstrálni a füzet-végén olvasható szatirikus epigrammák is, amelyek sorra olyan irodalmi jelenségeket gúnyolnak ki (osszianizmus, nemzeti dicsekedés, parlagi népiesség stb.), amelyeket a fejlettebb költészetfelfogás immár a múlt relikviáinak tekintett.

5. A folyóirat fogadtatása. A Sas

A *Kritikai Lapok* addig egyedülálló sikert aratott az olvasók körében. Első füzte három hónap alatt teljesen elkelt, s 1833-ban új kiadást kellett belőle készíteni. Amikor pedig Bajza ezzel már nem Trattner–Károlyi nyomdáját, hanem a Kilián György-céget bízta meg, utóbbi már nemcsak az eredetileg kívánt honoráriumot, négyszáz forintot fizette ki Bajzának, hanem annál többet.²⁴ A kiadó nem tartott attól, hogy nyakán marad a sajtó. Az első füzet megjelenését követően pedig a személyében nagyon is érintett Kazinczy több levelében számol be arról, hogy a pesti kaszinóban a *Kritikai Lapokról* folyik a szó, hogy híres *Toldalékát* gróf Festetics János fennszóval olvasta fel itt, miközben a jelenlevők kórusban kiáltották: „Merito caeditur Dessewffy!” S ugyancsak tőle tudjuk meg azt is, hogy a megszegényített gróf „iszonyú haraggal hagyta el Pestet”.²⁵

A lap olvasottságát azonban a kritikai visszhangok, illetve az antikritikák sora jelzi igazán. A régi felfogás hívei éppúgy megszólaltak Bajzáék ellen, mint a Kazinczyért rajongó ifjú írók.²⁶ E pályakezdők az érdekesebbek: a tizennyolc esztendőes Eötvös József például oly fontosnak tartja a Pyrker-pört, hogy az ősz széphalmi mester védelmében veti papírra első művét, *A kritikus apotheosisa* című kis színpadi jelenetet, az egy évvel idősebb Szemere Bertalan, későbbi miniszterelnökünk pedig olyan erényt vél felfedezni Kazinczy megbírált fordításában, amely abban bizony éppen nincsen: „nemes popularitás”-t.²⁷ Idők jele viszont – s ebben Bajzáék sajtóagitációjának megvan a maga érdeme! –, hogy egy fiatal író ekkor már mit lát érdemnek. A *Kritikai Lapok* értékét különben egy másik Szemere, Pál, ekkor Bajza legnagyobb ellenfeleinek egyike fejezte ki legpontosabban: a kritika „... eredeti és nemzeti kezdett lenni Bajza által. Mert csak Bajza mondá még eddig, hogy kritika kell, quoniam hiúk vagyunk”.²⁸

Az élénk érdeklődésnek megfelelően a folyóirat következő füzte – Kölcseynek *A kritikáról* írott programertekezését leszámítva – csupa antikritikával van tele. Valamennyi hozzászóló a Pyrker-pörben nyilvánítja véleményét. A legfontosabb ezek sorában magának Kazinczynak a panasza. Erre akként reagálnak, hogy – az *Élet és Literatura* kezdeményezése nyomán – közlik ebben az ügyben váltott levelezésüket, sőt, mielőtt érdemben felelnének, újra lenyomatják Kazinczynak másutt már megjelentetett válaszcikkét is. A szövegek együtteséből azután kiviláglik, hogy az idős író érvek helyett csupán lírai mozzanatokot tud felsorakoztatni, válaszcikkje pedig éppenséggel nem méltó egykori

²⁴ Uo. V. füzet. 1834. 198.

²⁵ Kazinczy Ferenc: *Levelezése*. XXI. k. 469., 472.

²⁶ Udvardy, földmérő: *A kritikákról s recenziókról*. Felső Magyar országi Minerva 1831. 641–668.; ALMÁSI BALOGH Sámuel: *Könyvvizsgálat*. Sas X. k. 1832. 115–146.

²⁷ B. E. J. [Eötvös József]: *A kritikus apotheosisa*. Pesten 1831.; Sz^{xxx}n [Szemere Bertalan]: *Töredék-jegyzetek a Szent Hajdan Gyöngyei felett elmondott bírálatra*. Felső Magyar országi Minerva 1831. 823–835.

²⁸ Szemere Pál: Munkái. Bp. 1890. III. k. 240.

szelleméhez: ellentétes saját régebbi elveivel. Azt válaszolja ugyanis bírálójának, hogy a nagy költő fölötté áll minden dicséretnek és gáncsnak (?), hogy ha az olvasók feledik a Szent Hajdan Gyöngyei verses formáját, akkor vége lesz a panasznak (?), hogy Nagy Frigyes is francia nyelven írt (?). Végekötkeztetésében pedig – váratlan fordulattal – egyetért bírálójával: „... Verseket s szép verseket prózában adni, bár csillogóban, szerencsétlen gondolat.” Toldynak igazán nem volt nehéz mindezt megcáfolnia: elég volt hivatkoznia Kazinczy életáldozatára, több mint négy évtizedes írói-műfordítói munkájára.

Még kevesebb gondot jelentett a többi antikritika visszaverése. Almási Balogh Sámuel kritikaellenes közhelyeit Bajza azzal a lakonikus igazsággal utasította vissza, hogy „... a legkeserűbb igazság többet ér, mint a hízélgés bármely mézes szava”, Rumi Károly György (szintén német nyelvű hazai író) sértett kifakadásait pedig Toldy a polgári nemzet nyelvi egysége, a nemzeti lét védelme jegyében hárította végérvényesen el.

A *Kritikai Lapok* harcainak a sajtóéletet felpezsdítő voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy kiváltotta egy „ellen-lap” létrehozását. Mindazok, akiket a *Conversations-lexikoni* pörben Bajzáék tolla megsebzett, illetve a fiatal romantikus írók zsebkönyvéből, az *Aurorából* kimaradtak, összefogtak, és 1831 elején *Sas* címmel folyóiratot indítottak. A Thaisz András és Cserneczky József szerkesztésében rendszertelen időközökben megjelenő vállalkozás – saját meghatározása szerint – „vegyes tartalmú iratokat” volt hivatva adni „az olvasni és tudni méltó minden ágaiból”. Az enciklopédikus folyóiratok elavult típusát elevenítette fel tehát: szépirodalmat és tudományt a legnagyobb összevisszaságban közölt, cikkeinek műfaji megoszlását semmiféle elvi rendszerezés nem fogta össze, főbb törekvéseit felvázoló előszót sem adott, koncepciója pedig a *Kritikai Lapok* ideológiai és irodalompolitikai célkitűzéseinek dühödő ellenzésében merült ki.

A *Sas* 1831–1833 között megjelent tizenöt vaskos kötetébe Kis János és Döbrentei kivételével csupa negyed-ötödangú író, illetve dilettánsok sokasága adta kéziratait. Szépirodalmi anyaga nagyrészt fűzfárgamusok sokaságából telt ki, ismeretterjesztő írásai a kalendáriumok színvonalán mozogtak. Társadalomfelfogását *A magyar törvény elsőbbségének némely vonásai* című közleménye jellemzi leginkább, amely a nemesi alkotmány idillizált és idealizált képével kecsegteti az olvasót. (I.k. 71–100.) E folyóiratban hazánk mint Európa eldorádója jelenik meg, ahol a társadalmi konfliktusok ismeretlenek, s ahol ez a zavartalan jólét legfőképp az uralkodóháznak köszönhető. Nem volt külön a *Sas* esztétikai felfogása sem: a klasszicizmus szelíd búsongását, csendes érzelmességét, a képzelet lehető visszafogottságát, az eredetiség elvével szemben pedig a fordításokat kultiválta. De leginkább a kritikaisággal hadakozott Thaisz folyóirata: kötetiben monomániás következetességgel ront neki a *Kritikai Lapok* törekvéseinek, marasztalja el újra meg újra „illetlenségeit”, „pajkosságait”, lődözi szerkesztőjére epigrammáinak életlen nyilait. Reakciós elvakultságukban Thaiszék eldobandónak ítélik „a sisakos, pajzsos, buzogányos Aurorákat”, s panegirikus méltatással adóznak az idősebb Kisfaludy újabb regéinek és nemesházi rajzolatainak (XII. k. 133–138.)

A *Sas* utolsó kötetei már teljes részvétlenségbe fulladtak. Ekkor már közleményeinek jelentős részét fordítások tették ki, Goldsmith, Marmontel, Montaigne, Ovidius átültetése mellett mind több töltelékanyag. Elmúlása a kezdetnek megfelelő volt: utolsó kötetében Horvát Endrét, a „nemzeti dicsekvés” jelentéktelen költőjét magasztalja az egekig, s Vörösmartyt pocskondiázza a sárga földig. A kéziratok elapadása és az olvasók közönye miatt 1833 folyamán be kellett szüntetnie működését. Időnk jele: a közönség másfajta eszméket és külön színvonalat várt el a sajtótól.

6. Pör Horvát Istvánnal

A Pyrker-, illetve *Conversations-lexikoni* pörben aratott győzelmeik után Bajza és Toldy a tekintélyelv újabb megtestesítője ellen indultak harcba. Akadtak kiváltságok élvezői a tudományban is. Ilyen volt Horvát István, a régi magyarság mániákusa, az ősi dicsőség nacionalista illúziójának

pőffeszkedő megszállottja, akit Tóth Dezső Bajzáról írott portréjában találóan nevez „a nemesi nemzet évi kétezer forinttal eltartott ünnepelt disztudósá”-nak.²⁹ Mindannak, amit Széchenyi reform-politikája elindított, Horvát István figurája homlokegyenest a tagadása volt: öntelt, a realitások iránt érzéketlen, társas együttműködésre képtelen, történetírói monopóliumához körömszakadtáig ragaszkodó ember. A *Kritikai Lapok*, ha akarta volna, sem kerülhette volna el vele a megütközést. Már csak azért sem, mivel Horvát ráadásul maga is főszerkesztő volt: 1833 elejétől kezdve annak a nagyműtű *Tudományos Gyűjteménynek* irányítója (és tönkretevője), amelyet épp Bajza barátjától, Vörösmartytól vett át, s szerkesztett merőben ellentétes, műteszményítő, a jelen problémáiról makacsul tudomást sem vevő szellemben. Míg a Vörösmarty redigálta folyóirat tudvalevőleg Széchenyi kezdeményezéseinek volt hű tolmácsa, addig utódaé csupán a főszerkesztő östörténeti mániáit kultiválta.

Bajza ellene az első nyilat már akkor kiröpíti, amikor egy Podhradczky József nevű történész történeti forrásközlését azért méltatja, mivel az egykori élet, politika és műveltség, a „kor lelke”, azaz az egykorú események indítékainak és összetevőinek megértésére törekszik. (III. f.) Az első névre szóló támadást pedig Vörösmarty – hajdanán Horvát lelkes követője! – fogalmazza meg: Bíró Pál álneven reflexiókat fűz Horvát szó-magyarázataihoz. (*Észrevételek az 1833. évi Tudományos Gyűjtemény I. és II. kötetének némely helyeire, nevezetesen az Év és Tekéletes szókra*. III. f.) De Vörösmarty nem csupán ezért vett tollat a kezébe. Igazában a történettudós fennhéjázó gőgjét támadja, azt, hogy ellentmondást nem tűrő imperatívusokkal nyilatkozik meg a tudományban. S főleg az ellen szólal fel, hogy a „nagy álmodó” a szellemi erők szükséges összefogását, a Tudományos Akadémiát és annak alapítóját veszi célba. Akárcsak annak idején Bajza, ezúttal a költő is szembeállítja a régi és az új korszak embereit, ezúttal Horvátot és Széchenyit – választva és választásra ösztönözve: „... történiát tanulni én is inkább Horvát Istvánhoz mennék ... de a jövődőség mosolygó tartományaiban inkább Széchenyit óhajtanám kalauznak”.³⁰

A következő lépés: a *Kritikai Lapok* Horvát szakmai koncepcióját is megtámadja. Az *ügynevezett prágai táblák ügyében* címmel Toldy Ferenc mutatja ki – történeti adatok kritikai megrostálásával – ellenfele képtelen magyaromániáját, a régi kútfők merőben önkényes értelmezéseit. (IV. f.) A nagy összecsapás pedig akkor érkezik el, amikor maga a szerkesztő indít frontális támadássorozatot 1834-ben, a V. füzetben (*A Magyar Tudós Társaság és Horvát István; Levelek a Kritikai Lapok III. füzeté iránt; Emlékeztető Horvát István számára; Melyik a valódi Aurora, törvény és ész előtt?*) A Horváttal való polémia jó alkalmat ad Bajzának arra, hogy felvázolja a sajtóban az új, a történelmet a jelen alakítására hasznosító történetírói iskola módszerét, a historizmus modern értelmezését. Ennek lényege nála többé nem a regisztrálás, a puszta tudomásulvétel, hanem az elemzés, az oknyomozás, az összefüggések felderítése, a változások érzékeny kitapintása. TörténETFelfogásának középpontjában nem a genealógiák, a régi nemzetségek leszármazási táblái állnak, hanem az emberi cselekvések rugóinak megértése: „... Én nem elégszem meg annak tudásával, *mi történt*, hanem azt kívánom kifejtetni filozófiai szellemmel – mert a história filozófia szellem nélkül csak sovány emlékeztető krónika – *miért történt* ez vagy amaz *így és nem másképp*, s miért kellett *szükségképpen így történnie*.”³¹

A harc az ún. *Aurora*-pörben, a sajtóetika fontos kérdésében érte el tetőpontját. 1834-ben ugyanis két *Aurora* is megjelent egyszerre: Bajza zsebkönyve mellett Szemere Pál is közrebocsátott e címmel egy másikat. Horvát Istvánnal összefogva ily módon szándékoztak megbénítani Kisfaludy Károly örökségének méltó folytatását. Bajza azonnal felvette az odadobott kesztyűt. Ismét a régi, félelmetes debatterként szökkent a porondra: dialektikájával tönkreverte ellenfelét – méghozzá őt is a jog, a nemesi gondolkodás féltett birodalmában. A párviadal ezúttal az írói alkotás tulajdonjoga körül folyt Horváttal. A nagy polemikus cáfolhatatlanul szembesít itt kétféle gondolatort a szellemi termékek

²⁹ Bajza József: Válogatott művei. TÓTH Dezső: Bevezetés. Bp. 1959. 24.

³⁰ *Kritikai Lapok* III. füzet. 1833. 94.

³¹ Uo. V. füzet. 1834. 110.

kisajátíthatóságáról, illetve elidegeníthetlenségéről. Ezzel kapcsolatosan pedig axiomatikusan meghirdeti az irodalmi élet, illetve a sajtó polgárosodásának újabb – s alighanem legfontosabb – alapfeltételét: „... Minden elmeszülemény eredetileg azé, kinek szelleme által létrehozott.”³² Ez a meghatározás annál is fontosabb, mivel a nyomdának, könyvtáraknak való teljes kiszolgáltatottság, a kiadó és író, kiadó és szerkesztő viszonyának bizonytalansága, szabályozatlansága nagyon sok keserűséget okozott addig a tollforgató embereknek. A tulajdonjog e kodifikálásával Bajza voltaképp befejezi nálunk az írói hivatás önállóvá válásának folyamatát.

A *Kritikai Lapok* szerkesztője – mint annyiszor – ezúttal is úgy vitatkozik, hogy a logika hatalmát szegezi szembe a hatalom logikájával. Nem pusztán s elsősorban nem is arról van itt szó, hogy a konzervatív nézetek újabb korifeusán diadalmaskodik, hanem arról, hogy a sajtó immár szerepet vállal a kizsákmányolás egyik fajtája, az alkotó munka kisajátítása elleni küzdelemben. Bajza fejtegetéseiben végleges polgárjogot nyer az a felfogás, hogy az írói, szerkesztői tevékenység, a sajtóban folytatott közreműködés éppoly munka és teljesítmény, szakma és produkció, foglalkozás és polgári hivatás, mint bármi más; érték, amelyért az anyagi ellenszolgáltatás magától értetődő. S az is, hogy az irodalmi vállalkozásoknak, az időszaki kiadványoknak meghatározó-minősítő karakterjegye a bennük kifejeződő törekvések egysége, szellemi materiájuk azonossága is.

Igen ügyes e polémia felépítése: vérbeli jogászai monológ egy képzeletbeli nagyközönség előtt vívott perben. A birtokperek tudvalevőleg évszázadok óta a nemesi életforma velejárói, kedvelt foglalatosságai voltak, labirintusszerű fejleményeik sokszor véget nem érően elhúzódtak. Nos, ahol addig a homály és a kétértelműség voltak a követendő jogászai erények, ott most Bajza áttetsző világossággal és szenvedélyes egyöntetűséggel adja elő érveit. Oly módon lép fel, mintha egy tárgyalóterem pulpitusán állna, mintha bizonyítékaival egy esküdtszékét és a megjelenteket kellene meggyőznie. Igazi szellemi párbajt vív: állít és tagad, vizsgál és cáfol, kérdez és érvel – egész személyisége mozgásban van. Szónokisága oly szuggesztív, hogy több ponton már-már dramatizált formába csap át. Mindezt a társadalmi háttér is indokolja: ekkor folyik az 1832–1836. évi reform-országgyűlés.

A Horváttal folytatott vita utolsó állomása az 1833. évi *akadémiai nagyjutalom odaítélése* körüli összecsapás volt. (Az 1833-i nagyjutalom felosztása. VI. füzet). Az váltotta ki, hogy ez alkalommal Kisfaludy Sándor és Vörösmarty megosztva részesültek az év legjobb alkotójának járó kétszáz aranyas jutalomban. E döntéssel Horvát éppúgy szembehelyezkedett, mint Bajzáék régi ellenfele, Dessewffy József – mindketten sérelmezték Himfy költői egyenrangúsítását a negyedszázaddal fiatalabb Vörösmartyval. A támadásokra előbb a szerkesztő, majd Toldy válaszolt, a liberális reformideológia, illetve a romantikus esztétika arzenáljából vonultatva fel érveiket. Ha a fáradhatatlan etimologizáló Kisfaludyt magasztalva a nemzetre hivatkozott, Bajza is ugyanazt tette, csak éppen nem a nemesi natio-t értette ezen. Az ő nemzetfogalma – mint azt cikkében kifejti – a legkülönbözőbb hajlamú, indíttatású, igényű és ízlésű emberekből tevődik össze, a régi és az új gondolkodás híveiből, öregekből és fiatalokból, közömbösekből és fogékonyakból, primitív szellemiségűekből és fejlettebb ízlésűekből. Bajza nemzetfelfogását a fejlődés törvénye hatja át, lételeme a szakadatlan mozgás és megütközés, a haladás és hanyatlás. „... 1834-ben nem 1800-nak, hanem 1825-nek férfiai ragadja el a lelkeket” – szögezi le az új típusú nemzet *értékesebbnek* nyilvánított részének nevében.³³

Toldy esztétikai érveléssel jut el ugyanarra az igazságra. Dessewffynek válaszolva összehasonlítja a két költőt, pontosabban: összeveti a nemesi eredetiség irodalmi követelményrendszerét a romantikáéval. Mérlegre teszi a két életművet: a Himfy-dalok önismétlő szűkkörűségét és formai egyhangúságát egyfelől, Vörösmarty sokoldalúságát és magas formakultúráját másfelől. Párhuzamot von Kisfaludy Sándor spontaneitása, naiv természetessége, illetve a *Cserhalom* költőjének tudatossága, tanultsága, fantáziája, érzelmi mélysége, szenvedélyessége, nemzeti szelleme, alkotói műgondja között. De legdöntőbb érve Vörösmarty elsőbbsége mellett: művészetének világteremtő hatalma, beleélő képes-

³² Uo. 184.

³³ Uo. VI. füzet. 1836. 149.

sége, a másik valóság létrehozásának költői adottsága: „... Kisfaludy Sándor egy szív szerelmét s így egyféle szerelmet éneklett, midőn Vörösmarty nemcsak a legkülönbözőbb helyzetű, hanem a legkülönbözőbb individualitások szerelmét is éneklette”.³⁴

Állandóság helyett változás, statikus érzelmi állapotrajz helyett sokrétű emberi miliő, nyugalom helyett a lélek alkotó feszültsége, megállapodottság helyett örökmozgó expresszivitás – ez a summázata az összehasonlításnak. S ez az irodalomkritikai értékrend a folyóirat egészében akkor is meghatározó ideológiai-esztétikai oreintációvá fokozódik, ha közben Toldy – mint általában – ezúttal is jócskán túlbecsüli költőbarátja ifjúkori epikus teljesítményét.

7. A regényről és a színpad világról

A *Kritikai Lapok* súlyát, úttörő funkcióját a pörök és a polémiák adták meg – mindamellett Bajza egy jelentős irodalomelméleti s egy, a színikritikában, illetve színjátszásban eligazító tanulmányát is közzétette itt. Mindkettő a nemzeti kultúra egy-egy újonnan kibontakozó műfajának fejlődéséhez adott gondolatébresztő impulzusokat.

A mai értelemben vett magyar regény a harmincas évek folyamán jelent meg irodalmunkban, s ha ezt a tényt számba vesszük, akkor kifinomult helyzetfelismerő érzéke miatt máris méltányolnunk kell Bajzának 1833-ban megjelent *A román-költésről* című tanulmányát. (III. f.) Ez az első érdemi híradás ugyanis sajtónkban a frissen megszületett magyar regényről, Fáy Andrásnak *A Bélyeky-ház* címmel 1832-ben publikált művéről. Elemzéseivel Bajza a szépirodalom körébe emeli az új műfajt, elosztatva számos vele kapcsolatos olvasói előítéletet. Mi több: a közönség számára egyenesen a regényben jelöli meg az új korszak leginkább virágzással kecsegtető szépirodalmi lehetőségét. Ízlésváltás jele, hogy miért?

Bajza tanulmányában mindenekelőtt azok a felismerései újtjelzőek, amelyekben a regény valósághoz kötöttségét, benne a realitás uralkodó voltát hangsúlyozza. A költészetet általában idealitásnak, eszményvilágnak tekintő kritikus irodalomkritikai igényeit ez idő szerint áthatja, feldúsítja a valóság: „... Beszélyben, legyen az költői bár vagy históriai – szögezi le –, mulhatatlanul megkívántatik a valóság. A históriai beszélyben tudniillik, hogy ami elmondatik, úgy történt legyen; a költőiiben, hogy úgy történhetett legyen a való életben, miként elmondatik. E valóság a művészi gyönyörnek éltető eleme.”³⁵

A regény Bajza számára az alakuló élet, a mozgó világ, az emberi miliő vágyott közege, annak bizonyossága, hogy korábban „... a poézis közelebb lép az élethez és filozófiájához, fölkeresi az embert a maga házi körében”.³⁶ Fontos esztétikai kritérium ez még akkor is, ha a valóság nála jobbára leszűkül az emberi lélek valóságára, a karakterábrázolásra – a társadalmi környezet, még inkább a konfliktusok tükrözéséről nem ejt szót tanulmányában. Kétségtelen, hogy a karakterfestés, a lélekrajz, egyáltalán: az emberi individualitás ábrázolása nem új követelmények a hazai kritikai gondolkodásban. Az viszont igen, hogy Bajzánál ezek a szempontok a középpontba kerülnek, s az is, hogy a születő műfajt, a regényt legfőbb érvényesítési terepüknek látja, és lelkesen propagálja. Sőt, megpróbálkozik a típusalkotás, egyéni és általános művészi dialektikájának elméleti megragadásával is. Érzékenyen ismeri fel individualitás és emberi egyetemesség kölcsönhatását, azt is, hogy a regényírónak objektíválnia és sűrítienie kell, de a tipizálás magváig, az ember társadalmiságának gondolatáig, a társadalmi ember tükrözéséig már nem jut el.

A *Kritikai Lapok* ideológiai vezérfonalát – régi és új szembefordítását – ebben az eszmefuttatásban az eposz és a regény igen érdekes műfaji megkülönböztetése képviseli. A herderi fejlődéelméletből

³⁴ Uo. 163.

³⁵ Uo. III. füzet. 1833. 7.

³⁶ Uo. 28.

kiindulva Bajza úgy ítéli meg, hogy az életkori növekedés szakaszai nemcsak az egyes nemzetek életében, hanem az egyes irodalmi műfajok kialakulásában is érvényesülnek. Ennek alapján az eposzról – amely a nemesi-nemzeti hagyományok ébresztésével oly nagy szerepet játszott az 1820-as évek hazai irodalmában, s amelyet az akkori sajtóban épp az ő barátja, Toldy ünnepelt elragadtatottan – azt állapítja meg, hogy az a múltnak, azaz az emberiség ifjúkorának műfaja. Emellett ismertetőjegyeiül a harciasságot, a fenséget, a csodás elemekben való gazdagságot s a túlhabzó érzelmeket jelöli meg – sorra oly vonásokat, amelyekről személyesen idegenkedett. Az eposzsal szemben a regény – Bajza megítélésében – az emberiség férfikorának irodalmi térnuma, mely nem a pusztá hatást, hanem az életet – azaz „az emberiség fokenként fejlődő műveltségét”-t jeleníti meg. E műfajba azután rendre olyan vonásokat lát bele, amelyeknek meggyökereztetéséért folyóirata valóban sokat tett: megfontoltságot, fegyelmet, mértéktartást, lelki érettséget, biztonságot, az ész győzelmét a fantázián, a meditáció igényét, világosságot és formai puritánságot. Idetartozik, hogy élesen elutasítja a regény előzményét, a kalandorságban kimerülő románt, különösen annak érzelgős-szентimentális német változatát. Elutasítja, mert az akarattalan lemondásra, az adott sorsba való belenyugváásra készíti az olvasót. Az ő regénykoncepciója a célját, rendeltetését felismerő, akaratát érvényesítő ember ábrázolását igényli az új műfajtól. Számára a szépirodalomnak olyan új „tartománya” ez, amely megóvhat és megszabadíthat a nemesi életesmények addigi érzelmekultuszától, dagályosságától és szertelen szabadosságától.

Bajza tanulmányának legértékesebb fejezete: a befejezése. Azok a fejtegetései, amelyekben dióhéjnyi áttekintést ad a magyar széppróza addigi eredményeiről. A produkciók nagy részét, a Dugonics típusúakat nem sokra becsüli. Annál méltánylóbban szól a húszas évek prózai terméséről: Kisfaludy Károly komikus elbeszéléseiről, s főleg *A Békely-házról*, Fáy karakterábrázoló, a hazai valóságot megelevenítő képességéről – jöllehet nem hallgatja el a mű szerkezeti gyengeségeit sem. Fáy karakterei „... a való életből vannak merítve, konzekvenciával tartva, s rajtok nemzeti szín és sajátság ismerszik meg” – hangzik a szerkesztő-kritikus elismerése, s ez a megállapítása a következő évtizedekre inspirálóan jelöli ki a sajtóban szépprózánk további útját.³⁷

A *Kritikai Lapok* utolsó kötetének túlnyomó részét egyetlen írás: Bajza összetett műfajú, polémiát elemzéssel társító eszmefuttatása, a *Dramaturgiai és logikai leckék magyar színbírálok számára* tölti ki. A kor ifjú színikritikusaival folytat ebben éles – túlélezett! – vitát, s közben kifejti azokat az alapelemeket, amelyeket munkájuktól megkíván, továbbá összegzi a korszerű színjátszás legfontosabb tudnivalóit, színész és rendező gyakorlati alapismereteit. Aligha kell hangsúlyoznunk ennek sajtóbeli jelentőségét egy olyan korszakban, amikor Pest-Budán éppen véglegesen meghonosodóban van a magyar színjátszás, vele párhuzamosan megszületik a hazai színikritika, amikor ezáltal új, igen hatékony lehetőségek nyílnak a folyóiratokban a közönség befolyásolására.

A polémiáról annyit: a *Rajzolatok X. et Comp.* ájellű kiritkusával, Hazucha Ferencsel, íróársával, Garay Jánossal és a szerkesztővel, Munkácsy Jánossal folytatott vitában Bajza hangja, lekezelő ridegsége, zordsága, egyáltalán: rendkívül elutasító modora nagymértékben hátráltatta elvi igazságai érvényesítését. Ráadásul – mint arra értékes tanulmányában Solt Andor rámutat – e kritikusokkal nem is mindenben volt igazságos: egyrészt nem vett tudomást arról, ami a színikritika terén addig a szépirodalmi és divatlapokban történt, másrészt Bajzának abban sem volt igaza, hogy a maga egészében értéktelennek minősítette *X. et Comp.* és mások tevékenységét.³⁸ Mindezt súlyosbítja, hogy a fiatalokkal szemben tanúsított ellenszenv Bajzánál nem volt egyszeri jelenség: Szalay László, Eötvös, Táncsics ifjúkori szárnypróbálgatásairól előzőleg éppoly ledorongoló kritikákat közölt lapjában, mint a *Rajzolatok* fiataljairól. Volt egyéniségében valami megfélemlítő és elzárkózó – ennek különösen a fiatalok vallották kárát.

Az elfogult tollharcnál azonban fontosabbak itt az elvi megállapítások. A személyes – személyeskedő – mozzanatoktól eltekintve Bajza a színikritikusi munka elengedhetetlen követelményeire tapint

³⁷ Uo. 63.

³⁸ SOLT Andor: Első színikritikusaink. ItK 1971. 128–147.

rá akkor, amikor igényességet és komolyságot, szakszerű elmélyülést és felelősségtudatot, szilárd kritikai irányelveket és dramaturgiai járatosságot követel a színbírálóktól. Nem lehet elvitatni igazát akkor sem, amikor konkrétumokba menő, elemző és bizonyító bírálatot vár el tőlük, s amikor az elveknél nem dogmatikus, hanem a körülményekhez igazodó alkalmazását kívánja meg. *X. et Comp.* szemére vetve mindebben sok az egyoldalúság, e követelmények megfogalmazása mégsem volt haszontalan: megalapozta a három barát, Bajza, Toldy és Vörösmarty új folyóiratában, az *Athenaeum*-ban kibontakozó színikritikusi munkásságát.

Amit pedig a színészek számára a sajtó lapjain nyújtott, azzal egyértelműen a jövőt szolgálta. Goethe *Regeln für Schauspieler* (1803) című értekezése nyomán valóságos propedeutikát ad a helyes színészi kiejtés, testtartás, mimika, gesztusnyelv stb. sajátosságaiból.³⁹ Megkövetelte kora túlnyomórészt ösztönösen játszó színészeitől a tiszta, érthető kiejtést, a tájszólás és a nyelvtani hibák kiküszöbölését, a színpalhasogató teatralitással való szakítást, a célszerű színpadi viselkedés megtanulását, az emlékezetbeli gyakoroltságot s mindenekelőtt: a művek minél mélyebb megértését és értelmezését.

Mint annyiszor, Bajza a színészek közt is régi és új iskolát különböztet meg, s közöttük választást ajánl a fiataloknak. Az előbbi csoportba számítja azokat a színészeket, akik a német érzélgésen nőttek fel, az új iskolába pedig azokat, akik már természetesebb beszédre és kevésbé mesterkéltné arcjátékra, testtartásra törekedtek. Az elhatározásnak az is célja, hogy műkedvelésből, a „komédiás”-i színtről polgári hivatássá emelje a színészetet, éppúgy mint az irodalmat. A színház regenerálása mellett tehát valami színházon túli vezetni Bajzát: a polgári értelmiség kialakítása, egyes rétegeinek összeforrasztása. Egy olyan osztályé, amely összekötő erő lehet – az érdekegyesítés politikájának megvalósítása közben – haladó nemesség és felemelkedő nép között.

A *Kritikai Lapok* 1836 nyarán végetért, mégis folytatódott: fél évvel később, az *Athenaeum*-ban és a *Figyelmezőben*, a liberalizmusnak ugyancsak Bajza égisze alatt szerkesztett, még nagyobb hatású orgánumaiban. Büszkén írta erről ő maga: „... a Kritikai Lapok a hason tárgyú Figyelmező mellett, legalább egy időre, feleslegessé lettek.”⁴⁰ Csak a lap kerete szűnt meg, egységes szelleme továbbépült, gazdagodott az új testvérlapok szétáradó liberális ideológiájában. S ebben kell látnunk a folyóirat igazi eszme- és sajtótörténeti jelentőségét is. Liberális, reformer tendenciák tudvalevőleg már a század elején feltűntek a hazai sajtóban. A *Kritikai Lapok* azonban olyan folyóirat volt, amelyik a liberalizmusnak és a reformnak – ha egyelőre az irodalom reszpublikájára korlátozottan is – először tudott intézményes fórumává válni a reformkori Magyarországon. Első középpontjává sajtónkban egy ellenzéki csoportosulásnak. Kiemelkedő szerepe volt abban, hogy az akkori olvasókban meggyökerezett a felismerés: korszerű kulturális érték és ellenzékiesség voltaképp egymástól elválaszthatatlanok.

³⁹ SZÜCSI József: A színpad nyelve és a „Kritikai Lapok.” 1915. 308–312.

⁴⁰ [Bajza]: *Athenaeum* miatti zajgások. *Figyelmező* 1838. 31–32. sz. (VIII. 7.) 508.

LA LUTTE DES FEUILLES CRITIQUES POUR LA RÉPUBLIQUE DE LA LITTÉRATURE

Les *Feuilles Critiques* (Kritikai Lapok), la première revue hongroise de la critique littéraire pratique, a paru à Pest, de 1831 à 1836. La revue était d'une exigence et d'un caractère de publiciste du moins à tel point que d'une exigence de critique: ses sept cahiers, en diffusant le monde d'idées libéral, a bougé l'esprit public de sa carrière habituelle. Dans l'histoire de la presse hongroise, c'était pour la première fois qu'on a organisé un camp autour d'une revue, qu'un ensemble ayant une plate-forme d'idées et d'esthétique identique a conclu une alliance guerrière dans la presse périodique, avec un programme idéologique nettement actuel. C'est ici que le rédacteur József Bajza a introduit le genre de la polémique, au cours de laquelle il a écrasé, de concert avec ses écrivains-amis, Ferenc Toldy et Mihály Vörösmarty, l'esprit démodé des divers représentants de l'absolutisme féodal et du nationalisme hiérarchique (procès Pyoker, procès à propos du *Conversations-Lexikon*, procès Aurora etc.). Dans ces polémiques de grande importance qui ont bouleversé l'opinion publique entière de l'époque, le groupe de Bajza a fait briller des vertus de publiciste et de critique nouvelles et de grande importance: c'étaient la poursuite d'une franchise inouïe, une force de concentration, une logique aigüe, le rejet de tout respect pour l'autorité, l'emploi accru de la moquerie et de la malice et surtout la conscience de soi de l'intellectuel vivant de son travail vis-à-vis de l'hérarchie des rangs féodaux, qui caractérisaient leurs écrits. C'était les *Feuilles Critiques* qui était le premier organe organisé qui a considéré la littérature comme une affaire publique, comme une partie de la vie publique, qui a encouragé à créer un parti d'écrivains et qui, avec la devise de la "république de la littérature", a opposé la sphère de la littérature à la société nobiliaire.

KOSZTOLÁNYI PUBLICISZTIKÁJA A VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

Kosztolányi világháborús szerepléséről való ismereteink a feltételezhetőnél is hézagosabbak. Ez lehet az oka, hogy pályájának ez a szakasza viszonylag problémátlannak tetszik. Ekkori munkásságában még legszigorúbb bírálói sem találnak kivetnivalót, s nevét általában a humánus érdekeit védő pacifisták sorában szokás emlegetni.¹ S nem alaptalanul, hiszen már az 1915-ben írott versei és cikkei között is számos akad, mellyel igazolható az említett minősítés. Apolitikus költőről még feltételezni is nehéz a cselekvő részvételt. És Kosztolányi tüntetően vállalta is az apolitikusságot. „Itt egy ma élő ember, ki nem ért a magas politikához és egyéb hasznos tudományhoz, elmondja, mit látott maga körül abban a korban, melyet a hozzáértők nagynak tartottak.” *Tinta* címen 1916-ban megjelent cikk-gyűjteménye előtt olvasható ez a bevezető. S igen jellemző, hogy *A Hét* kritikusa, akivel ekkoriban sűrűn találkozhatott, tényként könyveli el ezt a tájékozatlanság mezében nyilatkozó függetlenség-igényt. „Róla írunk most, aki életében, munkájában és világfelfogásában tiszta költő tudott maradni, noha egy újságíró álarcájában jár közöttünk.”² Nem lehet véletlen, hogy Lakatos, a közeli munkatárs fontosnak érzi hangsúlyozni, hogy a tiszta-költő Kosztolányi rabláncainak szemérmes, rejtett csörgetésével viseli az újságíróság álarcáját. Mintha valami szégyellnivaló lenne ebben az újságírói munkában. Hogy feltételezésünk jogos-e, később kitetszik, annyi azonban már itt rögzíthető, hogy a politikai tájékozatlanság és érdektelenség csak színlelés, a háború idején feltétlen az. Babits klasszikus Kosztolányi-tanulmányának van egy sokat sejtető passzusa: „Az ítélet jogát követeltem a költő számára; sohasem tudtam belenyugodni abba, amit eszem vagy igazságérzetem nem szentesített. Mindezt ő naivságnak érezte volna; s a köztünk lappangó ellentétet élesen kihozta egy évtized múlva a háború nagy lelki megrázkódtatása. Ő éppen úgy iszonyodott vérontástól és barbárságtól, mint én. De elfogadta, mint az élet tényét, mely ellen hiába volna a lázadás.”³

Iszonyodott tőle, de elfogadta! Sommázásnak meggyőző lehet ez az emlékezés, de ha elgondoljuk, hogy Kosztolányi sűrű megnyilatkozásai sorozatával hétről hétre követte a világháború eseményeit, hogy tudatos krónikásként rögzítette és értelmezte a fejleményeket, s hogy ezek a cikkek nem ríttak ki túl élesen a háborús irodalomból, visszatetszést, hivatalos részről sem provokáltak, akkor már gyanítható, hogy az „iszonyodott tőle, de elfogadta” formula mögött fontos tanulságokat rejtő bonyolult folyamatok zajlottak.

Szép látszatok vesztik hatályukat, de minden jel arra vall, hogy a háború első hónapjaiban írott Kosztolányi-cikkek csak lendületük, találekonyosságuk és költői hevületük révén válnak ki a szennzációra ajzott, győzelemre szomjas megnyilatkozások özönéből. „Ez a hadjárat a csodák hadjárata. Már most is érezzük, a várakozás idegcsigázó izgalmában. Milyen meséket mondanak majd róla azok a vitézek, akik visszatérnek.” *A Világ* szept. 1-i vezércikkének zárószorai ezek, s a sokszor álnév mögött maradó költő

¹ JÓZSEF Farkas: Rohanunk a forradalomba. Bp. 1957. 37–38.

² LAKATOS László: K. D. Tinta. *A Hét* 1916. I. 310.

³ Babits Mihály Összes művei. Bp. é. n. 1090.

most teljes nevével jegyzi állásfoglalását.⁴ A teljes névnel fontosabb azonban a részvétel teljessége, a dikció sodrása, a meggyőződés ereje. A szarajevói perről írott kommentárjában ilyen patetikus ámulásra készíti az azonosulás heve: „Nagyszerű látvány, hogy mi most egyszerre teszünk igazat a harctéren és a tárgyalóteremben.”⁵ A háború valódi arculatának kibontakozásával egyre halkabbra csitul ez a pátosz, 1917 elejére pedig egészen elnémul, de ennek ellenére sem mondható, hogy csupán a kollektív buzgalom táplálta volna ideig-óráig. Kosztolányi nem élt bekötött szemmel, a naiv kiskgyermek sikeres álarca mögött nagyon is éberen és élelmesen figyelte a világ eseményeit. Ábrándjait többre becsülte, mint a valóságot, elhatárolta magát a közönséges halandóktól. de mindig józanul számolt a tényekkel, s a politika fejleményeit a bennfentes közelségből követte éveken át.

Érthető, ha a háború se érte váratlanul. S imént idézett 1914-ből való cikkének⁶ hosszú, tüzetes leírásait egy 1909-ben írott útibeszámolójából⁷ kölcsönözte, s ennek a helyzetjelentésnek így hangzott a zárómondata: „Háború lesz”. S mikor 1914-ben, csakugyan kitör a háború, valódi természetét még nem tudja elképzelni Kosztolányi sem, de kitörésének okairól s a benne részt vevő népek, ill. államok szerepéről már kiforrott, határozott nézetei vannak. Meggyőződése, hogy a központi hatalmakra az entente néven tömörült államok kényszerítették a háborút. Mindenekelőtt Franciaország és Oroszország. Képzeletében e szövetség feltételezett gátlástalanságának egész szövevénye rajzolódik ki. Érvelésében könnyű volna tetten érni az elfogultságot, de nem az első világháború történetét írjuk, hanem Kosztolányi műveinek történetét, ezért ajánlatos koncepciójának bírálata helyett – melyen úgys rég túl van a történelemtudomány, gondolkodásának mechanizmusára figyelünk. Arra, hogy egy költőben, aki kijárta a magyar radikalizmus iskoláit, aki már 1906-ban középkori léha babonaként interpretálja a faji ellentéteket s törvényszerűnek és üdvösnek tudja a fehérek és feketék közeledését,⁸ akit sűrű szálak fűznek a modern francia kultúrához, s aki büszke is eme kapcsolataira, – hogyan lehetséges, milyen belső logika és megfontolás szerint alakulhat ki az egyértelmű állásfoglalás?

Legkevesebb gondot a cári rezsim szerepének megítélése okozta. Az ellenszenv szociológiai és nemzeti érveit csak ki kellett választani abból a halmazból, amely akkor Európa-szerzte közkezen forgott. A kiválasztás buzgalomát csak táplálta az a szorongás és ingerültség, melyet a több évtizedes pánszláv mozgalom keltett a magyar értelmiségben. Kosztolányi azonban ezúttal sem éri be közhelyekkel, pontosabban szólva: lebontja a közhelyeket, megkeresi az ellenséges érzület sajátos nemzeti argumentumait. Az 1949-es cári intervenció vétségének emlegetését szegényebb képzeletű kollégáira hagyja, ő a magyarsággal rokon finn-ugor népek sanyarú sorsának elmerült rajzával igyekszik hatást kelteni. A vizsgára készülő bölcsész keserves óráinak⁹ gyér emlékei, a finnugor alapszókincs szavai alapján érzékletes és mesébe illő képet fest arról, hogy az évszázados szolgaságban elsenyvedt, olajzölddőlő cserződött arcú, zsugorodott szemű rokonok s a magyar katonák, ha találkoznak – a víz, vér, hal, kéz szavak alapján – miként fognak majd szót érteni. „Mert nyelveik még nem váltak el egymástól annyira, hogy a harctéren meg ne ismernék egymást. Szíveik úgys egy ütemre dobognak. Mind a germán, mind az ural-altájai nép egyformán gyűlöli a moszkovita szellemet és kívánja rendteremtő fegyvereink győzelmét.”¹⁰

Igen, a „moszkovita szellem”, ez a fix pont Kosztolányi entente-ellenes argumentumai rendszerében. Mert valóban egész rendszerről van itt szó, s ebben a franciák éppen az oroszokkal való szövetekezés gátlástalansága miatt helyezhetők el oly módon, hogy a franciás szelleműnek ismert költő

⁴ Túl az Operenczián

⁵ Punin: A belgrádi bacillus. A Hét 1914. okt. 18.

⁶ A belgrádi bacillus

⁷ Belgrádi képek. Tinta, 125.

⁸ „Az emberiség két kasztra szakad: a jóllakottak és éhezők szövetezetére. A színekkel való játék végleg megszűnik. – S ez nagy diadala lesz az emberiségnek.” Lehota: Fehérek és feketék. Budapesti Napló 1906. aug. 10.

⁹ Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése. Bp. 1959.

¹⁰ Túl az Operenczián. Világ 1914. szept. 1.

lelkiismerete fel ne lázadjon. „Nem lehet büntetlenül viszonyt szőni. Még afféle futó viszonyt sem. Mert a francia bizonyára ilyennek gondolta a muszka puszpajtasságot. Szüksége volt neki időre, pénzre, nyugalomra, s az egykori szabad francia szerződöttetett maga mellé egy kozákot, hogy meggyomrozza ellenségeit... amíg ő ír, gondolkodik, sziesztázik... Megosztották egymás közt a munkát, mint a kokott és a babája. Én előre viszem majd az emberiséget, gondolta a francia, te pedig majd hátra viszed az emberiséget... Szövetkezett az abszint és a vudki, a könnyelműség és a lomposág, a nyugati és a keleti dekadencia...”¹¹ Ézzel koránt sincs vége a cikknek, de az idézett részlet is elégséges annak példázására, hogy nincs ebben a szellemi műveltségben semmi gépiesség. Az újságíró talán most is kényszerű feladatot teljesít, de az élelmes szellem megtalálja az éppen neki való belső erőforrást is. A dekadencia elleni régi indulat fedezi a meglóduló friss haragot, s eredeti találatokkal és a meggyőződés effektusaival látja el a háborús pszichózis jegyében fogant konstrukciót.

S ha a franciák minősítésénél a ledér dekadencia iránti ellenszenv kínálkozott fedezetül, az angoloknál a szociológiai műveltség antikapalista elemeit mobilizálja a belső forrásokra utalt színvonal-igény. Belgium elfoglalását így kommentálja: „Talán épp a német uralom lesz a halott ország menyországa. Mert becsült német alattvalónak lenni van annyi tisztesség, mint szolgálni egy kalmárt, aki a maga bőrt félti és cselédjét arra béreli föl, hogy meghaljon helyette. Belgium eddig az angol bank portáskálitájában ült. Németországban akad számára tisztességes hely. A térképről eltűnik egy szín, amely eddig jelentette.” – „Ez történelem. A történelem igazságszótó munkáját pedig nem is kísérheti szomorúságunk, mert érezzük, hogy igaza van, legfőljebb sajnálhatjuk az objektumot, amelyen az ítélet betelt.”¹²

A szerbek szerepét elemző cikkéből még ez az álobjektivitás is hiányzik,¹³ ott a konstrukció minden eleme együtt van, s teljes aktivitással működik a meggyőződés által hajtott szellemi mechanizmus, – de ennek ellenére, vagy éppen ezért egy percig sem hagyatkozik elhasznált frázisokra. A háborús politika jelszavait, az ellenség-szidalmazás közhelyeit olyan érvekre váltja, melyekben valamilyen erkölcsi, szellemi érték védelmezőjeként, egy magasabb emberi pozíció birtokosaként hivalkodhat az entente-ellenes állásfoglalás. Nyomozván a trónörökös-párt meggyilkoló Gavriló Princip konok elszántságának gyökereit, a belgrádi kávéházhoz jut, s ennek közönségében: a „balkörmű” forradalmárok, imakönyvükben bombák receptjét rejtő pópák, mezítlábas birtokosok, sebhelyes arcú kalugyerek, kicsapott diákok, Párizsból kiérdemesült „chansonette”-ek, Tolsztojt, Gorkijt félremagyarázó „félműveltek” társaságában véli felismerni azt a beteg gócot, ahonnan a háború epidémiája elindult. „Minden szomorú és csempe itten, kezdve a cipők letaposott sarkától a zöld körmöktől... a lelkesültségig...” S e sötét kép mögé riasztóbb háttérül a franciás szalonokban mulató oroszokat idézi, akik „tudván tudták, hogy mi folyik előttük és elégedetten dörzsölték a kezüket. Csak hadd nőjön a nyomor és butaság. Kellett nekik ez a szegényház, ez a kéteshírű lebuji, ez az éjjeli menedékhely. Itt főzték diákok és betűszedők az európai haladás számára a patkánymérget.”¹⁴ „Ebben a névben – portugál – csakugyan van valami ragadós és fertőző.” Annak ürügyén írja ezt, hogy Portugália berlini nagykövetét a hadüzenet után gyógyszercsempészesen érték tetten.¹⁵ A japán hadbalépése előtti diplomáciai manőverek láttán ugyanez a „morális” szempont talál érdekeihez illő érveket. „Igaz, az entente diplomáciája is sok értékkel dicsekedhetik e téren. Mutatott rücskös és sima gazembereket, orgyilkosokat, zsebtolvajokat, kitarítottakat és selyemfiúkat, de az igazi praktika keleti, a feketekávé még hátra van.”¹⁶

A dokumentumoknak ez a sorozata nem lepi meg azokat, akik ismerik az európai értelmiség világháború alatti közszereplését. Romain Rolland. Ady Endre vagy Babits megrendült tiltakozása

¹¹ Páris. A Hét 1914. szept. 6.

¹² A halott ország. A Hét 1914. okt. 23.

¹³ A belgrádi bacillus.

¹⁴ A belgrádi bacillus.

¹⁵ Akik vígan dudálnak. A Hét 1916. I. 190.

¹⁶ Dzsü-dzsiczu. A Hét 1915. II. 428.

ritka kivétel számba ment.¹⁷ Ami újat a Kosztolányi-dokumentumok idevágó ismereteinkhez adhatnak, csak sötétíthetik az amúgy is lehangoló képet. A költői jellem rajzát viszont világosabbá tehetik, alátámaszthatják és elmélyíthetik azt, amit Esti Kornél éveiről mondhatunk, s alapul szolgálhatnak későbbi konfliktusok megértéséhez. Mindenekelőtt Kosztolányi élelmességének természetére irányítják a figyelmet. Arra az adottságra, melyet az erkölcsi normák felől nézve joggal lehet könnyelműségnek bélyegezni, de a szárnyaló szelíd bánatokkal és játékos káprázatokkal ható művek felől nézve az alkotókedély egyik feltételét lehet gyanítanunk benne.

A háborús cikkeken egy összefüggő konstrukció határozott körvonalait észlelhettük. E konstrukció elvi tartalma lényegében azonos azzal, amely ekkoriban értelmiségi körökben uralkodott. Kosztolányi, a közíró sohasem volt olyan szuverén jellem, hogy a kor uralkodó áramlataival élesen szembe tudott volna szegülni. Nem volt ehhez ereje a háború kezdetekor sem, de a szimpla lelkendezőktől és bérelt uszítóktól már ekkor is elüt azzal, hogy a számára átélethető mondandók kiválasztása révén tesz eleget újságírói kötelezettségeinek. Meglepő lehet, de filológiai tény, hogy nemcsak *A belgrádi bacillus* című kommentárban, de a japánok kiismerhetetlenségéről szóló cikkben is¹⁸ találhatók olyan passzusok, melyeket évekkel a háború előtt írt. Hogy a japánoktól minden kitelhet, eme korábbi cikk¹⁹ feltevéseiből vezeti le. Abból, hogy bármily csodálatosan gyöngéd és finom a japán ember, „nem edződött beléjük az élet fontossága, minden tettük metafizikai jelentősége, az ember felelőssége ég és pokol előtt”. Az Élet-beli elmékedést a keleti művészet európai dömpingje váltotta ki, annak rejtélye: mi hiányzik ebből a művészetből. S az akkor adott magyarázatot illeti könnyedén Kosztolányi az 1916-os cikk tengelyébe, noha az utóbbinak egészen más a rendeltetése. Nem ilyen hivatkozó, de határozott kontinuitás: az új téma személyesség honosításának szépírói mozdulatai figyelhetők meg a finnugorságról őrzött ismeret-foszlányok, a dekadenciáról vallott nézetek mobilizálásában is. Sőt még a portugál követ lejárataánál is egykori operett-élményeivel támogatja az általánosítás műveletét.

A háború első hónapjaiban bizonyára teljesen spontán módon találja meg a magához való hűség és a közszereplés konfliktus nélküli formáit. Az érvek bősége, az áradó, sodró dikció arra vall, hogy kétely nélkül azonosult a központi hatalmakkal. Ekkor még magát a háborút is – mint oly sokan, akik megcsömörlöttek az imperializmus szellemi flórájától – afféle tisztító viharak képzelte, mely szétrombolja az üvegházakat, a pállott levegőjű szalonokat, véget vet a finomkodásnak, az érzélgősségnek, a képmutatásnak. Erős érzéseket, brutális őszinteséget, szoros, tartalmas kapcsolatokat remél a háborúban megtisztult embertől. Férfiasabb, egészségesebb erkölcsöt s ugyanilyen kultúrát. Flaubert kozák tisztjét idézi, aki véres ütközet után bevágtatván az elfoglalt városba, úgy véresen, porosan, de kifogástalan franciasággal zongorát kért, mellé ült, s tobzódva, kéjelegve játszott. „Ugy érezzük, hogy a csatáról hazatérő nemzedék is leül majd a zongorához.”²⁰ Könnyű volna a futuristák háborús részvételével rokonítani ezt a bizakodást, Kosztolányi ismerte is azokat a nyilatkozatokat, melyek a háborút az emberiség egyetlen higiéniajének ünnepelték,²¹ de Esti Kornél éveinek válságjeleiből: a mesterségesen szított izgalmak, a belterjes szenzációk iránti csömör, a bezártság, a kapcsolatok sekélyessége miatti ingerültség dokumentumaiból már sejteni lehetett, hogy ez a költő közérzetének, hajlamainak belső logikája szerint is felkészült valami katarzist hozó rendkívüli eseményre. Tartós békében felnövő nemzedékek – főleg, ha a társadalom a tespedés, a romlás idült igazságtalanságok melegágya – mindig elviselhetetlenebbnek érzik a vesztéglést, mint a háborút. Különösen, ha olyan színvonalon áll a haditechnika, mint az első világháború idején állt, s ha annak pusztító erejéről sincs

¹⁷ Erről részletesebben: JÓZSEF Farkas: i. m.; KARDOS László: Tóth Árpád. Bp. 1955. 170–190.; CZINE Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp. 1960. 468–486. – VARGA József: Ady Endre. Bp. 1966. 406–461.

¹⁸ Dzsü-dzsü

¹⁹ Sárga kultúra. Élet 1911. I. 57.

²⁰ Véres kovász. A Hét 1914. okt. 4.

²¹ Írók, festők, tudósok. II. 34. Vö.: Levél egy puritánhoz. A Hét 1914. nov. 11.

semmi tapasztalatuk. A menetszázasos mámor s Kosztolányi kezdeti illúzióinak magyarázatakor ezzel is számolnunk kell tehát. Hogy a háború által agyongyötört, elvadult, gyilkolásra kaptott emberiség majd zongorához ül, – csak az a költő hihette, aki minden csömörei ellenére a háborút is a békeidők ártatlan szennéjének folytatásaként képzelte el. Modern Trójaként, melyből új Achillesek, Hektorok, Odüsszeuszok s új homeridák szülehetnek.

A valóság őt is hamar kijózanította. A háború a mindig védettnek érzett család határait sem tiszteli. Ideges szívbjaja miatt őt ugyan felmentik a katonai szolgálat alól, de öccse – aki orvos – már 1914 őszén bevonul, Szerbia, majd Galícia veszedelmes pontjain teljesít szolgálatot, meg is sebesül.²² A miatta való aggodalmat csak fokozzák a magukra maradt, öregedő szülőktől érkező, félelmekről, bajokról tudósító levelek. Kiújul apja gyomorbaja. Kosztolányi rákra gyanakszik, kimerítő információkat, pontos lázgrafikont követel s kap szüleitől, s Csáth Gézától 1914 decemberében.²³ Közben felesége is terhes. 1915. április 18-án megszületik egyetlen gyermekük, Ádám, s néhány hónappal később csúcschurut miatt feleségének szanatóriumba kell mennie. Nem játék már az élet. Tevan csak a háború utánra ígéri egy reprezentáns kötet kiadását,²⁴ nehezebb a megélhetés és a frontokról egyre sűrűbben jönnek a leverő jelentések, a halálhírek meg a sebesültekkel teli szerelvények. A háború elhúzódását mutató jelek, a hadi helyzet romlása s a háterszágban egyre kirívóbban észlelhető visszaélések, igazságtalanságok eszmélkedésre kényszerítik a radikalizmuson nevelt értelmiséget. A háborúból az emberre s a nemzetre háruló keserves konzekvenciákat valódi arányaiban csak Ady Endre látja, de a legjobb tehetségekben már általában baljós nyugtalanság lappang. Érti ezt Kosztolányi is, hiszen belső munkatársa a Világnak, mely ha megfontoltan is, de egyre sűrűbben ad teret háború elleni tiltakozásoknak. A megváltozott helyzet új próbák elé állítja a feladataival mindig fölényesen mérkőző költőt. Nehezebb próba ez, mint az eddigiek, mert azt már jól tudja Kosztolányi is, hogy az adott háború és a humánus érdekei ütköznek egymással, s egyre jobban szenved az utóbbi sérelme miatt. De azt is tudja, hogy a nyílt pacifizmus ellenkezik a hadviselő állam érdekeivel, s talán attól is tart, hogy a béke feltétlen óhaja a kiszolgáltatottsággal azonos kapituláció felé sodorná a nemzetet. Konfliktust rejt, veszedelmes szorító ez, Kosztolányira vall a mód, ahogyan belőle kivágja magát.

Nem a kockázatosabb, nem a nehezebb utat választja. Úgy fordul szembe a háborúval, hogy a cenzorral is békében maradhasson. Pontosán úgy, ahogy ezt 1916 vége táján meg is írja: „Lelkünkben sok gondot és lehetőséget gyomláltunk ki. Azután is pusztá lesz. (t.i. ha eltörlik a cenzúrát K. F.) Most, hogy dolgozunk, ezután is magunk előtt látjuk a cenzor plajbászát, melyet – el kell ismernünk – többnyire szabadelvű belátással használ a magyar cenzor, de itt van, nem tudunk menekülni előle, összemérjük vele a tollunkat és vívunk, inkább előre kivedjük – jó vívók – az ütést, semhogy harcra kényszerüljünk. (Az én kiemelésem K. F.)”²⁵ Hogy miként zajlott hétről hétre ez a vívás, érdemes közelebből is megvizsgálnunk.

Ha a Világban írott névtelen cikkeit, vezércikkeit nem vesszük is figyelembe, még akkor is jó néhány dokumentumra akadunk, melyekben az entente-ellenes agitáció az uralkodó motívum. *Consilium* című dramatizált allegóriájának egyetlen mondanivalója, hogy nem a központi hatalmak, hanem az entente felelős a háborúért.²⁶ Az angol és francia lapok példájára, azokkal feleselve – félig tréfásan, félig komolyan – ő is közöl egy csokrot angol és francia költők nemzetüket ostromozó verseiből annak bizonyítására, hogy ilyen olcsó uszításra anyag bőven kínálkozna, ha magyar költő ilyen méltatlanságra vetemedne.²⁷ Nyilvánvaló, hogy a görög királyt is azért dicsőíti a semlegesség hőkeként, országát a „száműzött szellem és a leköpött szépség” mentsváraként, mert az angolok mellett való hadbalépéstől

²² Öcsém c. könyvecskéjének ajánlása szerint 1914. nov. 17-én Przeginic alatt.

²³ Kosztolányi: Negyvennégy levél, Szabadka, 1972.

²⁴ Kiadatlan levél. Kelt: Békéscsaba, 1915. jan. 7.

²⁵ Punin: Az újságíró álma. A Hét 1916. II. 715.

²⁶ Punin: A Hét 1915. I. 303.

²⁷ K. D.: Az entente kiskatéja. A Hét 1915. II. 346.

vonakodik.²⁸ Szaporíthatnók a példákat, szempontunktól azonban inkább azok a megnyilatkozások érdemelnek figyelmet, amelyekben az egyetemes emberség érdeke is érvényesül, amelyekben a költői jellem értékesebb hajlamai is szóhoz jutnak, amelyek szemléltetni tudják, miként vágja ki magát Kosztolányi a helyzet szorítóiból.

Gyakran visszatérő témája ekkoriban az egyetemes elvadulás. Különösen az írástudók gyűlölködését figyelni döbrent keserűséggel. Idevágó cikkei közül Anatole France háborús könyvéről írott bírálata a legismertebb.²⁹ Joggal, mert önmagában lélekemelő gesztus, ahogy szemére veti az általa is nagybecsült világhírű pályatársnak az árulással határos meglakuvást. Felrója, hogy az egykor megbélyegzett cári rezsimet most szent Oroszországnak titulálja, hogy „három frázist ismételtet a zsidósággal és analógia: 1. Franciaország nem akarta a háborút. 2. Épp ezért ki kell tartania. 3. A vérből majdan szebb jövőendő csirázik. (. . .) Most kellett volna hallgatnia. Akkor örökkévaló emléket állít magának.” Az érvelés hibátlan, a felszólalás ma is példaszerűnek tetszik. Igazi értelmének és értékének rögzítése előtt azonban el kell mondanunk, hogy ez a példa sem elszigetelt. Van cikke, amelyikben a háborúba szédült emberiségtől s főleg honfitársaitól megiszonyodva a híres felfedező kivonul az emberi társadalomból. Csakhogy ez a felfedező Shaktleton s honfitársai, akiket elsősorban okol az emberiség megrontásáért, – angolok.³⁰ Egy másik cikkében egy arannyal megrakott hajó szédülő, fuldokló matrózát szólaltatja meg, az arany kisemmizett cselédjét, aki szinte önkívületben követeli: „arany úrai, . . . számítsátok ki, mennyit ér körülbelül az aranyhegy mellett a mi szegényszegény fejünk . . . mi az ára – sterlingben – egy emberi karnak, egy lábnak egy szívdobbanásnak, egy síró szem pillantásának”.³¹ A pénz nem alapján könnyű kitalálni, hogy a nyomorult matróz háborgása az angol tőkésekre vet árnyékot. S ha tudjuk, hogy a szóban forgó arany fegyverek áráként utazik Kanada felé, akkor már sejthető, mért nem keveredett Kosztolányi efféle cikkei miatt osztály elleni izgatás gyanújába. Pedig az angol tőkét elég gyakran ostromozza ekkoriban. „Minden megrendelést áll. Hadd garázdálkodjanak szegények, egyszer van ünnep a világon, véres szüret. Nemsokára azonban fizetésre kerül a sor. Akkor majd odaáll a barátai elé, hidegen, jól fésülten, szürke hajjal . . . és írni kezdi a tételeket, nyugodtan, mindent duplán. Mert az angol az egyetlen józan a sok részeg között, a gyűlölet csárdájában. – Ő a fizetőpincér.”³² Ilyen cikkei alapján azt hihetné az olvasó, hogy a rászédett emberiség keserűsége beszél az íróból, a vox humana egy olyan pódiumról, ahova nem ér fel a gyanú árnyéka sem. Az intonálás tételeken is tudtul adja ezt a magasrendű különállást: „Olvasom az európai lapokat, amelyekbe egykor okos fők, forró szívek írtak. A cikkek versenyt futnak egymással a gyűlölködésben.” S aztán nyomban jön a példa, melynek révén: az egyetemes gyűlölet bélyege konkrét vétkesekhez tapad, s ezek ezúttal is – a franciák. A franciák „akik a papíron vitézkednek, szerencsétlenek egy titáni torról képzelegnek, versben és prózában, az újsághasábokon teregetik ki ellenségüket. Csupa korom, kátrány, füst minden. A világ feketére van mázolva. Csak egyetlen dal hangzik egyre erősebben és őszintébben, a gyűlölet éneke.” S ezzel újra az általános szférájába billen át a panasz, mintha a franciákra csak példájuk pregnáns volta miatt hivatkozott volna, s igazában csak az egyetemes emberi elvadulás látványa indította volna írásra. Hogy ettől az elvadulástól őszintén szenvedett Kosztolányi, az nem vonható kétségbe. S nem színlelésen akarjuk tettenérni, hanem észjárásának, szellemi műveleteinek, „vívásain” törvényeit kutatjuk. S ebből a szempontból igen fontos, hogy az imént látott érdekegyesítés spontán erő műve-e vagy tudatos művelet? Ezért kell tovább is példáink mellett időznünk. *Gyászhuszárok* c. kommentárja³³ szinte követeli is, hogy szempontunktól megvallassuk, mert szintén a gyűlölködés láttán támadt elkeseredés az ihletője. S nem

²⁸ Punin: Görög tűz, görögtűz. A Hét 1916. II. 390.

²⁹ Egy nagyon szomorú könyv. Anatole France új munkája. Sur la voire gloriense. Nyugat 1916. I. 55.

³⁰ K. D.: A remete. A Hét 1915. I. 101.

³¹ Punin: Utazik az arany. A Hét 1915. II. 469. okt. 10.

³² Punin: Gyűlölet. A Hét 1915. május 23.

³³ Punin: Gyászhuszárok. A Hét 1916. II. 457–458.

kétséges, hogy itt még hangsúlyozottabb a függetlenség, nyilvánvalóbb az egész háborús tobzódást felülről, iszonyodva, szinte már az utókor szemével átélő magatartás. Ezúttal is konkrét példából indul. Egy szocialista számonkéri egy nacionalista teoretikusan, hogy ha olyan búzgó bajnoka volt a népszaporulat ügyének s ha annyira szorgalmazta ezt a háborút, egyetlen fiát mért tartja távol a fronttól? E provokáció nyomán támadt embertelen vitából vonja le Kosztolányi a maga keserű konzekvenciáit: íme, ilyen mélyre jutott az ember! Sajnos, megrendülése hitelét ezúttal nemcsak az a tény korlátozza, hogy példái ismét franciák – Barres és Raffin-Dugenes –, hanem az is, hogy érvelésébe a naiv olvasó elfogultságát is bekalkulálja: „Maurice Barres ellenségünk és a fia is, a kis Barres. De kötve hiszem, hogy akadna német, vagy magyar ember, ki – egyénien – és ily szörnyű formában kívánná halálát.” Nem kell részletesen magyaráznunk, hogy az emberről levont konzekvencia súlya, e megszorítás után – kikre nehezedik. Elkeseredése ezúttal is spontánul tör ki, példáját hitelesen jellemzi, egész írása a valóság által kikényszerített állásfoglalás benyomását kelti, de könnyű észrevennünk, hogy ebben az írásban is ugyanez a mechanizmus működik, mint előző cikkeiben. S ez a mechanizmus elsősorban a példák ügyes kiválasztásával fedezi a lélek nemesebb hajlamait. Ha úgy érzi, hogy a földi ember rászorulna egy romlatlanabb égitest lakóinak békítő közreműködésére, a franciákat – akik „valaha” szívükön viselték az emberiség ügyét – búzdítja a kapcsolat felvételére.³⁴ Remek beleérzőkészséggel, lélektani avatottsággal értekezik arról, mért akar egy halálraítélt menyasszonyával összeházasodni. De a halálraítélt egy ír hazafi, s a semlegesnek tetsző lélektani okfejtés az ír mártír s a zsarnok angol ellentétének előterében zajlik.³⁵ Más cikkében egy borzalmas játékról ír: két egymáshoz kötözött, félmeztelen embert berugatnak s borotvát adnak kezükbe, s az győz, aki irgalmatlanabban szeldeli a másikat. E különös viadalt „lejegyző német szerző, Heins Ewers szerint – írja Kosztolányi – e borzalom fanatikusa angol ember volt.” S ezután eltűnődik azon, hogy talán ez a háború is eljut e játék színvonalára, s nem hagy kétséget az iránt, hogy kik jóvoltából.³⁶

Nem a magyarokéból s nem a németekéből. A szövetségesekről a háború alatt rosszat nem igen ír Kosztolányi. Jót annál inkább, de ezt sem azzal a harsány, kincstári retorikával műveli, mely ekkoriban divatozott. Az első hónapok mámorának eloszlása után csak tizenöt márciusában forrósodik fel újra a hangja, mikor Przemysl védőinek utolsó napjait idézi fel.³⁷ Különben ugyanazzal a módszerrel dolgozik, mint entente-ellenes cikkeiben, csak a tendencia fordul visszajára: azokban hitelt rontott, ezekben vonzalmat igyekszik ébreszteni. A nézőpont magasságának látszatára s a közelítés spontaneitására azonban itt is vigyáz. Nem bonyolódik politikai okfejtésekbe, nem bizonygatja, hogy a szövetségesek oldalán az igazság, ügyüket az emberség felől igyekszik rokonszenvessé tenni. Tárgyilagosan értekezik például a tengeralattjáró feltalálásában és megépítésében formát öltő német pontosságról. S e higgadt okfejtés során jut oda, hogy ez már nem is pontosság, mert túlnőtt keretein. Egy dolog feltalálni a hátvakarót, más dolog – úgy mond – a tengeralattjárót. Az utóbbit jobbnak látja már *lendületnek* nevezni. A legbecsesebb lelki tulajdonság ez – mondja Kosztolányi. Azt jelenti, hogy a német tudja, mit akar. „Egyetlen nép lelke sincs annyira kigyomlálva, megmosdatva »kianalizálva« . Ők igazán elmondhatják, hogy nincsenek mellék-, utó- és hátsógondolataik.” Annyira sem eresztik el magukat, amennyi dekoncentrátság a meghaláshoz kell. Eszükbe se jut „ellőgni” a halálba. Ezért történnek náluk csodák. A romantikát, amit a latin népek álomban, képzeletben élnek ki, azt ők most véghezviszik.³⁸ Egy másik cikkében még véletlenebbül talál ürügyre a szövetségesi hűség: két német katonát lát az utcán, alig 18 évesek. „Fanyar mosoly és édes fájdalom játszik velem.” – Épp akkor este olvasta egyik entente államférfi nyilatkozatát arról, hogy addig nem lehet béke, míg „e vadállati fajt ki nem pusztítják”. – „Arra gondolok, milyen picinyek és kedvesek. Szórol-szóra olyanok, akár a

³⁴ K. D.: Vészjelet a Mrsnak. A Hét 1916. I. 118.

³⁵ K. D.: Forradalmi nász. A Hét 1916. I. 290.

³⁶ Paradicsommártás. A Hét 1916. II. 566.

³⁷ Egy száz gyufa. A Hét 1915. márc. 28.

³⁸ Punin: Hátvakaró és kékvirág. A Hét 1916. II. 474.

tegnapi bátyjaik a szálfatermetükkel, az aczélorpantó öklükkel, a sziklafejükkel, de mindez kicsinyben, dióhéjban, gyémántkiadásban.” – „Ha a francia látná őket, azt mondaná: a »boch«-ok.” – „Vajon ti is a »német militarizmust« jelentitek, Hans és Fritz, vagy Schmidt és Gross? Titeket is fel akarnának szeletelni ezek a hentesek, szegénykék, szőkék, szemüvegesek, ártatlanok.”³⁹

S ha ezeketán visszagondolunk a *Tinta* elé írt bevezetőre, – „Itt egy ma élő ember, ki nem ért a magas politikához és egyéb hasznos tudományhoz, elmondja, mit látott maga körül . . .” s a politikától való elkülönülés más gesztusaira, akkor fel kell ismernünk, hogy ez a naivságig szűkös elmerültség az egyszeri élménybe, az empiriába a szolgálat és felelősség konfliktusát feloldani igyekvő tudatosság műve. Ha teljes műveltsége szintjén a másik fél indítékaira is figyelve gondolkodna, állandóan számolnia kellene a más oldalról feltoluló példákkal is: a hazai tőkéssekkel, a hazai uszítókkal, az ellenség kiskatonáinak ártatlanságával stb. És számolnia kellene a háború elvesztésének lehetőségével s egy ilyen kifejtet konzekvenciáival. Ilyen számvetésből azonban a háború idején „csak” kétségbeesett tiltakozásra és tragikus megrendülésre telhetett – vagy hallgatásra.

Kosztolányinak azonban nem lételeme a konzekvens számvetés. Nem az a zseni, aki a teremtés és a történelem részeként érteni tudja és alakítani akarja a világot. Épp ezért volna hamis feltételezés imént megfigyelt alkalmazkodóképességét szimpla megalkuvásként értelmezni. Azon a szinten, melyen ő gondolkodott emberről és világról, létrejöhetett a nemzeti közvéleménnyel való azonosulásnak ama változata, melyben az egyetemes humanizmus szempontjai eleven, de engedékeny erőként működnek a vélt nemzeti érdek parancsoló kényszerei mellett. E kényszerekkel szemben – a háború első két esztendejében csak azok állhattak meg, akikből teljesen hiányzott a nemzet iránti felelősség és azok, akik őszintén hitték abban, hogy egy szocialista jellegű forradalom meggyógyíthatja s újjászülheti a nagybeteg Európát s azon belül a magyarságot is. Ilyen forradalom közeli lehetőségében 1915–16-ban még Ady sem hitt kételyek nélkül, de ő felszánt szellem volt, prófétás lélek, aki mélyen hitte, hogy a magyarságot az ököljog mindenképpen csak halálra ítélteti, s méltó jövő – magyar és egyetemes – csak egy humánusabb, erkölcsösebb, igazságosabb: egészségesebb társadalmi rendszeren belül lehetséges. Élet és halál, remény és kétségbeesés jórészt azért kerülnek olyan közel egymáshoz az ő műveiben, mert a forradalom esélyeinek romlása láttán nemcsak a méltó emberi, de a lehetséges nemzeti két esélyét is romlani látta. Az öldökléstől való ösztönös iszonyat, a növő és terjedő szenvedés látványa önmagában is elég, hogy tiltakozásra kényszerítse a költőt. Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi klasszikus béke-versei ilyen ihlet szülemlései. A békére vágyó egészséges emberi lélek heveny kitörései, a rossz közérzet dokumentumai. Innen vannak tehát azon a szinten, amelyen a humánus érdekű indulat a politika, a történelem, az emberismeret és a történelemfilozófia realitásaival is szembesül mielőtt versképző ihletté érne. Verset írni ilyen számvetés nélkül is lehet. Elképzelhető, hogy a költő iszonyodik a háborútól, de számolván azzal, ami a szemben álló hatalmak – esetünkben a cári Oroszország, a bojárok Romániája stb. – győzelme esetén lehetséges, a feltétel nélküli kapituláció, vagy a győzelem szolgálata között kényszerülve választani, úgy vállalja az utóbbit, hogy teljes hasadás ne támadjon jobbik énje és megnyilatkozásai között.

Kosztolányi, aki nem hitt egy közeli forradalom lehetőségében s híjával volt a történelemértő lángelmék, a minden áron igazat, a teljes igazságot mondók félelmetes bátorságának, aki praktikus lélek volt, szükségképpen folyamaodott az eszmény-örzés és szolgálat látott kompromisszumához. És tudta is, hogy kompromisszum, amit művel. Publicisztikája agitációs elemeit ezért nem engedte lírájába szövődni. Talán azért, mert a lírát magasabb ügyei műfajának tekintette volna? A háborús költészetről írott vitacikke ilyesmit sejtet, „Szerencse, az újságírás és az irodalom már elvált egymástól. Ha az asztaltól – az íróasztaltól – nem is, de az ágytól mindenesetre. A lelkesítést nálunk jobban elvégzi a napisajtó vezércikkében.”⁴⁰ Ám ilyen szakadás újságírás és irodalom között Kosztolányi gyakorlatában sincs. Az talán elhíhető, hogy a vezércikkírást afféle robotnak érezte, de A Hétben rendszeresen

³⁹ Punin: Németkék. A Hét 1916. II. 554.

⁴⁰ Panaszkönyv. Nyugat 1915. I. 273.

megjelenő – s a vezércikkhez hasonló funkciót teljesítő – krónikáit, melyekből idézeteinket vettük, annyi gonddal, ihlettel és találatkonysággal írta, hogy joggal sorolhatók elsőrendű műfajai közé. Ő maga is vállalta és szerette ezt a műfajt, s épp ekkoriban kezd hangot adni egyféle krónikás-öntudatnak. „Túl a hadijelentéseken... akadnak ma olyan csip-csup adatok, melyeket csak mi, a kortársak írhatunk meg és erősen hisszük, hogy a leendő történész, aki nem frázisok alapján írja e háború történetét, éppen azokra a jelentéktelen motívumokra lesz kíváncsi, melyek feltűntetik az emberi lélekben levő mélységes és humoros ellentmondásokat.”⁴¹ A *frázisok* ellentétei: csip-csup dolgok, jelentéktelen motívumok! Egy másik cikkében „néhány adat, néhány szürke jelenség” feljegyzésével reméli közelvinni a jelent a jövőhöz.⁴² Szó sincs tehát arról, hogy újságírói munkáját ne vette volna komolyan. A csip-csup dolgok, a nyers és közeli tények iránti figyelmet, „a valóság szeretetét” Petőfiről szólván is a frázis ellentétéként, a költészet forrásaként emlegeti.⁴³

A kompromisszummal járó veszteséghez tehát a műfajnak kevés a köze. Mikor *Tinta* című kötetét sajtó alá rendezte – 1916 tavaszán – erősen megrostálta a rendelkezésére álló anyagot. A háborús mámor által erősebben érintett cikkeket mind mellőzte, nem vette fel azokat sem, amelyekben nyilvánvaló az entente-ellenes célzat. Ha igen, akkor sem az eredeti harcias formában. A finnugor népekkel való találkozást felidéző *Alföldi baka a jünnusi fűvön* c. cikket pl. teljesen átdolgozta, a *Belgrádi képek* s a *Sárga kultúra* – esetében pedig a háború előtti változatot közli. S igen tanulságos, hogy az *Öcsém* című kötetében szereplő *Halott ország*-ból kihagyta az angol-ellenes részleteket, noha ez a kötet még 1915-ben megjelent, s utána még számos cikket írt hasonló szellemben. Köztük belga tárgyut is, Désiré Mercier belga bíboros ellen, aki – állítólag – visszaélve a németek lovagiasságával „Mindenütt prédikálja a gyűlölet evangéliumát, átkozza a németeket.”⁴⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy Kosztolányit nem a műfaj feszélyezte, hanem az engedmény, melyet az osztatlan európai humanitás és a hazai modernség szellemének rovására a nemzet vélt érdekei miatt tennie kellett. Tudta ő, hogy a jövő magasabb fórumain⁴⁵ értelmét veszti a háborús szolgálat, szégyennek bizonyulhat a kényszerű engedmény is, de ezzel sem számolt elég komolyan. A kompromisszum mögötti konfliktus csak elvétve sűrűsödik költői mondanivalóvá, noha bizonyos, hogy tudatában volt annak, mit művel: „Boszorkányos szerkezet a testünk meg a lelkünk. Anyyra rugalmas és finom, hogy minden helyzetben meglegli vigasztalását, és akárhová kerül, kiegyensúlyozza magát. Nem ismer lehetetlent és ember fölött való körülményeket. Dobj valakit egy kútba s a szegény vergődő rögtön szerződést köt a tényekkel. (Az én kiemelésem. K. F.) Dehogyan gondol arra, hogy nem mindig volt a kútban. A másik pillanatban már élvezzi a helyzet előnyeit, egy kiálló téglát, melybe kapaszkodni lehet, egy fénysugarat, egy mélyedést, melybe esetleg majd megvetetheti a lábát. Íme, máris helyrebillent a lélek egyensúlya önvédelemből.”⁴⁶

Ilyen az ember? Az emberek túlnyomó többsége bizonyára ilyen. Mérkőzni a lehetetlennel vagy azzal, ami lehetetlennek látszik, szentek, forradalmárok és lángelmék virtusa. Kosztolányiban Esti Kornél éveit alatt elsorvadtak az ilyen ambíciók, de tehetsége természete se képesítette titáni küzdelemre. A megélni igyekvő, dolgaiba merült kisember ethoszát képviselte ő rendkívüli tehetséggel, kivételes szinten. Életrevaló, termékeny emberség ez, lehetőségei az irodalomban is nagyok, amíg megmarad önmaga keretei között, de kudarc és romlás forrása lehet, demoralizálhat, ha életbevágó közösségi ügyekben önmaga normáit igyekszik törvénné emelni.

Veszélyei majd Kosztolányinál is kitetszenek. Előbb azonban nyereségeit kell szemügyre vennünk. S ezek között első helyen az alkalmazkodás önkéntelenségét kell említenünk. Mert a tényekkel

⁴¹ K. D.: Akik vígan dudálnak. A Hét 1916. I. 190.

⁴² Punin: Gyémánt és gond. A Hét 1915. II. 732.

⁴³ Szellemidézés. A Hét 1915. II. 73.

⁴⁴ Punin: Vér és bíbor. A Hét 1916. I. 132.

⁴⁵ Hogy számolt ezzel a jövővel, *Fecskék* c. írása – később lesz róla szó – világosan mutatja, de Anatole France háborús könyvéről írott keserű bírálatából is kitetszik az idevágó szempontok határozottsága.

⁴⁶ Enni és aludni. A Hét 1915. I. 182.

szereződést kötni sokféleképpen lehet. Lehet fogcsikorgatva, lehet sunyin, bénaságba görcsödlődve. Kosztolányit mélyebb, termékenyebb hajlam: a szépírói életrevalóság és élni akarás ösztöne sarkallja. Az a vágy, hogy a nehéz helyzetben a lélek egyensúlya számára mennél szilárdabb támpontokat létesíthessen, hogy a friss és forró anyagban, a veszedelmes témában is horgonyt vethessen. s felismerhesse benne a rajta túlmutató emberi tanulságokat. Ezért figyelni olyan éberen és következetesen a „csip-csup” dolgokat, az esetlegesnek tetsző példákat, mert az illetékessége és élni tudása bizonyosságait kereső lélek ezek közelében érezheti magát elemében.

S ennek a figyelemnek jóval gazdagabb a hozadéka, mint a kompromisszum mechanizmusát demonstráló cikkek alapján gondolni lehetne. Bár már e példák áttekintésénél is utalhattunk arra, hogy milyen könnyedén létesít szerves kapcsolatot régebbi élményei, gondolatai és a háborús mondanivaló között. A nehéz közegeben – akár a példájában szereplő kútbaesett ember – szinte játszva aklimatizálódik. Téma-leleményét csak ekkor írott s jórészt ismeretlen cikkeinek teljes kiadása tudná szemléltetni. Egy újsághír, a nők öltözködő hisztériája, a szokatlan méretű ivás, evés, a babona elhatalmasodó járványa, a vérbaj, az óra előreigazításának alkalmá, egy utcai baleset, világhírességek: felfedezők, feltalálók, királyok dolgai s a hétköznapi szürke emberei: szabadságos katonák, egy trafikoskisszony, – minden és mindenki gondolatindító, beszédes téma az ő számára. Legkevesebbet a hadijelentésekkel törődik, átfogó politikai helyzetképet, pártpolitikai vitacikket sohasem ír. Az író Kosztolányit elsősorban a hátszág érdekli, abban sem a szociológia, hanem a lélektani érdekű események. Ebben is hű önmagához. A témával, amit kiszemel, nyomban intim viszonyt létesít. Az összefüggéseket, a teljes műveltséget mellőző naivság nem csak arra jó, hogy szolgálat és lelkiismeret könnyebben összeférhessenek, hanem arra is, hogy a kiszemelt és kiszínezett téma és a költő között ez a delejes korreláció zavartalan lehessen: a zárt és védett keretben tüneményes fölényrel manőverezhessen a célját tudó intelligencia. A kölcsönösség persze csak az alkotás-folyamat kezdetén valószínű, mert a műben már az író a korlátlan úr. Anyagával most is bravúrosan bánt. Tárgyszerű, pontos leírással, jellemzéssel közelhozza, szinte kézbe fogja. Aztán a reflexió tágasabb körein szökellve bontja ki az indító élmény rejtett emberi értelmét, de fél szeme ilyenkor is magán az anyagon van, sohse feledkezik bele elmékedéseibe, az empíria köldökszinóráját nem ereszti el, s hozzá lépten-nyomon visszatér. Kettős nyeresége van ennek a módszernek. A személyes szándékot folyton az anyag materiális jellegének objektivitásával fedezi, igazolja, s közben az előadás ritmusát is változtatossá, fordulatossá teszi.

Csupán ettől persze nem lennének olyan izgalmasak, elevenek ezek a cikkek, mint amilyenek. Sőt könnyen válhatnak gépiesse az a módszer, ha hiányzana mögüle a rendkívüli, a szokatlan, a szenzáció izgalma. Kosztolányit nyilván ezért látta szívesen folyóirat, napilap s minden fórum, mert semmilyen címen – se a tudományosság, se a mélység okán – nem élt vissza olvasói türelmével. Amit írt, mindig érdekes volt. De nem valamely magára erőltetett program jóvoltából, hanem eredendő hajlamai folytán. A színjátékszerű hatás, a szenzáció iránti szomjúság olyan erős ösztöne, hogy még a háborús témák komorabb, puritánabb alakítást kívánó anyagát sem állja teátrálissá kiképezni. A háború rostandi, shakespeare-i jeleneteiről beszél, de magát nem érzi alkalmasnak ezek rögzítésére. Ő „csak” azt veszi észre, hogy „két nagyszerű nép ölelkezik, mely mindig keresve-kereste egymást, két végzetes, féltékeny, marakodó szerelmes, a csatatér nászágyán, halálos együttlétben. . .”⁴⁷ Még visszatetszőbb a koronázásról szóló királyünnep, áhitatos krónikának az a mozzanata, mellyel a felemelőnek ábrázolt pillanatot egy össznépi lelkesedést sugalló, önkéntelennek tetsző mozzanattal igyekszik hitelesíteni: „Egy kislány ágaskodik a téren, hogy lássa legalább a hült helyet, ahol állt. – Még mindig énekel a sápadt bosnyák baka.”⁴⁸ A képfejllesztés bravúrja is ott visszatetsző, ahol az anyag természete nem tűri az intelligencia parádézását. Felháborítja a hír, hogy az amerikaiak nitroglicerin kivonása végett felbontják a tömegsírokat. A borzalom elleni tiltakozásul képzelet el e mentalitás

⁴⁷ Le „Kiser”. A Hét 1915. I. 44.

⁴⁸ Punin: Királyidill. A Hét 1915. aug. 15.

terjedése nyomán lehetséges fejleményeket: mi minden gyártható az emberi testből. Képzetele remekel, meghökkentő, riasztó víziót kerekít, de a tiltakozás szándékával képződött szarkazmusba közben már egyfajta kedvtelés, az abszurditásig feszített ötlet sikerének alacsonyabb izgalma is belevegyül. (Ugyanígy a gyógyító puskagolyóról szóló hír nyomán meglódult képzelgésbe.)⁴⁹

E példákban még az az esztétikai hedonizmus kísért, mely az attrakciót többre becsülte a vállalkozás valódi értelménél – s akár 1912-ben a „véres csütörtök” interpretálásának teátrális effektusaiban⁵⁰ – a véres és komor anyaggal is Esti Kornél fesztelenségével bánik. Hiba lenne azonban sommásan megítélni ezt a fesztelenséget, mert szerencsésebb vállalkozások esetében a siker zálogaként is működhet. A háború nyomán megváltozott élet mozzanatai, a szokatlan jelenségek megannyi új alkalom, hogy a meglepetésre ajzott, a különösen kedvét leelő költő mutattványos kedvét kiélhesse. Megszoktuk, hogy a háborúról csak komolyan illik beszélni. Az első világháború idején pedig általában a retorika patetikus hangneme társult a háborús témákhoz. Kosztolányi háborús írásai eredetiségének és ma is élvezhető frissességének az a legfőbb titka, hogy ő nem a különösképpen háborús témákban, hanem a privát életzugokban, a semleges jelenségekben éri tetten a háborút. A szánalmassá fakult, csúnya, öreg trafikoksisasszony esetében például,⁵¹ aki reménytelenül várta évtizedeken át a vőlegényt. Míg nem eljött a háború s jöttek a frontra induló vevők, s a búcsú, az ajándéku adott egy csomag dohány, érem, amulett őt is eljegyző alkalmi, apró, erőtlén bázisai a kapaszkodni akaró reménynek. Aztán „Egy napon, mikor a veszteséglistát böngészte, halkan felsikoltott. Valakit kiválasztott a veszteséglistából. Soha senkit nem gyászoltak ennyi hűséggel, mint ezt az alvó hőst az orosz síkon, akit senki sem, ő sem ismert. A világháború sokakat megfosztott a vőlegényüktől. Neki adott egyet.”

Annyi e rövid ismertetésből is kivehető, hogy valami sajnálatra és mosolyra késztető furcsa polifónia hangzik ki ebből a rajzból. Az öregség és a csúnyság csak szánalmat ébresztene, a líra pedig érzelmességgé hígíthatná ezt a szánalmat, – de ez a trafikoksisasszony vőlegényre vágyik s ártatlan öncsalással a háborútól – a frigyek legnagyobb ellenségétől – meg is szerzi. Hogy éppen ő és éppen a háború jóvoltából, ebből a képtelenségből ered ez a humor, mely a polifónia alapszólamat képezi, s amellyel együtt a szánalom és a líra groteszkké lúgosodik, az egész elgondolásban működő szellemesség pedig az emberi természet mindent jóváíró hajlamának felfedező aktusává mélyül.

A gyanutlan elmerültség nem csak arra jó, hogy az alkalmazkodókészség megszabaduljon a szolgálat koncepcióit zavaró tényektől s a lelkiismeret bántalmaitól, hanem arra is, hogy az író terepet, ürügyet leljen a kötelezőnél ártatlanabb, nemesebb ügyei számára. Példákat, melyek az emberi természet, pontosabban: az élet le nem igazható hajlamaként, a méltó létezés *rejtett* törvényeként *fedik fel* a háborútól való irtózást. A „csip-csup tények” a „jelentéktelen” mozzanatok, az esetlegességek iránti figyelem tehát kettős célzatú: a hangos kincstári szenzációkkal szemben a tilalmas vágyak és szándékok számára találhat igazolást, – s hozzá: ez a tanulság rejtett lévén, a rejtelemre, titokra ajzott intelligenciát értelmes, magasabb érdekű feladatokhoz juttatja. Így jöhet létre az eredendő hajlamok és a korfeladat szerencsés kölcsönhatása. S ennek jóvoltából képződik meg a tiszta, éles képeken átható rezgéseknek az a nyugtalan vibrálása, jelképességnek és egyértelműségnek az a talányossága, mely Kosztolányi írásait e művészet-ellenes évek alatt is érdekessé tudja tenni.

Részletesebben kell itt szólnunk *Fecskék* c. lírai rajzáról. Remekmű a maga nemében.⁵² Pedig nem allegória, valóban a fecskékről szól, róluk vagy hozzájuk beszél a költő. Gyors, ötletszerű vonásokkal idézi külsejüket (itt az emberi öltözködés, a frakk a hasonlat anyaga); szemüket – itt a kávéivó ember „forró, könnyes, fáradt-méla, tétova-fájó” szeme. A frakk-képzete a táncot asszociálja, s a tánc a röpülést érzékeltetheti. Itt, mintha már sokallaná a hasonlatparádét, elmélkedni kezd az ember eme

⁴⁹ Punin: Csontok. A Hét 1915. okt. 1. II. 554.; A halál pilulái. A Hét 1915. I. 274.

⁵⁰ 1912. május 23. A Hét 1912. 352.

⁵¹ Rózsaszínhajú trafikoksisasszony. A Hét 1915. I. 222.

⁵² Előbb a Hétben jelent meg. 1915. II. 461., azután a Tintában is.

„gyarlóságáról”. Meg is szakítja ezt a játékos jellemzést, önmagára vonja a figyelmet, aki fecskelátni a városból kimegy az őszi erdőbe. Az őszi szépsége önkéntelen tünődésre indítja arról, hogy mért nincs kultusza – mint a nyári és téli sportnak – az őszi kúrának is. „Mert rendkívül sok sebszárító vigasztalás, iskolázó bölcsesség van ilyen sétában.” A semleges, sőt bagatell téma itt kap új világítást, de egyelőre alig észrevehető. Nem is a fecskéket, egyelőre csak a hátteret vonja be valami baljós homály: „A fűvön, mely olyan, mint egy sírhant, az őszi kikirics kék halotti lámpája lobog. Még egy lámpát látok, a gyermekláncfű bolyhos tejüvegömbjét, – a hálószovalámpát – csak rá kell fúnom és az erdőben sötétebb lesz, aludni térnek.”

A hangszimbolika (alliteráló, sűrű likvidák), a mondatritmus érzelmi teltséget sugalló lüktetése már-már áhítatossá mélyíti a funkciótlan-ságot színlelő hangulatképet. De jön az új váltás: tárgyyszerű, józan közlés, még enyhe humor is villan benne: „Előttem a táviródrótokon a fecskék tartanak búcsúkongresszust.” Magától értetődő, hogy a *táviródrótokon*. A kép még evidensebb, mint a frakk esetében, de a korábbi sugallatok funkciója s az írás mélyebb értelme voltaképpen e fordulat révén bontakozhat ki. „Mindig ezekre a huzalokra ülnek. Ez is az idegességükre vall. Eléje szaladnak a vészhiének, a neuraszténiasok nyugtalanságával. Azt hiszik szegények, ezzel majd megakadályozhatják.” – „Szorítják görcsös, nyápic lábukkal a táviródrótot, hogy – olvasás nélkül – mindjárt testükkel vegyék fel a jelentéseket...” Az idén sok idegőrkő jelentést vettek. „Nem bírta el aprócska fecskeszívük.” Kérdezi, „vajon mire várnak még”, aztán meglepetten közli, hogy az idén váratlanul hamarabb elmentek, mint máskor. Hogy miért, az okon már tünődni sem kell: rátérhet az üszkös romokra, a fecskék számára érthetetlen jelenségekre. S búcsúzva tőlük inti őket: ne szálljanak le a hajókra, a boldog ingyenutazásnak vége, a matrónának már csak álommorzsája van. „Ne szálljatok le ez emberhez. Inkább hulljatok le, sötét fecskék, a sötét óceánba.”

Ez a vázlatos ismertetés sok színes, szellemes részletet kényszerült mellőzni, de talán ezek híján is sejteni tudja a természetes és a meglepő, a szellemes és a lírai, a bagatell és a fontos, az önkéntelen és a szándékos egybejárásának azt a bravúrt, melynek révén az érdektelen madár a háborútól szenvedő ember érzéseinek hordozójává jelentékenyül. Ugy jelentékenyül azzá, hogy nem válik jelképpé, megmarad fecskének, s ez igen fontos, mert különben elveszne a hasonlatok humorában rejlő játékos derű, elveszne a fecskéhez beszélés ritmusélenkítő, effektus-fokozó lehetősége, az egész előadás megejtő természetessége. S elveszne az is, ami a legtöbbet ér: az alapeszme pregnáns kifuttatásának lehetősége, hiszen nyilvánvaló, hogy ez a hatásos megoldás a háborúba vadult ember és az ártatlan madár ellentétének verzióján alapul.

Legkevésbé termékeny változata ennek a pacifizmusnak a példákat humorba oldó bagatellizálás s a kiábrándultság gyökerén termett lamentáció. Választ magának mindenki valamit – panaszkodik egy ilyen cikkében –, amit gyűlölhet, „a tömeg egy népet, az írástudó egy irányt, egy zászlót, egy jelszót, egy embert, egy taglejtést, egy politikát, egy orrot, ki tudná felsorolni mit.”⁵³

Hogy lényeg és lényegtelen feszíten elgyötíre a felelősség rovására történik, azt menti a módszer, melynek lényege, hogy végtelenségig élezett példákkal bizonyítsa a gyűlölködés értelmetlenségét. Az ilyen remeklésekben azonban a szellemesség az uralkodó tényező, s alig jut hely a lélek mélyebb, értékesebb hajlamainak, de ha ezek szóhoz jutnának is, a kész elmélet miatt, közegellenállás híján nem emelnek, nem mozdítanak erejüket minősítő terheket. Ezért hatnak lamentációnak. Pacifizmus ez is, de érvei erőtlének, iránya pedig kétséges. Szerepe a költői világképen belül is negatív: a relativizmusra és szkepszisre amúgy is hajló Kosztolányiban kiszélesíti a megalkuvásokat, a pálfordulásokat s az illetékeség-tudat feladását fedező bázisokat.

Ez a negatív folyamat azonban egyelőre latens módon zajlik, mert az idő a cselekvő tiltakozást, az okait megnevező keserűséget igényli. A haladó értelmiség elvont humanizmusa 1916 során új feszítőerőkkel töltődik fel. Felgyűlnek, ríktőan bizonyossá válnak és rendszerré szerveződnek a

⁵³ Gyűlölet. Tinta. 23. Vö.: Punin: Halál az édesvízben. A Hét 1916. I. 78.; Punin: Ismét szenzáció. A Hét 1916. II. 457.

háborúellenesség politikai, etikai és szociológiai érvei. Ebben a közegben Kosztolányi is rátalál a háborúval való számvetés hatékonyabb módjaira. Ragaszkodása az empiriához amúgy is magában hordta annak lehetőségét, hogy a privát életzugokban is törvényerejű igazságokra találjon.

Eleinte vissza is él azzal, hogy akármihez ér, kitárulkozik számára, hogy a semleges szépíró mindenütt megtalálja a neki való alkalmakat. A király koronázásáról írott krónikában pl. úgy, hogy a tömeg áruló kíváncsisága okán a „fenséges életek, a paloták aranytermeiben” rejlő titokzatosságra eszmél.

Ez az élelmesség valóban a kútban is megél, s azért is tanulságos, mert szomszédságában jobban lehet mérni azt a nyereséget, melyet már nem a szívós ügyesség csikart ki, hanem a lényegkereső szenvedély. S evégből nem muszáj nyomban a szociológiai érdekű cikkekre térnünk, hiszen Kosztolányi igazi terrénuma most is, a legsikeresebb írásokban is a pszichológia övezete. A közelítés aspektusa legalábbis általában pszichológiai. Egyik legmagvasabb, legszebb cikkében pl. azon tűnődik, arra keres feleletet: mért, hogy az emberek mostanában – vagyis a háború óta – egyre mohóbban s egyre többet esznek s egyre mélyebben alszanak. *Kézenfekvő magyarázat* – szociológiai és lélektani – több is kínálkozik erre a kérdésre, s ezúttal Kosztolányi sem hajszolja az originálist, válasza eléggé kézenfekvő: nem igazi étvágy ez és nem igazi álom, csak narkotikum, kárpótlás a méltó élményeitől megfosztott lélek számára. Virrasztás, munka, önsanyargató virtus, gyöngyöző, fényes mámor, színek és ízek végtelen skálája: a magasrendű szellemi létezés fűszeres étkei helyett az animális evés és ivás kárpótlása maradt. Az emberi szervezet – az alkalmazkodókészségről szóló, már idézett részlet innen való – tehát kicsikarta a maga egyensúlyának elemi feltételeit, s a költő ezzel választ talált az aktuális kérdésre. Tűnődése során annyi elmés találattal, eredeti élménnyel készítette elő s fedezte magyarázatát, hogy az adott megoldással le is zárhatná művét: „Evvél a két leginkább megmarkolható földi jóval próbálunk kárpótolni téged, özvegy lélek, jobb időkg.” – De az „özvegy lélek”, mely imént a maga nélkülözéseire gondolva talált rá a szokatlan étvágy és álmokor magyarázatára, már nem éri be a maga okosságával. A saját útján felismert lélektani törvényt – hogy a háború sorvadás és romlás, s hogy emberi szintű élet csak békében lehetséges – az egyetemesség íveire emeli, a gondolatot a ráutaltság, a remény áramával s a felszántság méltóságával és dinamizmusával tölti fel. Panaszodik és agitál, érvel és jövendői anélkül, hogy a tűnődéssel elegyített korrajz nyugodt közegéből nyíltan kilépne: „Addig – a jobb időkg – az emberek csak bizakodnak és reszketnek, csak esznek és alusznak, szilajon nyúlnak a kenyér után, minthogy a nábob föld többi értékes gazdasága megszűnt a számunkra, és lehanyatlanak az emberek pillái, de talán nem is alusznak, csak nem tudnak ébren lenni, csak valami mást választottak, csak folytatni akarják magukat. Felocsudván pedig talán nincsenek is ébren, talán nem is élnek, csak várnak. Hidat ívelnek gyarló emberi eszközeikkel egy kor felé, melyben majd ébren is lehetnek, aludhatnak is, élhetnek is, kedvükre jól is lakhatnak és koplalhatnak is, és egy napon eléje vihetik szigorú időkgben híven megőrzött életüket a jövendőnek.”⁵⁴

Kulcsfontosságú dokumentum ez a krónikának szánt írás. Önmagában is megálló szépségén túl, kivételes élességgel jelzi Kosztolányi eszmélkedésének irányát és természetét is. Kitetszik belőle, hogy a háborúról alkotott képe egyetlen esztendő alatt teljesen visszájára fordult, Eleinte diadalmas tornának, óriási színjátéknak, véres kovásznak remélte, melyben újjászületik, durvábbá, de őszintébbé, nemesebbé és egészségesebbé edződik az ember. A nietzschei eszmény, az arisztokratikus „hősi vadság” kísértésének utolsó alkalma volt a háború első néhány hónapja. Kosztolányi számára elemi életszükséglet volt a zajló szellemi élet, az irodalom életénél csak családtagjainak élete volt számára fontosabb. S a háború éppen ezen a két ponton bizonyult a legkíméletlenebbnek. A költő közönsége – ki szereplőként, ki nézőként – a háború arénájába tódul. Az igazi költészetet illetlen fényűzőként, gyanús dologként kezeli. A költők körül megritkul a levegő, gyérülnek a közszereplés boldogító alkalmai. A robotra kárhoztatott, családi gondjaiba merült költő magából él, a szabadság friss forrásaitól megfosztott lélek tartalékait emésztí. Olyan helyzet ez, amelyben tovább nem tarthatja

⁵⁴ Enni és aludni. A Hét 1915. I. 182.

magát a gőgös individuum. A szövetkezéstől, a teljes azonosulástól irtózó költő az osztatlan tömegnek nézett társadalomban felismeri a sorsával és érdekeivel rokon s a tőle valóban idegen emberek két táborát.

Igen jellemző, mert az érés szervességére vall, hogy az ellenségére talált indulatban ugyanazok a sérelmek forrnak, melyek a háború ember-degradáló szerepe láttán támadtak a költőben: „kevély katona-ruha feszül rajta. Mert alapjában »háborús típus«. Mikor az emberek költője megmintázta az utálat szobrát, a balkörmű erkölcsbírát, a fehérszakállú sántát, gondoskodott arról, hogy méltó piederstálra kerüljön, egy háborús korba helyezte, mely különösen kedvez az ilyen jelenségeknek. Ez a pöffeteg, ez a pacalzszak, ez a kövér tulok, ez a pünkösdi sült ökör kitűnően érzi magát a háborúban. Csakis benne érzi magát jól.” — „Minden testi fogyatékoságánál azonban irtózasabb a szellemi lazasága, az, hogy neki minden mindegy, nincs meggyőződése, erkölcsi felelőssége, még csak zsványbecsülete sem, csak fecseg-locsog, formátlanul, az aggkori elmeengesség kedélyességével. Íme, a tiszta állat.”⁵⁵

Nem műbírálát ez, hanem a háború által legszemélyesebb érdekeiben sértett költő frontnyitása frissen felismert ellenségeivel: a háború haszonélvezőivel szemben. A jelzők, melyeknek szinonimáit a háború elején írt cikkeiben a belgrádi kávéházak s a cári feudalizmus minősítésére használta, most egy olyan figura jellemzéséül szolgálnak, akit — érezhetően — közelről s nem csak színpadról ismer és utál Kosztolányi.

S a szembefordulás ezzel az ellenséggel sokkal határozottabb, meggyőzőbb, mint az entente-ellenes hadakozás. Igaz, az imént idézett cikk zárópasszusa arról elmélkedik, hogy a Falstaff szerzője nem hihetett, nem hitt az emberben s a haladásban, s hogy ebben igaza volt, mert „Minden csak megismétlődik a földgolyón, trágya a jobbakk, a legkiválóbbak szíve is. Ha lenne haladás, akkor ma nem találnánk időszerűnek a falstaffi alakot, meg a két falusi bírát ... aki megalkotta őket, érezte, hogy ezek a csip-csup szörnyek biztosítják a földön a gonoszság uralmát, a háborút, s azt is érezte, hogy rajtunk, embereken nem igen lehet segíteni. Le is vette rólunk a kezét. Messze-messze mindentől *egy erkölcsi nihilizmus tisztaságából nézett a világra. Különvéleményt jelentett be vele szemben, mert költő volt.*” (Az én kiemelésem. K. F.)

Messzire utaló, nagyon fontos megnyilatkozás ez. Jelen összefüggésben is eligazító jelentőségű, mert arra figyelmeztet, hogy Kosztolányi háború-ellenes eszmélkedése kaphatott ugyan sok ösztönzést a hazai radikalizmustól, de nem annak ideológiai bázisán ment végbe, hanem egy szkeptikus történelem-filozófia alapján, azt lehetne mondani: annak ellenére. Képtelenségnek tetszik ez, pedig a magyarázat kézenfekvő. Kosztolányi sem elméletek felől jutott el a háború *utálatáig*: az ösztönös elemeket hangsúlyozza. Őt elemi érdekei készítették a szembefordulásra, empirikus úton lett pacifista, s ellenségei és szövetségesei iránti viszonyát is ez határozza meg: nem az osztályharc parancsai jegyében gyűlöli, akiket gyűlöli, hanem emberi silányságuk miatt, s vonzódásaiban nem a szövetkezés szándéka, hanem az ártatlanság és a szenvedés láttán támadt részvét vezet. Így módon „az erkölcsi nihilizmus tisztasága” s a függetlenség fölénye koránt se jelent közönyt. Inkább az éppen uralkodó álerkölcstagadását egy jövőendő nevében, melytől az emberbe vetett hit megújulását is reméli.⁵⁶ Az ilyen „nihilizmus” alapján a humánus szolgálatának több fokozata megvalósulhat, de fogyatkozásaival ekkor és később is számolnunk kell, különben lépten-nyomon következtelenségen kellene érnünk Kosztolányit.

E megfontolások ellenére is joggal mondható, hogy Kosztolányi ellen- és rokonszenveinek a háború határozott irányt ad. Az empiriából fakadó állásfoglalás politikai horizontja lehet szűkös, de hitelében mindig jelen vannak a sokszor emlegetett valóságközelség, önkéntelenség és természetesség jegyei. Így van ez azokban az írásaiban is, melyekben a szociológiailag motivált pacifizmus kibontakozik. Elképzeli például, mit látott, mit élt át a halottaiból feltámadt s Budapestre is elvetődő Krisztus 1915

⁵⁵ Punin: Falstaff. A Hét 1916. I. 581.

⁵⁶ Punin: Napkelet. A Hét 1915. II. 602.

tavasán.⁵⁷ Elárvultan járja a várost, senki se törődik vele, csak a külső Váci úton köszöntötték az emberek, s hogy Jézus jár közöttük, csak egyetlen ágrólszakadt, rokkant kiskatona vette észre, de az olyan „fessen szalutált, mint a táborszernagynak szokás.”

A filantrópiával rokon együttérzés a szegényekkel eredendő hajlama Kosztolányinak, de nem égető ügye. Eddig művészetében se volt elsőrendű szerepe, mert lélektani érdekű mondandói tárgyasításához nem volt feltétlen szüksége a szociológiai természetű motivációra. A világháború során azonban, a falstaffok tobzódásától szenvedő költő s a háborútól leginkább megnyomorított, megtizedelt szegények között szükségképpen létesül szorosabb kapcsolat. S ebben az a legfontosabb, hogy az ember eredendő silányságát valló költő emberképe differenciálódik. Az értékek némelyikét – melyeket általában az emberekkel szemben ő, maga képviselt – e folyamat révén már mások tulajdonaként is el tudja képzelni. Főként az ártatlanságot, tisztaságot, jóságot s leginkább az árvaságot, a kismimizettséget. Szembeötlő, hogy jórészt passzív adottságok ezek, inkább a helyzetből, a viszonyokból erednek, sorsszerű velejárói a szegények létezésének. A teljes embert a szegényben Kosztolányi sohasem tudta elképzelni, így együttérzése sohasem mélyülhet igazi szövetséggé, de akár a Budapesten bolyongó Jézus és a kiskatona között, közte és a szegények között is sorsszerű lehetett a kapcsolat, s nemcsak a hatalomtól való idegenség s a közös árvaság okán, hanem a munka okán is. Olyan tényező ez, melynek szerepe Kosztolányi esetében legalább akkora, ha nem nagyobb, mint a politikai belátásé. Erkölcsei rendszerében lehettek labilis pontok, de az élıdség megítélésében mindig következetesnek bizonyult. A folytonos munkában élő, alkotó ember szemével nézte a here gazdagokat s a dolgos szegényeket. Felesége szerint legtöbbször a kézműveseket becsülte. Volt tehát oka a szegényekben embersége társait feltételezni és keresni, s egy, a szegények érdekei szerint berendezendő társadalomban magát otthonosnak remélni.

Egyelőre azonban csak az ismerkedés fázisát éli, s ebben az ismerkedésben nem annyira a politikai közeledés, inkább a világkép átrendeződése a lényeges. Van ugyan cikke, mely kimondottan a szegények melletti tüntetés jegyében íródott,⁵⁸ közel hajló figyelemmel, kitüntető szeretettel. S ugyanez a lehajló, gyengéd rokonszenv hatja át a kiskatonák ártatlanságát példázó írásait is.⁵⁹ S végül abban is van politikai célzat, hogy az embertelenség riasztó példáit sohasem a szegények közül választja. Ez a politikai tendencia azonban csak része egy átfogóbb folyamatnak, melynek az a lényege, hogy a költő, aki eddig a maga lázas szenzációba merülten járt-kelt embertársai között, most súlyos mulasztásra és nagy lehetőségre ébred. „Micsoda életek vannak leírva itten. Az ember perbe száll önmagával, hogy olyan figyelmetlen és nem jegyez föl emlékezete jegyzőkönyvébe minden vonást. Mert akkor ismernie kellene ezeket az ismeretleneket is – írja a kalauznókról –, akik itt éltek közöttünk, e város gazdag mélyein, elsuhtak a járőkezők között, egy csecsemőt vagy egy pici szatyort, az élet terheit cipelve mentek tovább a körúton.”

Ez a fordulat: a gyanakvó idegenség feloldása a pálya logikája szerint is időszzerű volt már, de a háború embert emberhez szorító kényszerei: a közös szorongások, a közös remények, a határhelyzetek gyakorisága és közelsége meggyorsították ezt a folyamatot. Olyan dolgok történnek, melyekhez képest etikett, gőg és gátlás egyszerre értelmét veszti, s felszabadulhatnak a testvériség eddig közönségesnek hitt ösztönei. „Emberiség, mondom magamban, (egy bányással való találkozás alkalmá váltja ki ezt a vallomást) sokszor egymás után. Em-be-ri-ség. Ures szó voltál mindeddig... oly mélyen néztem pedig egy-egy idegen ember szemébe, hogy már fájdalom volt nem megszólítani. Nem volt hozzá bátorságom... Milyen felszabadulás, hogy legyőztem ideges gyávaságom és beszéltem egy emberrel, magával a szenvedő emberiséggel.”⁶⁰

⁵⁷ Legenda egy háborús hűsvétra. A Hét 1915. I. 158.

⁵⁸ Punin: Kalauznék. A Hét 1915. I. 213.

⁵⁹ Liliomos katona. Tinta. 78.; Legenda egy háborús hűsvétra.

⁶⁰ Punin: A bányász. A Hét 1915. I. 330.

S ebben a folyamatban a ráutaltság s a lelkiismeretfurdalás mellett jelen van a felfedezés izgalma is, mintha új szenzáció részese lenne. De nagyon jól tudja Kosztolányi, hogy ezúttal milyen kincsekre talált: bázisra az egyre bizonytalanabbá váló életben, kapcsolatra, melynek révén a derengő jövőben magát részesnek képzelheti, – és bizonyosságra, hogy van kiút a zárt én falai közül. Az ember és a költő jövőjének feltételei érnek ebben az eszmélkedésben, ettől számadásszerű, s az emberhez hajló mozzanatok mohóságát és ünnepélyességét ez magyarázza.

Természetes, hogy elsősorban azokhoz hajol közel, akikről úgy gondolja, hogy rá vannak utalva, a szegényekhez: a kalauznőkhöz, a sohse látott cseh bányászhoz. S a tüzetes és szigorúan pontos rajzban, mellyel külsejüket leírja, már jelen van az a kíméletlenség, mellyel elsősorban önmagát gyöttri a teljes élet, a szépség nevében szegyenkező lelkiismeret: „Szemei pedig kicsik, összezsugorodottak, forrók, barnák, mint a föld alatt áskáló vakond szemei. Szegény vakond pislogva nézte a feje fölött égő fémszalakat. A körmei feleakkorák, mint az úriemberekéi. Csempék és csenevész, nem is rózsaszínűek, fehérek, vérszegények, szállások, mintha sziklákon koptak volna el a föld és a kő szüntelen csikarásában.”⁶¹

Hogy ezért a csempeségért valaki felelős, hogy a megjelenítés szigorúságában törvény és elégtétel-kereső szándék érvényesül, az ebből a néhány sorból is érezhető, – de ennek ellenére sem mondható, hogy e tüntető együttérzésben az osztályszempontnak elsőrendű szerepe lenne. Igen, Kosztolányi a szegényekkel szolidáris, de a szegénységet már ekkor is igen tágan értelmezi. A termelési eszközökhöz való viszony alárendelt szempont ebben az értelmezésben. S hogy ez kitűnjék, arra már ekkor is éberen vigyáz. 1915. aug. 1-én jelenik meg a Nyugatban *Rapszódia* címmel (aztán a *Tintában Nyomdafesték* címmel) az az *Ábécé*-ből ismert számadás-értékű vallomás, amelyben mondhatni végleges érvénnyel tisztázza a maga hovatartozásának kérdését, s ezen belül azt is, hogy kik is azok a szegények, akikkel szolidáris, akikért ír. „Kie azonban a vérem most és kie a tintám?” – teszi fel a kérdést ebben a számvetésben, s így válaszol: „Nekem úgy rémlik, hogy a szegényeké. Nem azé a nyájé, melyet így neveznek és becsületes jószándékú politikusok óhajtanak kezelni, sok buzgalommal, kevés eredménnyel, de minden szegényé, külön-külön. Legtöbb közösségem van talán a vicénénkel, aki estente felenged a liften, csecsemője a karján, kifizia a kezén s az arca olyan sárga, mint az éretlen birsalma.” S a vicénét követő sorban az úri szegénység, az óraadó egyetemista következik, majd a mozizongorás, a vidéki gyógyfürdők tyúkszemvágója, a körüti cipőpuccoló, a könyvtárszolga, a kalauznő, az öregedő lány, minden csúnya lány, a szemüveges, kövér póttartalékos, az idegen, aki kínosan rosszul beszéli a nyelvet, – tehát mindenki, aki szenved, s aki szánnivaló. Szinte ugyanazok, akik a *Meztelenül* szabadverseiben majd újra megjelennek, s akikre pályája ormán, a *Számadás* című versében majd hivatkozik.

Mindez nem csupán a szegényekhez fűződő kapcsolat természetére vet fényt, a számadás-jelleg külön is figyelmet érdemel. A háború második évétől kezdve egyre határozottabban és átgondoltabban ölt formát Kosztolányiban a korforduló közelségének előérzetes gondolata. Hogy a háború után más lesz az élet, azt kezdettől hangoztatta, de akkori elképzeléseit még a menetszázados mámor szelleme hatotta át. A mámor hamar eloszlik, de a radikális változás reménye megmarad. „Az a korszak, amely jön – írja a már idézett *Napkelet* c. cikkében –, nem lehet a rothadásig érett, széthulló európai kultúra folytatása, hiszen ez már betöltötte hivatását... de várakozó idő, amelyben újra profétát, apostolt, megváltót lesünk és újra hiszünk majd az emberben.” Önmagában nem több ez elvont jövődőlésnél, de vannak dokumentumok, amelyek alapján konkrét tartalma is felfedezhető. „A vajda – írja Eötvös Károly halálakor – egy kort zárt le. Írjuk róla ezt: tengernek álmodta a Balatont és tengernek álmodta a magyarságot is.”⁶² Hogy a nacionalizmus a letűnő kor anakronizmusainak egyike, más cikkeiben még határozottabban fogalmazza. Igaz, hogy egy Erdélyből Romániába disszidáló román ifjú esetének ürügyén, de általánosabb érvénnyel hasonlítja a faji elfogultságot a középkor vallási fanatizmusához:

⁶¹ A bányász

⁶² Punin: A vajda. A Hét 1916. I. 201.

„Vajon olyan közönyös volt-e nekünk a fajiság előítélete, régen-régen mondjuk még a háború előtt is? Csak a jobbak védekeztek ellene. Ha láttál egy társaságot, már az első percekben osztályoztad fajok szerint és nemcsak a zsidóval való vitában volt az utolsó szó, hogy ő zsidó, de minden egyes népfaj neve egyúttal csúfnév is volt, mint a hitűjtás korában a pápista, a luteránus vagy az evangélikus neve. Akkor a vallás álmát aludta az emberiség. Ma is alszunk. Mi is akik tudjuk, hogy alszunk és álmodunk. A faj álmát alusszuk szokatlan nehéz mellet, mint akit lidérc ül meg és rémeket lát. Talán-talán éppen ez jelenti, hogy már közel van az ocsudás.”⁶³

„Talán-talán”! S ez a kételkedés nem csupán kifelé érvényes. A többes első személy nem véletlen, mert még ez a fajiság ellen irányuló cikk is kétarcú: olyan tiszteletes hatalomnak ismeri el a fajiságot – igaz, hogy nacionalizmust, sőt helyenként patriotizmust ért alatta –, mint középkori hívők az Istent. Van tehát oka kétkedni e hatalom közeli kimúlásában. Sokkal bizonyosabb, amikor az emberi magatartás apolitikusabb hajlamaiban: a lélektan, az ízlés és az erkölcs szféráiban végbement változásokról ír. Meggyőzőbb is ilyenkor és elmélyültebb, – mint aki elemébe került, ismét a közeli, a fogható, az átélt jelenségek erőterébe. Észreveszi például, hogy mennyire megváltozott a búcsúzkodások stílusa. A háború előtti színpadias volt, túlzó, olvasmányokból ellesezt, a mostani – 1916 – mély fájdalommal teljes, de néma és póztalan.⁶⁴ Itt még egyetlen, nem is túl fontos élet-mozzanatban éri tetten a korfordulás tényét, *Az élet divatja* c. vallomásában átfogó igénnyel és leszámoló élel. Kivételes jelentőségű megnyilatkozás ez. Dokumentumértéke Kosztolányira s ez egész Nyugat-nemzedékre nézve azért elsőrendű, mert abban a vallomás-sorban, melyben Babits *Veszedelemes világnézet* c. számadása a legismertebb, elsőként látott napvilágot, méghozzá a háború kellős közepén.⁶⁵ Bátornak vagy vakmerőnek azért ennek ellenére sem mondható ez az írás, d ha tudjuk, hogy a Duk-duk affér-től Kaffka *Állomások* c. regényéig mennyi előzményre tekinthet vissza, akkor – fenntartás nélkül – úttörőnek se igen. Kivételes érdeme abban van, hogy remekmű, pontosabban: remekművű bírálata annak, ami a Nyugat-mozgalomban divat volt, szenvedés, járványszerű hóbort. S azért remekművű, mert a dekadencia ama jelenségeit, melyek kezdettől ingerelték, – de amelyeknek ő is gyakran szívesen engedett, most egy mindenkit eltöltő, elemi erejű életvágy ellentétéként interpretálhatja. Abban a történelmi pillanatban, mikor a normális, az egészséges, a természetes emberi létezést a divatnál irtalmatlanabb hatalom, a háború tette lehetetlenné, s ezért tűnhet szinte képtelenségnek, hogy ezeket a nélkülözhetetlen értékeket az ember egykor önként vette semmibe.

A nagy távolságot sejtető „egykor”, természetesen túlzás ebben az összefüggésben, de ez is az írás titkára utal. Arra, hogy Kosztolányi is lezárt korszakként, kimúlt divatként jellemzi a nagyon is közeli. A távlat fikciójára a jelenségek összefogása s az alapvonások markáns kihúzhatása végett van szüksége. A művészi élet jelenségeit a történelem tanulságai közé emeli ezzel, a divatban az emberi lényeg tapintja. Emlékezik arra, ami még eleven, például ironikusan kiélezi, ellenszenve a mesélés, a bolondériáknak kijáró fölény könnyed derűjével elegyül. S ez az élvezetes, ámulat – ilyen is volt! – és ítélet pólusai közt hullámozó próza, ahogy gyűjtőpontjához, a békés élet elemi értékeinek felmutatásához ér, milliók ráutaltságával s a frontkatonák haveny szomjúságával: a halálból szabadulók örömeivel fogalmazza versebe illő mondatait: „Gyűlöljük újra a halált és megvetjük a betegséget. Az életet akarjuk s a napot, újra a napot. Mert a katonák sohasem felejtik majd el, hogy mit jelent a findzsába ömlő sárga tea és az eper és a tejszínhab és a kályha és a nyugalmas újságolvasás és a gyermek és az otthon és nyári fürdőzés és a zuzmarás téli este, amikor a korcsolyák csörömpölnek és a zongoraszó és az egész sokszínű, drága egyetlen élet.”

Ami a vallomás Kosztolányira vonatkozó részleteit illeti, valamennyi lényegbevágó. Nem abban az értelemben, ahogy egy hiteles értékelőtanulmány, hanem akként, amint Kosztolányi novellái és rajzai igazak: a kiszemelt jelenségre koncentrál, annak természetét foglalja feszes, kiélezett képzetbe. Íme

⁶³ Punin: Akik alsznak és akik felébrednek. A Hét 1916. II. 426.

⁶⁴ Punin: Búcsú. A Hét 1916. II. 619.

⁶⁵ Punin: Az élet divatja. A Hét 1915. II. 709.

nehány mondat a halál és a betegség divatjairól írottak közül: „Végzetesen és ellenállhatatlanul érdeklődtünk a halál iránt. Igaz, hogy ez az érdeklődésünk felszínes és kacér volt, – mint minden divat, – de a levegőben volt és a vérünkbe vált. Komolyan nem számoltunk vele, nem készültünk el rá, azzal intéztük el a halált, hogy állandóan emlegettük. Művészeink oltárt emeltek neki. Halál-versek, halál-dramák, halál-képek, halál-szobrok, amerre néztünk. Csiklandozott bennünket ez a divat, minthogy távolinak gondoltuk a halált. Minden betegséget bizonyos varázskör vett körül. „... Olyan fényt teremtettek köréjük, hogy a megtévedt képzelet előtt a lángelme kísérőjelenségeinek tűnt fel.” Az egészséghez viszont a butaság fogalma társult. „Csak a sápadt nő volt igazán érdekes.” „Mindennek az a magyarázata, hogy ez a kor duzzadt és puffadt az egészségtől, az élet áldott fölöslegétől, távol járt azoktól a mezőktől, ahol a végzet és tragikum lakozik.” S az igazi élmény és tudás hiányáért szenvedéssel, a halál és a betegség léha divatjával akarta magát kárpótolni az ember.

Esti Kornél éveire emlékezve könnyű volna megjelölni a tényeket, melyekre e bírálóat érvényes. Valódi értelmét és elsőrendű funkcióját azonban akkor értjük hitelesen, ha többször említett számadás-jellegére figyelünk. Ez a lényege: a múlt sommás lezárása, hogy a fejlődés új szintjének közelébe ért tehetség jövővel terhes hajlamait ne korlátozzák kiélt reflexek. Az érett költő gesztusai ezek, aki kibontakozva lázas mámorából felméri és összegezi múltját s eltervezi jövőjét. *Rapszódia* című vallomásának életrajzi és politikai passzusaiiban épp olyan nyilvánvaló ez a számadás-igény, mint az előbb idézett számvetés részleteiben. Nyilvánvaló és jogos. Jogos, ha a Nyugat-nemzedék beérésének tényeivel szembesítjük, jogos, ha a háború korszakhatárt alkotó jelentségére gondolunk, s végül jogos azért is, mert 1915–16-ban érett Kosztolányi szemléletének sarkpontjai sorra formát öltenek. A világ újjászülésének reménye mellett az ember iránti szkepszis is erős pozíciókhoz jut szemléletében. Megképződik sajátos humanizmusa, mely osztályok helyett az egyes ember iránti felelősségben nyilvánul; testvériség-vágya, melynek a részvét az uralkodó eleme. S végül a politikához való viszony természete is ekkorra érlelődik tudatossá, s alakul ki módszere is: a mindennapok apró dolgaiban, eseményeiben horgonyt vető, azokból mélyebb jelentést kibontó, célját tudó impresszionizmus. A nagy eseményeket tudomásul véve a kicsikben rejlő emberi érdekességeknél időzik, inkább szemlélődve, mint az események alakításának igényével. Így vesz részt voltaképpen a forradalmakban is.

Ferenc Kiss

L'ACTIVITÉ DE PUBLICISTE DE KOSZTOLÁNYI AUX ANNÉES DE LA GUERRE MONDIALE

L'activité de publiciste de Kosztolányi, son maintien parmi les épreuves de la guerre mondiale différent en vérité du tableau qui vit dans la conscience publique hongroise. Les documents témoignent du fait qu'il a vécu, lui aussi, les phases de l'identification avec l'état belligérant, du désillusionnement et du désir de la paix ayant un contenu humain. Mais la plupart de ses manifestations accusent caractéristiquement l'homme de lettre. Il découvre les événements de la politique et de la guerre avant tout dans les menues épisodes de la vie, dans les manifestations nonpolitiques de l'homme. Il garde consciemment cette position de contemplation en conservant l'apparence de l'indépendance. Mais les secousses de la guerre qui forment et mûrissent l'homme, ont leur influence, malgré tout, sur sa conception aussi et mûrissent en lui les conditions humaines et d'écrivain du changement de valeur et d'idéal qui caractérise ce tournant d'époque.

AZ EMIGRÁCIÓ PRÓZAIRODALMA A SZOVJETUNIÓBAN

Vajon „hányágú sípként” ábrázolhatjuk a Tanácsköztársaság bukása után az ország határain túlra kényszerített szocialista irodalmunkat? Már az elsőként kialakult „bécsi” központ sem csak önmagában létezett. Közvetlen kisugárzása nyomán Csehszlovákiában, Romániában, sőt Jugoszláviában is kisebb műhelyek alakultak, amelyek rövidesen nemcsak közvetítették a Bécsből kapott irodalmat, hanem maguk is egyre inkább önállósodtak, s hangot adtak a szocialista mozgalom helyi gondjainak, problémáinak. – S Bécs után a szocialista diaszpóra tovább osztódott: Berlinben, Párizsban, Moszkvában, majd Amerikában alakultak kisebb-nagyobb művészi centrumok, amelyek ugyan tartották egymással a kapcsolatot, de természetesen elsősorban a „befogadó” ország irodalmához, mozgalmához kapcsolódtak.

De nemcsak területileg volt ennyire megosztott és tarka irodalmunk e kiszakadt ágának a képe. Legalább ilyen sokféle volt tartalmi vonatkozásainak spektruma s az a mód, ahogyan a szocialista eszméinek művészi megjelenítésére törekedett.

Igaz, az alapkérdések már az Októberi Forradalom után is eléggé egyértelműen tisztázódtak.

A haladás gondolatát valló alkotók előtt a győztes forradalom világossá és felismerhetővé tette a művészi munka társadalmi meghatározottságát, osztályjellegét, s egyben állásfoglalásra is készítetett. Világszerte, így a magyar irodalomban is általánossá vált az a felismerés, hogy a művész nem önmagának, nem íróasztalának dolgozik: műveinek társadalmi súlya, szerepe van; hogy e művek akkor képviselik maradéktalanul a haladás ügyét, ha a forradalmat következetesen megvalósító munkáosztály gondolatait és érdekeit juttatják kifejezésre, s azt sem csupán általánosságokban, hanem az osztály világnézetébe, a marxizmusba ágyazottan.

Ez azonban csak a kiindulópont volt, amely után rögtön felmerült a következő kérdés: milyen mértékig mélyüljön el az író a marxizmusban? Elég-e, ha a munkáosztály, a forradalom ügyével csak szubjektíven, érzelmileg azonosul, vagy még tovább kell lépnie: tudatosan, tudományos alapon is el kell sajátítania az elméletet? S egyáltalán: elég-e csupán az elmélet, vagy közvetlenül is részt kell-e vennie a forradalmi, a mozgalmi munka gyakorlatában? S itt is: milyen mértékben, milyen területen?

De legalább ilyen bonyolultan vetődött fel a probléma másik oldala: a hogyan kérdése. Az ugyanis, hogy milyen formákban, milyen eszközökkel, milyen szerkezeti megoldásokban közvetítse az irodalmi mű a szocialista mondanivalót úgy, hogy az ne csak koncepciójában és részleteiben legyen igaz, hanem formailag is művészi színvonalra emelkedjen.

Az útkeresés e stádiumában levő szocialista irodalmunk számára a Tanácsköztársaság bukását követően mindkét kérdésben a szovjet irodalom alkotásai szolgáltak példaképül, ösztönzésül; s ez különösen vonatkozik literatúránknak arra az ágára, amely a húszas és harmincas években a Szovjetunióban bontakozott ki. Azok a magyar írók ui., akik a fehérterror elől a Szovjetunióban nyertek politikai menedéket, közvetlen érintkezésbe jutottak a szovjet irodalmi élettel, számos ismerősre találtak a szovjet írók körében, s így abban az előnyös helyzetben voltak, hogy maguk is részesévé váltak egy fejlődési folyamatnak, amelynek tanulságait naprakészen használhatták fel alkotómunkásságukban.

A magyar szocialista irodalom e Szovjetunióban kibontakozó fejlődésében két, egymástól eléggé élesen elválo periódus körvonalai rajzolódnak ki előttünk. Az elsőben, amelyet időben a húszas évek határolnak, még túlnyomórészt a kísérletezés, a magukkal hozott hagyományok, írói tapasztalatok továbbélése a jellemző; a másodikra (a harmincas évek elejétől) pedig az új művészi-elméleti hatások feldolgozása, kiértelmezése és kiteljesítése.

„Legfőbb témám: hogyan alakítja át a forradalom az emberiséget” – ezt a gondolatot joggal állította munkássága középpontjába a pályakezdő Zalka Máté.¹ Már túl van a polgárháború küzdelmein; diplomáciai futárként, Teherán „keleti ege alatt”, 1923-ban azt tervezi, hogy regénytrilógiát ír a munkásosztály, a mozgalom három fejlődési szakaszát jelző három internacionáléről. Érti feladata súlyát és bonyolultságát, s ezért műve koncepciójának kialakításánál már szerényebben fogalmaz. Nem a valóság sokrétű összefüggéseit, a több évtizednyi történelmi mozgás egészét, hanem csak e mozgás politikai sűrítmenyének *illusztrációját* kívánja adni egy-egy emberi sors példázatában.

Igy születik meg az első magyar szocialista *tézisregény* a porosz katonamundérba bujtatott Franz Schulzról, aki 1871-ben, Párizs alatt a kommünárdokkal szimpatizál, s arról ábrándozik, hogy átszökik közéjük. Egyéniségéből azonban hiányzik a keménység s az elhatározás. Szándéka tragikus fordulattal zárul: egy éjjeli őrség során – zavartságában? félelmében? – kézfogas helyett golyóval fogadja a kommün egy harcosát. Az *Első, második és harmadik* címmel 1926-ban közzétett ciklus² második kisregénye hasonló struktúrájú: főhőse, egy osztályától elszakadt munkás, aki kisebb tőkéhez jutva magánvállalkozóvá lesz, és sorsával ilyenformán a második internacionálé opportunizmusát, elkispolgáriasodását példázza. A világháború, amelynek hadikiadásait a szociáldemokrata pártok vezetői megszavazták, nem érdekli. A mozgásba hozott hadigépezet azonban az ő életébe is beleszól. A frontra viszik, s az első csatában elpusztul.

A trilógia harmadik hőse, Ivanov, aki az orosz proletariátus öntudatra ébredését, forradalmi harcait és építőmunkáját sűríti magába, már nem ilyen felemás és ellentmondásos jellem. Tudja, mit miért csinál; élete, cselekedetei a harmadik internacionálé nagy, világformáló folyamatának részévé válnak. Mélyebb társadalomrajzról, egyénítésről ugyan itt sem beszélhetünk, bár a cselekmény és a főhős megformálásában a tézisszerűség bizonyos mértékű differenciálódását, kitágulását tapasztalhatjuk. Az író a szélesebb ábrázolásmód lehetőségei után kutatva a fejlődésregény felé tesz néhány lépést: nemcsak a forradalmár Ivanovot láttatja, rövid kitérőként felvázolja annak gyermekkorát is, s azokat az élményeit, amelyek elvezették a mozgalomhoz.³

A *tézisregény*nek megtaláljuk lírai megfelelőjét: a *tézisköltészetet* is, amelyre Hidas Antal korai lírája a legjobb példa. E költészet egyik legrégebbi rétege az ún. népdalvariáció. E versek ismert magyar népdalok politikai parafrázisát alkotják. A mozgalom egy-egy megmozdulása alkalmából készültek, s szövegeikben a munkásösszefogas, a forradalmi harc egy-egy gondolatát, jelszavát propagálták – nem is hatástalanul, hiszen nemcsak szövegük hatott, hanem a dallam is, amellyel e szöveg egybefonódott.⁴

Hidas e népdalvariációi, de bizonyos mértékig Zalka prózai kísérletei is a forradalom előtti magyar szociáldemokrata irodalom hagyományaihoz kapcsolódnak. Hidas Antal költeményeinek előképeit Bodrogi Zsigmond háborúellenes versei alkotják, amelyeket az szintén népdalokhoz igazítva írt. Zalka *tézisregényei* és *fejlődésregényei* pedig a magyar szociáldemokrata párt napilapjának, a *Népszavának* a hasábjain nyilvánosságot élvező irodalommal tartanak rokonságot, amely tézisszerűen, illusztratív

¹ М. Залка: Из автобиографии. = РОСТ 1932. № 4. 12.

² Первый, второй, третий. Ленинград 1926, Прибой. 166 p. A trilógia egyes részleteit magyarul 1. az író Éneklő börtön (Bp. 1967) c. kötetében: Franz Schultz. 254–291. – Verecke. 21–56. – Ivanov. 58–181.

³ A regény értékelését és Zalka pályaképét l. O. K. Россиянов: Матэ Залка. Москва 1962, Художественная литература. 258 p. Magyarul: O. K. ROSSZIJANOV: Zalka Máté. Bp. 1968, 159 l.

⁴ L. Hidas Antal: Sűrű csillagos az ég... Forradalmi dalok. Moszkva 1932. Külföldi Munkások Kiadóvállalata. 24 l.

módon jelenítette meg a munkáosztály nincstelen sorsát és osztályharcát. Az irányzat egyik ismert képviselője, Bacsó Béla írta az első magyar szocialista fejlődésregényt, a *Stefcsik házat*, amely egy vidéki munkásotthon rajzán keresztül mutatta be a tanulatlan proletárrétegek művelődését, öntudatra ébredését – természetesen szociáldemokrata-reformista ideológiával.

Hidas Antal költészetének egy másik ága, amely szabadversekben szólal meg, a magyar szocialista irodalom avantgarde-hagyományait példázza; az expresszionizmusnak azt az irányzatát folytatja, amely megtalálta a kapcsolatot a munkásmozgalommal, s amely a történelem felgyorsult dinamikáját erős érzelmi telítettséggel és a költői nyelv kötetlen dikciójával s szabadon áradó képasszociációval kívánta kifejezni. Hidas e verseinek tartalmi elemzése azonban azt mutatja, hogy a formai különbségek ellenére nem sok újat adnak a költő korábbi kísérleteihez képest. Továbbra is a társadalmi változások felületét reprodukálják, tézisszerűen verselve meg a gyermekkor szociális élményeit (*Jázmín utca*) vagy a mozgalom egy-egy érzelmi momentumát, mint például a párt erejében, összeforrottságában való hitet, vagy a második magyar Tanácsköztársaság kivívását (*A második jégtörő*).⁵ – A tézisköltészetnek ugyanezt a változatát képviseli a magyar avantgarde másik kiemelkedő alakjának, Barta Sándornak a munkássága is.⁶

Illés Béla prózai írásai viszont a magyar szocialista irodalom későbbiről datálódó, naturalista hagyományaihoz kapcsolódnak. Az író 1920–21-ben Csehszlovákiában, a Kárpátalján dolgozott mint pártmunkás, s ilyen minőségben szerkesztette a párt helyi lapját is. Kezdetben riportok formájában kívánt beszámolni a kárpátaljai erdőmunkások életéről, de azt a cenzúra nem engedélyezte. Erre taktikát változtatott; a történeteket, amelyek egyébként a kommunista párt erősödő befolyását is tükrözték, „irodalmi” formában, elbeszéléseként dolgozta fel. Ezeket a művelt cenzor már átengedte. Így születtek meg a *Ruszin Petra temetése* c. elbeszéléskötetének emlékezetes „történetei”.⁷ A Szovjetunióba kerülve Illés ismét „riporttémát” keres. A Volga menti német falvakban tanúja lesz az első termelőszövetkezetek megalakulásának, az tapasztalatai alapján regényt ír, a *Sztyepan Razin szőnyegét*.⁸ Indítékait tekintve ez is hasonló korai elbeszéléseihez, de megformálásában már számottevő előrelépést jelent. Benyomásait az író nagyobb lélegzetű művé rendezi s egyetlen központi gondolatnak, politikai akciónak rendeli alá. Olyanformán azonban, hogy megformálása közben már nem csupán és nem is elsősorban a főhősre figyel, hanem tevékenységének társadalmi hullámverésére, az „akció” összképére, s egyben szélesebb összefüggéseire. A hangsúlyt tehát nem Martin Wagnerre, a szülőfalujába visszatérő kommunistára teszi, hanem a falu átalakulásának a rajzára, arra: hogyan fog össze – Wagner segítségével – a forradalom után ugyan földhöz juttatott, de termelőszeszközök hiányában továbbra is kiszolgáltatott szegényparasztság, hogyan alakít termelőszövetkezetet, amelyhez jelentős állami segítséget is kap, s végül: hogyan űzi el a községi tanácsból a tisztségeket maguknak kisajátító zsírosparasztokat, akik a Volgamentét sújtó szárazságot arra akarják felhasználni, hogy a vetőmagot visszatartva csődbe juttassák az újonnan alakult szövetkezetet.

Már e futólagos tartalmi összehasonlítás is érzékelteti, mennyivel többet képes felmutatni a társadalmi összefüggésekből a prózának ez a válfaja, mint a tézis- vagy fejlődésregény. Többletei ellenére azonban az *akcióregény* is eléggé szegényes, legalábbis a jellemrajz és a mindennapi élet részleteit illetően. Csak a változások politikai vonatkozásaira ügyel, mivel minden egyebet feleslegesnek érez.

⁵ L. Hidas Antal: Folyik a pör. Versek. Moszkva 1930. Centrizdat. 71 l. – Hidas költői és prózaírói működésének összefoglalását l. O. K. Россиянов: Антал Гидаш. Москва 1970, Художественная литература. 118 p.

⁶ Barta Sándor ekkor írt verseit l. Ki vagy? (Bp. 1962) c. kötetében.

⁷ Illés Béla: Ruszin Petra temetése. Bratislava 1921. Elbemühl ny. Wien. 87 l. – A kötet elbeszéléseinek születéséről és írói módszeréről l. az író előszavát: Harminchat esztendő. Elbeszélések. Bp. 1956. 5–29.

⁸ Б. Иллеш: Ковер Степана Разина. Москва 1925, Московский рабочий. 84 p. – Magyarul: Sztyepan szőnyege. – I. B.: Aranyliba. Bp. 1965. 112–180.

A társadalomrajz fokozatos feldúsítása szempontjából nagyon lényeges szerepet játszott a magyar szocialista irodalom fejlődésében a prózának az a változata, amely a húszas évek Németországában virágzott, s amely a Neue Sachlichkeit nyomán a tények pontos ismeretét és precíz reprodukálását kívánta az írótól. Az irányzat legjellemzőbb alkotása Lengyel József *Visegrádi utca* c. „történelmi riportáznak” nevezett műve, amely a Szovjetunióban is megjelent.⁹ A regény a magyar Tanácsköztársaság tizedik évfordulójára íródott, s azt a célt tűzte ki, hogy a visszaemlékezések, a tények montázsszerűen egymás mellé vágott összképével idézze fel a forradalmak korát. Kerül minden „irodalmiaszkodó” szűzsét; szerzőjének véleménye szerint a tények önmagukban is képesek visszaadni a valóság lényegét. Az író feladatát csupán abban látja, hogy az – koncepciójának megfelelően – kiválogassa és egymás mellé sorakoztassa a valóság e darabjait.

A korábbi kísérletekkel szemben a *tényregény* nagy pozitívuma, hogy a valóságról összetett képet ad. Nemcsak a változások politikai vonatkozásait nyújtja: igyekszik az élet sokféleségét bemutatni, beleértve a magánélet rajzát is. Ugyanakkor azonban bizonyos mértékig szűzeső, hiányzik vagy legalábbis nem mindig érzékelhető benne a művészi rendezőelv, amely határozott kézzel különítené el a lényegest a lényegtelenről, egységes irányt szabna a cselekmény kibontakozásának, s amely egyértelműen értelmezné a jelenségek – néha spontán – kavargását.

A szovjet valóság, a szovjet irodalmi élet többféleképpen hatott a magyar irodalmi emigrációra. E hatás meghatározó komponense volt, hogy a magyar írók szervezetileg a RAPP, a proletárirók mozgalma mellett kötelezték el magukat. Ami a hatás irodalompolitikai vonatkozását illeti, azt legalábbis ellentmondásosnak ítéltjük. Az irodalmi munka politikai elemeinek a hangsúlyozása, ami a RAPP szervezeti életét jellemezte, arra ösztönözte az emigrációt, hogy egyrészt a politikumot hangsúlyozza munkásságában, s hogy másrészt maga is igyekezzék olyan szervezeti fórumokat teremteni, amelyek teret adnak irodalompolitikai tevékenységéhez. Így alakult meg 1925-ben a RAPP magyar szekciója, majd egy évre rá a Magyar Nyelvű Forradalmi Írók és Művészek Szövetsége; előbbi a Szovjetunióban élő írókat, utóbbi a Tanácsköztársaság bukása után Németországba, Franciaországba és Amerikába szakadt emigrációt kívánta összefogni. Ez az erős irodalompolitikai irányultság azonban nem érte be ennyivel, túl kívánt lépni a nemzeti kereteken. A Moszkvában élő magyar írók aktív szerepet kértek a nemzetközi szocialista irodalom megszervezéséből is. Ott találjuk őket, mindenekelőtt Illés Bélát és Hidas Antalt, a Forradalmi Írók Nemzetközi Irodájának, majd Szövetségének a vezető szerveiben, a híres, 1930 novemberében tartott harkovi konferencia szervezői és előkészítői között.

Ez az intenzív irodalompolitikai tevékenység, valamint az írói munka politikai elemeinek a túlhangsúlyozása, a RAPP által előtérbe állított „szociális megrendelés” elve, abban az irányban hatott, hogy a magyar írók a húszas évek második felében egyrészt eléggé keveset alkottak, másrészt sokszor olyan témához nyúltek, amelyet kevéssé ismertek, s amelynek „megírását” csupán politikai aktualitásuk indokolta.¹⁰

Volt azonban a szovjet irodalmi életnek, pontosabban: a szovjet irodalomnak egy másik, az előbbinél jelentősebb, s egyre erősödő hatása is, amely nem irodalompolitikai szerepekre, hanem alkotásra ösztönzött, s megtermékenyítően hatott az irányban, hogy a magyar írók meghaladják korábbi önmagukat, továbblépjének a kísérletezéseken, megtalálják – a marxizmus alapjainak az elsajátítása után – a szocialista művészet „hogyanjának” mélyebb, igazabb válaszait is – a valóság hű, s ugyanakkor sokoldalú, realista ábrázolása terén.

E hatások között mindenekelőtt D. A. Furmanovét kell megemlítenünk. A *Csapajev* írója nemcsak személyes jó ismerőse volt Zalka Máténak, hanem irodalmi példaképe, segítő barátja is, aki figyelmét a

⁹ Lengyel József: *Visegrádi utca*. Bev. KUN Béla. Moszkva 1932, Külföldi Munkások Kiadó-vállalata. 189 l. (A Sarló és Kalapács Könyvtára. Szépirodalmi sorozat 7.) – A regény először 1927-ben, németül jelent meg Berlinben.

¹⁰ E kérdést Zalka Máté már 1929-ben szóvá tette: М. Залка: О творчестве и социальном заказе. – Октябрь 1929, № 4. 181–183.

polgárháború témája felé irányította s arra ösztönözte, hogy ne elvont tételeket öltöztessen irodalmi keretbe, hanem gazdag és eleven emlékeiből válassza ki elbeszéléseinek tematikáját.¹¹

A *Csapajev* ösztönző hatásának egyik maradandó emléke Zalka *Liu elvtárs* c. elbeszélése. Ez az írás is azt kívánja bemutatni: „hogyan alakítja át a forradalom az emberiséget”, de mennyire életszerűbben, mennyire távolosabban! A háború alatt félig rabszolgá módra eladott kínai erdőmunkás története, akit a véletlen vetett a polgárháború internacionalistái közé, az emlékezés lírai közegében jelenik meg az olvasó előtt. Az író nem hallgatja el társai bizalmatlanságát a kezdetben ügyetlenül csetlő-botló „idegen” iránt, aki ennek ellenére nagyon hamar hasznossá tudta magát tenni. Megérti és felfogja a forradalmi harcok értelmét, majd maga is agitátorrá lesz: csapatba szervezi az útjukba kerülő honfitársait, s nekik is továbbadja a felvilágosító jó szót. Igazi nagysága a harc egyik nehéz epizódjában mutatkozik meg. Önkéntes rohamra vezeti övéit egy páncélvonat ellen, amelynek megsemmisítése során – éppen az utolsó pillanatokban – életét veszti.¹²

A *Liu elvtársat* szinte egy napon sem lehet említeni Zalka korábbi „tézisregényeivel”. Az elbeszélés hőse önmagáért él, felejtethetetlen, egyszeri jellem, akinek tragikusan alakult sorsa – tézisek nélkül is – közvetíti a forradalmi mondanivalót. S milyen közegben! Színes, élő jellemek között, csodálatosan szép természeti képek, lírai kitérők kíséretében – mintegy előlegezve (az elbeszélés 1924-ben íródott) Zalka későbbi írásművészetének legjobb tulajdonságait.

A szovjet irodalom további ösztönző példái közül M. A. Solohovot kell kiemelnünk. A *Csendes Don* jelentőségére a magyar írók azonnal – már első részének megjelenése után – felfigyeltek. Illés Béla „új Tolsztojnak” nevezte a regény íróját, s nagyságát már elsősorban abban látta, hogy nem epizódokat fest, hanem „az egész forradalmat megérti és meg tudja rajzolni”.¹³ S Illés esetében ez nem futó kritikus megfigyelés. Alkotómunkássága azt bizonyítja, hogy a *Csendes Don* fényében revízió alá vette saját írói munkáját is. Maga sem kívánt már megelégedni epizodikus történetekkel, „akció”-rajzokkal. Solohov példája arra ösztönözte, hogy átfogó témához nyúljon, s Lengyel Józsefhez hasonlóan, a magyar Tanácsköztársaság tízéves évfordulójára megírja a magyar forradalmak regényét, az *Ég a Tiszát*, amelyet joggal lehet az egykori magyar szocialista prózája szintézisének nevezni.¹⁴

A regény megformálásakor Illés felhasználta mindazt, amit a szocialista magyar irodalom előtte létrehozott. Mindenekelőtt regénye anyagába igyekszik tényszerűen, a Neue Sachlichkeit intencióinak megfelelően beépíteni a forradalom történelmi hátterét. Cselekményében ott kavarognak az első, 1918 őszen kitört ún. őszirózsás, polgári forradalom hiteles eseményei, amelyek átvezettek az 1919-es, márciusi, szocialista forradalomhoz. Megelevenednek előttünk e forradalom vívmányai, önvédelmi harcai, majd bukása; látjuk vezéreit, Kun Bélát, Szamuely Tibort, hivatalban, harc közben, szervezőként és agitátorként egyaránt. A forradalom e dokumentatív részletei ritmikusán váltakoznak az események szubjektíven fellazított, érzelmi telítettségű leírásaival, amelyekben jól felismerhetők az expresszionista előadásmód fordulatai és mondatfűzése. – Ugyanakkor azonban a regény nem áll meg a történelem általános képének felvételénél. „Leszáll” a hétköznapiokba, a „kisemberek” világába is, amihez felhasználja a „fejlődésregény” adta lehetőségeket. Az *Ég a Tiszá* történelmi montázs-sorába belevágja Kovács János történetét, egy egyszerű munkás életútját és forradalmi harcait. A regénynek ez a szála a hagyományos előadásmódot követve rajzolja meg hőse ifjúkorát és „tűzkeresztségét” a munkásmozgalomhoz. Alakja módot ad az írónak, hogy a történelmet ne csak „felülről”, filmnyelven

¹¹ Kettőjük kapcsolatáról I. M. Залка: О Дмитри Фурманове. = ЛОКАФ 1931. № 2. 146–147. – M. Залка: Слово о Фурманове. = Советское студенчество 1936. № 2–3. 106–109.

¹² Az elbeszélés szövegét I. az író már említett: Eneklő börtön (2. jegyz.) c. kötetében.

¹³ N-s szignóval: Új Tolsztoj az orosz irodalomban. = 100% 1929. 260–261., és I. B.: Pipafüst mellett. Bp. 1967, 85–87.

¹⁴ Ég a Tisza. Bev. KUN Béla. Moszkva 1930–1933. Centrızdat. 1–3. köt. (A Sarló és Kalapács Könyvtára. Szépirodalmi sorozat 2, 10, 15.) Ezt követően a regény Magyarországon csak 1957-ben látott napvilágot. Azóta számos kiadást megért.

szólva: totálban láttassa, hanem „alulról” is, a tömegek mindennapi élete felől, „premier plánba” állítva a munkáscsaládok hétköznapijait, egyéni sorsait, gondjait.

Az *Ég a Tisza* méltán aratott sikert a maga idejében (oroszul számos kiadást ért meg, s további huszonnyolc nyelvre fordítják).¹⁵ Am ma már látjuk korlátait is. Szintézis ugyan, de a kísérletezések s nem az eredmények szintézise. Konceptiójának középpontjában változatlanul a nagy történelmi mozgások irodalmi illusztrációja áll. Az élet természetességének a megjelenítéséig nem mindig tud eljutni, különösen emberábrázolásának szegényessége, helyenkénti szematizmusa miatt. S szerkezete is egyenetlen, a megjelenítés különböző módszereit az írónak nem sikerült egységes stílussá ötvöznie, még a montázstechnika ügyes alkalmazása mellett sem.

A Szovjetunióban élt írói emigráció kiteljesedéséhez, így Illés Béla írásművészetének további gyarapodásához is, még további tapasztalatok, ösztönzések voltak szükségesek.

Ezek sorában döntő jelentősége volt a proletárirók szervezetét felosztató párthatározatnak, amely az írók figyelmét az alkotómunka felé irányította, s azt a szemléletet képviselte, hogy az író műveivel politizáljon, méghozzá jól megírt, művészi színvonalú alkotásokkal. Ezt a végkövetkeztetést tükrözték a párthatározatot követő viták, amelyek az elmélet síkján is kísérletet tettek a szocialista irodalom alkotómódszerének a meghatározására.¹⁶

A határozat és a viták idejében jöttek, mert a RAPP magyar szekciójában a huszas és harmincas évek fordulóján eluralkodott a szektás gondolkodás, amely lebecsülte az irodalmi munka művészi oldalát, s indokolatlanul túlértékelte az emigrációban élők addigi írásainak jelentőségét. A szekció által 1931-ben elfogadott, *A magyar proletáriródlalom platformtervezete* c. dokumentum¹⁷ pl. lebecsülte a magyarországi szocialista irodalom egészét, s egyes, kiemelkedően fontos képviselőiről pedig egyenesen megbélyegzően nyilatkozott. A szekció tagjai szinte valamennyi kritikai írásaikban túlhangsúlyozták a politikumot, a művek értékét kizárólag azon mérték: milyen azok közvetlen, napipolitikai hatása. A művészi minőség kérdése háttérbe szorult, vagy egyáltalán fel sem vetődött.

Az emigrációban élő írók gondolkodásában lassan ért meg a fordulat. 1933-ban jelenik meg az első olyan dokumentum, *Mire tanít bennünket a szovjet írók plénuma* címmel,¹⁸ amely már realisabb önszemléletről, az alkotói munka nagyobb megbecsüléséről tanúskodik, s amely félreérthetetlenül kimondja: a politikailag helyes, sőt kifogástalan mondanivaló – önmagában még nem művészet: az irodalmi alkotás e politikai mondanivalót csak akkor képes közvetíteni, ha megformálásában magas művészi színvonalon áll.¹⁹

E „tétéleket” a szovjet irodalom valósága is alátámasztotta. A volt proletárirók legjobbjai, így F. I. Panfjorov, A. Sz. Szerafimovics, A. A. Fagyejev, vagy a már említett M. A. Solohov elsősorban műveikkel kívántak hatni. S e művek hatását a magyar írók is tapasztalhatták, hiszen A. A. Fagyejev *Tizenkilencen* és A. Sz. Szerafimovics *Vasáradat* c. regényét a RAPP magyar szekciója már 1931-ben, illetve 1932-ben lefordította és megjelentette *Sarló és Kalapács* c. folyóiratának könyvsorozatában;²⁰ s gondoskodott F. I. Panfjorov *Bruszkai* c. trilógiájának és M. A. Solohov műveinek széles külföldi propagálásáról.²¹ De hatottak a magyar emigránsokra a szovjet írókkal való személyes kontaktusok is.

¹⁵ A regény orosz kiadásainak leírását l. BOTKA Ferenc: Magyar szocialista irodalom oroszul 1921–1945. Bp. 1972, 127 l.

¹⁶ Az egykorú irodalmi élet és irodalompolitika dokumentumait l. a Helikon 1965. 2. számában.

¹⁷ A magyar proletáriródlalom platformtervezete. = *Sarló és Kalapács* 1931. 6. sz. 50–56.

¹⁸ *Mire tanít bennünket a szovjet írók plénuma*. = *Sarló és Kalapács* 1933. 2. sz. 33–37.

¹⁹ A RAPP magyar szekciójának tevékenységéről, értékeléséről l. BOTKA Ferenc: *A Sarló és Kalapács* 1929–1937. – „Jöjj el, szabadság!” Bp. 1967, 250–302.

²⁰ Fagyejev, A.: *Tizenkilenc partizán*. Ford. MADARÁSZ Emil. Moszkva 1931, Centrizdat. 172 l. (A *Sarló és Kalapács* Könyvtára. Szépirodalmi sorozat 3.)

Szerafimovics, A.: *Vasáradat*. Ford. MADARÁSZ Emil. Moszkva 1932. Külföldi Munkások Kiadvállalata. 205 l. (A *Sarló és Kalapács* Könyvtára. Szépirodalmi sorozat 12.)

²¹ L. pl. e művek visszhangját a csehszlovákiai és franciaországi magyar nyelvű kommunista sajtóban és a Kolozsvárott megjelenő *Korunkban*. L. BOTKA Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű

A. Sz. Szerafimovics nemcsak bevezetőt írt Illés Béla oroszul megjelenő novellái elé, hanem további alkotásra is biztatta.²² A. A. Fagyeev jó barátja volt Hidas Antalnak, Ny. A. Osztrovszkij Zalka Máténak, s visszaemlékezéseiben Hidas is,²³ Zalka is²⁴ arról emlékezik meg: mennyi alkotói ösztönzést kaptak orosz kollégáiktól. Külön kell kiemelnünk A. M. Gorkij szerepét, aki hol dorgálón, hol ironikusan arra sarkalta Illés Bélát,²⁵ hogy ne csak internacionális témáról írjon, hanem elsősorban saját hazájáról, a magyar nép szociális küzdelmeiről, amit minden másnál jobban kell ismernie.²⁶

A szovjet irodalom, a szovjet írók ösztönzése nyomán a harmincas évek első felében egy lassan erős, de egyre erősödő folyamat indult meg, amely a magyar emigráció figyelmét a „hazai” valóság felé irányította. Igaz, az idő, az emigráció lassan két évtizednyire növekvő elszakítottasága, e téma élményanyagát már emlékekké szublimálta. Azok érzelmi hőfoka azonban az idővel arányosan növekedett; átszínezték őket a honvágy s az ifjúkor nosztalgái, amelyek természetes erővel törtek fel az „emberélet felé” közeledők érzelmi világában.

A harmincas évek közepére ilyenformán kivételesen szerencsés irodalmi konstelláció alakult ki az emigrációban. Beérték a korábbi kísérletek tapasztalatai, amelyek már magukban foglalták nemcsak a „hagyományokat”, hanem a szocialista téma korszerű megformálásának, „hogyanjának” a megoldásait is. S tegyük hozzá: az alkotó erőnek ez a kulminálása olyan történelmi pillanatban következett be, amikor a külső, de egyben a szubjektív körülmények is egyre erőteljesebben igényelték az igazi, a magas hőfokú művészi alkotást, az élmények, a tapasztalatok érett összegezését.

E folyamat, amely a magyar szocialista próza egész vonulatát hozta létre, először Zalka Máté *Doberdó* c. regényében vált érzékelhetővé.²⁷ Tartalmát, struktúráját tekintve a *Doberdó* is „fejlődés-regény”: néhány hónapba sűrítve rajzolja meg főhősének, Mátrai Tibornak a világnézeti átalakulását – a tapasztalatlan, naiv háborús romantikától a harcos antimilitarizmusig. Az első világháború egyik leghírhedtebb csataterére vetődő fiatal tiszt átalakulása azonban nélkülöz minden tézisszerűséget, a hadiélet élő közegében megy végbe – az élményeket és az eseményeket értelmező gondolatiság természetes következményeként.

A több mint húsz szereplőt megformáló regény felvonultatja előttünk az osztrák–magyar hadsereg tipikus alakjait: a megvesztegethető, csak karrierjével törődő Hruna ezredestől az egyszerű közkatonáig. A fiatal Mátrai mellett központi szerepet játszik a tapasztalt, radikális szemléletű, nagy tudású újságíró, Sik Arnold, aki barátságába fogadja őt, és lépésről lépésre fedi fel előtte a háborút mozgató egyéni és anyagi érdekeket. Mátrai azonban nemcsak tőle tanul, aki minden tudása ellenére – kiégett, cinikus ember, s nem látja a kibontakozás lehetőségeit; Sikkal ellentétben ő – nyílt szívvel, igaz lelkiismerettel – a teljes igazságot keresi. Szembeszáll a hadvezetőség közönyével, amely nem akar tudomást venni az osztrák–magyar csapatok által elfoglalt Monte Clara-magaslat aláaknázásáról. Szüntelenül és konokul

szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. 1919–1938. Bp. 1964, 376 l. – BOTKA Ferenc: A franciaországi magyar nyelvű kommunista sajtó irodalmi bibliográfiája 1924–1944. „Jöjj el, szabadság!” Bp. 1967, 551–604. – Valamint: TÓTH Sándor: A Szovjetunió népszerűsítése a Korunkban. = Igaz Szó 1956. 59–70, 202–219.

²² А. Серафимович: Предисловие. В кн. Б. Иллеш: Барак № 43. Москва – Ленинград 1928, Московский рабочий. 7–8. – Magyarul: Csillag 1955. 3. sz. 561.

²³ Hidas Antal: Fagyeev. = Kortárs 1964. 5. sz. 703–738., és H. A.: A Városligettől a Csendes Óceánig. Bp. 1968, 5–89. (Szeretlek titeket címmel.)

²⁴ М. Залка: У орденовца. = Литературная газета 1935. № 55. I. – М. Залка: В гостях у Островского. = Рабочая Москва 1936. № 31.

²⁵ Illés Béla: Találkozás Maxim Gorkijjal. – I. B.: Találkozások. Bp. 1946, 37–42., és I. B.: Anekdoták, találkozások, történetek. Bp. 1964, 133–136.

²⁶ A RAPP magyar szekciójának s a magyar íróknak a szovjet irodalmi élettel való kapcsolatainak dokumentumait I. Из истории международного объединения революционных писателей. Москва 1969, Наука. 395–426.

²⁷ М. Залка: Добердо. Москва 1937, Советский писатель. 262 p. Magyarul először: Doberdo. Bp. 1947, Cserépfalvi. 348 l.

beosztottjai megmentésén fáradozik; s eközben megismeri az ő életüket is: gondolkodásukat, békevágyukat, még maguk előtt sem tisztázott szándékukat, hogy háborút üzenjenek a háborúnak.

A főhős e koncepciózus megválasztása, a jellemében feszülő emberség és fáradhatatlan igazságkeresés reális és művésziileg indokolt keretet, lehetőséget ad az írónak, hogy ne csak a jelenségek, a hadiélet mindennapjainak mesteri rajzát adja, hanem hogy megmutassa a háború egyik egyedi esetében – az általános vonatkozásokat, a távlatokat, amelyek nemcsak a hadigépezet mozgatórugóit láttatják, hanem az azok mögött álló társadalmi erőket, összefüggéseket is. Mátrai ilyenformán nemcsak a már általa tapasztalt és átélt világégés okaira jön rá, hanem fölidézi, megsejti az ellene való harc lehetőségeit is. Ezért érezzük törvényszerűnek a regény befejezését, amikor a Monte Clara felrobbantása után az életbenmaradt Mátrai kapcsolatba kerül – Sik Arnold nővére segítségével – az antimilitarista mozgalommal; Svájcba szökik, hogy lelkiismeretét követve hadat üzenjen az imperialista háborúnak.

E távlatosságban: az egyedi és az általános művészi összekapcsolásában foglalható össze a regény legfőbb jelentősége. S ebben a vonatkozásban a *Doberdó* túllépett nemcsak Zalka korábbi művein, hanem az egész magyar szocialista próza addigi eredményein.

A tézisszerűség, a sematizmus vértelenségében szenvedő alkotásokhoz képest ugyanis már a *Liu elvtárs*ban felszínre törő spontán életesség is nagy előrelépést jelentett. S ezen a téren nemcsak Zalka és Lengyel József korábban jellemzett alkotásait kell megemlítenünk. Feltétlenül idekiváncsoznak Karikás Frigyes eléggé nem méltatott elbeszélései is a magyar Tanácsköztársaság harcairól.²⁸ Az egykori politikai komisszár ízes, népi hangvételben megírt történetei *Kőműves Papp István*ról, aki önkéntes munkasalakulatot szervezett száz debreceni kőművesből vagy *Nagy József*ről, a kommunista „terror-csapat” osztályhű, indulatos vezetőjéről, vagy *Petri Kocka Péter*ről, a furfangos eszű ezermesterről, akinek néhány óra alatt összefabrikált páncélvonata ütközetek sorsát döntötte el – a húszas és harmincas évek fordulóján született szocialista próza kiemelkedő eredményei. Mesteri erővel teremtenek hangulatokat, helyzeteket, jellemeket; nyelvi megformálásuk egyenesen bravúrosnak mondható, szavaik, kifejezéseik egyéniségeket varázsolnak, és sokszor még szakmai, sőt területi (nyelvjárási) hovatartozást is jeleznek. Ugyanakkor azonban hiányzik belőlük az a távlatosság; a társadalom egészét, mozgását érzékeltető szemlélet, amely ugyan megvolt a *Visegrádi utcában* vagy az *Ég a Tiszában* is, de csak mint szándék, mint tétel.

Az életesség és a társadalomban való gondolkodás első szintézise a *Doberdó*val kezdődő vonulatban jött létre. S mivel már kimerült, több felől megindult folyamat eredőjeként bontakozott ki, érthető módon: a legváltozatosabb formákban és hangvételben jelentkezett.

Hidas Antal például már nem elégedett meg a *Doberdó* által képviselt fejlődésregény kereteivel. Ő is ifjúkorának élményeihez nyúl vissza, de regényének, a *Ficzek úrnak*²⁹ a cselekményét nagyobb időegységben, folyamatban helyezi el, s geográfiaiilag és társadalmilag is az eddiginél szélesebb keretek közt bontakoztatja ki. Formálisan, struktúráját tekintve a *Ficzek úr családrege*nyként jellemezhető. Az események sora a magyar fővárosba került vidéki foltozócipész Don Quijote-i küzdelmeit követi az önálló, a kapitalista „piac” változásaitól független kisparos létért. Műhelyről műhelyre, lakásról lakásra vándorol Budapest külvárosaiban, kísérletezve, fantasztikus tervek szöve saját, segédek is foglalkoztató műhelyéről, s ugyanekkor fokról fokra „mélyebbre” süllyed – áldozatul esve a nagyipar dömpingjének és különféle spekulációknak. Föléli maradék „tőkéjének” utolsó morzsáit, feladja látszólagos „függetlenségét”, s beáll felszolgálónak egy „tükrös” vendéglőbe. Nem válik ugyan proletárrá, de léte, életformája a proletárság életközegébe kényszerítik.

²⁸Фрицеш Карикаш: Венгерские рассказы. Москва – Ленинград 1929, Московский рабочий. 144 p. – Magyarul először: Mindenféle emberek. Moszkva 1932, Külföldi Munkások Kiadványai. 113 p. (A Sárló és Kalapács Könyvtára. Szépirodalmi sorozat 14.) – Az író elbeszéléseinek legteljesebb gyűjteménye: A járatos ember és más elbeszélések. Bev. GODA Gábor. Bp. 1957, 355 l.

²⁹А. Гидаш: Господин Фицек. Москва 1937, Гослитиздат. 672 p. A mű eredeti kézírata elvesztett. Így magyarul az orosz szöveg visszafordítása jelent meg: Ficzek úr. Bp. 1966, 729 p.

S a regény sokszínűen, dinamikusan jeleníti meg a Ficzek család körül kavargó külvárosi hétköznapiakat és kitűnően jellemzett alakjait: a házmestert, a fűszerest, a konkurens kisiparosokat és segédjeiket, a munkásokat és szakszervezeti vezetőiket, a spekulánsokat, pincéereket, az elszegényedett értelmiségieket: óvónőt, tanárt, szülésznőt, az alvilág képviselőit: a piti tolvajokat, markecolókat, prostituáltakat, a „rend”, a hatalom képviselőit – közel ötven plasztikusan egyénített fő- és mellékszereplőt.

Hidas tudatosan készült regénye megírására. Egy nyilatkozatában elmondta, hogy hosszú hónapokon át olvasta, jegyzetelte az egykori magyar munkássajtót és egyéb forrásokat.³⁰ Ezek az előtanulmányok azonban nem adatok vagy éppen szempontok formájában jelennek meg művében, hanem annak szemléletében; egy-egy alak megjelenítésében, bizonyos kompozíciós arányokban, szinte észrevétel nélkül, az élet természetességébe, közvetlenségébe ágyazva; a regény összképében, amely ilyenformán a magyar századforduló, az első világháborút megelőző évtized pompás dokumentumává is válik.

A távlatosságot tehát Hidas nem a központi hős belső fejlődésén keresztül érzékelteti, hanem változatos és „decentralizált” módon: Ficzek jelleme mit sem változik a regény során, „fejlődése” helyett a környezetével való konfliktusai, Don Quijote-izmusának kudarcai jellemzik őt magát és korát. S ezt a jellemzést nemcsak Ficzekék sorsa szolgálja, hanem – „decentralizáltan” – az életútjukat keresztezők léte és cselekedetei is; az életnek az a spontán önmozgása, amelyet a Ficzekék ismerettségű köréhez való tartozásnak ez a laza kapcsolata fűz a regény egészéhez. Az így kialakított társadalmi kép azonban nagyon is tudatos kompozíciót mutat; a szereplők jól felépített arányokban érzékeltetik az egykori külváros osztálytagozódását és rétegződését. S nem is csak abban, hogy felvonultatják egy-egy réteg vagy szakma jellegzetes típusait, hanem abban is, hogy e típusok cselekedetei – a maguk összességében – a kor egészének a mozgásait érzékeltetik: a kisiparosok proletarializálásától a lumpenproletariátus és a munkásarisztokrácia kialakulásáig, a szociáldemokrata párt elkispolgárisodásától – a gyáriparosok tudatos politikai és gazdasági szervezkedéséig, a nemzetiségi dolgozók jogtalanságától a falusi szegényparasztság elnyomorodásáig – egy (s a regény ezeket a kontúrokat is érzékelteti) az imperializmus korszakába lépő félféudális, nemzetileg félig függő, félig független Duna menti országban.

Kereteit tekintve Barta Sándor *Aranyások* c. műve³¹ is végső soron családregegy. Abban is hasonló a *Ficzek úrhoz*, hogy egyik központi alakja Réti Márk szintén kisiparos, szabómester, s ugyanúgy, mint Ficzek ő is önálló műhelyről, jó minőségű szövetekről és jól szituált exkluzív öltönyöket rendelő vevőkörrel ábrándozik – miközben csupán foltozómunkát vállal, s egyre mélyebbre süllyed az adósságok tengerébe. Még a regény címe is ennek a nagyvárosba szakadt, pénze után loholó, szerencsétlen kergető réteget jellemzi, amely időközben feltartóztathatatlanul pauperizálódik. Ám Barta Sándor kompozíciója mégsem családcentrikus. Réti Márkék történetét az író meghagyja ugyan a regény egyik cselekményszálának, de a differenciáltabb társadalomrajz kibontakoztatása érdekében új centrumokat, szálakat alakít ki, amelyek egymással párhuzamosan futva, helyenként egybefonódva viszik előre a mű történéseit. A *Ficzek úrhoz* megindult decentralizálás az *Aranyásokban* tovább erősödött, a hangulát egyre kitapinthatóbban az egész, az összkép felé tolódtól el. A család adta struktúra félig-meddig felbomlik, helyette az író a cselekményépítés új keretét alakítja ki, melyre a Réti Márkék lakta hatalmas bérház élete, „geográfiai tagolódása” adja meg a lehetőséget. A fejlődésnek lendült főváros központja és külterülete kereszteződésében emelkedő Ferdetorony utca 64 lakói ui. a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből állnak. A ház legrepresentatívabb lakásait a háziúr, Köszler Lipót és a vele egyenrangúak lakják, legsötétebb odút pedig faluról felkerült félparasztok-félmunkások: kovácsok, nyomdászok, fuvarosok, köztük Fóti Antal, bérlik. A regény cselekményszálai így három oldalról: Köszler Lipót, Réti Márk és Fóti Antal élete, sorsa felől kiindulva átfonják, átjárják a

³⁰ Hidas nyilatkozatát l. Я. Рошин: У Анатоля Гидаша. = Литературная газета 1937. № 1. 1.

³¹ A regény posztumusz kiadása: *Aranyások*. Bev. LÁNYI Sarolta. Bp. 1957, 583 p.

világháborút megelőző évek egész társadalmát. Köszler Lipót révén bepillantást nyerünk a felső tízezer, a közép- és kisuzsorások világába. Fóti Antal története elvezet a gyárak életébe, a munkásmozgalomba. Réti Márk felbomló családja pedig, ahol az idősebb fiú megtagadja a kispolgári létforma nyúgeit, további kitekintést kínál a forradalmasodó értelmiség eszméi, törekvései felé.

Az *Aranyások* társadalomképe ennek következtében jóval széthúzottabb és differenciáltabb, mint *Ficzek úr*. Fóti Antal története kapcsán a korábbiaknál részletesebb képet kapunk a századforduló gyári munkásságának életéből, a szakszervezetek tevékenységéről. Réti Márk fia, Endre már kapcsolatba kerül az útjait kereső avantgarde-al és az egyetemi hallgatók Galilei-körével. Az erőteljes, expresszív erővel megformált alakok, határozottabb kontúrokból érzékeltetik a kor társadalmi és szellemi erőinek szembenállását, egymásbafeszülését, így mozgásának dinamikáját is.

Hidas és Barta műveinek párhuzama azonban nemcsak a társadalomrajz és a regényszerkezet szempontjából tanulságos. Az egybevetés a két író stílusbeli különbségét is jól érzékelteti. Hidas Antal emberábrázolásában több a szín, megjelenítése nem nélkülözi a humort sem, ami helyenként vaskos naturalizmusba csap át. Barta Sándor tollában viszont a vibráló érzékenység dominál, vonásaiból nem egyszer kiérezni az indulatot is; rajza kemény, olykor rideg, groteszkbe hajló. A *Ficzek úr* hangvétele több helyütt Karikás Frigyes novelláira emlékeztet, amelyekben a nép humora, egészséges valóságátalása, közvetlensége dominál. Az *Aranyások* stílusát, vonalvezetését az expresszionizmusig vetíthetjük vissza, de már inkább csak gesztusaiban, látásmódjában, amelyben viszont elég sok az intellektuális elem.

Minden eddigittől eltérő Illés Béla *Kárpáti rapszódia*jának³² hangvétele, de egész szerkezete is. A cím hűen jellemez: a rapszódia emelkedettségét, magas hőfokú lirizmust jelez, de ugyanakkor kötetlenséget, szabadon csapongó fantáziát is, „szabálytalan” beskatulyázhatatlanságot.

Mert igaz ugyan, hogy Illés prózájának alapegységei az anekdotára redukálhatók. Maga az író is többször hangsúlyozta rokonságát, szimpátiáját a Mikszáth-i anekdotizmussal, a valóságot megszépítő, csak az érdekeset kiemelő, kedélyes előadású kifejezőmóddal. S volt is alkotómunkásságában egy korábbi szakasz, amikor az anekdota az ellentmondások lekerekítését, a kényes kérdések megkerülését szolgálta kezében. De az anekdota már Mikszáth alkotómunkásságában sem mindig a kuriózumok hajhászását és a szorongató helyzetek, válságok elleplezését szolgálta. Ellenekezőleg: a lényeg, az igazság váratlan, meghökkentő kipattintását. S Illés Béla az anekdotának a különöshöz, a rendkívülhöz, a szokatlanhoz való vonzódását – ebben az irányban fejlesztette tovább. Célba irányzott, új világnézetű töltéssel, de ezen új világnézet igazának, megfélelbezhetetlenségének a nyugalmaival és derűjével.

S ebbe a derűbe nemcsak az eszmék igaza játszott bele, átszötte azt a honvágynak az a fájdalmas szépsége is, amit a hazától és az ifjúságtól elválasztó negyedszázad alakított ki az íróban. A *Kárpáti rapszódia* a tudásnak és az érzelmeknek ebben a prizmájában jeleníti meg az író gyermek- és ifjúkorát. Igaz, a cselekmény itt is a család köréből indul. S mivel az író családja térben megiehetősen szétagolt volt, e cselekmény országrészeket jár be, anélkül, hogy mesterkéltnek éreznénk. Elvezet Kárpátalja egykori központjába, Beregszászra, majd a kárpáti erdők aljában meglapuló kis ruszin faluba, Szolyvára, ahová gyógyulni küldték a gyenge tüdejű Bálint Gézát. De elvisz e fonál az egykori Magyarország más vidéki városaiba, majd Budapestre is, ahova az anyagi csődbe jutott család azért költözött, mert „itt mindenki megél”, s Bálint is jobb körülmények közt tud tanulni.

S ettől az időponttól kezdve a regény rendezőelvét egyre inkább nem a család formális mozgása, helyváltoztatása válik, hanem Bálint fejlődése, aki nemcsak az iskola nyújtotta ismeretekkel találkozik, hanem azokkal is, amiket a külvárosi barátok, a munkásotthon rendezvényei és előadásai kínáltak.

Ez a folyamat különösen akkor erősödik fel, amikor a család és a már ifjúvá serdült Bálint Géza ismét Kárpátaljára kerül, s megismerkedik a kapitalizálódó országrész új életével: a hatalmas erdősegek

³² Б. Иллеш Карпатская раяпсодия. Москва 1941, Советский писатель. 456 p. Magyarul először: Új bor, Erdei emberek, Zsatkovics Gergely királysága (1945) címmel. Azóta számos kiadást ért meg.

rablogzáskódások fakitermelésével és az arra épülő faiparral; az erdőirtó munkások kiszolgáltatott helyzetével, testi és szellemi nyomorával, nemzetiségi és vallási megosztottságával, különféle mozgalmakkal, igazi és álprófétáival.

A cselekményszálak megszorodásával egyre inkább „objektívalódik” az író előadásmódja. Továbbra is Bálint Géza a regény virtuális központja, de ahhoz, hogy a fejlődését előremozdító élményeket és tapasztalatokat a maguk összetettségében lehessen művésziileg bemutatni, az író egyre szélesebb kontúrokból válogatja fel a jelenségek összefüggéseit. Az ábrázolásmód hangsúlya fokozatosan áttevődik a fejlődésrajzról a különböző társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok elemző megjelenítésére, kitérítve a regény világképét, horizontjait. Az első kötet még a gyermek fantáziadús látásmódját tükrözi, tele naivitással, helyenként meseszerű elemekkel, spontán érzelmi színezetű benyomásokkal, leírásokkal. A második, de különösen a harmadik kötetben, amely eljut a forradalmi harcok megjelenítéséig, viszont már egyre inkább a tudatosság dominál, a társadalmi viszonyok, folyamatok marxista alapozású ábrázolásmódja. Ez maga után vonja a regényszerkezet átalakulását is, a cselekmény policentrikussá válik. Bálint Géza egyéni élete mellé felsorakoznak a történelem nagy mozgatóerői, a különböző pártok, szervezetek, gazdasági érdekeltségek, monopóliumok, államhatalmak érdekei, mozgásai, intézkedései – természetesen plasztikusan megformált egyéni sorsokba, konfliktusokba ágyazottan – a cselekmény új és új motívumaiként, szálaiként.

Az író bravúrosan oldja meg a nagy tartalmi egységek egymás melletti szerepeltetését, konfrontálását; könnyű kézzel mozgatja a hatalmas ismeretanyagot, sűrűn él a montázs eszközzel, egységben láttatva a kvargó sokféleséget, amely szuggesztív módon fejezi ki a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a magyar Tanácsköztársaság forradalmasító hatását Kárpátalján és egész Közép-Európában.

A *Kárpáti rapszódia* varázsát azonban nemcsak ez a nagyvonalúan felvázolt történelmi tabló adja, hanem az író szubjektív előadásmódja is. Mindvégig első személyben szól: hol visszaemlékezik, hol elbeszél, hol „mesét” mond, hol drámaian összesűríti a cselekményt, hol lírai kitérőkkel színezi, az idősíkok váltogatásával egymás mellé vágva múltat, jelent és jövőt. Az egész regény végső soron egy hosszú monológ, amely felhasználja a legmodernebb prózai kísérletek eszköztárát is. Objektivitása nem száraz, helyenként még csak nem is „tényszerű”; mindent átszűr az író egyéni látásmódja, amely szuverén módon lényegíti át a valóság egyes momentumait. Bizonyos részletek megfogalmazásába bizony belejátszanak a vágyak és egyes „megszépítő” gesztusok is. A regény mégis az „igaz”-ról ír, és nem a „valódi”-ról, mert szemléletének az egyes részgazságokat meghaladó, mélyebb valóságalapja van: az a távlatosság, amit szocialista világszemlélet teljessége biztosít.

A *Doberdóval* kezdődő és a *Kárpáti rapszódia*val végződő regényvonulattal a magyar szocialista irodalomnak a Szovjetunióban kibontakozott ága nemzeti, sőt nemzetközi rangot vívott ki magának. Világnézeti megalapozottságát tekintve fel tudott emelkedni a komplex társadalomszemléletig, túljutott a szocialista gondolkodás „gyermekbetegségein”: a tézisszerűségen, a jelszavakon, a sematizmuson, a túlpolitizáláson, a csak a munkásosztályra figyelő partikularizmuson – megtanult történelmi folyamatokban gondolkodni. Másrésztől azt is megtanulta, hogy ebből a szemléletből kiindulva csak akkor születik magasrendű művészet, ha ki tudja alakítani azokat a „technikai” fogásokat, amelyek igazodnak a művészet évszázados tapasztalataihoz, hagyományaihoz, de egyben meg is haladják azokat; kifejezésre juttatva a világszemlélet új vonásait: a történelmi távlatosságot és az ember, a jövőt hordozó osztály aktív, valóságalkotó szerepében való hitet.

A szocialista művészet „hogyanjának” e kimunkálásában, amely végül is a szocialista realizmus nem tétele, hanem művekben megtestesedő, alkotói megvalósításához vezetett – a Szovjetunióban élt magyar írók egyaránt merítettek nemzeti hagyományainkból és a nemzetközi, mindenekelőtt a szovjet irodalom új, korszerű tapasztalataiból.

Műveik ezért kapcsolódnak szervesen a magyar nemzeti irodalom egészéhez, de egyben a szocialista világirodalom széles folyamatához is.

LA LITTÉRATURE EN PROSE DE L'ÉMIGRATION EN UNION SOVIÉTIQUE

L'étude s'occupe des questions de forme et de structure de la prose socialiste hongroise et de l'évolution et de l'enrichissement du tableau social qu'elle représente. La branche de cette prose qui s'est évoluée en Union Soviétique, dans la première décennie de l'émigration d'après la chute de la République des Soviets Hongroise, était assez pauvre, elle a représenté d'une manière simplifiante et fragmentaire tel ou tel moment de la conception du monde marxiste, en général dans milieu de la politique quotidienne. Cette conception a produit certains cadres de genre aussi. Le "roman à thèse" donne l'illustration d'une vérité politique par des actions; le "roman à action" offre, dans un esprit semblable, une description déjà plus ample de la société. Le troisième de cette série de phénomènes, le "roman à fait" se propose comme but une relation organique de la réalité et de l'idéologie, mais sa conception sociale est toujours particulière.

Une conception de la société qui est capable d'actualiser, avec une spontanéité naturelle, les mouvements de la société entière d'une part, et les corrélations indirectes de l'existence individuelle et sociale de l'autre, — ne se forme qu'aux années trente, et son influence se fait valoir, d'une manière de plus en plus décisive, dans l'activité de chaque écrivain en prose. L'attention de Máté Zalka, Antal Hidas, Sándor Barta, Béla Illés se tourne vers les solutions traditionnelles de la prose; leurs ouvrages qui aujourd'hui sont déjà considérés comme classiques: *Doberdo*, *Monsieur Ficzek*, *Chercheurs d'or* et *La rapsodie des Carpathes* font revivre le monde d'impressions de la jeunesse en employant les cadres du "roman d'évolution", du "roman de famille" et du "roman social". Mais ils réussissent tous à présenter d'une manière colorée et multiple la Hongrie du tournant de siècle et de la première guerre mondiale. La complexité ne s'exprime pas seulement dans la conception de leurs ouvrages, mais dans leurs solutions formelles et stylistiques aussi, qui amalgament les éléments différents de la prose traditionnelle et de l'avant-garde.

Barta János

VAJDA JÁNOS SZERELMI LÍRÁJÁRÓL I.

Előhang

A szerelmi lírának, ennek a legmodernebb korunkban kiveszőben levő lírai változatnak, amely csaknem beláthatatlan múltba megy vissza és a megnyilatkozási formák bámulatos gazdagságát produkálta, van egy minden más téma fölé emelkedő különlegessége: az alapul szolgáló életterület kifogyhatatlanul sokoldalú, gazdag, szélsőséges és különleges; hagyományos megjelöléssel élve az égi és földi szerelem, a szellemiesítés és az erotikum, a felszínes megrebbenések és az élet egészére szóló megrázkódtatások egyaránt kibontakozhatnak benne; a szerelmes férfi és a szerelmes nő ezerféle arcot ölthet; kapcsolatuk elemezhetetlenül sokféle lehet, a könnyed enyelgéstől, játékos megkínáztól az eszmei-etikai elemekkel átítatott vonzódásig. A „halálos szerelem” ma alkalmasint már csak szólás-mód, de hajdanában voltak még – nemcsak a regényekben, hanem a valóságban is, akik életüket dobták el vagy belehaltak a szerelmi csalódásba.

A témakör különlegességével együttjár az emberi személyiségre gyakorolt igen erős hatékonysága. A kommunikáció e jellegzetes folyamata az emberi lét több szintjén realizálódik, s nyilvánvalóan képmutatás volna tagadni, milyen erős szerep jut benne a vitális, az érzéki szférának. A nemi szerelem része vagy eleme az élőlényekben, az emberben is gerjedező életlendületnek, az egyetemes, intenzív és ellenállhatatlan vitalitásnak. A személyiség benne mintegy feladja önmagát vagy kilép saját medréből; a felfokozott élettélmény sodrásában elmerülve névtelenül egyévválik az egyetemes léttel: a gyönyör mintegy az élet egyetemes gyönyöre. Az életérzés horizontja összezárul; „eltűn előlem a világ” – ahogy a költő mondja. A teljes képletben ehhez a vitális szinthez csatlakoznia kell, rá kell épülnie az érzelmi-etikus kapcsolatnak és egymásratalálásnak; a partnerek között kölcsönös érzelmi áramlásnak kell lennie, amelyben egyaránt van etikum, esztétikum és megismerő tendencia: megejt a szépség bűvölete, felfogjuk és megszeretjük a partner személyi értékeit, jellemét, egyéniségét, mintha ezeken át a személyiség egésze közvetlenül hozzánk szólna, a bensőnkben érintene és követelné a maga elismerését. Benne rejlik ebben már az akarati tendencia is; a partnerek egymás iránti vonzódásába a kölcsönös jóakarát, az életközösség, az egymás mellett megelégedő emberi kibontakozás tendenciája vegyül. Ahogy szokták mondani: mindkét személyiség a kölcsönösség élményében teljesedik ki; a tét nagy, szólhat akár életre-halálra. Itt már jelen van a társadalom és a „világ”; az együttélés egy olyan parányi emberközösséget teremt meg, amely nagyobb társadalmi-kulturális összefüggésekbe van beágyazva. Ideális esetben a partnerek egyenrangúak és magasszintűek, tehát az együttélés és a kölcsönös gazdagodás már a kultúra javain, a szellemi kapcsolatokon át is realizálódhat.

Ismerünk ugyan néma, titkolt, rejtőzködő szerelmet is (amelynek meglehet a fájó boldogsága) – de a szerelmi érzésnek természetében rejlik az, hogy meg akar szólalni, kifejezésre tör; olyan érzelmi sugár, amely csak akkor válik igazivá és teljessé, ha felfogják vagy pláne viszonozzák. (A viszonzatlan, sőt visszautasított szerelemről még Vajdával kapcsolatban lesz módunk szólni.) Talán ezzel is, talán az életterület sokszerűségével van kapcsolatban, hogy bámulatosan gazdagok azok a módok és lehetőségek is, ahogy a művészetben, pláne a költészetben megnyilatkozhat. Legyen szabad ezúttal a drámai és epikus ábrázolástól eltekintünk, noha tudatában vagyunk az idevágó problematikának – de maradjunk ezúttal csak a líra területén; legspecifikusabbnak mégis csak a lírai kivallás ígérkezik. Ennek néhány alapvető vonásával ismerkedjünk meg. A költők sokféleképpen udvarolnak; tudunk Ignótus és Heltai könnyed, bohéms bókolásáról, Csokonai rokokó módra színezett szerelmi ostromáról, de tudunk Ady Léda-verseiről is. Egy valami közösnek látszik minden változatban, még a leglegiesebben is: a lírai énnak, bármily csekély mértékben is, föl kell fokozódnia, meg kell nőnie; a személyi felajzottságnak akár csak elemi foka nélkül nincs szerelem és nincs szerelmi líra sem. Ahol és amikor ez az érzelmi felajzottság nincs meg vagy kivész, kivész a szerelmi líra is. A költői kivallás sokszerűségét talán úgy próbáljuk megfogni, hogy bizonyos poláris végleteket gondolunk el. Persze semmiképpen sem szabad két malomban örölnünk: a szerelmi élmény milyensége és a kivallás milyensége alkalmasint

összefügg, de mégsem ugyanaz a dolog. A szerelmi líra kifejezési lehetőségei egyaránt adódhatnak a szerelmi élmény változataiból – és a líra, a költészet lehetséges kifejezőeszközeiből és megnyilatkozási módjaiból. Az élménynek nyilvánvalóan vannak mélységei és szituációbeli különbségei: a bókólástól és a játékos udvarlástól a hevesebb ostromig és a mélyebb kapcsolatok elvárásáig – az időbeli fázisokban más a vallomás, udvarlás és beteljesedés költészete; más a rejtőzködő szerelem, amelyről a partner nem is tud, a viszonzatlan szerelem, amelyet csak tudomásul vesznek, – s pláne a visszautasított szerelem; és különös módon itt is érvényes a válaszút: a személyiség sorvadt is, de gazdagodhat is, a fájdalomnak is lehet pozitív nevelő hatása, főként pedig gazdag kifejezési skálában, változatos művészi tónusokban adhat hírt magáról.

Mint minden személyes élményben, a lírai megnyilatkozás pólusai itt is legelőbb a közvetlen, nyílt kivallás és az elburkolás, a tárgyias közvetítés szélsőségei között mozoghatnak: szóbajöhet az epikus vagy szimbolikus átvetítés. Az adott kor és társadalom morális cenzúrájától függően, amely esetleg a diszkrét elburkolást vagy az eszményítést követeli meg, külön súlyt kaphat a nyersebb, merészebb kitárulkozás, a szenvedély, a megkívánás és a kielégülés testi oldalának érvényesülése. Érintkező pontok vannak a szerelmi líra és a vallomáslíra között; Petőfi óta sokáig virult a szerelem a dalszinten, amely aztán az epigonok kezén már a népdal-, műnépdal-szintig süllyedt le – mint ahogy az induló Vajda példája is mutatja; az, amit nála szerelmi lírának lehetne mondani, ilyen naiv gügyögésekkel indul, amelyek alkalmasint csak igen átszűrt akkordjai a valódi szerelmi történetnek, alighanem minden különösebb személyi tartalom nélkül. Arra pedig, hogy egy költői szerelemből hogy lesz líra, még néhány körülménynek van elhatározó befolyása. Ha versben vallja meg szerelmét, akkor nemcsak négy szemközt vall, hiszen versét nyilvánosságra hozza, fakultatíve elmondja mindenkinek – lehet, hogy az imádott nő a versből fogja föl a feléje irányuló érzelmeiket, de a nagyközönség is címzett egy kicsit – ez aztán formálja, idomítja a vallomásttevő költő érzelmeit és főként kifejezőmódját. Petőfi, Ady, József Attila példája azt sugallja, minthogyha a vallomásnak semmi korbelti megkötése nem volna. Ez azonban nem volt mindig így; Csokonai a maga Lillájának a rokokó költészet divatos sémaiban udvarol, bár az egyéni tűz a sémákat is át-átmelegíti; a régebbi korok kialakították az udvarló lírának öröklődő modelljeit; gondoljunk a trubadúrokra, a petrarkizmusra, a humanista költészet nemzetközi motívum- és magatartás-kincsére. Minél hátrább megyünk az időben, annál erősebb a séma uralma; annál kevesebbet tudunk meg arról: milyen is volt hát az imádott szépség vagy a rajongó férfi a valóságban.

Korok és szerelmi viszonyok e nagy kavalkádjában hova tegyük Vajda szerelmi líráját? Mit tudott adni az érzelmi szinten, és milyen költészetté tudta ezt varázsolni? A téma persze nem új a szakirodalomban; már az egykorúak elmondták róla véleményüket; sok mindent ki lehet olvasni Vajda közvetett megnyilatkozásaiból is, noha leveleiben, prózájában, önjellemzéseiben szerelmi élményeiről nem esik szó. Sőt szokásához híven igyekszik eltitkolni vagy homályba burkolni őket. A sok részlet-vonásból, versek, vallomások és jellemzések halmozásából talán mégis sikerült egy szintetikus kép kialakítása.

Ennek a képnek természetesen maga Vajda a középpontja, a kulcs az ő jellemében van. Milyen volt mint szerelmes, milyen szerelmi élményekre volt predesztinálva, milyen lehetőségeket nyújtott kora és társadalma neki? Hogy ezen kezdjem: külső megjelenése egyáltalán nem volt kedvezőtlen. Még idősebb korában is olyan férfinak írják le, akin könnyen megakadhatott a nők szeme. „Magas, szőke férfi, császárszakállal. Kitűnő vadász, jó vívó, a sport minden fajtájának kedvelője, rendkívüli testi erővel. Arca feltűnően jelentékeny, van benne valami az oroszlanból vagy a tigrisből. Dereka egyenes, tartása feszes...” Még inkább ilyen lehetett fiatal éveiben, s ekkor még az arcon, a magatartáson át is világított a kedély, a rokonérzés melegsége. Jóka egykorú emlékezése szerint: „Vajda János valódi eszménye a fiatal óriásnak: erős, de még kamasz éveiben növekvő termet, és éppen olyan múzsa. Tud gyöngéd lenni, tud lángolni, majd meg epés, maró, mintha két különböző ember volna benne egyesülve.” Szintén fiatalkori barátai nyilatkozatra hivatkozva: a jellem összenyomása sem lehetett ekkor még elidegenítő: „szeretnivaló volt János és szeretnék is” – olvassuk róla. Hogy azután viselkedésével, magatartásával mennyire tudta a nőket vonzani – e tekintetben már óvatosságnak kell lennünk. Amikor 1857-ben a Nővilág szerkesztője lesz, a közvéleményt Ágai Adolf így illusztrálja: „Hogyan? – kérdeztük. Az az eruptív, minduntalan fölrobbanó bozontos legény a hölgyek szolgálatában? De ha Züboly [A szentivánéji álomban az oroszánt játszó takács] megtanult szeliden ordítani, sikerül az Jánosnak is...” Volt tehát magatartásában már ekkor is olyan vonás, amely a közvetlen érintkezésben esetleg elijesztően vagy elidegenítően hatott. Hogy ezt a már említett gyöngédséggel mikor-hogyan tudta ellensúlyozni, az nyilvánvalóan a személytől és az alkalmától függött.

A mélyebb, valódi kérdés persze az: milyen szerelmet tudott ez a daliás kamasz a nőknek nyújtani, hogyan, milyen érzelmi szálakon tudott hozzájuk közeledni – milyen szerelmi partner lehetett belőle? Módjával, de néhány önjellemzésből vagy burkolt önabrázolásból tudunk olvasni. Nagy Miklós számára

írt önéletrajzában így jellemzi önmagát: „Vajda János költői egyéniségét minden másokétól feltűnőleg megkülönbözteti ama féktelen, mondhatnánk erőszakos szenvedély, mely, kivált szerelmes dalaiban – a leggyöngédebb érzellemmel, s ama, hogy úgy mondjuk, őskori vadon érzékiség, mely másfelől a legcsapongóbb ábrándossággal, légies fellengéssel egyesül.” Két arca volna tehát Vajda szerelmi élményének: az erős erotikus szenvedély, és a gyöngéd, idealizáló rajongás. Önábrázolásában inkább az előző látszik dominálni, az a bizonyos „érzéki szenvedély”, amelytől később ő maga óvja szende olvasóit és olvasónőit. Epikus alkotásaiban és az Ildikó-dramában is többször ábrázol szerelmes férfiakat: rendszerint vad, követelőző, erotikus gerjedelemről átfűtött óriások jelennek meg. Prototípusnak, noha késői alkotás és a fiatalabb évekre nézve nem teljesen dokumentumértékű, a *Találkozások* Örvényi Andorját tekintem. Árulkodó a vele kapcsolatban fölbukkanó – Vajdánál nem egyedülálló – szimbolika, amelynek a szerelmi szenvedélyt kell illusztrálnia. Rendszerint valami nemes vad képzele bukkan föl: Ernő szenvedélye olyan, mint az „éh oroszán”, „szívében megannyi szörny az indulat, izzó láva ég erében és szenvedélye fenevad, hogyha vért szagol”. Alfréd már kicsit prózaibban: „dühöm vadkanja makkal álmódott”. A jellegzetes szimbolika nélkül, de ugyanilyen elementárisan tör elő Eteléből a megkívánás: bírni akarja az óriás, a történelmi gigász jogán Ildikót. A költői fordulatokba, a méretekre talán már belejátszik a frusztráció is, amely megnagyítja a kielégületlen szenvedély arányait; a példákat még lehetne szaporítani, voltaképpen egyről vallanak: Vajda erotikus sóvárgásának arányáról, s e sóvárgás könnyű, szinte pillanathoz kötött fölgerjedéséről. A női partnertől függ, hogy ez mennyire lehet útegyengetője a reális szerelmi kapcsolatnak.

Az a testi gerjedelem, amelyet fentebb jeleztem, Vajdában éppen nem jelenik meg a maga materiális nyersségében: különös finomításon megy keresztül. Átjárja, megszépíti Vajda szerelmi élményének másik nagy, elemi erejű hatóeleme: a női szépség varázsa, amely valósággal árad Vajda egész költészetéből. Ép érzékű férfiban a női szépség nyilvánvalóan tetszést vált ki – itt azonban mélyebb, elemibb élményről, tüneményről van szó; a varázs mintegy önállósodik, magába szívja az egész szerelmi élményt. Lenyűgöző bűvölet, igézet ez, a lélektan nyelvén: fascinans, csaknem boszorkányságféle, ami messze túlnő az egyéni akaraton és belátáson; alapja mélyen a tudat alatt van, de uralkodik az egész személyiségen. Vajda sajátjának, egyéniségéhez tartozónak kell ezt a különös vonást, hatóelemet tartanunk – különben nem lenne lírában is, epikában is makacsul visszatérő motívuma. Önábrázolások vagy öntükrözések ezek, a szépséggel való találkozásnak démoni lenyűgöző, sorsszerű hatásáról. Egyik kisebb epikus töredéke éppen ezt a címet viseli: *A kiállhatatlan szépről*...

Annak kelle őt nevezni,
Mert valóban olyan szép volt,
Hogy nem állhatá ki senki.
Aki egyszer rátekintett,
Ragyogó szemébe nézett,
Azt szemével úgy megverte,
Megigézte, megbűvölte,
Hogy az ilyen szerencsétlen
Azután csak neki váltott
Rengetegnek, rónaságnak,
S addig epedt, sirdogálva,
Míg szívét mind elsőhajtá ...
Oh ha én azt elmondhatnám,
Mi csodás az a bű és báj,
Melynek fénye éppen olyan
Égetőn ragyog, mint a nap ...

E néhány sor pregnáns kifejezése a motívumnak, amelynek előbb már, *A jáborfa regéjében*, önálló költeményt szentelt: a költői fantázia itt is a képzeteknek még gazdagabb pompáját fejt ki, hogy a mesei csodaszép lány megfoghatatlan hatalmát éreztesse. (A motívum apróbb felvillanásait l. Krk. I. 530.) A légies-meseies illusztráló elemek, a természeti és vallásos hasonlatok sorában aztán egy áruló hang szólal meg:

Mert benézni szép szemébe
Olyan édes, olyan jó volt,
Oly szédítő gyönyörűség:
Mint a menyegzői éjen

Szűz ajakra lehullt első
Csókban elhaló sohajtás,
Melynek mély volkán tüzében
Mint a láva, olvad a szív . . .

A szépségélmény magához kapcsolta az erotikus gerjedelmet, s aktualizálta azt a bizonyos, hol követelőbb, hol diszkrétebb jellegű gyönyörösvárgást, amely Vajda emberi egyéniségének egyik jellegzetes vívőereje. A motívum később sem némult el: az *Alfréd regénye* Izidorájának szépsége is „lefesthetetlen, kimondhatatlan”, „elviselhetlenül, türehtelenül, Martirrá kinözölág szép volt”, s illusztrálására ugyanolyan impozáns képkincset mozgósít a költő, mint a két előbb említett nőalak, Árviola és Dalima kedvéért tette. „Zsarnok szépsége biztosabban ölt, Mint egykoron az égből földre küldött Öldöklő angyal, és halált hozott rád Szerelme, megvetése egyaránt . . . A kéjhálált kerestem én is . . .” A sort meg lehetne még toldani a *Találkozások* Leonájával; de legyünk takarékosak az idézetekkel, elég legyen pusztá utalás A sétahangversenyen c. ének 10–12., 40–41. versszakaira, amelyekben a költői fantázia megint igyekszik kitenni magáért a képi érzékeltetésben; s íme itt is kibukkan az áruló jel: Ernő „habzsolja, szíjjá, issza újra A fényt, a bájt, mely ingerel . . .”

Furcsa, szinte személytelen, olykor vitálisan eksztatikus szerelmem ez, inkább elbűvöltség és gerjedelem, kölcsönösen áthatva egymást; költői varázst az képes neki adni, hogy erősen esztétikai színezete van: átjárja az egészet a költői átlakésítés. Teljessé azonban csak akkor válna, ha személyes érzelmi erők vennék szárnyaikra – ha emocionális jellegük olyan volna, amely viszonyozható. Igaza van Komlós Aladárnak, még ha kissé egyszerűsít is: „Vajda tudott úgy imádni egy nőt, mint egy istent [voltaképpen a szépséget imádta benne] – s ez elég a szerelmi költészethez, tudott egy nőt féktelenül megkívánni – ami elég egy viszonyhoz; de nem talált olyan nőt, akit megbecsüléssel és gyengédséggel tudott volna szeretni.” (262) Még egy megjegyzésre kell figyelniünk Komlósnak: „Azon férfiak közé tartozott, akik a nőben csak a szépség megtestesülését látják.” Persze már Schöpplin észrevette: „Erős érzékiség élt benne, amely verseiből is néha forró gőzzel csap ki, de nem szerette a nőket szeretettel, nem becsülte őket semmire” – és nem tudott velük bánni. Elfogadjuk-e tanúnak Bartos Rózát? Szerinte: amilyen ihlettel énekl meg Vajda a nőket verseiben, „épp oly feneketlen, mélyen sértő volt a gondolkodása és a beszéde a valóságban a nőnemről”. Ennek a különös szerelemnek egy, de aztán igazán nagy gyöngéje van: nehezen viszonyozható, bajosan tud partnert találni, mert élményi áradása nem lehet kölcsönös – legfeljebb az alacsonyabb szinten. Ahogy a karakterológiai fölmérés mutatja, éppen az emberközi érzelmi kapcsolatok terén fejletlen Vajda egyénisége; a személyt személyhez kapcsoló érzelmi szerelemre épp úgy képtelen, mint a pajtasságon túlemelkedő barátságra.

Gina

Az idézett vallomások jórészt a férfikor delén álló vagy azon túljutott Vajdától való; jogosan merül föl a kérdés: mi érvényes belőlük arra a fiatalemberre, aki költőként éppen csak hogy indul, egyébként pedig kataszteri hivatalnokként járja az országot. Az érettebb kor talán még növeli a vágyat, a frusztráció fokozhatja energiáját, de az alapnak meg kell lennie a fiatal, éppen ezért még vérmesebb férfiban is. Azt csak a későbbi évek mutatták meg, milyen szerelmi partner lett Vajdából; a jelek szerint könnyen lesz szerelmes – a maga módján; kedvez a fellobbbanásnak az egyéniségét betöltő hatalmas életigény és gyönyörösvárgás, és könnyen felajzható; van, ami a lélekből kiáradjon, kedvező szituációban. Ha a vándorlás alatti már csak a körülmények folytán is rövidéletű, egy-egy sekélyes dalra ihlető szerelmek nem tekintjük többnek futó kalandoknál és fellobbbanásoknál – az igazi nagy élmény Ginával kezdődik. Amit a nőről magáról, hogy úgy mondjuk, adatszzerűen tudni lehet, azt összeállította a Krk. I. kötete; a sajtó alá rendező, Barla Gyula azt is megkísérelte, hogy a fölfehetően Ginához kapcsolódó versek időbeli egymástutájából a szerelmi kapcsolat reális történetét rekonstruálja – fölfelelve a versciklus dokumentum- és információértékét. Barla konstrukcióját a kapcsolat fázisairól el kell fogadnunk, pusztán amaz okból, hogy egymásnak ellentmondó emlékezeseken kívül valóságos adat egyáltalán nincs a kezünkben. Jellemző, hogy Gináról az egykorú, szintén Pesten lakó barátok, a versek kritikái sem tudnak semmit; van olyan, aki még a létezésében is kételkedik. Szini Károly: „Még csak az a kérdés: létezik-e valóban e szerelem, melynek a költő itt hangokat adott? Van-e igaz alapja e rendkívüli érzelemenek?” – létezik-e ilyen lény, vagy csak a költő fantáziája alkotta meg? Olyasféle sejtelem is felbukkan, hogy a szétszórt versek és ciklusok két nőhöz szólnak. Eseményei tehát nem nagyon lehettek ennek a szerelemnek; Pest még kicsi, észrevették volna, pláne ha a későbbi célzások szerint Gina „komlóckerti énekesnő” vagy a Nemzeti Színház táncosnője lett volna. Eseménynek kevés az is, amit Róza elmesél: „Sokat látta (Vajda Ginát) és beszélt vele, mert feljárt hozzá a Várba, ahol a szüleinél lakott” (ti. Gina); szól valamit a megismerkedésről, elmondja a

kés-jelenetet és azt, hogy egyszer a mama szándékosan a fiatalokra zárta az ajtót. A külső mozzanatok talán azért borítja homály, mert nem voltak vagy jelentéktelenek voltak. Nyilvánvaló, hogy Gina tudomásulvette ugyan eleinte a költő közeledését, de viszonérzelem nem támadt benne; nemcsak hogy elutasította, de a jórészt verses udvarlás későbbi fázisait már tudomásul sem vette; a kapcsolat tisztára egyoldalú maradt.

Nos, a későbbi Ginát sok mindenért lehet korholni és vádolni, csak egyért nem: azért, hogy nem szeretett bele Vajdába. Az ilyen, a világirodalomban föllépő nagyszámú kegyetlen műzsák iránt az irodalomtörténet rendszerint rosszállást szokott éreztetni, pedig hát a szerelem és viszonzás szerelem föltámadása kiszámíthatatlan és a lelki élet természeténél fogva irányíthatatlan. Az adott esetben, a múlt halvány körvonalaiból egy különös tényállást kell rekonstruálni. Vajda és Gina kapcsolata, ha ugyan annak lehet nevezni, nem indult kedvező horoszkóp alatt, ha az életmódot és az anyagi helyzetet nem számítjuk is. Vajda talán tudatában volt annak, hogy a falusi, esetleg csárdai epizódok után most egy tisztább, emeltebb légkörbe érkezett, de egyéniségének alapvonásait csak nem tudta letvetkezni. Milyen benyomást kelthetett Ginában? A kortársak (ő maga is) kiemelik Vajda vadságát, lényének szenvedélyességét, „őskori vadon érzékiségét”. Explozív, hamar fellobbanó lehetett fiatal korában is, udvarlásában már ekkor lehetett valami makacsul közeledő és kissé tapintatlanul követelő jelleg; azt pedig megint vallják a kortársak, hogy emberi magatartásában darabos volt. Arra a Ginára, aki ismerkedéssükkör még csak 16 éves volt, tehát alig nőtt ki a bakfiskorból, ez nemcsak életkora révén hatott elidegenítőleg, hanem – ez pedig éppen Vajda indirekt adataiból drűl ki – azért is, mert Gina természete alapvetően hidegebb és tartózkodóbb volt; ha a feje valóban üres volt is, ha szépsége révén a nagyravágás korán fölébredt is benne: ízlése mégis – legyen szabad ezt a szót használnom, kényesebb, választékosabb, – ő valahogy diszkrétebb modort, kultiváltabb közeledést várt volna. A népies-naiv udvarlás aligha tetszhetett neki, a követelőző-gyötrődő szerelmes meg elijeszthette. Ha volt Vajdában mint emberben megbecsülendő érték, az nem Gina ízlése szerint való volt. Mindkettejükön múlt, hogy mélyebb, személyibb, egymás jelleme és értékei iránt fogékony, kölcsönös érzelmi kapcsolat nem alakulhatott ki. Gina nem volt valami copfos, rózsásarcú budai naiva; a nagyravágó, hideg, tartózkodó szépség alakját pedig Vajda éppen az udvarlás idején két prózai elbeszélésében is megörökítette; gondolok itt az *Egy bolond, aki szeret* (1857) Adriénájára és a *Bardt és vetélytárs* (1858) Reginájára. Szinte lehetetlen, hogy e két elbeszélés élet- és környezetanyagába ne szivárgott volna bele egy és más a Ginák házatájából – de hogy mi és mennyi, azt a túlbujánzó romantikus motívumokból ma már lehetetlen kihámozni. Hiteles életrajzi dokumentumokként sem szabad őket elfogadnunk – annyit igen, hogy Vajda azt írja ki magából, ami fáj neki, de nemcsak hogy élesít és karikíroz, hanem saját vágyálmait és rettegéseit is beleéli ezekbe a történetekbe, amelyeknek férfi- és nőalakjai így idolumként a valóság fölé növekednek. Gina érzelmi élete egyébként nem lehetett túl élénk vagy pláne túl mély, a felajzottság alighanem idegen volt tőle. Különbözőbb szellemi képességei, képzettsége, az életben eligazodó ügyességei sem lehettek, különben nem végezte volna a bécsi ház mesterségnél.

Irodalmárok és olvasók közt is vitatott kérdés: szerette-e hát Vajda Ginát – ha igen, miért és hogyan. (L. Komlós 72.) Ha a versektől egyelőre eltekintünk, mindkét érdekelt féltől maradt fönn idevágó nyilatkozat, igaz, hogy Bartos Róza közvetítésével, nem is lehetne megmondani, hány évtized távlatából. Rózának mondta az udvarlás első heteiben: „Nem is szerettem és nem is voltam belé szerelmes ... az újságok és barátaim annak idején többfélélt írtak és beszéltek, de minden téves. Nagy abszurdum volt rólam azt föltételezni, hogy én Ginát feleségül akartam venni ... Nem volt az a hatalom, ami a költőt arra bírta volna hozni, hogy sovány, halvány nőt szeressen. Kratochwill Zsuzsanna pedig az egész életében olyan volt, mint az agár, és halovány, mint a hold.” A nyilatkozat értékét pedig devalválja az, hogy az új, az imádott szépségnek szól – le kell tagadni a múltbeli nagy rajongást. Még később Róza magát Ginát is kivallatja: „De Vég helyi kisasszony nem akart Frau Vajda lenni – nem, mert én szegény szülők lánya voltam, és a Vajda úr is szegény fiatalember volt, de Vajda úr nem is akart engem komolyan feleségül venni, csak a testem kellett neki volna, mert csinos fiatal lány voltam. Ezt a férjem is mondta nekem.” Elhihető, hogy amíg valóban találkoztak, Vajdában fel-fellobbant az erotikus gerjedelem, de a ciklusok ismeretében, különösen a kései emlékező versek olvastán nehéz elhinni, hogy csak ennyi lett volna az egész. Másfelől az is igaz, hogy a költői feldolgozás, „kidalolás” alapján nehéz eldönteni: mi ebben a szerelemben a valódi, és mi a költői hozzáadás. Az egész kapcsolatban és Vajda viselkedésében, több mint száz év távlatából nézve van valami értelmetlen és érthetetlen. Ha az eddigi időrendbe szedés helyes, az első Gina-vers 1853-ból való, a ciklusbeli utolsó 1860-ból. Mi tartotta a költőben azt a viszonzatlan szerelmet vagy észre is alig vett udvarlást hét esztendeig életben, holott a kölcsönös érzelmek, a szívhangok meg se szóialtak, a kapcsolatnak az első időszak után nem voltak eseményei sem – a kudarc teljes volt.

Mi minden lehetett hát az a rejtelmes lelki dinamizmus, amelyből ez a konzerváló erő kiáradt? Még nyomatékossabbá válik a kérdés, ha meggondoljuk, hogy ennek a korai szerelmi élménynek, ha nem is

szakadatlan, de időnként meglevenedő utóélete van: 1872: *A kárhozat helyén*; 1876: *Húsz év múlva*; 1884: *Utolsó dal Ginához*; 1892: *Mákszemek III., Harminc év után*. (Az epikumba burkolt föltehető emlékezők is jóval későbbiek: *Alfréd regénye* 1875, *Találkozások* 1873–1877.) S a közben eltelt évek szerelem dolgában már nem voltak eseménytelenek; lírájából kisebb, olykor csak futó kalandszerű viszonyok nyomozhatók ki, 1880-ban pedig megjelenik a színen Rozamunda, a viszonzott nagy szerelem és a házasság – néhány nagyon szép, ha nem is mindig hibátlan vers ihletője. Hogyan diadalmaskodott Gina mindezeket túl? Nyilvánvalóan több lelki tényező hatott itt közre.

Legelsőként, fontos és döntő voltát nyomtatékosan kiemelve, Gina szépségének megbabonázó, bénító, megbűvölő hatását emelem ki. Beszéltem már róla, hogy Vajdában alkati fogékonyság él eziránt; a normalitáson túlmenő felajzottságra hajlamos, amelyen nincs észnek, akaratnak és időnek hatalma, s amely (ebben igaza van Schöpfungnek) nem is a szépséggel felruházott nő személyiségéből vagy lelki varázsából árad – pusztán, mint valami hipnózis, a szépségből magából. Nem is kell, hogy a nő szándékosan akarjon elbűvölni – lehet elutasító, sőt hideg, de ez talán még növeli a bűverőt.

Gina – ellentétben Vajda későbbi lekicsinylésével – szép volt, lenyűgözően, Vajda szavaival élve „kiállhatatlanul” szép. Az esztétikai hatáson túl valami bűvölet áradt belőle – függetlenül attól, hogy a szép orcát milyen egyéniség viselte. Zempléni Árpád, 1897-ben, nyilvánvalóan Vajda emlékei nyomán így írja le: „Magas, barna, karcsú lány volt: olyan homloka, mint Dianának, fekete szemei, édes, izgató, gömbölyű keze és karjai.” Figyeljünk az ambivalenciára, amely ebből a közvetett emlékezésből is kiláglik: a dianai-artermiszi hűvösség mellett vagy mögött lappang az érzéki kihívás is. Ágai Adolf szerint, aki fiatalokora óta nyomába szegődött Vajdának, nyilvánvalóan már a szakítás után „egyszer Bécsben hármashan vacsoráztunk, s csak azt tudom, hogy nem bírtam enni annak a nőnek a szépségétől. De aludni sem.” Komlós szerint is úgy hat Vajdára Gina szépsége, mint a villámcsapás. Ő maga, aztán, majdnem egykorú prózai elbeszéléseiben meg is örökít ilyen bénító találkozást: Hadonai oly szépnek találja Adriénát, hogy „a szó szoros értelmében a nyulat elállította gondolkodásáról”; Regina hatását Tiborra három bekezdés érzékelteti, mint pl.: „Semmi hatalom, semmi tünemény előtt, még az ég haragja alatt sem érezte az ember annyira próbakőre téve lelke ruganyosságát, mint Regina fonséges színe előtt.” Amikor Tibor a lengén öltözött Reginát megpillantja, „mintha mennykő csapott volna, egyszerre csak elől a szó, ajkai, szempillái nyitva maradtak, keble emelkedett, szemei szikrázni, feje szédülni, arca lángolni kezdett.” A két nőalak-ábrázolásban van valami közös: mindkettőt az előkelőség, szinte a méltóság légköre veszi körül; mindkettőben megvan a vonzónak és a félelmesnek, elidegenítőnek kontraszt-harmóniája; a bűvölet az érzékek megzavarásáig, az eszmélés elragadtatásáig fokozódik. Endrődi, aki Ginát nem ismerte, a versekből következtet vissza: „A nő hatalma nem a szerelem erejében vagy fonságában rejlik, mint inkább ama kegyetlen, hideg tökéletességben, mely épp a visszatartás által kelti fel a bámulók ingerét és álmodozó szívek szenvedélyeit.” Endrődi még két ihletőt sejtett a versek mögött: „mindkét alakot csodáltta, igézővé és imádatossá bűvöli a szépség”. (1872-ből.)

Ennek a furcsa érzelemvegyüléknek van egy különössége, a későbbi megnyilvánulásokhoz viszonyítva: még csak itt-ott színezi az erotikus gerjedelem; ha benne lappang is, csak itt-ott csap ki belőle, korántsem foghatóan a későbbi szerelemábrázolásokhoz.

Szeretlek, mint egy szép szobrot,
Mint a lázas szenvedély
Átölel, de szerelméről
Vele sohasem beszél.

Olykor beteges fantáziája vetít elő lázálmodokat a nő kéjes éjszakájáról, a „bitorolt kéj”-ről, gyönyörökben való haldoklásáról; az érzéki megkívánást lehűti a szépség hideg bűvölete. „De a bámulást tisztán szelleminek, csupán mint műtökéletes alak iránti lelkesedésnek vélte magában, s e percben azt hitte, hogy érzéki szenvedélyt sohasem költhetne benne föl e titok leplébe burkolt szobor!” Novellahősről mondja ezt, de mintha a maga szenvedélyes imádatára is érteni lehetne. Ginával kapcsolatban az erotikus képzetkör masszívan *A kárhozat helyén*-ben tör elő (1872); alapja egy kései, fantázia szülte szituáció. Gondolnodni lehetne azon, hogy az átfűtött erotikájú epikus ábrázolásoknak (*A jáborfa regéje*, *Alfréd regénye*, *Találkozások*) mennyi közülük van a valóságos Ginához és az egykori Gina-szerelméhez; valódi nő-élmény kap-e hangot Izidorában és Leonában?

Maga a bűvölet azonban hosszú életű Vajdában, s mikor már, az idő múltával, új szerelmek jöttével közvetlenül kialszik is, emléke még mindig feltámaszt valamit az egykori varászból. Évekig megbabonázva lenni – talán elhihető ez a csoda, de hogy Vajda ilyen sokáig nem tud tőle szabadulni, hogy valósággal ragaszkodik hozzá, annak van egy költőnk lelki alkatában rejlő különös oka is. Nem is akar szabadulni a bűvölettől, mert nem tudja, nem akarja a kudarcot önmagának bevallani, nem tud a sikertelenségbe, amely pedig legalábbis egy-két év lefolytával nyilvánvaló, beletörődni. Valaki dédelget-

het magában évekig, esetleg egy életen át, egy viszonzatlan szerelmet, némán vagy bevallottan. Vajda azonban eleinte a viszonzásért harcol, később már csak azért, hogy a kapcsolat látszatát fönntartsa. A ciklus időrendben utolsó darabjai már a távollevő nőhöz szólnak, teljesen fiktív szituációkból. Vajda jellemének kulcsa, mint *Vajda János költői arcképe* c. tanulmányomban kifejtettem, önértéktudatának túltengésében van, nagyon is tudatában van saját értékének, mégpedig nem önmagában nyugvó biztonsággal, hanem követelősen, igényesen. Büszke is önmagára, és várja ennek elismertetését. Az az érzés élteti, hogy az élet tartozik neki, a költőnek a nagy szerelemmel, a nagy élménnyel, ez az a rendkívüli nő, akit meg kell kapnia a sorsától, mert az egyetlen, aki az egyetlenhez illik. Férfiúi és költői önértékének egyaránt nagy sérelme az, hogy Gina szinte nem is akar róla mint hódolóról tudomást szerezni. Az önérték sérelme és a lélek gyöngesége hagyja aztán nagyra nőni ennek az egyéniségnek egyre jobban megnyilvánuló defektusát: nem tud leszámolni a fájó élményekkel, a negatív élmények, a bántások és a kudarcok belerögződnek, „fixálja” őket, olykor önkínzó, önmomboló módon még dédelgeti is. Mint ahogy a versei, majd egész emberi magatartása mutatja: képzelete a fájó pontok körül kering, egy-egy fantazmagóriától nem tud szabadulni. Nos, ez az ember, aki nemcsak a bűvölet emlékéit, de a viszonzatlan szerelem sebéit is oly soká hordozza magában; egyideig nem tudja elhinni, hogy az úgy az ő részére le van zárva, aztán meg betegesen ragaszkodik is a fájó élményhez. Képzelete a nő elbukása vagy az el nem nyert éden vágyálmai körül kering, ez viszi el, ha esetleg csak képzeletben is, a „kárhozat” helyére, Gina szeretőjének bécsi hálósobájába, s azért akar Izidórával egy új édenkertben kikötni, miután az egész emberiséget kiirtotta körülötte. A közvetlen Ginához írt verseket betöltik a visszaütés panaszai, a ciklus egy kísértet-verssel zárul (G. E. XXXII.), amely abban lel elégtételt, hogy ezt a vizgatlan szerelmet még a siron túl is meghosszabbítja.

Végül pedig, ha nem is magát a szerelmet, de a belőle származó verseket éveken át élteti a költői témához való ragaszkodás. Már eddig is voltak kutatók, akik észrevették, hogy a Ginához fűződő kapcsolat igen jó rész költői téma Vajdánál, azért jött neki annyira kapóra. (Bóka: „A Gina-téma”) Igyekszik is mint költői lehetőséget kiaknázni. Bartos Róza bájos ügytelenséggel tolmácsolja Gina kései nyilatkozatát (mai helyesírássra átírva): „Nem csak a férjem mondta nekem, de a kisasszony is mondta, hogy a férfi nem volt szerelmes belé semmit, csak jött mikor ráért, hogy írta a költeményeket, hát mást nem tudott, muszáj volt neki írni, jöttek a fejből, azért volt költő.” A számban is jelentős költői termést két ciklus fogja össze: *Szerelem átka, Gina emléke*. A kritikai kiadásból megtudjuk, hogy a ciklusok végleges rendje csak 1872-ben alakult ki, de már kitetszik az előző kötetekből, hogy a költő ciklusokban gondolkodik; Barla Gyula szerint „a ciklikus beosztás hosszabb fejlődés, több változtatás eredménye”, de ennek során érezhető „a kristályosodási tendencia, a Gina-ciklus kohéziós ereje”. (Krk. I. 321.) Ez a kohéziós erő a témában van, amelyet a költőnek lírai regénnyé, vagy ahogy egy kortárs-bíráló mondta, lírai drámává kell kikerekítenie. Különös konfliktus alakul így ki: a valóságos élményi anyag kevés, az alkotói szándék erősebb, ezidőben még könnyen föl is gerjed; amiben engedni kell, az a művészi fegyelem, a művészi igényesség. A ciklus darabjainak jelentős részében Vajda saját szintje alatt marad, nem tud művészigileg hiteleset adni. Nem hinném persze, hogy már az induláskor csak a költői lehetőségeket látta volna Vajda; fiatalkori tervtelenségében még talán nem gondolt összefüggő lírai regényre, hiszen maga a kapcsolat is nyitott volt még. „Menetközben” válhatott világossá előtte, hogy a vonzalomból nagy szerelmi líra születhetik meg – s a szándékot táplálta az is, hogy tudnia kellett a nagy magyar és világirodalmi példaképekről: a Laura-szövegekről, a Lilla-dalokról, Himfyről, főként pedig Petőfi szerelmes versfüzereiről; talán már költés közben, de a kötetkiadásokban ez mindenképpen befolyásolhatta.

A hosszú, kissé talán mesterségesen fenntartott kapcsolatnak kevés, mint láttuk, a hiteles érzelmi tartalma: Vajda megbűvöltsége, hódolata, hiábavaló udvarlása; mindezt végigkíséri, hol igaz, hol hamis hangnemből a gyanakvás, a féltékenység, félelem az ideál elvesztésétől, aggodás a nő sorsa felől, a viszonzatlanság fájdalma, csupa vallomás, kérés, ostrom, majd lemondás és búcsú többször is. Petrarca, Himfy, Csokonai nagy lírát alkot ilyen anyagból is. Hát Vajda? Függ ez elsősorban az élmény igazságától – azért kell, ha lehet, különválasztani Vajda magatartásában igazat és pózoltat; de különösen ahol a lehetőségek szűkösek, nagy szerep jut a lírai invencióknak, amely a lehetőségekből, még a kevésbé súlyosakból is, művészi hatást tud kihozni. Horváth János beszél Petőfi-könyvében a lírai invencióról, „mely az élményt költőileg értékessé kiegészíti”. Az invenció dúsítja, modulálja, kiegészíti, még esetleg pótolja is az élményeket; képes az egyhangúságból és egyoldalúságból is kellő lírai változatosságot elővarázsolni. A kérdés az, még tiszta élményi líra esetében is, hogyan érleli a költő a lírai anyagot, hogyan szűri át az egyéniség intellektuális és morális erőin; milyen a szituáció-teremtés, a képkalkáló fantázia, a formai lelemény.

Hogy Vajdának ezt a költői leleményt túlságosan is igénybe kellett vennie – de hogy ez a lelemény már eleve nem volt valami friss és produktív, az dokumentálható Komlós Aladárnak a ciklusokról adott általános jellemzésével (71. lap). „Van szerelmes verseiben valami túlzott és egyszínű, mind a nő szépségének, mind e szépség bálványozásának, mind pedig utóbb a miatta való szenvedésnek

végletességében, az egész rajz romantikus beállításában és megvilágításában. A szépség, a hidegség, a szerelem és a fájdalom mind folytonosan rendkívüli itt. . . . Vajda költőileg mindenestre alaposan kizsákmányolja a szenvedését. Néha valami tetszelgés is zavar: úgy érezzük, a költő beállítja magát a vers számára, beállítja a szenvedését és belső viaskodását, s ezért nem győz meg egészen. . . . Hangja állandóan a legnagyobb erőre fokozott, képeiben harsány, nagy foltokkal dolgozik. Úgy érezzük, jól lenne egy kis változatosság, néha a hang tompítottasága, esetleg szelídebb árnyalatok, egy kis csöndesebb bánat; a folytonos roppant hangerő monoton, sőt már-már fülsiketítő. Rontja a hatást a pongyola verstechnika is, amely különösen a tessék-lássék rímek tökéletlenségével vétkezik." Olyan ez, mintha a költő szerepet játszana valamely Sturm und Drang-drámával; az igaz élményi magra minél többet akar építeni, a mesterkélttség, a szándékoság, a rögtönzés árán is.

Ahogy Vajda egyéniségéből és a ciklusokból kiláglik, az egész szerelmi élménynek van valami enyhén vagy erősebben túlfeszített jellege, amely természetesen kihat a versek világára és a költői kifejezésre is. Az egész szerelmi kapcsolat mintegy ki van emelve a hétköznapi valóság szintjéből; a realitásokból, a környezetből nem látunk semmit, mintha a nagy találkozás téren-időn kívül zajlana le. Amire minden szerelmi líra hajlamos, bekövetkezik Vajdánál is: a nőalakot, mint már mondtam, felnagyítja, különös, romantikus kvalitásokkal ruhazza föl, ami érthető is a megbűvöltség állapotából. Van benne valami hideg, pogány istennő-jelleg; felfoghatatlan, szeszélyes, szuverén úrnő. (Valójában talán csak válogatos gyerekliány, majd felkapott szépség, énekesnő vagy táncosnő.) L. Sz. Á. I., IV., G. E. V., XXV., XXVIII., XXX. – megnőnek persze a szerelem arányai is: életre-halálra szóló nagy szenvedély lesz belőle (G. E. XIII.) – s önarcképét is a szerelemhez és a nőalakhoz kell stilizálnia: ő a nagy szenvedő, a megremérett, átoksújtott szerelmes. (Sir. III., Sz. Á. III., G. E. XIX., XXIII.) A költői kifejezés érdekében ki kell aknáznia a konfliktusos helyzetet, fiktív situációkat kell teremtenie, hangnemeket, perspektívákat váltogatnia: múlandó és örök szépség ellentéte (G. E. XXX.), álom (G. E. XXII.), búcsú (uo.), átok-áldás (G. E. VIII.–IX.), a nő szépségének tükrözése környezetében (G. E. VII.), a szituáció körüli mesterkedés (G. E. XXI.). Mindezekkel kapcsolatban legyen szabad hivatkoznom a Gina-ciklusokról írt előző tanulmányomra (Gina költője, a Költők és írók 6. kötetben) és Józsa-Nagy Mária dolgozatára: Vajda János *Szerelem átka* című dalciklusának stílusa a szóhasználat tükrében. (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1970. 27–38. lap).

Érdekes, hogy több mint száz év távlatából milyen perspektíva-eltolódás következett be az 1853 és 1860 közötti Vajda-versek megítélésében. A kortárs-bírálok közül kevesen utaltak a fogyatkozásokra (Greguss, Zilahy); a középszerű, de hivatásos bírálók meg éppen azt találták jellemzőnek és szépnek, amit ma túlcsigázottnak, rikítósnak érzünk. (Közelebből nézve talán megérteti az, hogy az epigonok, a tájköltők és Tóth Kálmán dalszintű szerelmi ömledése volt az ellenpélda.) A kései Vajdát Róza többször is „kráter”-ként említi; indulatohamai ekkor már valóban nagyarányúak lehettek. Mi érvényes ebből a harmincéves Vajdára? Az alaptendenciáknak meg kellett lenniük (l. összecsapásait kritikusaival), de naggyá, patológiássá a frusztráció növelte őket. Most még inkább egy maga alkotta bálvány, idolum elemei gyanánt szerepelnek; a szokványos Vajda-arckép nem az egyéniség spontán, hanem reaktív vonásaiból adódik össze, „valóságos őtestamentumi zsidó képzelődés, a gyehenna tűzével való kacérkodás. Átok, láng, izzó velő, vér, gyilok, fagy, gyúnykacaj, örülés, ördög stb. a képzelődés bravúrai középett.” (Erdélyi, 1859. Sikerül felsorolnia mindazt, ami Vajda képkincsében túlcsigázott.) „Mély meghasonlások örvényei nyílnak itt szemünk előtt, néhány sorban néha megrendítő tragikum nyilvánkozik.” (Berczik Árpád 1872) „Heves, csapongó érzelmek; követelő, küzdő, pusztító szenvedély; tépelődő, háborgó indulatok, vad fájdalom, végtelen vágy és vágyódások. . . .” (Endrődi 1894) A „szenvedély” emlegetése furcsán tér vissza egy olyan költővel kapcsolatban, akiben a mai karakterológia értelmében igazi szenvedély alig élt, csak vágyak és indulatok, dühök és elkeseredések, nagy, követelőző igények az élet iránt.

Mármint magára a költészetre térve előre kell bocsátanunk valamit. A Gina-szerelemből 1860-ig alig születik olyan vers, amely műalkotásként hibátlan volna. Elég nagy a selejt, a mesterkelt rögtönzések száma, s ami mai műérzékünk előtt helyt tud állni, abba is becsúszik egy-egy gyöngébb, elnagyolt sor vagy strofa, egy-egy zavaró stilisztés. Másfelől: a költői génusz még a gyöngébb alkotásokban sem tagadja meg önmagát: kiütközik egy-egy képben, egy-egy őszinte hang fölcsendülésében. Amikor azt fűrkésszük: hogyan lesz a Gina-élményből költészet, nem okvetlen egész versekkel dokumentálunk, hanem csak versrészekkel.

Mint már kifejtettem, az egész szerelemben a legigazibb, legelembib: a megigézetttség, a szépség bűvölete, és természetesen a hódolat a szépség előtt. A felmagasztalás, a vallásos áhítat és imádás érzéshullámai és képzetei kapcsolódnak ide. Jó vers születik, ha ez a hevület tisztán csengő, koncentrált, kierielt, ha a felsőbb regiszterekben eléri a himnikus hangvételt, – vagy megszelídül csöndes gyönyörködéssé. A klasszikus példa: *Szeretlek, mert oly szép szemed van* . . . (G. E. XXV.); a szerelmi hódolat a vallásos áhítat és imádás himnikus hangján szólal meg. A bűvölet halkabb hangnembe transzponálódik, dalszerűvé, de még mindig áhítatossá formálódik: *Ver az Isten engem* . . .

(G. E. IV.); ebben már a Vajda-féle modernebb daltípus jelentkezik: a naiv szimbolika és a dalra jellemző mindenkihez-szólás mögött áttűszedő személyes panasz és esdeklés él. Ha a jó verseket keressük, ügyelnünk kell a G. E. XX.-ra: *Csak ostorozz, csak büntess engem...* Az „öldöklő angyal”-vers ez: az imádott nő még mindig bővülő, de hamis bálványként lepleződik le, s a heves önvádban a hódolat érzelmé fordul visszára. A megbűvöltség és a szépség imádata egy-egy sorban vagy versszakban fölcillan még: *Szeretlek én téged nézni...* (Sz. Á. II.); erőltetett fikcióval a Sz. Á. III.-ban (*Van-e még egy oltár...*); megint dalhangon Sz. Á. IX. (*Jár utána, jár a képzelet*); dalszerű, de még átfűtöttebb a G. E. XIII. (*Egyszer megölelni...*); a viszonzást kérő versekből ez a legsikerültebb, s külön jegye az is, hogy az erotikus gerjedelem átfinomítottan jelenik meg benne. A G. E. XV-ből csak az első versszak, az intonáció az igazi (*Mint az erdő napsugártól...*); erősen el van nyújtva, de az elején a hódolat tiszta hangjait szólaltatja meg a G. E. XXX.: *Sokat gyötörtél, öltél engem*.

A másik vivőélmény: a viszonzatlanság fájdalma. Sajnos, ez ad Vajdának legtöbb alkalmat arra, hogy jajongjon, átkozódjon, fiktív szituációkat teremtsen. Valódi költészet, jó vers akkor születik, amikor a fájdalom már csendes búsongássá szelídül, amikor már inkább a hangulatköltészet határán jár. Valami ilyesféle készülődik a Sir. III.-ban (*Föltámadni, mint a felhő*); tisztábban szólal meg ugyanez a hang a Sir. IV-ben (*Hova lett a nap az égről*): néhányszor már naiv dalsóhajja enyhül (Sz. Á. VII.: *Mint egy szép halott...* G. E. XIX: *Nem viszem bánatom meghalni közelek*); öntudatosabban, a személyiség ritka önmagára találásának energiájával: G. E. V. (*Tied a dicsőség, hatalom...*). A csendes tűnődés intonációja igen szépen indítja a G. E. XXIII-at (*Én nem tudom, mi lep meg néha*), de aztán lassan átmegegy a mesterségesen felfokozott, mégis konvencionális hangnembe. A csoport klasszikus darabja a G. E. XXVII: *indulnak már a barna felhők...* Az egész versben uralkodik a friss közvetlenség, a póztalan megszólalás, a „zöngem” megkap, a képiességek kissé emeltebb naiv színezet. Még érzik a reális szituációba ágyazott érzelmkifejezés hagyománya, párosulva a képfejllesztő technikával, de a szituáció-elemek már hangulatilag átjáratottabbak és nagyvonalúbbak, megtelnek az élet, az elevenség jegyeivel, s mielőtt a költő, ezúttal stíluszserű, nem diszharmonikus fordulat, kontraszt-elven maga kitörne, ezt már egy bővebb, egyetemesebb táj-szituációban teheti meg. A külső természeti kép és a vele ellentétesen fejlődő szubjektív hangulat feszültsége megmarad a művészi egység határain belül. – A ciklus záróversével kapcsolatban (G. E. XXXII: *Találkozunk majd még mi jőkor...*) legyen szabad említett Vajda-tanulmányomra utalnom (Gina költője); úgy vélem, e műben Vajda megalkotta az első modern magyar verset; a lángolást és a gyötördést a kísérteties látomássá tompított búcsú akkordja zárja le.

E csoportban hadd utalok röviden azokra az önkínzó versekre, amelyeknek témája a szenvedő Vajda önábrázolása, többnyire túlzott, romantikus pózban: Sir. VIII. (*Elhallgass...*); Sz. Á. XIII. (*A tükörbe néznek mások*); igazabbnak érzik a G. E. XI.: *Legyek lealázva a porba: „Téged szeretlek-e, vagy érted a kint?”* – G. E. XVII.: „Ne hagyd el kínért sóvárgó szívemet” – szólja el magát olykor-olykor. A két ciklus gyöngébb verseinek, hamis hangjainak van egy könnyen feltűnő ismertetőjele: a képkincs, a szimbolika túlfeszített, riktó volta, a képzavar, a képek szervesetlen ismertetése. Legyen szabad ezeket a negatív példákat mellőznöm. A kortársak sok mindent komolyan vettek ebből, de nem lehet őket teljesen megróni. Fölfigyeltek erre a lírára, mert életanyaga a magyar hagyományhoz és az évtized átlag szerelmi lírájához képest új volt; gondoljunk csak a kor műnépdal-kultúrára. Persze, a Gina-dalokban készülődik a formai-nyelvi-művészi újszerűség is, de az egyéni alkat diszharmoniai miatt nem tud még kibontakozni, illetve kiérlelődni.

Külön tanulmányt igényelne a Gina-korszak nyelvi és stílusbeli eredményeinek fölmérése; a részletek, apró bravúrok és vívmányok alkalmasint kedvezőbb képet mutatnak, mint a versek vagy a ciklusok egészükben. Ha csak az 1860-ig írt verseket vesszük figyelembe, a költői hozadék figyelemre méltó, de nem imponáló és nem egyenletes. A produktivitás inkább extenzív, mint intenzív jellegű; a művészi kifejezéshez szükséges koncentráció ritkán következik be. Néhány szép darab és számos sokat ígérő felvillanás mellett – mai szóval élve – sok az üresjárat. Persze mindezek ellenére ez az első nagy költői vállalkozása Vajdának; az első alkalom arra, hogy költői erényei szóhozjussanak.

Nagy kérdés: emberileg mennyire vitte előre ez a szerelem Vajdát. Nemcsak hogy viszonzatlan szerelem volt, de problematikus volt maga a szerelmi érzés is; a kielégítetlen gyönyörsóvárgás elválhatatlanul összefonódott az önértéktudattal és a férfionérzet nagy kudarcával. Az ambivalencia, az „odi et amo” kissé modernizált vagy romantizált változata inkább, talán először, az egyéniség tantaluzsi vonásait hozza napfényre. Ebből a boldogtalan, disszonáns levegőből, atmoszférából nő ki és kristályosodik ki Vajdának néhány lelkéhez nőtt, majdnem azt mondanám, hogy archetipikus képzelet.

Gina az első, kezdeti stádiumban körvonalazódó változata annak a nő-idolomnak, amely a későbbi alkotásokban, a verses epikában és néhány lírai darabban formálódik ki egészen. A kutatók egyre Gina nyomait keresik az ezidőbeli és a későbbi nőalakokban: Reginában, Adriánában, Izidórában és még Leonában is. Annyi köze van hozzájuk, mint a hús-vér-alaknak a bálványképéhez. A közben eltelt évek-évtizedek arra voltak jók Vajdának, hogy mitizálja-démonizálja és egy kicsit karikírozza is az

egykori imádottat: a bécsi gróf szeretőjét. (Hacsak Leona mögött nem teljességgel az „emancipált” Szipónia lappang, Tóth Kálmánhoz fűződő szerelmi viszonyával.) A megbűvölő, hideg, nagyravágyó, de érzékileg és főleg szépségével ingerlő nőalaknak az antik mitológiából nem tudok nevet kölcsönvenni, noha van benne valami Dianából, – de talán a szecesszióban nemsokára fölfedezendő Saloméből, esetleg Delilából is; még nem vérivó angyal, de „öldöklő angyal”, a kerubnak és a kurtizánnak kielemezhetetlen vegyülete.

Ugyanúgy beissza magát Vajda képzeletébe a saját frusztráció nyomása alatt alkotott férfi-idolum, amelynek megjelenítője az előbb már említett „nemes vad” szimbolika. Egy-két felnagyított, néha robusztus férfialak jelenik meg, akiket betölt az „őskori vadon érzékiség”, az érzéki megkívánás gigantomániája. Etele ez az *Időkőben* („Ne birjam őt? Halál – Aztán jöhetnél, karjai között Félholtat lelnél csak, kit a gyönyör Eszméletétől megrabolt...” –) – vagy, a történelemből a jelenbe transzponálva, Örvényi Andor (*Találkozások*), akinek szerelmi szenvedélyével kapcsolatban csupa tűzről-lángról-gyehennáról hallunk: „Szívében megannyi szörny az indulat, izzó láva ég érében, és szenvedélye fenevad, hogyha vért szagolt.” A szegény költő Alfréd is ilyen arányokra növekszik, amikor a halál kaszáját kezébe kapja, s amikor a kozmikus katasztrófából egyetlen férfi, „új Ádám” gyanánt marad a világon.

A legmakacsabb és a legfájóbb öröksége a Gina-korszaknak, amelytől élete végéig nem tud szabadulni: a nem élt élet, az elmulasztott életlehetőségek komplexusa. Példa-versnek a *Kísérleteket* idézném, de ez csak sűrítése a másutt is felbukkanó motívumkörnek: a „testet nem öltött ábránd”, „az elszalasztott meddő óra” gyöttrő emléke ez: mint az antik mítosz árnyai, kísértékként is följárnak onnan túlról, hogy a nem élt élet keservét elpanaszolják. Ez az az „el nem nyert Éden”.

Vagy hogy nem halt meg voltakép itt

Csak az a perc, mely elrepült;

A bimbó, mely nekem ki nem nyílt,

A vágy, amely nem teljesült?

A Gina-ciklusnak időrendben utolsó darabja: a *Találkozunk mi még majd jókor*, 1860 július elsején jelent meg. Mielőtt a téma utóéletéről, a majd későbbben, egymástól is nagy időbeli távolságban keletkezett Gina-versekről szólnék, éppen a szerelmi líra köréből egy különös közjátékra kell föl hívnom a figyelmet. Kimutathatóan 1857-től kezdve, tehát talán még Gina Pesten időztekor verses, tehát nyilvános jelei vannak egy, esetleg több újabb szerelmi viszonynak, inkább csak kalandnak Vajda életében. Személyileg egyáltalán semmi támpontunk nincsen, de nyilvánvaló, hogy viszonzott szerelemről van szó, tehát nem a Gina-versek tantaluszi légkörében járunk. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy nincs szó a személyiségnek és a költői tehetségnek olyan arányú bevetéséről, mint a nagy ciklusokban. Hogy lehet, hogy ez a közjáték nem altatja el a Gina-élményt? Ebből élhet még a szépség bűvöletének emléke; talán a férfi-önérzetén esett seb is sajog még, de a nagy kapcsolat most már inkább csak költői téma – s ha ezek a közjáték-versek nem pusztán költői szerep termékei, akkor az, ami bennük megszólal, éppen a kicsit földibb, komplikációk nélküli, nem nagyigényű szerelmi élmény. Egyenként lássuk őket:

Don Juan, 1857. nov. 15. Határozottan szerep-versnek érzik; Barla is „helyzetdal”-ként említi.

Angyal jár a földön, 1858. márc. 18. A *lányidedl* a Richsza–Eperke–Róza-alak előképe, ill. változata; (erről utóbb szólnok majd); a diszkrétén áterotizált természet Vajda jellegzetes élménye, az istenítés-angyalosítás, a szentségtöréstől való rettegés versben talán az első nyomatékos jele annak a különös disszociációnak, amelyből majd szexuális gátlásai fakadnak. Erről bővebben Rózával kapcsolatban lesz szó.

Napfogyatkozásor, 1858. márc. 21. Olyan költői játék-szaga van; nem a szerelmi boldogság a témája, hanem egy versbeillő, közhelyszerű poén. Lehet, hogy volt ezidőben valami szerelmi viszonya; ebből a versből nem mernék biztosra következtetni.

Találkozó előtt, 1858. júl. 4. Nem valami nagy költői bravúr, de valódi élmény állhat mögötte. Konvencionális képekben azt a motívumot szövegezte meg, amelyet majd Rózával kapcsolatban hallunk szebben újra: a boldog szerelem kisugárzik a költő egész természeti környezetére, sőt az egész világra. (Amikor közreadta, a „Dal a paradicsomból” címet adta neki, és az 1856-os évszámot írta alá.)

A Gina-élmény utóhangja

Miközben Vajda utolsó intelmeit és panaszait írja Ginához, a nő már régen Bécsben van, s ezekről az intelmekről még kevésbé vehet tudomást, mint a korábban hozzá írt versekről. Nemcsak a közvetlen indíték szűnt meg, hanem a téma is ki volt merítve; a költőnek most már nem marad más hátra, mint

leszámolnia a kudarc élményével, elkészíteni a „verskoporsót”, a kész termést cilusokra osztani. A jelzett futó kalandok is sejtetik a görcs oldódását; 1860 őszétől pedig Vajdában masszívan tör előre a politikai-közéleti érdeklődés. 1861 és 72 között (ez *A kárhozat helyén*-nek keletkezési éve) mindössze egy szűk tucatnyi vers keletkezik; van ugyan köztük kettő a szerelem témaköréből: *Csapongás* I–II. (1862. jún. 10.) és a *Boldog szerelem* (1866. febr. 11.), ezekben azonban – függetlenül attól, hogy életrajzi háttérükről mit sem tudunk – a Vajda-féle egzaltáció, gyönyörösvárgás, követelőző udvarlás olyan túlfeszített és olykor laposan, közhelyszerűen tör elő, hogy a kortársak egyike humorosnak, a másika paródiának vélte. (Krk. II. 228.) Gyanúsán sok bennük a költői reminiscencia is. Nagyobb, új szerelmi kapcsolatról évtizedekig nincs tudomásunk, annál inkább áradnak a politikai cikkek és röpiratok; a magán- és közéleti jellegű izgalmak és indulatok hosszú évekre lekötik Vajda lelki energiáit.

1860-nal tehát megszűnik a Gina-élmény közvetlen jelenléte. Lezárt fejezetté válik; a nő eltűnt, alakja távolodik, a kudarcból lemondás lesz. Az emlék most már modulálható; a közvetlen vallomás szándéka helyet adhat másfajta líraiságnak. Költői anyag gyanánt megmarad a bűvölet emléke, a beteljesületlenség fájdalma és a férfiónérzet sérelme – inkább csak elégikus utórezgésben. Különös: a Gina-élmény most, ebben a stádiumban válik igazán művészivé, kiérleltté. Költői megszólaltatására most már csak egy-egy ritkán föllépő külső, vagy kifürkészhetetlen belső indíték ad módot.

Az oldódási folyamat voltaképpen már a ciklus záróversében elkezdődik (*Találkozunk mi még...).* Nem közvetlen élményt akar kidalolni, nem indulatot lereagálni, hanem a búcsúzás, az elválás és a mégis örökké egymáshoz tartozás leszűrt hangulatát a lídércecs látomás szintjébe átvetíteni. A nagy találkozás leszorul a realitás szintjéről, elveszti való-jellegét. Az irreális, az emlék dimenzióját jelzi az, hogy a jövőben, a messzi távolba előre vetítve a két főalak már „csak” kísértet, sírból visszajáró árny gyanánt jelenik meg. A költőnek most, a fiktív szituációban, az éjféle óra atmoszférájának megteremtése a legfőbb gondja, ennek szolgálatába állítja a vers hang-, kép-, szín- és szagszimbolikáját (kriptailat!), a halál utáni találkozást a fülledt, nyomasztó őszi éjszaka díszlete elé állítja be. A halál-utániség sejtelyszerűen ül a versen, s ez csendíti föl a személyes bölcséleti mondanivalót is: a nem élt élet fájdalma, az elszalasztott üdv kései keresése, a Gina-szerelem legfőbb öröksége, amelyet majd később is hurcol magával, s költői kifejezésével újból megpróbálkozik: *Kísértetek, Harminc év múlva*. A művészi kéz Vajdánál ritkán fogja feszezebbre a gyeplőt, itt meg még talán ösztönösen, a téma jellegéhez idomulva lazábbra is ereszti – éppen ezzel szabad utat enged a kísérteties kép-összociációk felbukkanásának, s ezzel is az álom- és látomászerűség hangulatát növeli. Különös tett ez a magyar líra fejlődésében is: amikor Arany legkimunkáltabb lírai verseit írja, amikor 1860-ban eléri a nagy strukturált, műalkotás-líra csúcspontjait (Széchenyi emlékezete 1860, Rendületlenül, Magányban 1861), Vajda, ha nem is tudatosan, megírja az első lírai verset, amelynek kulcsa oldottságában van: a századvég lazább hangulatlírájának előhangját.

Különös tranformációban jelenik meg az emlék jónéhány évvel a szakítás után: 1872 *A kárhozat helyén* keletkezési évszáma; ez volt székfoglalója a Kisfaludy Társaságban. Föltehető, hogy valóságos indíték áll, noha csak külső mozzanatként, mögötte. Vajda 1864 őszétől kb. 1865 végéig Bécsben él, majdnem azt mondhatnánk: egy levegőt szívott Ginával; Bécsbe alkalomszerűen egyébkor is fellátogatott, nem mondhatók tehát abszolút hihetetleneknek azok a kortárs-emlékek, amelyek szerint ezekben az években találkozott Ginával, sőt a gróffal is; meglátogathatta csakugyan őket. (Az erre vonatkozó egykorú emlékeztetéseket és találgatásokat l. a Krk. III. kötetében, 240. sk. lap.) A költő a jelenlétel látszatával indít: Ez a terem amelyben történt... s utána csupa jelenidejű igealak következnek: „Mondják, beszélnek a falak...” – ez azonban ne tévesszen meg bennünket: a költemény évekkal a kiváltó élmény után keletkezett, önkínzásával és szenvedélyes hangváltásaival is a művészi érlelés és lehiggadás terméke; az alapszituáció Vajda fantáziájának képkincséből alapos dúsitáson ment keresztül; a pillanatnyiságból évekig tartó telítődés játszódik le.

A versnek magának van egy érzelmileg rendkívül telített góca. Olyan korokban és olyan társadalmakban, amikor a női tisztaság és érintetlenség még érték, ennek az érintetlenségnek az elvesztése, az ideálnak a lerontása nemcsak erkölcsi szennyet jelent, hanem, ha szabad így mondanom: metafizikai rangvesztést, értéksökként is, valami már-már vallásos jellegű glória letépését, egy mágikus tabunak a profanizálását, valami visszanyerhetetlen zománc elvesztését. Az, hogy ez az érintetlenség „zsibáru” módjára veszett el, a közösség szempontjából még dehonesztálóbba árnyalja, mert magára a nőre vetíti vissza a gyalázatot. Természetesen ez is bőszíti Vajdát, s mindaz, amit a biográfusok ezzel kapcsolatban Gináról, a grófról vagy hercegről és a társadalmi etikáról elmondanak, teljes mértékben érvényes. Vajda magatartását valóban értékelni mégiscsak úgy tudjuk, ha eszünkbe idézzük, hogy ebben a bővérű, könnyen fölgerjedő kolosszusban különös, nosztalgikus tisztelet és vonzódás él a női tisztaság iránt; nála is valóságos áhitatnak a tárgya, még akkor is, ha ő akar az örök Éva Ádámja lenni. Most azonban nemcsak „bűnüzlet” történt – a fájdalom és a följajzottság időszakái úgy érezte, hogy egy különös, mással össze nem hasonlítható, tündéri magasságba emelt nő bukott el, s

a csalódáson túl az illúzióvesztés elemi fájdalma, valami személyes és egyetemes veszteség érzése lepi meg. „Üres a végetlen mindenség, ki van rabolva a világ.” Ha túlfeszítetten is, de úgy érzi: olyan varázs tört meg, amely újból már nem ragyog fel soha. Nemcsak korunk embere, már a kortársak is érezhettek ebben valami beteges túlfeszítettséget: Vajda Fantáziája (nem ez a vers az egyetlen bizonyíték) folyton a nagy jelenet körül kering:

E percet élem szakadatlan;
Agyamban ez a jelenet
Kering szünetlen, változatlan,
Mint befagyott emlékezet...

Ez a néhány sor valóságos pszichopátiái diagnózis: a fájó élmény rögzítődik, a sebet a lélek nem is hagyja behegedni – nemcsak hogy nem tudja a vad fantáziát legyűrni, hanem valóságos önkínzással engedi át magát neki.

A fájó góc körül aztán itt e versben nagyarányú játékba kezd a költői fantázia, s beledobja az emléket a perspektívák és metamorfózisok játékába. Ezt a folyamatot már a cím megváltoztatása is jelzi: előbb így volt: *Egy bécsi házban*, s ebből lett *A kárhozat helyén*. Ezzel már kiemelte a témát a realitás légköréből; üdv és kárhozat a vallási szféra fogalmai; s nem zökkent ki, sőt egyenesen ebbe dob bele az indítás ünnepélyes, patetikus hangvétele. Négy fal között egy világ zajlik: Gina elbukásából kozmikus esemény lesz, a teremtés delelője, majd bibliai méretű bűnbeesés, – s aztán hangot váltva: waterlooi csatavesztés. Az érzelem újabb hullámai buknak előre: a költő előbb próféta módon szólal és háborog, majd szabadjára engedi személyes, nagy vádjait és kiábrándultságát, majd érthető, de kissé meglepő módon groteszk, szarkasztikus rezümével zárja a verset – egy degradáló mitikus-parodisztikus képpel. Ami meglep: az öngúny, a nagy illúzió provokatív lerombolása.

A vers Vajdát képalkotó és nyelvalkotó erejének csúcán mutatja be – ez talán garancia az élmény személyes hiteléről. E tekintetben a vers minden strófájának megvan a maga külön színe. Másfél versszakon át a nagy, kozmikus-mitikus perspektíva uralkodik, a „teremtés delelőjén” vagyunk; a „fényalak”-ot „vad örvény” meríti el; „az örökkévalóság napja” a zűrben nyugszik majd el: a szóösszetételek és szókapcsolások a határtalanságot konkretizálják. A harmadik versszakban az aktivizáló-dinamizáló megjelenítés művésze uralkodik: a hasonlatok, a jelzők, az igék páratlan erővel idézik föl annak a bizonyos órának sűrű erotikus levegőjét: „Megelevenül tőlük itten s remeg minden bútorarab”. A negyedik versszak erős kontrasztjai, a személyes lírai kifakadás tolmácsaiként, morálisan erősen expresszív színezetűek: gyalázatfolt, ronda pók; zsbáru lett a szüzi csók – voltaképpen az egész versszakot idéznem kellene.

A prófétaian vádló személyes kitörés után, mely a veszteség egyetemes voltát panaszolja, az érzelmi attitűdben átcsapás következik be (Komlós: mintha két elűtő verset illesztett volna össze) – a biblikus álca még úgy-ahogy megmarad, de az érzelem földibb, porébb, realisabb; a vetélytárs ellen irányuló gúny, harag, kicsinylés, megvetés lesz úrrá a költőn, s élvezhetjük azt, hogy a hasonlatok, a jelzők, a megnevezések, még a mitikus allúziók is hogyan kicsinyítik, csúfolják, értékelik le a csábító és a csábítást is: a hangnem és a szimbolika már-már nyersen *pejoratív*. Igaza van Schöpflinnek: a feloldódást nem ismerő nagy diszharmoniai költészete ez; igaz, hogy ennyi érzelmváltozat talán sok is egy versebe, de van valami groteszk esztétikum a mitikus fenségéből a szarkasztikusan látott valóságba való lebukásban. Vajdától egyébként sem idegenek az ilyen érzelmi átcsapások, s a versépítésben az innen származó törések.

Újabb négy év telik el; a versekben, amelyek gyéren csordogálnak, személyes szerelmi élménynek nincs nyoma, lírai vers alig is születik. A tantaluszi vágy és a gyönyörörsóvárgás, a Gina-idolommal együtt, fellobban ugyan a verses regényekben, elsősorban az *Alfréd regényé*-ben (1875 karácsony); s talán éppen a nagy lobogás csendes intermezzója gyanánt megszületik a *Húsz év múlva* (1876. szept. 3.). Keletkezési körülményeiről, indítékairól, semmit nem tudunk; ahogy a Krk. kommentárja (II. 249.) kifejti, állhat mögötte valódi találkozás Ginával, de ugyanúgy fikció és helyzet-elképzelés is. A kéziraton és az első közlésben még *Emlékkönyvbe* a címe; csak a további közlésekben jelenik meg az eligazító alcím: *Gina emlékkönyvébe*. Még ha fikció is, megjelöli a műfajt és a költői szándékot, s elemzésünkben útbaigazíthat minket is. (Vajdától különben nem fiktív, valóságos emlékkönyv-versek is maradtak fenn: *Albumba*, *N. N. emlékkönyvébe*, *Emlékkönyvbe*.)

Vitathatatlan remekműről van szó, hibátlan, töretlen alkotásról, amilyent Vajda nem sokat írt. Olvasók és irodalmárok figyelmét hamar fölkelte; hálás tárgya az interpretációnak, van is már több kitérő elemzése. Nem akarom ezeket újakkal megtoldani; inkább azt a kérdést óhajtanám megfejteni: hogyan kerülhetett sor egyáltalán a megírásra; milyen lelki helyzetből, milyen formateremtő elvek munkája révén pattant elő az oly ritkán megszólaló költő ihletéből. Hogyan alakulhatott ki az emlékezésnek az a tiszta, közvetlen hangulata?

Először is azért, mert a költő, az emlékezéstől elbűvölve, kibújt, kinőtt a Gina-élmény során magáravett emberi pózokból, elhagyta a titánkodást; nem a kiátkozott, szenvedélyes költő már, feloldódik a személyiség görce. Sikerült az erotikus gerjedelmet is kikapcsolnia – alszik az a hév, amely egyébként a már említett nemes vad-szimbólumokban adott hírt magáról. Monumentális nagyságban jelenik meg itt is, erre való a híres Mont Blanc-hasonlat (hegyek, vulkánok eddig is szerepeltek öntükrözéseiben); ez azonban itt hivalkodás, túlfeszítettség nélkül, nagyon diszkréten van megfogalmazva (Mint . . .), s még tompul azáltal, hogy a költő az örök tél és az éjszaka lepleivel borítja be. Oldottabb, természetesebb költői én ez, amely éppen ezért igazabban megnyílik, s egy kissé a személytelenség felé tolódik el. Még különösebb az az átszűrő munka, amelyet az emlékező képzelet a nólakon végezvitt. A szerelmi történet során Gina többféle alakváltozatban jelenik meg (noha valójában egyéni arc nélkül); láttuk, a költőben megvan a hajlam arra, hogy idolumot, bálványképet faragjon belőle: szépségével lenyűgöző, hideg, érzéketlen, nagyravágyó és nagyvonalú, amellet érzéken provokatív is. Még nem démon és nem vámpír, de valami már ebből is fölsejlik belőle. E versben mindez lehullott Gina alakjáról; ami belőle a híres két sorban felénk sugárzik, az egy megtisztult, anyagtalan, szinte személytelen álmokép: nem a személynek, nem a szerelemnek, hanem a bűvöletnek az emléke. S ez az emlék már nem kínos, mert eltűnt belőle minden közvetlen érdek és viszonyulás – a szimbolika tökéletesen tiszta, anyagtalan; a szépséget éterizálja és nosztalgiaiával idézi föl. A költő most érkezett el abba a stádiumba, hogy az egykori nagy szerelmet életének egészébe beiktassa. Ötvenedik évében van, s még a szakítás óta eltelt másfél évtized is milyen harcokat, aggodásokat, viharokat hozott életében! Publicista bajai, politikai izgalmak, röpiratai, menekülése Bécsbe, az 1867 körüli alkotmányos küzdelmek: ebbe a húsz évbe beállítva színeződik át az egykori, konfliktusokat és gyötrelmeket adó szerelem emléke. Amikor még sóvárog és dühöng, még fellobbanhatnak az egykori nyersebb indulatok – de az elmúlt évtizedeknek illesztve megváltozik a nő és a szerelem funkciója: idilli, mesés, fénylő tünemény lesz az, belefoglalva a zordabb környezetbe. Ami – visszanézve – szépség és ifjúság volt a viszonyban, az mesei-tündéri szférában jelenik meg; távolítás és szuggesztivitás egybejártszik; az intim, személyes háttér éppen csak hogy sejtetve van.

A vers eredeti címe: *Emlékkönyvbe*. Ez afféle műfaji és méret-megjelölés; a költői szándék látszólag eleve nem nagyigényű. Ha költő verset ír valakinek az emlékkönyvébe, többnyire apróműfajban rögtönöz. Lehet, hogy ezúttal csak fikcióval van dolgunk, de a költő mégiscsak éreztetni akarja a „rögtönzés”-jellegét; olyan értelemben, hogy egy múlt, illékony hangulatot, egy ritka pillanatot sikerült neki megrögzítenie – vagy inkább talán egy többször visszatérő hangulatnak egy kivételesen teljes, tiszta stádiumát. De az emlékkönyv-fikció mást is sejtet: hamar kell az élményt elcsipni, de a műfaji keret és a célzat azt is magávalhozza, hogy a kis mérethez illően a megformálás igényének is ébernek kell lennie, az amúgy is egyenmű anyagot a kifejezésben koncentrálni kell, ki kell kerekíteni. Az egyébként ösztönös Vajdában a műalkat épségére való törekvés csak alkalmilag lehet jelen, most a műfaj is zárt szerkezeti sémát, koncentrációt diktál. (Vajda más, emlékkönyvbe szánt versében is így van.) Ihletettsége most olyan természetű („mit írnék Gina emlékkönyvébe?”), hogy még ezt a művészi igényt is föl tudja ébreszteni. Innen a vers lezárt tömörsége – talán egy műfaji fikció révén.

Még egy hatóerőt kell odaszámítanunk, hogy a vers létrejöttét megérthessük. Emlékezésből vagy véletlenül felbukkan a költőben a fiatalkori elbeszélésében egyszer már használt Mont Blanc-képzet. Persze egy-egy motívum önmagában még nem garancia a vers műformájára nézve, de itt az előbb említett formateremtő elvekkel nagyonis szerencsésen tud összefonódni. Módot ad a könnyed hangulattal kapcsolatban a képfejllesztésre, a zárt képstruktúra kialakítására. A vers a hegylánc képéből indul ki, és egy szépívű kanyar után oda jut vissza. A költő kibontja a kezdő képben rejlő önkifejező lehetőségeket, de nem él vissza velük: egy finom kontraszt révén megint a hegyóriással zárja a verset. És még egy funkciója van ennek a képnek: megadja a nagy távlatot, a kozmoszba vetített dimenziót, amely a költő-óriás „kozmosz magány”-ának színhelye; nagyon diszkréten, áttételesen, de mégis úgy mutatja be, mint a csillagos ég hideg szomszédját. Ez az a másik nagyobb egység, a maga arktikus atmoszférájával, amelybe illesztve a Gina-élmény intim, tündérei emlékké, jelenéssé válik: ez a környezet szűr ki belőle minden nyers, hangulattalan sóvárgást vagy az emlék kicsinyes konkretizálódását.

A vers magja a harmadik strofában van. Nem szervetlenül tér ki itt a költő az eredeti képvonalból: a „de” itt össze is kapcsol. A költő a kozmoszból a maga intímebb életkörébe, személyes emlékei közé húzódik vissza, s az emlék passzív befogadást jelzik a nyelvi formák is, amelyek (csupa határozós és határozói igeneves szerkezet) az állapotszerűséget, a látomás felé vivő halk hullámmást jelzik. Innen tér vissza megint a jeges, nagy dimenzióba. Ekkor „még szívem kigyúl” – tehát valami egyszeri csoda történik. A megfelelő hangulati előkészítés, a meseien éterizáló metafora („múlt ifjúság tündértávan”) után hangzik el az intim megszólítás: „hattyúi képed” – a vers érzelmi indítékát közvetlenül leleplező mozzanat.

A verset tehát, mint erre már többen rámutattak, egy különös paradoxon élteti: emlékkönyv-vers, tehát intim közegbe volna szánva; a lírai monológba ágyazott lírai megszólítás sejteti, hogy ami érzelmi delejesség van a versben, az valami álomszerű eszmélésben a költő és az egykor szeretett nő között áramlik; a vers azonban ezt az intim hangulati áramlást inkább csak sejteti, álcázza és elburkolja, a belső teret beállítja egy nagyarányú természeti dimenzióba s ezzel mégiscsak érezteti az egykori nagy, viszonzatlan szenvedélyt. Paradox vers ez azért is, mert az indító érzelmi energiát az ellenállni tudó hidegség adja meg (mintha a költő, a kacérkodó csillagmiriádok közepette már elbúcsúzott volna a szerelemtől) – fanyar lemondás és dac ez: „azért még föl nem olvadok” – innen veszi át a szöveget a gyönyörködő, nosztalgikus emékezés, hűvös, de szelíd ellágyulás. Nem láng már, csak fény.

Ebből már további belátáshoz juthatunk. A vers művésziességét, szuggesztív hatását az egész hangulati tónussal összhangban annak is köszönheti, hogy nyelvében és szimbolikában az anyagtalanság, a földietlenség az uralkodó vonás. A leglégiésebb érzékelés: a látás teng túl benne: a vizualitás nyelvére van átköltve a hangulat, a tagadásokban is, az alapul szolgáló képzetkörben is van valami tompító, távolító tendencia. Az életöröm csábításai hideg csillagsugarakká vannak átszellemítve – a jég, a szél, a hó, a fagy valami élettől távoli irreális szférát sugalmaznak. A vers valóságsszintje tehát könnyedén el van mozdítva a távlat, az emlék, az irreális irányába, de a képek kapcsán mondvai: igazi, a verset transzparenssé tevő síkváltásról nem beszélhetünk; a képekkel Vajda nem akar rejtvényeket feladni, csak éreztetni a lappangó, majd nyíltabban előlépő mondanivalót; az előtérben kibontakozó képek zökkenő nélkül idézi föl a mélyebb érzelmi síkot. Nem igazi „átvetítés” vagy globális beolvasás ez.

Ha tüzetes, modern értelemben vett verselemzést akarnék adni, szembe kellene néznem azzal a nehézséggel, hogy esztétikai szempontból éppen az ilyen elemien egyszerű, közismert és problémátlan versek nyújtják a legtöbb nehézséget: szépségük, művészetük titka megfoghatatlan, kiemelezhetetlen. Hogy Vajda a szokottnál nagyobb műgonddal, legalábbis igényesebb ideál nyomán dolgozott, az kiviláglik pl. rimeléséből: keresztírmekkel él, néhány csúnya asszonánc mellett több a jó rím, sőt mesterrím is akad (jég–ég, éjelen–megjelen); ez növeli a vers hangzásbeli esztétikumát, és megadja a mondanivaló hangulati szintjéhez illő zeneiséget. A nyugodt, lezáró rímek jelzik az erősebb formai összefogást. A ritmus csaknem tisztán a jambusok lebegésére van bízva; a szólamhangsúly alig-alig szól bele; egyenletes, halk, nem torlódo sodrás árad végig a versen. A vers nem dalszerű, de könnyed, lebegő. A mondatok átfogó ereje nagy, de nincs túlfeszítve; voltaképpen egy-egy mondat minden stófa: így válhatnak a komplex hangulatiság hordozóivá. Az egészen belül is különösen szép zenei bravúr a harmadik szakasz lento-ja. A szókincs alapszintje keresetlen, emeltebb köznyelvi szóanyag, amelyből aztán szépen ível föl a néhány merészebb egyéni szókaocsolás: csillagmiriád, „múlt ifjúság tündértávan hattyúi képed fölmerül”. Szólhatnak még a szerkezet, a versépítés ökonómiajáról, amely művészen játszik a lassan kibontakozó nyitást, feszültségkeltést és lezáró feloldás összekapcsolásával. Visszatérés és lezárás, párhuzam és divergencia ad valami kettős zenei vonalat. A negyedik stófa ellenpontszerűen az elsőnek felel.

Ennyi elemzés után még mindig úgy érzem: nem mondtam eleget a versről, főként pedig nem fejtettem meg azt a titkot, amely szavainak, magán- és mássalhangzóinak hanghatásában rejlik. Nem nyúlok mégsem ehhez az illanó varázshoz; hagyom, hogy az olvasó a lágy hangulatiságnak ezt az áradását spontán módon élvezze. De még szólnom kell valamit a vers fejlődéstörténeti jelentőségéről: ha valahol, itt már fölvethető a preszimbolizmus kérdése (csatolva ehhez a későbbi verset: *Az üstökös*). Igaz, a verset egy nagy hasonlat élteti, de a második stófában már belefeledkezik a költő; a hasonlat, az uralkodó kép nagyarányúsága, az érzelmi azonosulásnak kétségtelen jelenléte, az alapélmény erős elburkolása jelzi, hogy itt most túljutottunk az élményi líra határain; már derengenek az új kifejezési lehetőségek.

Térjünk most Vajdához és a Gina-szerelem utóéletéhez vissza. Megint évek telnek el, és szó sem esik róla vagy vele kapcsolatban Vajda költeményeiben. Pedig (I. Krk. I. 314. sk.) 1879-ben Gina cirkuszával Pesten járt, föllépését nagy reklámhadjárat kísérte. Nem tudni, csak pletyka van róla, hogy Vajda találkozott vele. De már 1880 nyarán itt az új, nagy, ezúttal viszonzott fellángolás Bartos Róza iránt, az új ideál homályba borítja a régít, s kezdenek áradni a Rozamunda-versek. Az emlék jó mélyen el van ásva, csak a nagy mámor kihúnyta után jelenik meg újra. Hogy aztán ezekben az években Vajda találkozott-e a nyilvánvalóan előregedett Ginával, arra nézve az adatok ellentmondóak és megbízhatatlanok (I. Krk. II. 295.); hiteles, írásbeli adat csak arra van, hogy kerestette; egy bécsi barátját bízta meg címének kinyomozásával. Ez már a 90-es évek elején, talán 1894-ben történt, két-három évvel Vajda halála előtt. Róza után az öregedő költő, mint majd látni fogjuk, olykor meg-megifjodva belesodródik néhány kisebb érzelmi kalandba is; vajon mi marad meg ekkorra ebben a különös lélekben az egykori nagy szerelemből – mi lehet az oka annak, hogy az emléktől élete alkonyán sem tud elszakadni? Mi az, ami még mindig bele tud sűrűsödni ebbe az emlékébe?

A kérdésre az előzmények ismeretében nem nehéz válaszolni. A különös érzelmi hangsúly, amely erre az emlékre esik, voltaképpen Vajda egyéniségének tantaluszi vonásából sugárzik elő. Addig, amíg Vajda azt érzi, hogy nem élt igazán, hogy az élet a legáhitottabbait megtagadta tőle, addig ennek a sérelemnek a rögződése nyomán nem tud szabadulni nemcsak az egykori bűvölet, a nagy, beváltatlan ígéret sajnásától, de a nagy kudarc emlékeitől sem. Kicsit patológikus rögződés ez, de a „naplemente előtt” hangulatából megérthető; bizonyára nem uralkodott a költő lelkében szakadatlanul, inkább csak lappangó tendencia gyanánt, amelyet aztán egy-egy kiszámíthatatlan alkalom aktualizál. A kései években filozófikusabbá váló, halál, elmúlás, örökkévalóság problémáin gyöttrődő Vajdában minden bizonnyal uralkodóvá lesz a leszámolás, az életégszhez való viszonyítás, a nagy mérlegen való megmérés magatartása; ez készíti elő a talajt a szunnyadó érzelmi göcök meglevendésére, – s ez erősíti föl a realitás és irreális, való élet és fantom közötti, valóban filozófikus jellegű ingadozást. A szerelmi lírának ez az utóhangja erős szálakkal kapcsolódik a kései évek gondolati költészetéhez.

Mi marad hát meg az elkomoruló, egyre inkább magabazárkózó, zsémbes és panaszos öreg számára költői lehetőség gyanánt? A témák, ha nem is olyan időrendben, ahogy alább tárgyalom őket, mégis egymással összefüggő kapcsolatszerben helyezkednek el. Emberi szempontból a legnagyobb jelentősége annak van, hogy Vajda, az évekig gyöttrődő, most eljut odáig, hogy megírja élete kulcsversét, tantaluszi egyéniségének összegező megvallását. A *Kisértetek* c. versről van szó, amely 1885 nov. 22-én jelent meg; voltaképpen, ha az életmű egészébe illesztve nézzük, egy régi tematikus fonalat zár le, van tehát valamelyes összegező jellege. (L. erről a Krk. II. 303. lapján.) A közvetlen előzmény az *Utolsó dal*, *Ginához*:

Vagy hogy nem halt meg voltaképp itt

Csak az a perc, mely elrepült;

A bimbó, mely nekem ki nem nyílt,

A vágy, amely nem teljesült?

A *Kisértetek* c. vers témáját egy filozófikus-mitikus színezetű képzetkomplexus szolgáltatja, amely nem teljesen Vajda leleménye. Mi múlik el hát és mi az örökkévaló az emberi létben? Mi az, amiért – mítoszok és kísértetballadák tanúsága szerint – a holtak árnyai még onnan túlról is visszajárnak? (Goethe: A korinthusi menyasszony; Ady életet szomjazó halottai.) Vajdának, az örök sóvárgónak az a nagy illúziója, hogy az, ami igazán, belsőleg örökkévaló, az csakis a beteljesült élet lehet; az igazi, riasztó semmi, az igazán visszahozhatatlan az elmulasztott életlehetőség, a megtagadott vagy el nem ért életöröm. A halál üressége – voltaképpen a földi élet üressége.

Ezt a képzetkört Vajda inkább csak érzi, de versében nem építi föl következetesen. Csalódás érne bennünket, ha a versben a képzetek és gondolatok logikáját megpróbálnánk következetesen végigvinni: a zökkenők érezhetők. Költői alakítás szempontjából a vers laza, részekre bomlik, noha nem hull szét teljesen. A kísértet-motívum többértelműsége némi homályt kelt; örökkévalóság és elmúlás dilemmája érzelmi hangsúlya ellenére sem világos. Nem is itt van a vers vívőereje, hanem magában a költő gyöttrődő élményfolyamában, amely különböző fordulókön át élteti a művészi kifejezést. Kézenfekvő a halmozódó-dinamizáló tendencia. Hogy legyen honnan nekilendülnie, többszörös tagadásból indul (nem ők, akik kétségbeesnek... nem azok az igazi holtak...), a teljes íhlettségig még el nem jutott, kissé még költőietlen állapotból, majd sűrítve a személyes panasz jön: soha nem bírja kiheverni, hogy Gina megtagadta magát tőle. S azután jön a zárótétel: az egyetlen, 34 soros mondat (kit örök ifjú hajnal képe...), Vajda gyönyörű sóvárgásának, vágyálmainak és vágyképzeteinek intenzív képi megjelenítése, mint nem először nála, egy áterotizált természeti képbe kivetítve. Ebből bukkan ki most már nyíltan az egykori kedvesnek tündéri, de be nem váltott boldogságígérete, s a sóvárgás, a tantaluszi hűv fortissimójával zárul a vers.

A háborgó élmény sok mindent megmozgat Vajda művészi kvalitásaiból. Szerkezetileg a néhol megtörő, de mégis fokozatosan erősödő halmozás élteti, nemcsak a mondanivalóban, de a párhuzamos, egymás erejét növelő mondatok, szavak, tagadások és gyönyörűlátomások egymásmelőlődésében is – ennek tetőpontja a már említett, a belső hevet leginkább eláruló, alig befjezett gigantikus mondat.

A halmozódó kifejezni akarást követi, ha nem is egyenletes erővel, a képkalkító fantázia és a nyelvi kifejezőkészség. Föltűnnek ösztönös szóalkotás-találatai: „létsóvár lelkek”; komplex jelzős kifejezések és jelzőhalmozások: „testet nem öltött ábránd”, „az elszalasztott meddő óra”, „a hön sóhajtó lebbe szél”, „az ingó játszi árnyon szállongó illatár”; a meglepő szintváltásos dinamizált kép: „emléked egy nagyot villámlik”. A negyedik izület (Ha van tudat a túlvilágon...) borzongató groteszk kép-átítéletben érezteti a múltból kiesett örmet, az időnek e „hézag”-át. Erre következnek, a záró tételben, a természet kéjes csöndjét, a beteljesült gyönyör atmoszféráját finoman, könnyeden, itt-ott egy kis banalitással érzékeltető képsorok, amelyekben sok vonás bukkan föl Vajda korábbi költeményeinek képkincséből. Mindenesetre a verset megtöltik az utolsó izületben az élet teljességét kifejező és az

életszomját sugalmazó képek; ami a versben személyes tartalom, az az életszomj masszív újraélése. A személyes átéltség hitelét az utolsó sorok adják meg: a végletes vágyat remekül érzékeltető fokozások, intenzitásnövelő ismétlések, s az utolsó, kozmikus méretű nagy tagadás: Csillag, nap válnak porló röggé, E tűztől nem menekszel többé... a vér forr, az emlék és a vágy tüzel, s a magából mintegy nyersen kilökött mondanivaló alig tud befejeződni, az első sorok kísértet-képzetéhez a kapcsolatot megtalálni. – Íme, ez a művészielen egyenetlen, de mély élményből táplálkozó vers mégis elég sokat tud magára venni az esztétikai kvalitásokból is; lentről, majdnem a költőietlenségből indul és hevül fel a fokozódó beleélésig. Filozófiai szinten gondolati költeményeinek egy visszatérő problémájához kapcsolódik: mi hát a halhatatlan? Ami egyszer megtörtént, vagy ami nem történhetett meg? Láthatóan harcban áll egymással a kétféle sorsérzés: a materialista-determinisztikus és a mitikus-romantikus.

Mint láttuk, a Gina-versek jelentékeny része az olthatatlan tentaluszi vágy témáját variálja, hol lázadozva és követelve, hol diszkrétebb, tompítottabb sóvárgással. A művészielen legsikerültebb megoldás éppen e szelídebb hangnemben születik meg; az *Éjjelek* c. kétrészes vers ez, amely néhány héttel a *Kísértetek* előtt keletkezett. Voltaképpen a gyönyörsóvárgás hallucinációinak áramlása; amit a költő maga körül áll vagy maga köré vetít, minden megtelik a hangulati finomságúvá desztillált szerelmi kéj képzeteivel. Még egyszer megelevenednek azok a motívumok, amelyek külön-külön már előző alkalmakkor is megszólaltak; itt, a nyári éjszakában azonban egymásratalálnak, s összezsongva valami irreális, langyos atmoszférájú boldogság-beteljesülés-univerzumot alkotnak, amelyből csak a költő fájó szíve van kizárva. A művészi átfinomítás mögött talán sehol sem szólal meg oly nyíltan az erotikus Vajda, mint e költemény második részében. A szerencsés ihletésbe valamely formai ideál is belejátszhatott: a vers mindkét része struktúrába van öntve: feszes, rövidsoros, keresztirímtű, félrefránés strófákba van összefogva: a művészi önfigyelem nem mindennapi jele Vajdánál. A nyelvi fantázia is kitesz magáért: különös, globális hangulatot hordozó összetételeivel, szókapcsolataival, jelzőivel: fülembe égi kéj tündérharangja csöng, a sötétség kigyúl, delejedűs kezek, tűzáramos hajak kísértik a költőt, hogy a sort tovább ne is folytassam. Különös dinamikát ad a versnek az, hogy a strófaként feltörő látomások és vágyálmodok mindig a csitítás, a lemondás gesztusa hárítja el; házasságának felbomlása után a költő megint magáramaradt. A versnek sem Rózára, sem Ginára nincs közvetlen utalása – a sóvárgás teljesen személytelen.

Ginától ebben a kései korszakban versben többször is elbúcsúzik; azok az érzelmi gócok, amelyek a viszonzatlan szerelemből lelkében megrögződtek, időnként újból sajogni kezdenek: a múlt kitörülhetetlensége, az el nem nyert éden fájdalomja újabb és újabb szituációban elevenedik meg. Ez a két motívum olvad össze *A feledhetlenhöz* című versben, amelynek Ginára való vonatkozása valószínű. (Megjelent 1882. dec. 31.; „Vigasztalást a földön, emberekben Nemelve, már az éghöz fordulok”). A lírai invenció és a nyelvi erő nem különösen gazdag; a képkinsz a jó Vajda-versekhez mérve szokványos. – Tematikailag nem ad újat az *Utolsó dal, Ginához* (1884. aug., Ha eljövend a búcsú-óra...). Róza emlékirataiban ebben az évben többször említik Ginát, hallhatott róla egyet-mást Vajda is; a vers azonban nem az élt, esetleg nem is látott, talán elhízott, cirkuszával Európát járó műlovárnőnek vagyis nem róla szól: itt a múlt Ginája, fiatal mesebeli szépség az ihlető, örök változatlanúságban, s a fájó élmények most a halál gócpontjába sűrűsödnek. A gondolati töprengésből végül is tiszta érzelem csendül ki: az egymásra sorakozó kérdések, amelyekben a költő kételyei kitörnek, kinyitják az ajtót a végtelenség felé, úgy szállnak el, mint valami elillibbenő zenei akkord.

Nagyarányú, már öregkori búcsúversnek készült a *Harminc év után* (1892. júl. 27). A szituáció, amelyből keletkezett, alkalmasint fiktív: az egymásnak ellentmondó adatokból inkább az olvasható ki, hogy legalábbis ezidőben Vajda nem találkozott Ginával. Költői leleménynek azonban nagyon jó: lezárni az egykori nagy élményt egy képzelt, utolsó, szemtől-szemben-találkozás jelenetével. A nagy téma: „az el nem nyert éden” fájdalomja itt csak kísérő akkordként csendül fel; a főgond itt a jelenetelésre, a jelenet érzelmi feszültségeinek kibontására irányul. A szereplők helyet cserélnék: most már Gina az, akinek a megbánás könnyei folynak arcán; s a költő az, aki varázslatával fogvatartja: nemcsak a múltat teszi ismét jelenvalóvá, hanem „örök dolgok közé szövi be” a nő emlékét; ezen a réven most övé a késő diadal – a költészet szintjén. Így szolgáltatta a versben önmagának elégtételt. Persze, fanyar elégtétel ez, amelyet hamarosan legyűr a halál előtti találkozás „siralomházi” hangulata. Ha nem ülték is egymással szemben, a költőt mégis ez a hangulat csapja meg: nem elemzi, nem ábrázolja, hanem egy csodálatosan evokatív tájkép-párhuzammal érzékelteti. (Így ül a hold ádáz vihar után...) Ebben a méltán dicsért strófában egészen modern az önállóul hangulati telítettség, a képbe való belefeledkezés, a búcsújelenet jelképi kivetítődésének merész felfokozása. Az utolsó sorok megint – a sokszor darabos Vajdánál szokatlanul – zenei hullámokban zengetik tovább a hangulatot.

Noha az előbbinél jó félével korábban keletkezett, az igazi záróvers mégis a *Mákszemek* III.; kimondottan ezzel az alcímmel: V. Georginának. A miniatűr-keretben sikerül a remek intonációt végig kitartani, s mint a Mont Blanc-versben, egy tökéletes, nagyarányú, következetesen fejlesztett szimbolikus képbe ömlesztetni. Az ember tudatában ott dereng Madách fáraójának ősrégi látomása a

mindent betemető sivatagi fövenyről: mintha ő is évszázadok távlatából nézné, úgy szűr ki az idő mindent, ami akár szép, akár fájdalmas, csodálatos, harcos, jelentős volt Vajda életében; úgy takar be mindent nem is a feledés – a sokkal hatékonyabb közöny homokleplével. A most már sivárnak érzett, a halál perspektívájából átértékelt élet kietlene fölé emeli nagy gesztusok nélkül a felejthetetlen, kimagasló emléket. Csak a költő fantáziája tud ilyen csodát művelni: önmaga, az emlékező, s a múltból felidézett nőalak, az el nem ért boldogság motívuma halk művészettel olvad bele a szépen, zökkenőtlenül fejlesztett hasonlatba. A forma zárt, a nyelvi kifejezés szabatos és lakonikus; a sima áramlás csak a középső versszakban vet egy-egy fodrosodó hullámot.

A Károlyi család és a korai felvilágosodás

(Adatok Voltaire magyarországi hatásának kezdeteihez)

Minden középiskolás diáknak tudnia illik, hogy a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békét Károlyi Sándor kötötte a császáriakkal. Körülbelül ennyi él a köztudatban a kor egyik leghatalmasabb főúri családjának történelmi szerepéről a XVIII. században.

Pedig ez a család más szempontból is figyelmet érdemel. Többek között azért, mert egymást váltó nemzedékei érdekes példáját szolgáltatják annak, hogyan (és milyen mértékben) jutott el a magyar főnemesség a század új eszméihez. Érdeklődési körük, emberi kapcsolataik, olvasmányaik és művelődéspolitikai tevékenységük tanulmányozása nyomán a korai felvilágosodásnak egy, a debrecenitől részben eltérő, jellegzetesen főúri típusa bontakozik ki előttünk.

Maga Károlyi Sándor nem lett udvari emberre, még a német nyelvet sem sajátította el olyan mértékben, hogy azon társalogni tudott volna. Apaként és nagyapaként azonban gondot fordított arra, hogy Ferenc nevű fia, illetve félárván maradt leányági unokái, a Haller fiúk (köztük László, a *Télémaque* későbbi fordítója) megtanuljanak németül, sőt franciául is.¹ Jegyezzük meg, hogy ő telepítette le Nagykárolyban a piaristákat, és egyébként is pártolta ezt a szerzetesrendet, amelyik a jezsuitákétól sokban eltérő szellemet képviselt, és amelyik később, a század második felében annyira fogékonyak bizonyultak a Franciaországból érkező irodalmi hatásokra.²

Az 1705-ben Olcsván született Károlyi Ferenc Nagyszombatban végezte iskoláit, majd Tagányi Béla piarista vezetésével Nagykárolyban filozófiai tanulmányokat folytatott.³ Fiatalléveinek nagy szerelme kisebbfajta botrányal ért föl a Habsburg-hű, aulikus körök szemében, mivel a leány, akivel kezdetben csak titokban levelezhetett, s akit nagy küzdelmek árán feleségül vett, egy Rákóczival emigrált kuruc tábornoknak, gróf Csáky Mihálynak a gyermeke volt: Csáky Krisztina.⁴ Károlyi Ferenc karrierje azután a hadseregben bontakozott ki. Lovassági tábornok lett, „Uralkodó Felségeink Gavallériájának, az az: Lovas Hadainak Generalisa” – mint ahogy későbbi Ostervald-fordításának címlapján írta. Az 1750-es évek közepétől sokat betegeskedett. Alkotóerejének teljében tüdővész támadta meg, s az okozta halálát is, 1758 augusztusában.

Legjelentősebb kulturális tette a nagykárolyi nyomda megalapítása, 1754 őszén. Bár felszerelése nem volt korszerű – sajtógépe még a XVII. századból származott⁵ –, fontos közművelődési programot szolgált. A gróf mindenekelőtt tankönyveket akart megjelentetni, egyrészt magyarul, másrészt ruszin nyelven (a munkácsi püspökség számára). Az első évek kiadványai között ábécés könyveket találunk, valamint két földrajzi munkát: a tudós Szatmárnémeti Pap Istvántól, a nyomda református tipográfusától *Magyarország versekben-való rövid le-írását* (1756), Vetsei Pataki Istvántól pedig a *Magyar Geographiát* (1757).⁶

Az az incidens, amely a nyomda megindulásával kapcsolatban tört ki, mindennél jobban rávilágít arra, hogy bizonyos vakbuzgó egyházi körök nem nézték jó szemmel Károlyi tevékenységét. Az eseményeket – Éble Gábor monográfiája nyomán⁷ – a következőképpen foglalhatjuk össze. Alig

¹ BERKESZI István: A gróf Haller fiúk iskoláztatása a XVIII-ik század első felében. Száz 1883.

² NAGY Péter: A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon. Bp. 1943. 9.

³ L. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái.

⁴ ÉBLE Gábor: Károlyi Ferenc gróf és kora. 1705–1758. Első kötet. Bp. 1893. 168. kk.

⁵ BENKŐ Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960. 162.

⁶ Vetsei P. István nevét korábban tévesen „Vetsei Pap István”-ra egészítették ki. A helyes alakra CSINÁDY Gerő hívta fel a figyelmet (*Pedagógiai Szemle* 1959. 1033–1043.).

⁷ ÉBLE Gábor: Egy magyar nyomda a XVIII. században. Adalék nemzeti közművelődésünk történetéhez. Bp. 1891. 13–18.

kezdődött meg a munka, 1754. november 28-án – a gróf távollétében – megjelent Nagykárolyban Gerstocker Antal fényi plébános, akit felbőszített az, hogy Károlyi református tipográfusokat alkalmazott. Arra hivatkozva, hogy a nyomda működéséhez még nincs meg a királyi engedély, Gerstocker a munka beszüntetését követelte. Miután szavainak nem lett foganatja, Barkóczy Ferenc egri püspöknél tett panaszt. Barkóczy már korábban nehezelt Károlyira, mert a generális evangélikus telepeseket is hozatott a török pusztítás óta csak ekkoriban újjáépített Nyíregyházára. December 5-én a püspök levélben szólította föl Rác Demetert, Károlyi meghatalmazottját az engedély nélküli nyomtatás abbahagyására. Károlyi egy hű emberének, Szaplanczay János kapitánynak a leveléből tudta meg, milyen sok baja van „az Typographiának [...] attul a *kis svábtul*, meg az egri *bassátul*”. Hazatérése után őt is fölkereste az erőszakos plébános, de a gróf gyorsan végzett az ügygel: rövid úton kihajította Gerstockert, majd utólag megszerezte „egri basa” és a „kis sváb” által annyira hiányolt királyi engedélyt.

Ez a történet két szempontból is jelentős. Egyrészt azért, mert kiderül belőle, hogy a Haller László-féle *Télémaque*-fordítást, ezt az irodalomtörténészek által a korai felvilágosodás megnyilvánulásának tartott könyvet megjelentető Barkóczy mennyivel elfogultabb volt Károlyinál a felekezeti és művelődéspolitikai kérdésekben, másrészt azért, mert Károlyi Ferencnek a vallási előítéletek fölé való emelkedése egy bizonyos mértékig a *tolérance* gondolatát előlegezi. A generális egyébként is ápolta a protestánsokkal való szellemi kapcsolatot: levelezésben állott Domokos Márton debreceni főbíróval, teológiai problémákról pedig Szőnyi Benjamin hódmezővásárhelyi református prédikátortól kért véleményt.⁸ Mindez érthetővé teszi azt az először meglepőnek tűnő választását, hogy katolikus létre első fordítása éppen a református teológiai racionalizmust képviselő svájci Jean-Frédéric Ostervaldnak⁹ (Maróthi György által korábban már ugyancsak átültetett) munkája, az *Abrégé de l'Histoire sainte, A' Szent Bibliában levő Historiák* címen (1757).

Terjedelmi korlátaink miatt nincs módunk stilisztikai szempontból összehasonlítani Károlyi Ferenc fordítását Ostervald szövegével. Ugyancsak le kell mondanunk az egybevetésről a generális másik munkájával kapcsolatban, amelyet 1758-ban, halálának évében jelentetett meg *A' Szent Bibliában levő Historiák Tanulásának igen könnyű Modja* címen – ez esetben viszont komolyabb akadály miatt: ugyanis nem rendelkezünk adatokkal az eredeti műre vonatkozólag. Károlyi a címlapon csupán annyit ír, hogy „bizonyos Franczia Könyvecskéből” dolgozott. A fordító előszava leszögezi, hogy a munka „a csecsemőségből csak alig ki-kelő Ifjúságnak” oktatására szolgál. Károlyi Ferenc előző könyvétől eltérően, ez a kiadvány már katolikus szellemű, külön fejezetben foglalkozik például „A' Közönséges 's Nevezetesebb KONTZILIUUMOKNAK HISTORIÁJÁ”-val, vagyis az egyetemes zsinatokkal. Egy dolog azonban mindenképpen feltűnő: a szöveg igyekszik elkerülni az utalásokat a protestánsokkal való polémiákra. A tridenti zsinat céjéről például csak ennyit ír:

„K. Miért hivatott egyben ezen Gyülekezet?

F. A' végre, hogy a' Luther Márton és Kálvinus János tudományok meg vizsgáltván meg-ílteltetnének; hogy az Ekklesiái fenyíték reformáltatnék.

K. Mivolt az oka, hogy ezen Gyűlésnek a' vége olly meszszeré haladott legyen?

F. A' Keresztyén Fejedelmek között ez időben lévő vissza vonások.”¹⁰

Az idézett mondatok tárgyilagos, visszafogott hangneme összhangban áll azzal, amit Károlyi Ferencnek a vallási türelem irányába mutató magatartásáról föntebb megállapítottunk. Az is érdekes, hogy a könyv hét lapot szentel a pogányok bálványainak, illetve az ótestamentumi „eretnységek és szakadások” felsorolásának,¹¹ az újszövetségi eretnységekkel azonban nem foglalkozik külön.

Melyek tehát azok a közös vonások, amelyek ez idő tájt mind Károlyi Ferenc munkásságában, mind a debreceni református kollégium legjobbainak a tevékenységében föllelhetők? Mindenekelőtt az, hogy a korai felvilágosodás egyelőre vallási keretek között jelentkezik, és legfőbb jellemzője a felekezeti torzsalkodások lehetőség szerinti elkerülése. A fordítók franciául írt kegyességi munkákat ültetnek át, egyébként is hívei a francia nyelv ismeretének. Tevékenységüket oktatási-nevelési célok irányítják. Valószínűleg nem tévedünk, ha megállapítjuk: a korai magyar felvilágosodás egész periódusában igen erős volt fordításirodalmunknak ez a pedagógiai tendenciája, még a franciából tolmácsolt első szépirodalmi alkotások nagy részében is.

⁸ ÉBLE: i. m. 50. és 52.

⁹ Családi neve műveinek franciául – tehát anyanyelvén – közzétett eredeti kiadásai szerint v-vel írandó, és nem w-vel, mint ahogy az nálunk Maróthi óta elterjedt. (Herman Ottó vagy Semmelweis nevét sem igazítjuk a német helyesírás szabályaihoz!)

¹⁰ I. m. 333.

¹¹ I. m. 316–322.

A Károlyiak harmadik generációját Antal képviseli a család XVIII. századi történetében. Károlyi Ferenc és Csáky Krisztina fia volt; 1732. október 25-én született Nagykárolyban. Elődeihez hasonlóan ő is katonáskodott: tizenkilenc éves korában őrnagy lett, huszonhárom évesen helyettes ezredessé lépett elő. Részt vett a hétéves háborúban. 1758 őszén tábornagy rangot nyert. Ugyanez év szeptemberében egyébként követte (három héttel korábban elhunyt) apját Szatmár megye örökös főispáni székében. Később a hétszemélyes tábla tagja is volt, 1777 és 1782 között pedig a nagyváradi és az ungvári kerületi iskolák főigazgatója. 1791-ben halt meg Penzingben.

Magyar nyelvű szépirodalmi munkásságát nem fejtett ki. Mégis beszélnünk kell róla, mivel ő az egyik legelső arisztokratánk, akit fiatal korában megérintett a felvilágosodás szele, ezáltal már nem a hitélet területén, hanem Voltaire olvasása révén. Az új eszmék nála kezdik szétfeszíteni a szorosan vett vallási kereteket.

Ismeretes, hogy később, a nyolcvanas években nem egyszer fölemelte szavát Voltaire magyarországi propagálása ellen. Eckhardt Sándornál olvasható az az adat, amely szerint Péczelit a gróf egy francia nyelvű levelében megróttá Voltaire-kultuszáért: „Puisque je souhaiterais que cet auteur fût tout à fait ignoré de tout le monde, pour ne pas empoisonner le monde et ma Nation encore innocente.”¹² A kortársak és az utókor szemében ez a barátságosnak éppen nem nevezhető mondat tükrözte a főúr álláspontját.

Egy, a Károlyi Levéltárban P. 1503 szám alatt található (és irodalomtörténeti szempontból mindmáig figyelmen kívül hagyott) kézirat azonban arról tanúskodik, hogy fiatal korában, az 1750-es évek közepén homlokegyenest ellenkező volt a véleménye. A füzet formában megőrzött munka *Lettre à Mr de Voltaire ou Plainte d'un hongrois*¹³ címmel Károlyi Antal francia nyelvű verses episztoláját tartalmazza a nagy íróhoz, bőséges, ugyancsak francia lábjegyzetekkel kísérve. A levélíró arról panaszkodik, hogy Voltaire, aki oly sok történeti munkát adott ki és oly sok népről beszélt, mindeddig szót sem ejtett a magyarokról, pedig azok ugyancsak megérdemelnék a figyelmet. A 7. számú jegyzet szerint: „Il est douloureux pour nous que Mr de Voltaire ayant écrit de toute la terre, n'ait jamais daigné parler des hongrois.”¹⁴ Pedig – és most idézzünk magából a költeményből –:

„Un Peuple méconnu, qui n'est pas sans mérite,
Qu'en ses combats la gloire excite,
Si souvent assailli par les fiers Ottomans,
Réprimant leurs efforts, leurs fougueux mouvemens,
Contre ces Conquérens ayant su se deffendre,
Vainqueur plus d'une fois, ne pourroit-il prétendre,
Que descendant a lui par ta prose ou tes vers,
Tu le rendes célèbre aux yeux de l'Univers?”¹⁵

A magyarok érdemeit ecsetelve, a 8. jegyzetben Mátyás kulturális eredményeire hivatkozik: „Ce Roi [...] fit fleurir les arts et les sciences, fonda la Bibliothèque de Bude si fameuse [...]. Il fit venir des savans d'Italie, alors le siège des lettres. Ma Patrie sous son règne florissante, peuplée, ambélée par nombre de grandes Villes étoit un des pays les plus cultivés.”¹⁶ A XVIII. század történetéből a kézirat szerzője elsősorban a hadi dicsőséget emeli ki. Sajnos, Voltaire sehol sem méltatta a magyarok szerepét az osztrák örökösödési háborúban, például lovasságunk rajnai átkelését:

¹² „Mivel azt óhajtom, hogy ez a szerző teljességgel ismeretlen maradjon mindenki számára, nehogy megmérgezze a világot és az én még ártatlan nemzetemet.” L. ECKHARDT Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 190.

¹³ „Levél Voltaire úrhoz avagy Egy magyar panasza”. – Francia idézeteink helyesírása Károlyi Antal kéziratához igazodik.

¹⁴ „Fájdalmas számunkra, hogy Voltaire úr, aki az egész világról írt már, sohasem méltóztatott a magyarokról beszélni.”

¹⁵ „Egy félreismert, nem érdemtelen nép, amelyet csatáiban a dicsőség sarkall, és amelyik oly gyakran megtámadtatván a büszke Ottománoktól, visszaverve azoknak erőit, heves rohamait, e hódítókkal szemben meg tudta védeni magát, győzelmeiket aratva – nem tarthatna-e számat arra, hogy prózában vagy költészetben leereszkedj hozzá, és a Mindenség szemében híressé tegyed?”

¹⁶ „Ez a király [...] felvirágoztatta a művészeteket és a tudományokat, megalapította az oly híres Budai Könyvtár [...]. Tudósokat hozott Itáliából, amely akkor a műveltség otthona volt. Hazám az ő uralkodása alatt virágzó, népes volt, számos nagy várossal ékesítve, egyike a legműveltebb országoknak.”

„[...] Et nos hussards verront abolir la mémoire
De cet exploit qui les couvrit de tant de gloire.”¹⁷

A 12. jegyzet prózában fogalmazza meg ugyanezt a gondolatot: „Je ne saurois omettre que cet auteur célèbre écrivant l'histoire de la guerre de 1741. n'a presque point parlé des hongrois, qui pourtant y eurent de part.”¹⁸

Az utóbbi megjegyzés hozzásegít bennünket Károlyi Antal művének datálásához. A szerző ugyanis egy szóval sem említi az 1756-ban kitört újabb háborút, amelynek során, 1757. október 16-án Hadik András Berlint is megsarcolta. Amennyiben a kézirat 1757 októberé után keletkezett volna, lehetetlen, hogy a magyar huszárok újabb bravúrja kimaradt volna belőle. Az időpontot azonban még előbbre hozhatjuk. Az 1756. májusi versailles-i szerződés következtében az osztrák monarchia szövetségese lett annak a Franciornak, amelyre műve tanúsága szerint Károlyi Antal csodálattal tekintett. Vajon említés nélkül hagyta volna-e ezt a kapcsolatot, ha episztoláját 1756 májusa után veti papírra? Tegyük hozzá, hogy az újabb háborúban Károlyi már személyes érdemekre is hivatkozhatott volna: 1756. október elsején súlyosan megsebesült a lobosici ütközetben. Minden jel arra mutat, hogy megfelel a valóságnak egy, a 45. jegyzetben közölt önéletrajzi utalás. A szerző itt mentegetőzik azért a merészségért, hogy francia nyelvű verset ír Voltaire-hez. „C'est un excès de témérité que mon enthousiasme seul, et surtout mon âge peuvent excuser. Messieurs, je n'ai que 23. ans.”¹⁹ Az episztola keletkezési éve tehát 1755. – esetleg 1756 eleje –, amivel egybevetve a 8. jegyzetnek az a Budával kapcsolatos mondata, hogy nem egészen hetven esztendeje „távozott el” belőle a török: „[...] il n'y a pas 70 ans que les Turcs en sont sortis”.

Amit eddig idéztünk a munkából, tipikus megnyilvánulása a nemesi patriotizmusnak. Annál meglepőbb viszont az, hogy a magyarok érdemei között Voltaire tiszteletét is külön hangsúlyozza. Ferenczi László egyik tanulmányában azt olvassuk, hogy a francia író magyarországi ismeretére vonatkozó adataink sorát egy 1759-es utalással kell kezdenünk, amikor is „egy katolikus arisztokrata könyvtárában megvoltak Voltaire drámái.”²⁰ Károlyi Antal episztolája négy évvel korábbi ennél. 9. jegyzete szerint: „Il y a effectivement plusieurs gentilshommes de ceux même qui n'ont jamais voyagé qui lisent, estiment, et admirent les ouvrages de Mr de Voltaire. Ses oeuvres et son portrait se trouvent dans plus d'une Bibliothèque, même aux bords du Tais.”²¹ A következő jegyzet még meglepőbb dolgot állít: „Il y a plusieurs Dames hongroises qui joignant à beaucoup d'esprit des connoissances étendues et un grand amour des belles-lettres, comptent au nombre de leurs plaisirs de jouer à leurs campagnes des pièces dramatiques, surtout celles de M. de Voltaire; mais toutes celles qui sachant le français ne sont pas sottes, le lisent et lui rendent la justice qu'il mérite. Si je ne craignois d'offenser leur modestie, j'en pourrais faire rougir plus d'une en ces momens.”²² Valószínű, hogy mindebben sok fiatalos túlzás is akad: a huszonhárom éves ifjú a valóságosnál szebb képet rajzol a magyar uralkodó osztály műveltségéről. Az azonban nem lehetetlen, hogy állításainak van bizonyos valóságmagva. Ismeretes, hogy 1752-től húsz éven át francia nyelvű színház működött Bécsben, a francia szerzők műveit pedig ugyanott eredetiben adták ki. Az említett 1752-es esztendőben például – számos más munka mellett – 3 Corneille-, 7 Molière-, 4 Racine- és 5 Voltaire-dráma hagyta el a sajtót.²³ A Bécsben megforduló arisztokraták tehát hozzájuthattak Voltaire könyveihez, elsősorban szindarabjaihoz. Ami pedig a hölgyek műkedvelő előadásait illeti, ismeretes, hogy az 1750-es évek közepén a pozsonyi „Notre Dame” apácák francia nyelvű drámákat mutattak be leánytanulóikkal. Erre 1756-tól

¹⁷ „És huszáraink azt látják majd, hogy az emléke is elenyészik e hőstettnek, amely annyi dicsőséget szerzett nekik.”

¹⁸ „Nem hagyhatom említés nélkül, hogy ez a híres szerző, az 1741-es háború történetét írva, szinte egyáltalán nem beszélt a magyarokról, pedig azok is részt vettek benne.”

¹⁹ „Ez oly szertelen vakmerőség, amelyre csupán lelkesedésem és főleg életkorom lehet a mentség. Uraim, én csak 23 éves vagyok!”

²⁰ FERENCZI László: Voltaire a XVIII. századi Magyarországon. A „*Sorsotok előre nézzétek!*” c. kötetben (szerk. Köpeczi B. és Sziklay L.), Bp. 1975. 183.

²¹ „Valóban sok nemes – azok közül is, akik sohasem utaztak – olvassa, becsüli és csodálja Voltaire úr munkáit. Művei és arcképe nem egy könyvtárban megtalálhatók, még a Tisza mentén is.”

²² „Számos magyar hölgy, akiknek szellemessége széleskörű ismeretekkel és az irodalom szeretetével párosul, örömet lel abban, hogy birtokán szindarabokat adjon elő, főleg Voltaire úrét; de mindazok, akik tudnak franciául és nem ostobák, olvassák és érdemei szerint méltányolják. Ha nem tartanék attól, hogy megsértem szerénységüket, nem egyet zavarba tudnék most hozni közülük.”

²³ ORAVETZ Vera: Les impressions françaises de Vienne (1567–1850). Szeged 1930.

van kétségtelen adatunk, amikorról fennmaradt az egyik előadás színlapja,²⁴ ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban nem kerülhetett sor hasonló eseményekre. Az említett adat természetesen igen kevés fogódzót nyújt: a nemesi birtokokon rendezett állítólagos előadásokról például továbbra sem tudunk semmit. (Azt is érdemes megfontolni: vajon a „notterdámák” éppen Voltaire-t siettek-e elsőként népszerűsíteni?) Amíg tehát a kutatások nem tárnak fel újabb bizonyítékokat, ajánlatos fenntartásokkal fogadni az episztolának a magyar hölgyek francia nyelvű színhátszására vonatkozó közléseit.

Művének tanúsága szerint Károlyi Antal nemcsak tiszteli Voltaire-t, hanem sok mindent át is vesz annak felvilágosodott eszméiből. Már az első lapon így fordul hozzá:

„Tu dissipas l'horreur d'une nuit ennemie,
Par le jour de la vérité.
De l'hipocrite Bigotisme
Tu déconcerter les noirceurs.
Le détestable fanatisme
Te voit, en frémissant, dévoiler ses fureurs.”²⁵

A 36. jegyzet szerint lehetségesnek tartja, hogy a jezsuiták – akiknek személy szerint hálás ugyan – másutt bűnöket követtek el: „[...] les crimes qu'ils ont pu commettre ailleurs ne sauroient m'empêcher de leur rendre ce témoignage dicté par l'expérience et la vérité.”²⁶ A 46. jegyzetben világpolgárnak nevezi magát, aki minden embert előítéletek nélkül testvérének tekint: „[...] celui à qui j'écris, et j'ose dire moi, sommes citoyens de l'Univers. C'est dans ses écrits divins que j'ai appris à considérer tous les hommes comme frères, et à ne pas croire que, pour être né dans un coin reculé de la terre, j'en étois moins Bourgeois du monde, si ma façon de penser exempte de préjugés m'en rendoit digne.”²⁷

Az episztolát egy két oldalas, prózában készült utóírat követi. Ebben Károlyi Antal kirohan a papok által vezetett cenzúra ellen, mert annak hibájából csak késve kapta kézhez Voltaire műveinek újabb, 20 kötetes kiadását, amelyben végre a magyarokról is szó esik. Haragja már csak azért is érthető, mivel ha korábban tanulmányozhatta az új kiadást, megtakaríthatta volna magának az imígyen fölöslegessé vált költemény megírásának fáradságát. A szóban forgó utószó azonban jóval többet mond ennél, érdemes hosszabban idézni:

“L'auteur de l'Épître que vous venez de lire vit dans un pays rigoriste, où l'épaisse et grossière ignorance de nos gothiques Allemands n'a point encore été dissipée entièrement par les lumières du bon sens, et l'utile flambeau de la Philosophie, malgré les soins infatigables de la plus grande des Reines. Les Moines et les Prêtres y ont encore trop d'empire. Ils donnent des loix aux Belles-lettres et aux arts qu'ils ne connoissent qu'à peine de nom. Triste, mais solide preuve qu'il faut plus d'un jour pour tirer un Peuple de la Barbarie. Ils sont [...] à la tête de la Censure des livres [...]. Par cette raison tout livre qui rit de la bonhomie avec la quelle nos ayeux crurent pieusement tous les contes de Peau-d'ane que des fourbes adroits leur persuadoient; tout livre qui tend à démasquer leur hipocrisie, leur méchauté [sic!], qui veut rendre les hommes meilleurs Citoyens, en les affranchissant du joug de ces Tartuffes détestables, qui violant les loix divines et humaines osent soutenir que la Majesté du trône même ne doit être sacrée qu'autant que les souverains veulent être leurs premiers sujets [...] est deffendu très sévèrement. Ils veulent à l'exemple de Mahomet nous maintenir dans les fers de leurs erreurs, par la stupide ignorance: mais ils n'y reussissent pas tout-à-fait, et tout le mal que leur politique hypocrite nous fait, se réduit à payer plus cher, et à avoir plus tard ces immortels ouvrages,

²⁴ VÉRTES, Madeleine: Les représentations théâtrales en langue française sur la Scène Hongroise. Kolozsvár 1943. 21–22.

²⁵ „Az igazság fényével eloszlatoz egy ellenséges éjszaka borzalmát. Zavarba ejtet a képmutató bigottság elvetemültségét. Az utálatos fanatizmus reszketve látja, hogy leleplezed őrgöngyölését.”

²⁶ „Másutt elkövetett bűneik nem akadályozhatnak meg abban, hogy ezt a tapasztalat és az igazság által diktált tanúságot meg ne tegyem mellettük.”

²⁷ „[...] akinek írok és – merem állítani – magam is, a Mindenség polgárai vagyunk. Az ő isteni írásából tanultam meg, hogy minden embert testvéremnek tekintsek, és ne higgyem azt, hogy mivel a Földnek egy eldugott sarkában születtem, kevésbé lehetek világpolgár, ha az előítéletektől mentes gondolkodásom arra érdemessé tesz.”

ces archives de la raison et du bon sens, où des génies élevés et supérieurs, que la nature donne quelquefois pour éclairer, pour consoler les malheureux humains, tâchent d'écraser les serpens de la Superstition, et d'émousser le poignard du fanatisme."²⁸

Károlyi Antal fentebb említett nemesi patriotizmusa tehát érdekes módon kapcsolódik össze a felvilágosodás eszméivel. Ne essünk azonban abba a hibába, hogy míg a rendi hazafiságot belső folyamat eredményének tekintjük, a voltairianus gondolatokban csupán a kívülről jött hatást vegyük észre! Az episztaola tartalmának ilyen metafizikus megközelítése semmivel sem visz közelebb a mű keletkezésének megértéséhez. Inkább azt kell megvizsgálunk, hogy az ifjú arisztokrata életének és társadalmi környezetének milyen tényezői tették lehetővé a recepciót. Egyrészt szubjektív, másrészt (és ez a fontosabb) objektív okokról van szó.

A szubjektív okok közül időrendben Károlyi Antal neveltetése az első. Apjának az emberi kapcsolatokban megnyilvánuló toleranciája, előítéletektől való mentessége (amely az általunk tárgyalt episztolát követő években fordítói tevékenységében is tükröződik majd) valószínűleg hatással voltak fiára, s ez érthetővé teszi, hogy Antal szemében rokonszenves volt a francia filozófus harca a bigottság és a fanatizmus ellen. Az irodalomtörténetírás számára általában igen nehéz feladat az úgynevezett korai és a kiteljesedő felvilágosodás kapcsolatainak feltárása – itt talán tetten lehet érni valamit e folyamatból.

Ugyancsak a szubjektív elemek közé sorolható Károlyi Antal neheztese a cenzúrát kezében tartó papságra. Ez a tény persze főleg az utószóban tükröződik, a munka egésze nem magyarázható meg vele. Ne felejtünk el azonban egy másik, ennél jóval súlyosabb összeütközést: az apának, Károlyi Ferencnek konfliktusát Gerstocker plébánossal és Barkóczy püspökkel a nagykárolyi nyomda ügyében. Antal huszonhárom évesen írta meg művét, vagyis feltehetőleg 1755. október 25-e után, de legalábbis akkor, amikor már közeledett huszonharmadik életévének betöltéséhez. A nyomda körüli botrány 1754 novemberében tört ki. Valószínű, hogy ez a csúnya história is növelte Antal ellenszenvét az erőszakosan vakbuzgó papsággal szemben.

A *Lettre à Me de Voltaire*-ben tükröződő szemlélet azonban nem csupán ilyen személyes okokkal magyarázható: keletkezésébe bele kellett játszaniuk azoknak az eseményeknek, amelyekre Bécsben az 1750-es évek folyamán került sor. Eduard Winternek a korai felvilágosodásról szóló monográfiája nyomán²⁹ a következő mozzanatokat emeljük ki. Gerhard van Swieten, aki 1745-től volt Mária Terézia tanácsadója, 1749-től pedig a bécsi orvosi fakultást is vezette, arra törekedett, hogy a többi karon is reformokat léptessen életbe. 1752-ben az egyetem felügyeletét kivették a jezsuita rend kezéből, és Trautson bécsi érsekre bízta. 1753–54-ben föllálitották a természetjogi tanszéket, a kánonjogit pedig a jezsuiták helyett Rieger kapta meg, aki az egyház és az állam viszonyában erősebben hangsúlyozta az állam szerepét. 1754-ben következett be a filozófiai és a teológiai fakultás reformja – erre alább még visszatérünk. Ami Trautson érseket illeti, az ő álláspontját többek között egy 1752. január 1-én kibocsátott pástorlevél tartalmazza. Ebben nemcsak a babonás szokásokat

²⁸ „Annak az episztolának a szerzője, amelyet önök elolvastak, rigorista országban él, ahol a mi görögök németjeink durva és vaskos tudatlanságát még nem oszlatta el teljesen a józan értelem fénye és a Filozófia hasznos fáklyája, a Királynők legnagyobbikának fáradhatatlan gondoskodása ellenére sem. A Szerzeteseknek és a Papoknak itt még túl sok hatalmuk van. Törvényeket szabnak az irodalomnak és a művészeteknek, amelyeket még névről is alig ismernek. Szomorú, de alapos bizonyítéka ez annak, hogy hosszú idő kell, amíg egy Népet föl lehet emelni a Barbárságból. Ők irányítják [...] a könyv-cenzúrát [...]. Eppen ezért szigorúan tiltanak minden olyan könyvet, amely kinéveti őseink együgyűségét, akik jámborul elhitték valamennyi dajkamesét, amelyekkel ügyes csalók áltatták őket; minden könyvet, amelyik le akarja leplezni képmutatásukat, gonoszságukat; amelyik jobb Polgárokká akarja tenni az embereket, felszabadítva őket e förtelmes Tartuffe-ök igája alól, akik az isteni és az emberi törvényeket megsértve azt merik állítani, hogy még a trón Fensége is csak emberi mértékben lehet szent, amennyiben az uralkodók az ő első alattvalóik lesznek [...]. Mohamed példájára tévedéseik bilincseiben akarnak tartani minket a bárgyú tudatlanság által: de ez nem sikerül nekik teljesen, és minden rossz, amit képmutató politikájuk nekünk okoz, arra korlátozódik, hogy drágábban fizetjük meg és később vehetjük a kezünkbe ezeket a halhatatlan munkákat, az észnek és a józan értelemnek ezeket a dokumentumait, amelyekben emelkedett és magasztos szellemek, akiket a természet azért küld időnként, hogy megvilágosítsák és megvigasztalják a szerencsétlen embereket, megpróbálják eltaposni a Babona kigyóit és kicsorbítani a fanatizmus törét.”

²⁹ WINTER, Eduard: Frühauflärung. Berlin 1966. 139–140.

helytelenítette, hanem azt a gyakorlatot is, amely a rózsafüzért, a búcsút, a szentek és a képek tiszteletét mint mellékes dolgokat a lényeg: a felebaráti szeretet elé helyezi, a prédikációk stílusával kapcsolatban pedig élesen elítélte a más felfogást vallók gyalázását, kigúnyolását, s célzást tett a toleranciára. Mivel az említett események miatt fenyegetővé vált egy esetleges pápai beavatkozás, Mária Terézia, aki kerülni akarta a Rómával való bonyodalmakat, bár van Swieten reformjaival egyetértett, igyekezett mérsékelni a könnyen veszélyessé válható túlzásokat.

Nos, ez az a légkör, amelyben Károlyi Antal tollat ragad, és elítéli a bigottságot, a fanatizmust, a cenzúrát vezető papok maradiságát, a tudatlanságot, a képmutatást, és amelyben hangsúlyozza, hogy embertársait előítéletek nélkül testvérének tekint. Episztolájának 39. jegyzete arról tanúskodik, hogy tájékozott a bécsi egyetemi reform tekintetében is. Mária Teréziát magasztalva, többek között ezt írja: „C'est sous son règne que le bon sens a commencé à percer la poussière des Ecoles chez nous. La Théologie réformée fut purgée de ces questions aussi inutiles qu'épineuses, Les formalités d'Aristote et les tourbillons de Descartes furent bannis de la Philosophie, pour faire place à la raison et au Système du grand Newton.”³⁰ Érdekes, hogy figyelmét nemcsak a szorosan vett bölcséleti problémák keltik föl, hanem a természettudományiak is: Descartes koncepciójával szemben, aki nagy filozófus és matematikus volt, a fizikában azonban az anyag és a kiterjedés mechanikus azonosításával egy erősen spekulatív rendszert hozott létre – amelynek közismert tétele a természetben lezajló mozgásoknak önmagukba való visszatérése az egymást kizorító anyagrészcsekknek sorozatos elmozdulása következtében (ezek az ún. „örvények”) –, Newton szisztémáját tartja korszerűnek. Ez természetesen nem Károlyi Antal önálló felismerése, hanem a van Swieten-féle oktatáspolitikának egyik eleme.

Az ifjú magyar arisztokrata tehát nem egyszerűen divatból rajongott Voltaire-ért. Az ausztriai politikai élet egy adott fázisában nyilván úgy érezte, hogy a bigottság és a sötétség ellen „a Filozófia hasznos fáklyájával” küzdő francia író törekvései ugyanabba az irányba mutatnak, mint a Mária Terézia kezét élvező befolyásos bécsi politikusoknak, köztük magának az érseknek a reformtervei. Fiatalos lelkesedésében persze olyan gondolatokat is átvett a francia szerzőtől, amelyekkel van Swieten, Trautson vagy a királynő nem értett volna egyet. Az azonban kétségtelen, hogy – mint erre Ferenczi László rámutat – az egyháznak az államügyekre való befolyását korlátozni kívánó abszolutista uralkodók számára Voltaire nem ellenfél, hanem (legalábbis elvben) szövetséges.³¹

Szó sincs tehát arról, hogy a 23 éves Károlyi Antalban valamiféle forradalmárt lássunk, a magyar jakobinusok előfutárát! Apjának az egri püspökkel támadt nézeteltérései is elsimulhattak: erre utal az a tény, hogy 1758 augusztusában maga Barkóczy tartotta Károlyi Ferenc fölött a gyászbeszédet.³² Ami Antal grófot illeti, az ő kibontakozó közéleti tevékenységére jellemző lesz ugyan a tudományok – köztük a természettudomány! – pártolása, az iskolák támogatása, a könyvek terjesztése és a közegészségügy felkarolása, Voltaire-rel szemben azonban ellenséges álláspontra helyezkedik, amint azt Péczeli Józsefhez írt (és fentebb idézett) levele mutatja. 1784. augusztus elsején, egy tisztújítás alkalmából a Szatmár megyei nemességhez intézett szónoklatában a rendi állapotokról mint „édes hazánknak arany szabadsággal virágzó törvényei”-ről beszél.³³ Önmaga árnyékán nem lép túl: tudatát magyar főúri léte határozza meg. Fiatal korában írt episztolája azonban érdekes dokumentuma annak, hogy történelmünk egy jól körülhatárolható pillanatában hogyan alakultak egy franciás műveltségű főnemesi családnak és az európai felvilágosodásnak korántsem egyértelmű kapcsolatai.

Vörös Imre

Vélt és valódi párhuzamok Czuczor Gergely és Petőfi művei között

A folklórtól világirodalmi alkotásokig kerestek és találtak már helytálló vagy bizarrul ható párhuzamokat Petőfi János *vitézével*.¹ Elsősorban nagyobb egységek, epizódok forrásait igyekeztek fellelni, míg a kisebb részletek, formai megoldások, a mikrostruktúra vizsgálata háttérbe szorult. Így történhetett, hogy a kor műköltészetének jellegzetes részét alkotó népies műdalokat nem hozták

³⁰ „Az ő uralkodása alatt kezdett áttörni nálunk a józan értelem az iskolák porán. A megreformált teológiát megtisztították ezektől az éppoly haszontalan mint kényes kérdésektől. A filozófiából száműzték Arisztotelész formaságait és Descartes örvényeit, hogy helyt adjanak az észnek és a nagy Newton rendszerének.”

³¹ FERENCZI László: i. m. 188. és 190.

³² DANIELIK József: Magyar írók. II. 1858. 132.

³³ L. TOLDY István: A magyar politikai szónoklat kézikönyve. Pest 1866. 3.

¹ Vö. MARTINKÓ András: Költő, mű és környezet. Bp. 1973. 90–100

közvetlen kapcsolatba a *János vitézzel*; e műveket, melyek oly nagy számban kerültek ki a kisebb-nagyobb költők tolla alól, egyébként is csak nagy általánosságban szokták Petőfi és Arany költészetének előkészítőiként emlegetni. *Ete* aláírással – Czuczor Gergely álnévével² – két ilyen „népdal” jelent meg a *Honderű* 1843. szeptember 2-i számának 270. oldalán; közülük az első, a *Bús legény*, feltűnő hasonlóságot mutat a *János vitéz* első szakaszaival. Kézenfekvő lenne, hogy a párhuzamokat Czuczor hatásának tulajdonítsuk. Horváth János azonban, aki a jelek szerint egyedül ismerte Petőfi-kutatóink közül a *Bús legényt*, nem a *János vitézzel*, hanem Petőfi egy korábbi versével, a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... cíművel hozta kapcsolatba. Mint írja: „Zöld erdő sátorra hűvösen lengedez»; patak, virágos rét, völgy, mező, napsugár a nyárfa tetején, madárcsevegés: mindez nem illeti meg a bús legényt: »S ő mező' bársonyán Nem lel nyugodalmat« – »Árva pinty' sirása, gilicze' nyögése, Ezekkel párosul szíve' keseregése«. Feltűnő egyezés! P. verse ui., bár korábbi – 1842 – még ekkorig nyomtatásban nem jelent meg (csak majd – *Versek I.-ben*)!”³

Horváth János e megállapítása természetesen nem zárna ki a *Bús legény* és a *János vitéz* közötti közvetlen kapcsolatot, hiszen egy vers hathatott kétszer is ugyanarra a költőre. Semmi sem indokolja azonban azt a feltételezést, hogy Petőfi javított már elkészült versén.⁴ Így a három mű kapcsolata rejtélyesnek tűnik, s több hipotézis felállítására ad lehetőséget. Czuczor és Petőfi egy eddig ismeretlen mű hatására hasonló verseket írtak, s Petőfi a *János vitéz* első szakaszaiban önmagát ismételte, vagy megint a közös forráshoz nyúlt vissza (1); Horváth János megállapítása téves, a „feltűnő egyezések” csak felszíniek (2); ugyanakkor a *Bús legény* és a *János vitéz* közötti párhuzamok valódiak, s Czuczor verse közvetlenül hatott Petőfira (3).

A három szöveget összevetve azonnal megállapíthatjuk, hogy a *János vitéz* és a *Bús legény* között szembeszökő, a *Bús legény* és a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... között kevésbé feltűnő egyezések vannak. A két Petőfi-mű között azonban a *Bús legény* közbejötté nélkül sohasem jutott volna eszünkbe párhuzamot vonni: egyik helyen tűzes dél van, s napsütötte rét, a másikban alkony, s zöld erdő; különbözik a versforma is – így elvethetjük azt a lehetőséget, hogy a korábbi vers hatott a későbbire. Az alaphelyzet természetesen mindhárom versben azonos: mindegyik barátságos természeti környezetben, a szerelemről szól. Ez a beállítás azonban az európai költészet legősibb toposzai közé tartozik, így önmagában véve nem bizonyíthat semmiféle hatást. „A szerelmi találkozások csodálatos szépségű helye, legtöbbször egy ékes kert, esetleg egy forrás fejeinél található liget, régi leleménye az európai költészetnek. Megjelenik Homérosznál, már a bukolikus költészet legrégibb alkotásaiban, sőt Vergilius *Bucolicá*jában és az Aeneisben is, az elyziumi mezők leírásakor. Az ilyen helyek (*locus*) megnevezésére Vergilius előszeretettel használta az *amoenus* jelzőt, amelyet már a korai kommentárok is általában az *amor* szóval hoztak kapcsolatba. A szerelmi találkozások nyájás helye, a *locus amoenus* mintegy szakkifejezéssé vált a szerelmi lírának. A sevillai Isidorus a XVII. század elején írott *Osigium* című enciklopédiájában már közi smert jelenségként, általános értelemben használja” – írja Voigt Vilmos.⁵ Majd a tanulmány egy későbbi pontján azt is megállapítja, hogy a „... folklór dalok nem vidám, hanem általában szomorú felfogásban tárgyalják a találkozást. A balti–finn tradícióban az a forma a leggyakoribb, amelyben nem is csak a találkozások leírása, hanem az ide később, már a válás után visszatérő szerelmes bús visszaemlékezései fejeződnek ki a dalban. Ezt a felfogást más példákkal is támogathatjuk...”⁶ Kétségtelen, hogy az általunk vizsgált három mű a *locus amoenus*ssal hozható kapcsolatba; a *János vitéz* a boldog, a másik két vers a boldogtalan szerelemről szól. E különbség azonban vizsgálatunk szempontjából elhanyagolható, mivel az elbeszélő költemény kritikus első négy versszakából még nem derül fény a szerelem boldog vagy boldogtalan voltára.

Amennyiben a *Bús legény* és a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... közvetlen közös forráshoz kapcsolódnak, akkor az általános *locus amoenus*on túl konkrétabb megfeleléseket is kell találnunk. Az alapos vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a két vers közötti, Horváth János által felsorolt egyezések

² GULYÁS Pál: Magyar írói álnév lexikon, Bp. 1956. 151.

³ HORVÁTH János: Petőfi Sándor II. kiad., Bp. 1926. 587.

⁴ A legújabb kritikai kiadás (Petőfi Sándor összes költeményei I., Bp. 1973; sajtó alá rendezte KISS József és MARTINKÓ András) a *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... jegyzetében nem is foglalja közre Horváth János bizonyíthatatlan feltételezésével.

⁵ VOIGT Vilmos: A szerelem kertjében I. Ethn. 1969. 248. (II. közl. uo. 1970/1.) – A *locus amoenus*ssal kapcsolatos alaptanulmány MARÓT Károly: *Refrigerium*. Acta Litterarum at Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Josephinae, Sectio Geographico-Historica, Tom. III. Farc. 2., Szeged, 1937, című munkája; lásd különösen 100–101. l. – A toposzra hivatkozik még KÖLLŐ Károly a Kóbor poéta vallomása (Kriterion, 1970) című kötet bevezető tanulmányában, a 37. oldalon.

⁶ VOIGT Vilmos: i. m. II. közl. 53.

mindenütt fellelhető, általános jegyei a locus amoenusnak,⁷ lényegi, strukturális egyezések pedig nincsenek. Petőfi verse egyes szám első személyű, Czuczor egyes szám harmadik személyben, kívülállóként ír a bús legényről; különbözik a versforma is. S igaz ugyan, hogy mindkét versben fontos szerepet játszanak az ellentétek, de ezek más természetűek. Petőfi verse egyetlen, ismétléssel párosult ellentét, mely a boldogtalan költő és a boldog szerelmesek között feszül. A költő a naplementében, a szerelmespár a galambbúgásban gyönyörködik; a költőnek fájdalmat okoz a galambbúgás, a szerelmespárt nem érdekli a természet. Czuczor viszont egyszerűen a legény bánatát, s a szerelem szépségét, derűjét állítja szembe többször egymás után; a legényt pedig épp a gilice nyögése vígasztalja. A galamb, illetve a gerlice szerepe tehát egészen más: Petőfinél a boldog szerelem, Czuczornál a bánat szimbóluma. Ez fontos különbség, ugyanis a galamb és gerlice gyakori motívumai a locus amoenusnak, jelentésük azonban nem azonos.⁸

Mindebből úgy tűnik, hogy a két vers mögött nem áll közvetlen közös forrás. Feltételezésünkert erősíti, hogy a *Járnak, kelnék sokan zöld erdőben*... forrásvidékébe a jelek szerint Heine költészete is beletartozik. Közismert tény, hogy Heine költészete hatott Petőfiére; már egy korabeli kritikus, Szeberényi Lajos is felfigyelt erre. Petőfi költészetének eredetiségét elismerve megállapítja, hogy egyes verseiben „... mégsem került el egészen az utánzást. Nem említve itt egyes helyeket ... csak két költeményre akarom figyelmeztetni P. urat. Egyik a 7.-ik lapon álló »a Dunán« című, melyhez egy igen-igen hasonlót már a Kliegl-könyvben – de nem tudom mi ismeretlen szerzőtől? – olvasta. ... A másik »Elmondanám« kezdetű a 93.-ik lapon, melynek középső versszakában szívét tengerhez hasonlítja, melyben a legszebb gyöngy, a hűség gyöngye terem. Ugyan ezt mondja csaknem szóról-szóra Heyne is »Halászleánykájában.«” A Heine-párhuzamnak utánajárva kiderül egyrészt az, hogy az említett verset Petőfi pápai diák korában lefordította, másrészt, hogy Heine költészetében, különösen a *Halászleánykát* tartalmazó ciklusban sűrűn előbukkan az alkony, az erdőben járó boldogtalan szerelmes motívuma, Petőfi verséhez hasonló hangulatot árasztva (pl. Loreley, Be bús, be bús a szívem, Sírva az erdőt járom, Az éj esős, viharzó). Igaz, a *Halászleánykát* Petőfi nem Heine-kötetből, hanem egy, a pápai kollégiumban használt német költészeti antológiából fordította,¹⁰ de kétségtelen az is, hogy Heine költészetét, s ezt a ciklust is, már előbb ismerte. „... alig tehető föl, hogy Petőfi a nálunk is népszerű Dalok könyvét (Buch der Lieder), benne a szóban forgó ciklussal, már pápai tartózkodása előtt (és annak folyamán is) ne lapozgatta volna” – olvashatjuk a kritikai

⁷ Közös jegynek voltaképp csak a napsütötte zöld erdőben való búsulást, árvaságot tarthatjuk. Ez pedig annyira általános jellemzője a szerelmi lírának, hogy taláalomra beelapozva egy-egy gyűjteménybe, számtalan példáját találjuk. Így RMKT XVII. sz. 3. köt., szerk. STOLL Béla 3, 17, 33/1, 55/5, 77, 81/3, 94, 97. számú versekben; Szerelm, Bp. 1956, szerk. Vas István 7, 30, 62, 69. számú népdalaiban; Beniczky Péter: A kíváncsok kikeletnek gyönyörűségéről, Fazekas Mihály: Ugyanahhoz, Rimay János: Örülhetne szívem című verseiben, stb.

⁸ A galamb és a gerlice egyaránt ősi motívumai az európai költészetnek. A gerlice a boldogtalan szerelem szimbóluma: a hagyomány szerint, ha elveszíti párját, többé nem áll össze másikkal, hanem elbujdosik az erdőbe, s csak száraz ágra ül, zavaros vizet iszik. A gerlice-motívummal foglalkozott: ECKHARDT Sándor: Középkori természetszemlélet a magyar költészetben, EPhK 1929. 81–99., s hozzá kapcsolódva TOLNAI Vilmos: Árva gerlice, uo., 1929. 236–240. Tolnai megjegyzi, „... hogy a hagyomány, mind a tudós írók, mind a népi szájhagyomány, csak a gerlicéről, turtur, *τρυγών* felől tartja ezeket, sem a vadgalambról (palumbus), sem a házi galambról (columba) nem tud efféléket.” Megszorítása helyénvaló, a gerlicével ellentétben a galamb ugyanis épp a boldog szerelem szimbóluma. A galamb-motívum feldolgozatlan; ősi tártól VOIGT Vilmos tanulmányából értesülünk (i. m. II. közl. 31–32.). Későbbi előfordulására számtalan példát találunk: *Vergilius Aeneis* VI/190 („Vix ea fatus erat, geminae cum forte columba / Ipsa sub ara viri caelo venere volantes” – a magyar fordításokban tévesen gerlicét találunk), RMKT XVII. sz. 3. 16. számú vers, ERDELYI János: Népdalok és mondák 288, 328. számúak, stb. A galamb és gerlice így elkülönülő jelentését a költők általában figyelembe vették, s nem keverték a kettőt. Kivételek természetesen akadnak, főként későbbi időkben. Petőfi egy korai versében (*Bú* – 1839) helyesen használta a gerlicét, de a *János vitéz*ben már – igaz, megszólításban, s láthatólag a szótagszámnak engedve – szinoním fogalomként használta a galambot és a gerlicét. („Gyere kis galambom! Gyere ki gerlicém!” – 41. sor.) Így azt a konkrét eltérést, hogy Czuczor gerlicét, Petőfi galambot használ, önmagában nem tekinthetjük perdöntő bizonyítéknak a közös forrás kizárásához – mindössze egy adalék a többi mellett.

⁹ ENDRÓDI Sándor: Petőfi napjai, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár fakszimile kiadása, Bp. 1972. 55.

¹⁰ Gyöngyök a német költészetből. Olvasókönyvül az ifjúság számára gyűjté TARCZY Lajos oktató. I. füzet Pápa 1839, II. füzet uo. 1841. Lásd: idézett új kritikai kiadás 314.

kiadásban, mely számos versében állapít meg Heine-hatást.¹¹ A *Járnak, kelnek sokan zöld erdőben*... műköltői ihlettségére egyébként maga Horváth János is ráérezett egy helyen, amikor így írt róla: „... inkább szép lírai költemény, mint dal, s inkább komoly műköltőre, mint népiesre vall...”¹² Természetesen Czuczor is ismerhette a *Dalok könyvét*, de a *Bús legény* ihletője aligha lehetett Heine költészete. Ő már érett költő volt akkor, amikor Petőfi még saját hangját kereső pályakezdő, s verse, Petőfivel ellentétben, igazi „népdal”, mely minden ízében a folklórhoz, s saját korábbi költészetéhez kapcsolódik.¹³

Miután nem találtunk olyan adatokat, melyek közös forrásra utalnának, a *Bús legény* és a *János vitéz* első szakaszainak hasonlóságát kell tüzetesen megvizsgálnunk, s megállapítanunk: a párhuzamok közvetlen hatásra utalnak-e, vagy az előbbiekhöz hasonlóan csak a locus amoenusból következő általános egyezésekre? Tény, hogy a tartalmi megfelelések jóval nagyobb számúak – lásd a kiemelt sorokat – és a versforma, a rímelés is azonos. S ami ennél sokkal fontosabb: a látszólag különböző részek között is megtaláljuk a mélyebb kapcsolatot. Így a két mű tartalmilag eltérő indításakor a költők azonos formai eszközzel, ellentéttel éltek: „tüzesen süt le...” ↔ „Fölösleges dolog sütnie...”, illetve „... hűvösen lengedez” ↔ „Mint ér, ha alatta...”. A következő sorokban mindkét költő az ellentétet magyarázza, azonos módon (5. illetve 3. sor), majd a következményeket írják le. Petőfi csupán a Czuczor által használt sorrendet változtatta meg (9–7; 12–5 sor), az ellentéteket már megtartotta – az ismétlés művészi eszközét, Czuczornál ügyesebben kihasználva, mindkettőt *De*-vel kezdve. Petőfinél a második ellentét ugyanakkor raffínáltabb is; ellentét voltára csak egy sor késéssel derül fény. Azok a sorok, amelyek között nem fedeztünk fel azonosságot, Petőfinél a későbbi cselekmény indításához szükséges információkat tartalmaztak, míg Czuczornál többnyire felesleges, a vers túllírtságából következő töltelékanyagok. Ilyen már versének 4. sora is, mely a 3. hatását akarja fokozni, de csak kissé érzélgőssé puhítja annak keménységét, a 9. sortól kezdve pedig a költemény egyértelműen túllírt: új információt nem tartalmaz, s rövid befejezés helyett az eddigieket variálja tovább. Ez a minőségi különbség mutatja legtisztábban, hogy Petőfi mennyire öntörvényűen teremtetett újja Czuczor költeményét. Az átvétel, az újjáteremtés tényében egyébként nincs semmi meglepő: láttuk – éppen Szeberényi Lajos idézett soraiban –, hogy már a kortársak is felfigyeltek néhány párhuzamra. Az átvételek persze inkább ösztönösek lehettek, semmint tudatosak – de az ezen való töprengés már nem az irodalomtörténet feladata.

Döntő kérdés viszont, hogy olvashatta-e Petőfi a *Bús legényt*? A válasz minden valószínűség szerint: igen. Petőfi épp a vers megjelenésének idején, augusztus–szeptember fordulóján érkezett vissza Gödöllőről Pestre, ahová a Robin Hood fordításához alkalmas nyugodt körülményeket keresve húzódott vissza.¹⁴ A fővárosban pedig, a fordítás nagy munkájától megszabadulva, minden bizonnyal kezébe került a *Honderű* száma. Annál is inkább valószínű ez, mivel ekkor még nem vetette meg e lapot, sőt, 1843. március 14-én Bajza Józsefhez írt levelének tanúsága szerint – melyben kéri, hogy az *Athenaeumba* küldött versei közül juttasson a *Honderű*-nek is – figyelemmel kísérte munkáját, olvasta számait. S valóban, a következő év folyamán hasábjain meg is jelent két verse.¹⁵

Végül inkább csak érdekességképpen jegyezzük meg, hogy a *Bús legény* eredeti formájában többé nem jelent meg. Czuczor verseinek 1854-es, 1858-as, és első teljes, jegyzetekkel ellátott 1899-es kiadásában¹⁶ az eredeti sorokat félbevágva, egymás alá írva, s az egész költeményt nyolcsoros versszakokra törölve találjuk; az eredeti felező tizenkettesek így felező hatósokká alakultak. Nehéz volna eldönteni, hogy mi készíthette Czuczort az eredeti forma megváltoztatására. Talán felismerte a

¹¹ Az idézett sorok az új kritikai kiadás 344. oldaláról, a *Tolvaj huszár* című vers jegyzetéből valók. Heine-hatást állapít meg, illetve feltételez ezenkívül: *Vándordalok* (302.), *Távolból* (419.), *Merengés* (453–454.), *Matildhoz* (472–473.) című versek jegyzeteiben. Többek között a Heine-hatást illeszti be FEKETE Sándor (Petőfi Sándor életrajza I. Bp. 1973. 171.) Petőfi költészetének egészébe: „... nemcsak azzal nagy megújítója a magyar verselésnek, hogy a népdal hatása alatt teremtett formákat, hanem azzal is, hogy Heine, Béranger, Lenau és a kortársi világlíra vívmányait nyelvünkre alkalmazta.”

¹² Horváth János: i. m. 80.

¹³ Lásd pl. a *Szerelmem bújosója* című versét.

¹⁴ Lásd: HATVANY Lajos: Így élt Petőfi, Bp. 1967. I. 485. valamint FEKETE Sándor: i. m. 279.

¹⁵ „Van szerencsém néhány dalt küldeni, azon alázatos kérelemmel, hogy szigorú vizsgálat után ha lesz, mely világot látni érdemes, azt az *Athenaeumba* fölvenni, s, ha jut, közülük a *Honderű*-nek is adni méltóztatnék.” (Petőfi összes művei VII. Bp. 1964. 19.) Ugyanebben a levélben említi, hogy Petrichevichnek, a *Honderű* szerkesztőjének ítéletében nem bíz; de mivel a szerkesztő munkáját csak lapja alapos ismeretében ítéltette meg, ez feltételezésünket nem cáfolja. – A megjelent versek: *Honfidal* és *Az alföld*.

¹⁶ Czuczor Gergely népies költeményei, 1854, szerk. FRIEBEISZ István; Czuczor Gergely költeményei 1858, szerk. Toldy Ferenc; Czuczor Gergely összes költői művei, 1899, szerk. Zoltvány Irén.

János vitéz kezdő strofáinak hasonlóságát, s Petőfi iránti tiszteletből – akinek neve akkorra már szimbólummá vált – lemondott az „elsőség jogáról”? Esetleg jobbnak, sikerültebbnek találta a verset megváltoztatott formájában? Vagy Zoltvány Irén sejtése helyes, aki az 1899-es kiadásban megjelent költemény jegyzetében a *Honderú* szerkesztőjének önkényes tördelésére céloz? Nem tudjuk. Az viszont kétségtelen, hogy a *Bús legény* új formájában jóval kevésbé emlékeztet Petőfi soraira; hasonlóságuk ezért kerülhetett el a figyelmet.

Szajbély Mihály

A századvégi impresszionizmus stílusformái

1. Az újabb irodalomtörténeti kutatások általában elismerik, hogy a Nyugat stílusforradalma nem előzménytelen. Bármilyen sok újat hozott is, lehetetlen észre nem venni, hogy újítása korábbi próbálkozások közvetett vagy közvetlen folytatása és főleg lezárása, betetőzése. Ezt a diakronikus összefüggést igazolja egyetlenegy stílusfejlődési vonal, az impresszionizmus története is.

2. A Nyugat impresszionistáinak közvetlen elődei elsősorban a kilenvenes évek prózáirói. Ez a századvégi impresszionizmus szerves része a hetvenes-nyolcvanas években elkezdődött korszerűsítési tendenciáknak. Az utolsó évtizedben hullámszerűen terjedő korábbi és újabb művészeti áramlatok közül egybefonódott a szimbolizmussal és mindazzal, amit szecesszióknak szokás nevezni. Közvetlen hatással lehetett erre az impresszionizmusra az ezekben az években divatos egyéniségkultusz, művészambíció, a látvány abszolutizálása és mindenekelőtt a festészeti impresszionizmus.¹

Az irányzat legkedveltebb műfaja az akkor amúgy is reprezentatív novella, főleg a tárcanovella. Nem egy író impresszionista prózájának „feldajkálója a napilapok »színes rajza«, »csevegése« [.] a hangulati színpalotnáknál többet nem engedélyező tárcarajz, az elvetélt novellatémák költői, hangulati fölvezetése”.² És az is lényeges fejlődési mozzanat, hogy „a tárcanovella átalakul, átadja helyét a *hangulatképnek*, amely a századvégi kezdetek (Justh, Gozdsu, Színi, a fiatal Krúdy) után majd a Nyugatban fut be nagyobb pályát”.³

3. Impresszionista sajátosságok nyomozásában eddig a következő írók stílusát vizsgáltam meg: Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Iványi Ödön, Justh Zsigmond, Malonyai Dezső.⁴ Kiegészítésként három költőt is idevontam: Czöbel Minkát, Endrődi Sándort és Rudnyánszky Gyulát. Mindegyiküknek elsősorban a kilenvenes években megjelent műveit vettem alapul.⁵ Az így elkezdett munka természetesen nem tekinthető befejezettnek, hanem több irányban is folytatandó: más írókat és más időszakokat is be kell majd vonnom a kutatásba. Mindenekelőtt a hetvenes-nyolcvanas évekre, valamint a századfordulóra és az utána következő egészen rövid szakaszra gondolok.

A vizsgálatra kiválasztott írókról általában elismerik több-kevesebb impresszionista sajátosság meglétét. Ambrus Zoltán *Midas királyában* „impresszionisztikus csapongás” van, a *Szeptemberben* pedig „a tárgyias feszültséget a lírai énregény álmatag, elomló impresszionizmusa váltja fel”.⁶ Bródynál

¹ BARÁNSZKY JÓB László: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. Bp. 1957. 98., DOMBI Erzsébet: Az őszikék stílustörténeti helyéről. Nyírk 1967. 97–104., SZABÓ Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. 189., KOMLÓS Aladár: Költészet és bírálat. Bp. 1973. 150., 152.

² BARÁNSZKY JÓB László: Tömörkény táji impresszionizmusa. It 1969, 703.

³ DIÓSZEGI András: MíT. IV, 784.

⁴ L. tölem külön cikkben: Malonyai Dezső impresszionizmusa. ItK 1973, 583–587.

⁵ A feldolgozott és idézett kötetek a következők: Ambrus Zoltán: *Midas király* (folytatásokban: 1891–92, könyv alakban: 1906; a felhasználót kötet: Bukarest, 1974); Pókháló kisasszony. Bp., 1898; Giroflé és Girofla: Legjobb könyvek 29. sz. h. n. 1903. – Bródy Sándor: *Faust orvos*. Bp., 1890; *Az ezüst kecske*. 1898 (a felhasználót kötet: Bukarest, 1964); *A sas Pesten*. Válogatott írások. Bp., 1954 (csak az 1890-es években írt novelláit néztem át). – Iványi Ödön: *Apró regények*. Nagvárad, 1893. – Justh Zsigmond: *Káprázatok*. Bp., 1887; *Művészerelem*. Bp., 1888; *Páris elemei*. Bp., 1889; *Fuimus*. 1895. Bukarest, 1957. – Malonyai Dezső: *A gyáva*. 1893. Bp., 1905; *Vergődés*. 1895; *Az utolsó I–III*. 1895. – Czöbel Minka: *Fehér dalok*. 1894. – Endrődi Sándor: *Összegyűjtött költeményei* 1867–1897. I–II. Bp., 1898. – Rudnyánszky Gyula: *Fényben, árnyban* – *költemények* 1876–1886. Bp., 1886; *R. Gy. Új költeményei* 1894–1904. Debrecen, 1904.

⁶ DIÓSZEGI András: MíT IV, 860–61.

a stiláris sokszínűség egyik jegye az impresszionizmus.⁷ Ez Szerb Antal szerint akarata ellenére jött létre.⁸ Péterfy Jenő viszont a *Faust orvos*-ról azt jegyzi meg, hogy benne Bródy „sportot űz a szín- és szagérzékletek föltüntetésével, szóval »impresszionizmusával«”.⁹ Hasonló véleményt olvashatunk Endrődiről: „a romantika, sőt a kísértet-romantika és az impresszionizmus különös vegyülékét alkotó egész színskálája ott ragyog” néhány költeményében.¹⁰ Endrődy impresszionista technikájának lényegét Kosztolányi abban látja, hogy „az egyetlen kifejezést rendszerint több finom színnel írja körül pointilista módon”.¹¹ Czöbel Minkáról megtudjuk, hogy „a nyírségi tájak hangulatait impresszionista módon stilizálta”.¹² Justh Zsigmond a *Naplójában* „imponáló biztonsággal vázolt fel pillanatképeket [...] színhatásokat”.¹³ Másik műve, a *Fuimus* „párbeszédek, hangulatokból, érzésekből áll”.¹⁴ Éppen ezért „stílusa óvatosan kezdődő átmenet az impresszionizmus nyelvéhez”.¹⁵ Malonyai Dezső „hangja, stílusa szorosan a francia impresszionizmus iskolájához kapcsolódik”.¹⁶

Persze az eddigi szakirodalomból az is kiderül, hogy a vizsgált írók többsége, mint általában a századvégiek, más stílust is képvisel. Az impresszionizmus rendszerint csak egy a sokféle egyéni, elszigetelt, torzóban maradt újító próbálkozásokból.

De ezt a több szakembertől is jelzett vagy néhánytól csak feltételezett impresszionizmust sem a maga viszonylagos önállóságában, sem pedig más irányzatokkal való összefüggésében tüzetesebben még nem vizsgálták meg. Mint oly sok más minden ebben az eléggé elhanyagolt, mostohaként kezelt századvégi irodalomban, ez a stílustörténeti tendencia is feldolgozatlan. Céлом itt pusztán annyi, hogy nyelvi eszközökhöz kötődő impresszionista sajátosságokat fedjek fel és írjak le.¹⁷ Elsősorban tehát az impresszionista sajátosságok nyelvi megjelenési formái érdekelték. A leíráshoz az a történetiséget is érintő szándék társul, hogy a Nyugat impresszionizmusának előzményeit, egy valamilyen preimpresszionizmust mutassak ki. Mindez egyben a tárgyalás módját is megszabja, mert az impresszionista jegyeket mind a szinkronia, mind pedig a diakronia szintjén nem írók, hanem nyelvi jelenségek és stilisztikai eljárások szerint összegezem.

Főbb stílusesszékői

4. Az impresszionista közlésimód alapja egy valamilyen emlékező magatartás. Kimondva vagy ki nem mondva egy emlékképként idéződik fel valamilyen pillanatnyi hangulat és a hozzá társuló érzelmi benyomás, vagy egy érzelmi állapotra jellemző részleteknek, esetleg filmszerűen pergő cselekvésmozzanatoknak a sorozata. Az esetek egy részében ott találunk valamilyen emlékezőt jelentő szót (pl. emlékszem, eszembe jut, láttam, emlékeztet, tud, elővarázsol stb.). Néhány példa:

Amikor jó konyakkal iszom feketét, gyermekkori érzések friss emléke, húsvéti harangszó erjesztő hangja csendül meg lelkemben. (Bródy: *Faust orvos* 115)

Eszembe jut, hogy egyszer egy ilyen tavaszi napon Párisból Mendonba mentem egy kis hajón [...]. Gyönyörű színek! ... Halványzöld ég, almapiros felhőkkel, itt-ott meg egy ólomfehér árnyalatú bárányfelhő. (Justh: *Művészszerelem* 95)

Vízkereszt táján leheztünk, s emlékszem, hogy rémítő hideg volt. Dél előtt egy auripigment színű, fáradt, szomorú nap fagyoskodott az égen. (Ambrus: *Pókháló kisasszony* 49)

Nem ritka az emlékezés konkrét vagy átvitt értelmű körülírással kifejezése sem. És persze az emlékezés elképzelés vagy elképzeltetés is lehet.

[Lázálában] Legtöbbit foglalkozott a kisleánykorával. Ment az iskolába, ott volt, nevéen szólította a „kedves nővér”-t, táskáját pergette maga körül. (Bródy: *Faust orvos* 164)

⁷ IMRE László: ItK 1972. 540.

⁸ Magyar Irodalomtörténet. Bp., 1972. 429.

⁹ Összegyűjtött Munkái. Bp., 1903. III, 437.

¹⁰ KOMLÓS: MlT IV, 649.

¹¹ Nyugat 1920. 1147.

¹² PINTÉR Jenő Magyar Irodalomtörténete. Bp., 1934. VII, 564.

¹³ DIÓSZEGI: MlT IV, 851.

¹⁴ MEZEI József: A magyar regény. Bp. 1973. 452.

¹⁵ PINTÉR: i. m. 726.

¹⁶ DIÓSZEGI: MlT IV, 825.

¹⁷ BARÁNSZKY László: Az impresszionizmus irodalmunkban. It 1938. 105–117., 153–161; LOVAS Rózsa: A magyar impresszionista költészet stílusformái. Bp. 1944; A magyar széppróza stílusának fejlődése a Nyugat stílusforradalma után. Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961. 198–204; SZABÓ Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bp. 1970. 257–263.

Beszélek távol ország | Tavaszáról neked | [...] Langy szellők hordanának | Felénk dús illatot
(Endrődi: *Italia*. ÖK. I, 118–119)

Az emlékezés feltételezi két idősíki meglétét: a felidézést jelző múlt időt és a felidézett múltbeli kép megjelenítésének jelen idejét. Valahogy így:

Megálltam a Szajna fölött és elteltem azzal az erős, ködös, szürke hangulattal, amely ott gomolygott a Notre-Dame elmosódó kőrvonalai alatt [...] Siet mindenki, emberek, lovak, megfeszített ereteken mindkét közlési egység jelen idejű vagy pedig mindkettő múlt idejű. Máskor viszont az élmény és a hangulat előtérbe kerülésével a logikailag egyfélének tekinthető idősíki szeszélyesen megoszlik, hisz jelen és múlt idejű alakok váltogatják egymást:

Ez a tiszta időviszonylat azonban egyáltalán nem általános. Inkább az a gyakori, hogy az idősíki élménysíkká alakul át. Hiányzik tehát az időhöz kötődő logikai viszonyok kifejtése. Egyszerűbb esetekben mindkét közlési egység jelen idejű vagy pedig mindkettő múlt idejű. Máskor viszont az élmény és a hangulat előtérbe kerülésével a logikailag egyfélének tekinthető idősíki szeszélyesen megoszlik, hisz jelen és múlt idejű alakok váltogatják egymást:

Még világos volt, még élt a tájék, még dolgoztak benne az emberek. A Dunán tutajok úsztak lefelé [...] Mindenütt a parton sárga homokban bandukolok lefelé [...] Haragoszöld a mező, a fák teteje vörös aranyból való, a közepe kék, az alja már feketélik. (Bródy: *A sas Pesten* 97)

5. Az emlékezéssel felidézett hangulat, élmény vagy érzéki benyomás pillanatnyi jellegű. Ez a pillanatnyiság néha külön szóval ki is van fejezve:

Fél kettőkor éjél. A kis indiai boudoir, mint háttér halvány elhaló lila szín világítás, kellemes illat. (Justh: *Páris elemei* 48)

Rendszerint azonban a pillanatnyiság minden külön rá való utalás nélküli pusztán tényként áll előttünk:

Bús téli est. Ott fenn a szürke égen | Haragos hófelhők robognak át. (Endrődi: *Bús téli est.* ÖK. I, 20)

A pillanatnyiság kifejezése szorosan összefügg egy összképzetegység megjelenítésével. Legfőbb kifejezőeszköze a felsorolás és részletezés:

Sürgés-forgás, társaság körülötte. A vidék kis állomások rendes közönsége: a kikísérők, a búcsúzóknak nagyobb számmal, mint az utasok. [...] Hátraléigányok pesti operetteket húztak. Az egész váróteremben szétáradt egy-két újonnan fagyúzott vasárnapi bekecs nehéz szaga, míglen egy kiborotvált állú úr kivette zsebkezdőjét. Most már az illatszerével volt tele a levegő. (Bródy: *Faust orvos* 151)

Az összképzet-egységet megjelenítő pillanatnyiság egyszeri, esetleges. Az impresszionista művész számára ugyanis az a fontos, hogy egy adott pillanatban milyennek látja a valóság egy részét. Ezért a szemléleti összképzetet a maga tagolatlanágában érzékelteti:

A zongora nyitva, rajta kedvenc szerzői. Könyves asztalán nyitott könyv, valami színdarab az „utolsó szerelem”-ről. Házi ruhájának egy ezüst színű gombja az ágy előtti szőnyegen, két kis szattyán papucs mellett. A szenteltvíz-tartó tartalma sem fogyott még ki, mögötte a barka még friss, a szentelt ágak mellé fűzött viola azonban sárga, száraz, poros volt már. (Bródy: *Faust orvos* 107)

Ebből a részletező leírásból kiderül, hogy a szoba belsejében látható tárgyak bemutatása nem kimerítő és nem is rendezett. És az is jól kivehető, hogy a szerző nem általánosít, azaz nemcsak azt szerepelteti, ami általában mindig ott van, ami állandó, szokásos, hanem ellenkezőleg: azt is, és különös előszeretettel éppen azt, ami egyszeri, esetleges, ami egy óra vagy egy pillanat múlva már nincs ott többé. A szőnyegre hullott gomb vagy a friss barka egyszerűen teszi a szoba belsejét látható összképzet.

6. Az impresszionista közlés igazi célja a pillanatnyi hangulat és a vele együtt jelentkező érzéki benyomások kifejezése a szemlélő szubjektivitásának hozzáadásával. A közlésre váró igazi élmény tehát a hangulat. Ennek fontosságát Malonyai egyik regényhőse így érzékelteti: „az én életem története igazán csak hangulatokból áll tulajdonképpen” (Az utolsó II, 21). A vizsgált szépirodalmi anyagban egészen általános a hangulat nyílt, kifejtett jelzése:

Eszébe jutottak azok a régi, őszi hangulatok (néha szünetre hazajött – lopva – egy-két napra). (Justh: *Fuimus* 40)

Fontos persze a hangulat tartalmának, jellegének a közlése is. Jelzésük módjában igen nagy a változatosság. A kifejezés legegyszerűbb esetei a jelzős kapcsolatok. A konkrét vagy elvont tartalmú jelzők jól sejtetik a jelzett szóként álló hangulatnak vagy valamelyik szinonímájának a tartalmát:

S mint útja elveszett a homályos, vizes, ködös estébe: úgy veszték el céljai valami nyomasztó, homályos, szintelen hangulatban. (Bródy: *Faust orvos* 130)

Tömörebb a közlés módja, ha a hangulat szó vagy valamelyik szinonímája hiányzik. Tartalmát a rá vonatkozó jelzők és határozók így is érzékeltetni tudják.

Van persze másfajta eljárás is. A hangulat tartalmának jelzése után távoli korrespondenciaként olyan érzetek vagy elvont fogalmak következnek, amelyek a megnevezett hangulatot érzékeltetik vagy legalábbis sejtetik:

Kétségbeesése s az a rettenetesen aggasztó érzése, mely folyton hasogatta fejét, szívét, minden tagját, megnagyobbodott [...] Szürkén terpeszkedett előtte a kietlen tájkék. A ház előtt kopasz akácok, amelyeknek hosszú és még kopaszabb folytatása a városba vezetett. A városba, mely a sár és az este feketeségében oly némán, mozdulatlan nyúlt el, mint valami tetem [...] És a határ! Minden felől oly lapos, üres, fekete, végtelen. (Bródy: *Faust orvos* 155)

7. Az impresszionizmusnak lényeges vonása, hogy a hangulatok kifejezésének fő eszközei az érzetek. A hangulatok pillanatnyi érzéki benyomásokkal (pl. színekkel, hangokkal, illatokkal, ízekkel) társulnak, és a kettő egysége, kölcsönös viszonya válik stilisztikus kifejezőeszközzé. Egy valamilyen hangulatnak és érzetnek az összekapcsolása néha nyílt és kifejtett. Sőt arra is van példa, hogy a kettő összefüggését a szerző meg is magyarázza:

Furcsa, hogy némelykor egy-egy tájkép... s hozzá egy pár hang mennyire kifejezi lelkiállapotunkat. (Jústh: *Művészszerелеm* 117)

A hangulat és az érzéki benyomás egységét néha úgy jelzik, hogy a két fogalmat egymás mellé állítják:

Kellemetlen, zöldes színekkel kelt fel a hajnal. (Bródy: *Faust orvos* 116)

Jólesett neki a magány, a szürke decemberi ég, mely alól sötétkékek foltok tünedeztek elő. (uo. 127)

Ennél gyakoribb és általánosabb is az az eljárás, hogy egy összképet megjelenítésében több-kevesebb érzetet is szerepeltetnek. Egyszerre tehát több érzet fejezi ki ugyanazt a hangulatot. Általában kettő-három:

Fél ötkor. Első látogatása délután. Illatos légkör. Sok, de csupán csak halványított színek [...] Félhangú társalgás. (Jústh: *Páris elemei* 44)

A pompás, illatos, meleg hálószoza tejfehér világosságban úszott. A bútorok halvány selyme lágyan fénylett e szelíd, enyhe sugárzásban. (Iványi: *Apró regények* 89)

Egészen ritkán több érzet is előfordul. Arra is van példánk, hogy a szerző egy összképzet részletezésében mind az ötöt szerepelteti:

Városom ezüst vízen épült, s palotái fehér ködben úsznak [...] Gyönyörűségeket fogsz látni, amikről nincsen képzeleted; zene vár rád, mely szebb, mint a keruboké; illatokat fogsz érezni, melyekről sejtelméd sem lehet; selymen meg bársonyon kell járnod, s bort fogsz inni, aminő so se volt a földön. (Ambrus: *Pókháló kisasszony* 5)

Kapcsolat persze nemcsak a hangulat és az érzetek között van, hanem hangulati azonosság vagy hasonlóság alapján maguk az érzetek között is. Az érzetek egyidejű kapcsolatának igazi kifejezői a szinesztéziák.¹⁶ Érdekes és feltűnő is viszont az (ami történetileg meggondolkoztató és emiatt megmagyarázandó körülmény), hogy a szinesztézia a századvégi irodalomban viszonylag ritka képfajta, legalábbis tipikus megjelenési formájában nem fordul elő olyan gyakran, mint a Nyugat íróinál, nincs belőle annyi, mint amennyire számítani lehetett. Néhány példa: *édes fény* (Ambrus: Midas király 372), *a hangja lágy és sima volt* (uo. 391), *selymes, lágy tekintet* (Bródy: *Faust orvos* 160), *fehér illat* (Czóbel: *Fehér dalok* 19), *vastagabb sötétség* (Malonyai: Az utolsó I, 34). Az álszinesztéziák száma sem nagy: *tompa elkeseredés* (Bródy: *Faust orvos* 116), *piros reménység* (Malonyai: A gyáva 11).

A grammatikailag szorosabb kötöttségű, tömörített szinesztéziánál gyakoribb az érzetek lazább összekapcsolása, akár úgy, hogy azért szinesztézia jellege megmarad, akár úgy, hogy a két érzet kapcsolatát nem lehet annak tekinteni. A Nyugat íróinál az egészen tömör formában is elképzelhető „krémszínű hang” kevésbé szoros kapcsolatban fejeződik ki: a hang *színe meleg krém szín*.

8. Persze az érzetfajták gyakorisága és fontossága nem egyforma. A legjellegzetesebb a látás, és ebben is túlsúlyban van a festői szemlélet és a színek kedvelése. Hogy a látás mennyire elsődleges, azt vallomások is érzékeltetik. Az egyik regény szereplője, egy impresszionista festő esztétikai elvként fogalmazza meg, hogy „fesse azt, amit lát, amit érez” (Jústh: *Művészszerелеm* 67). Malonyai hőse épp az erős festői látásmódtól félti iráskészségét: „Hátha azért nem tudok írni, mert túlságosan sok a festői elem a szenzációmban?” (Az utolsó III, 1). Valóban az impresszionista író a legtöbb jelenségben, elsősorban a tájban és az emberekben a formákat, a fényt és a színeket veszi észre, ezt emeli ki:

Háta mögött a látóhatár sötét ezüstjén a budai hegyek barna tömegei. Széltől a Gellért aranyos-barna idomlaltan képe [...] Vízszintes irányban a Duna világos színe-alapú teste, teli idomlaltan ezüst pikkelyekkel. (Bródy: *Faust orvos* 49–50)

¹⁶ LOVAS Rózsa: A képzetkomplikációk kérdéséhez. NyK 1936. 252–259; P. DOMBI Erzsébet: Öt érzék ezer muzsikája. Bukarest, 1974.

Mindebben a festészeti impresszionizmus közvetlen hatását tehetjük fel. Ezt bizonyítja az is, hogy gyakoriak a festészeti analógiák, és jól kimutatható a festészeti fogalmakban való gondolkodás, festészeti műszavak használata:

Barna, zöld . . . ez a két szín az uralkodó, ez nem kolorit. S az éles körrajzú hegyek s a merev, körvonalazott fenyőfák . . . ez nem rajz. (Justh: *Fuimus* 281)

[Újból magát látta] sötét háttérben ott, ragyogó, rezgő fényes alapon az aszfalt vizes tükrében. (Bródy: *Faust orvos* 130)

A megjelenítésnek azonban nemcsak a módja festészeti, hanem a tárgya vagy kerete is az. Így például a leírás festmény. Malonyai regényének arisztokrata hőse a látás tényeit festményként mutatja be:

Innen az ablakból véve, milyen hangulatos pasztellt lehetne ebből csinálni! . . . Meg kellene rajzolni az ablakfülkét az előtérben s a tengerből annyit, amennyi idelátszik. A világítás a háttérből kékeslilán esnek be a vastag falak közé [. . .] Az esti apály hangulatát kell kifejezni! (Az utolsó I, 105–106).

A festészet hatásáról árulkodik az is, hogy az írók szívesen írnak le festményt. A tolmácsolts képek rendszerint impresszionisták, és persze bemutatásuk módja is az, hisz elsősorban a képen megjelenített érzeteket, főleg a színeket emelik ki:

A falon egy kisebb képen is Elien. Az ágyban fekszik fehér párnák közt, a sárga paplan föl van húzva az állig, a paplanra cseresnyék vannak szórva, s egy szem ott piroslik az ajkai közt. (Malonyai: *Vergődés* 47)

9. A kifejezett pillanatnyi hangulatok és érzetek részei egy-egy nagyobb összképzetnek. Ennek érzékeltetésére a legjobb eszköz a felsorolás és a részletezés. Mind a felsorolás, mind a részletezés jól ismert mondattani eljárás. Mindkettőjükre a könnyed és laza mondatszerkezet jellemző, és nyilván az is, hogy sajátos mondatformájuk a mellérendelés:

Az esti derengés leszállt, a kertekből százféle illat áradozott. Mindegyik villában más hangulat, tán másféle boldogság. Itt egy család ozsonált, fiatal szülők, egészséges, nevető gyermekek; amott egy öreg asszony, letéve kötését, érdeklődve, éber figyelemmel nézte a járó-kelőket. Ebből a villából a mester-iskola fiatal művészeinek víg nevetése, kacaja hallatszott ki. Az út végén pedig egy kintorna kísérete mellett két kis olasz gyermek énekelte rekedt hangon a „Santa Lucia”-t. S mindent rózsaszínre festett az alkonyat. (Justh: *Művészszerelem* 14)

Vannak persze ennél tömörebb részletezések és felsorolások. Ezekben egymás után következnek az impresszionista szempontból lényeges fogalmakat kifejező egyszerű vagy összetett névszók és a nem hosszú, nem bonyolult nominális szerkezetek:

Pohárcsengés, virágillat, nevetés, egy-egy sikoly, illatos füst, mámor tölti be az úrt. (Justh: *Páris elemei* 93)

A felsorolás vagy a részletezés iges is lehet. Ez esetben az író filmszerűen vetíti elének az emlékként felidézett pillanatnyi mozgalmas, izgalmas vagy ideges tevékenységet, így próbálja érzékeltetni a pillanatnyi hangulati benyomások sokféleségét.

Felsorolásnak és részletezésnek tekinthetjük a többtagú jelzős kapcsolatokat is. A három vagy négy elemű mellérendelő jelző, amelyik a Nyugat impresszionistáinál annyira gyakori és jellegzetes, itt még szórványos. De ez a néhány példa is jól szemlélteti az egymáshoz lazán kapcsolt jelzők sajátos impresszionista funkcióját, az érzéki benyomások kifejezését:

Május lágy és vad, édes és erős hullámai már át- meg átáljártak mindent odakünt és bent. (Bródy: *Az ezüst kecske* 237)

Szép, szőke haja van, de Melaniének még szebb és még dúsabb. Szemei barna, tiszta, nyílt szemek, de a Pepiéhez, azokhoz a szelíd, de lopva felvillanó, mély, gyöngyszürke szemekhez nem is lehet hasonlítani. (Iványi: *Apró regények* 106)

A felsorolás és részletezés bármilyen formája végső fokon azt a sajátos impresszionista célt szolgálja, hogy egy pillanatnyi összképzetet jelenítsenek meg úgy, hogy abból a hangulati és érzéki elemeket lehessen kiemelni:

Tudod, volt már nekem szeretőm mindenféle fajta. Fehér, fekete, rézbőrű, olajbarna. Őszibarack illatú és hajókenőcs szagú. Selymes hajú, hattyúnyakú és olyan, amelyiknek a méh utána ment, mintha virágnak hinné. (Ambrus: *Pókháló kisasszony* 30)

És az is jellegzetesen impresszionista eljárás, hogy a felsorolásokból kikerekedő nagyobb képzetegységet néha festményként jelenítik meg. Ez itt például valóságos csendélet:

[a kirakat fehér márványlapján] ízlésesen megszelt sonkák, csábító kaviáros hordócskák, hanyagul föltépett szardíniás dobozok [. . .] selyempapíros köpenyekből kacagnak elő a narancsok, friss fonatú vesszőkosarakból hamvashejú őszi barackok, duzzadó szőlőfürtök, szemérmesen pironkodó almák [. . .] (Malonyai: *A gyáva* 10)

10. A felsorolást és részletezést alakító lazán kapcsolt mondat szerkezetek között egy sajátos megoldás, nominális stílusnak nevezett szerkesztésmód is előfordul.¹⁹ Az összképzetet képviselő jelzett szóhoz olyan értelmezők kötődnek, amelyek tartalmilag az összképzetet részletezik. A kifejtő részletezéseknek két lényeges grammatikai sajátossága van. Az egyik az, hogy hiányzik belőlük az ige, tehát csak névszók szerepelnek. A másik feltűnő grammatikai sajátosságuk az, hogy hiányoznak a mondattani kapcsolatokat jelölő ragok, névutók stb. Az igék és a kapcsoló elemek hiánya következtében a leírás plasztikusabb, hisz nincs semmilyen másodlagos közlő értékű nyelvi elem, amely elterelné a figyelmet a kiemelt lényeges vonásokról.

A nominális stílus önmagában véve nem impresszionista eljárás, hiszen sok más írónál előfordul. De az impresszionista író többféle expresszív lehetőségét aknázhathatja ki, elsősorban azt, hogy a figyelmet arra irányítsa, ami impresszionista szempontból a legfontosabb: a hangulati és érzéki benyomásokra. A legtöbb nominális stílusú szerkezet ezt a sajátos többletfunkciót példázza:

Szemben velem a Champs Elysées. Ezer szín, ezer illat, ezer hang vegyülete. (Justh: *Páris elemei* 12)

Miért preimpresszionizmus?

11. Néhány jellegzetesnek vélt stílári sajátosság kiemelésével ennyit mondhatunk el a századvégi irodalom impresszionizmusáról. Hátravan még annak a kérdésnek a latolgatása, hogy ez az impresszionizmus történetileg hol helyezhető el, más szóval: miért és mennyiben preimpresszionizmus?

A vizsgált időszak kezdetét két évtized választja el a Nyugat megjelenésétől, vagyis a kifejlett, igazi impresszionizmus kialakulásától. Tehát pusztán kronológiai megfontolásból jogosult lehetne a „preimpresszionista” minősítés. De ha a Nyugat érett impresszionista irodalmához viszonyítjuk, kiderül, hogy a századvégi impresszionizmus egyáltalán nem mondható erőteljesnek, kifejletlennek, ellenkezőleg: nagyon is határozott karakterű stílusirányzat. És épp emiatt ez cáfolata is lehet a „pre” minősítésnek.

Ha azonban megpróbáljuk körültekintőbben és főleg egy érlelődési folyamatba is beleágyazva vizsgálni a századvégi irodalom impresszionista sajátosságait, szemünkbe ötlük jó néhány olyan kísérőjelenség, amely egy áramlat alakulására, fejlődésének kezdeti szakaszára utal. Van bennük ugyanis valami az újnak feltűnő módon való mutogatásából és a kezddel járó naív erőlködésből. Néhány eljárás nem az érettség, nem a kialakultság bizonyítéka, hanem ellenkezőleg: a kezdetnek, a kifejlődés serdülőkori nagyozolásainak a megtevesztő jele. Mindezekkel természetesen részletesebben is foglalkoznunk kell.

A kezdetlegességet elsősorban az impresszionista sajátosságok alakításában figyelhetjük meg. Elégé általános eljárás az, hogy a sajátosságok lényegét megmagyarázzák, kifejtik. Emiatt nincs még meg a Nyugat impresszionistáinak takarékos szövegezési módja: a figyelmet elterelő részletek kerülése és a hangulati, érzéki lényegre való összpontosítás. Ehelyett gyakoriak a fejtegetések, az utalgatások.

12. Az impresszionista közlés lényeges témája a hangulat. Ezt azonban a Nyugat íróinak eljárásai szerint tulajdonképpen csak jelezni, érzékeltetni kell. Nem így a századvég írói. Ők gyakran leírják magát a *hangulat* szót, és kifejtik tartalmát:

Vágyakat érzett [...] Azt hitte, hangulatot érez. (Justh: *Művészszerelmem* 32)

Egyáltalán nem tudott megfigyelni semmit. Annyira bele volt zavarodva a saját komplikált, összekuszált hangulatába, hogy a külső dolgokat nem vehette észre. (Iványi: *Apró regények* 104)

A hangulat és érzet, valamint az érzetek közötti megfelelések kifejtettek. Ilyen esetekben a „megfelel” vagy a „kifejez” szó használata lényegében fölösleges. A lényeges impresszionista sajátosság, a „korrespondencia” enélkül is nyilvánvaló lenne:

A tavasz meg a lány szerelme hasonlítanak egymáshoz. [...] A leány szerelmében a szende, szemérmes, halovány érzések megfelelnek a tavasz félszíneinek, lágy árnyalatainak. (Justh: *Művészszerelmem* 95)

A megfelelések kifejtésének egyik formája a hasonlat. Kosztolányiéknál ebben a funkcióban nem élnek vele, hisz jelzésükre sokkal jobb eszköz a metafora és főleg a szinesztézia. Justh viszont, úgy látszik, még szükségét érezte a hasonlat kifejtettségének:

Ez [ti. a rokokó] a halványkéknek és halványrózsaszínnek korszaka volt. Finomult és hideg, mint ez a két szín. (*Páris elemei* 55)

¹⁹ HERCZEG Gyula: A nominális stílus a magyarban. Nyr 1956. 40–57, 204–217; BRAUCH Magda: A nominális szerkesztésmód mint stilisztikai eljárás. Nyírk 1970. 343–347.

Táncestélyeit »bal blanc«-oknak nevezi, amely bálók valóban olyan unalmasak, mint a fehér szín! (uo.: 58)

Ezek után az sem lephet meg, hogy Malonyai megmagyarázza két érzet kapcsolatát:

És úgy képzeltem, hogy sárga színe van ennek a harangszónak. (Az utolsó II. 100)

Ez az egész mondat a Nyugat impresszionistáinál egyszerűen csak egy jelzős kapcsolat lenne: sárga harangszó. Fölöslegessé válna a „képzelem” és egy egész mondatot kitevő nem jelzős, hanem predikatív kapcsolat. Hogy a másfajta impresszionista sajátosságok nagy számához mérve, mint láthattuk, viszonylag még kevés a színesztézia, annak okát is ebben a stílisis magatartásban kell keresnünk.

És föltehetőleg ugyanezzel az okkal magyarázható az is, hogy viszonylag kevés a Nyugat íróitól annyira kedvelt többelemű mellérendelő jelzőlánc, hisz végső fokon a jelző is egy kifejtett részletezést sűrít egy egységbe a fölős elemek elhagyásával.

Ugyanílyan ok miatt a vártnál kevesebb a nominális stílusú szerkezet. Ugy látszik, hogy noha már elterjedt forma volt, a századvégi impresszionisták még nem fedezték fel a benne rejlő impresszionista közlésmód nagy lehetőségeit. Ha Justh elhagyja a jelentésük szerint másodlagos értékű igéket, a figyelmet jobban tudta volna összpontosítani az impresszionista lényegre, az érzéki benyomásokra:

Középmagasságú leány volt [...] Sötét, vörösbarna haja finom, selymes fürtökben övezte fejét. Homloka elefántcsontfehér volt, csakúgy, mint arca és kezei. Sötétbarna szemöldökei, pillái beárnyalták kékeszöld szeméit. Finom, keskeny orra egy pillanatra megrezdült, sápadt ajkai is megrezegtek. (Fülmus 156)

Nominális stílusban valahogy így hangzana: Sötét, vörösbarna haj. Selymes fürtök. Sötétbarna szemöldök. Kékeszöld szemek. stb.

Hasonló a helyzet a felsorolásokkal, részletezésekkel. A leírást, a megjelenítést fölős részletezések szakítják meg. Hiába sorol fel a szerző sok érzetet, nem tudja exponálni őket:

Újra az volt, újra olyan, mint Petrovicsék estjén. Csak fájdalom nem ült arcán és a világos ruha nem volt kicsiny termetén. A hosszú gallérú gyászruhából üdén emelkedett ki világosbarna hajú fejecskéje, tej-opál színű, rózsaszín reflexű arca. Gyöngéd kis nyakából csak annyi fehérlett ki, mint egy sor gyöngy. Fülének csak rózsaszín gombocskája látszott ki [...] erős állacskája alá besimult a színes ablak piros üvegének világossága. (Bródy: *Faust orvos* 59–60)

A Nyugat impresszionistája kerülte volna a fölős szokat, főleg az igéket. Valóban, nagyobb sűrítéssel jobban lehet polarizálni: egy bizonyos jelenségre, itt az érzetekre, mindenekelőtt a színekre összpontosítani a figyelmet. A tömörítés hiánya miatt csökkentett hatásúak azok a szövegrészek is, amelyekben a hangulati megfelelések a fölős részletezések miatt távol kerültek egymástól. A rideg hangulat érzékeltetői (a szürkesség, a havas eső, a hangtalan folyosó) nincsenek szorosan egymáshoz kapcsolva:

Mindegyre sűrűbb szürkesség az égen. Havas eső hull, verebek reszketve bújnak össze az eresz alatt. A gyerekeket nem bocsátják ki többé a folyosóra játszani... Olyan rideg nélkülük a ház. (Bródy: *Faust orvos* 127)

A Nyugat irodalmán nevelkedett olvasó természetesnek találná és hatásosabbnak érezné ilyen esetekben a merészebb egymás mellé rendeléseket: szürke ridegség, zajtalan vagy hangtalan ridegség, a havas eső nedves ridegsége stb.

13. Persze a fölős fejtegetések, a nem takarékos közlésmód nem egyedüli bizonyítéka egy kezdeti szakasznak. Vannak más természetű sajátosságok is, amelyek ugyanarról tanúskodnak. Olyasmire gondolunk, ami az impresszionizmus kezdeti szakaszában, a tanulás éveiben egy valamilyen irányzati sajátosság félreértéséből fakad. Ilyen például egy feltűnő impresszionista sajátosságnak, a pillanatnyiságnak a téves felfogása. A Nyugat íróinál már általánossá lett eljárás az, hogy a pillanatnyiság összképzetét egyszerűenként jelenítik meg, azaz a pillanatnyiságot érzékeltető felsorolásban olyasmit is szerepeltetnek, amiről könnyen kiderül, hogy esetleges, nem szokásos, nem általános. A századvégi irodalomban azonban, ha szórványosan is, mégis akad néhány olyan részlet, amely arról tanúskodik, hogy a szerző nem számol a pillanatnyiságnak ezzel az egészen lényeges sajátosságával. Az író szándéka szerint a pillanatnyiság hangulatát akarja felidézni, de az impresszionizmusra nem jellemző módon általánosít, semmivel sem sejteti, hogy egy szoba látványa, amelyre visszaemlékezik egyszerűen:

A behomályosított szoba ébenfaúntázott zongorájával, az angol acélmeztetekkel a pompeji vörös falon, a nagy külföldi hírlapok a fekete olvasó asztalon, a pálma, páfrány-csoport a szögletekben, a gyászruhás komolyképzű inas a rendelő szoba ajtajában, az orvosok váróterméinek egyéb különlegeségeivel szinte meggyógyította bajaikat egy pillanatra. (Bródy: *Faust orvos* 7)

Nincs egy elejtett valami a szoba szőnyegén, ami egyszerűen láttatná a képet. Van azonban olyasmi, ami egyenesen általánosít. Az „orvosok váróterméinek egyéb különlegességei” általánossá, szokásossá teszi az összképzetet. Valószínűleg azért, mert még nem tudatosult eléggé az, hogy a pillanatnyinak lényege az esetlegesség, az egyszerűség.

És végül, de nem utolsósorban a szerzők írásművészetének néhány sajátossága is a kezdetet jelzi. Az irodalomtörténeti szakirodalomban meglehetősen általános vélemény, hogy a tőlünk vizsgált századvégi írók feltűnő módon követték az eltanult új irányzatok sajátosságait.

A kortárs kritikus, Péterfy Jenő talán némileg túlozva, de mindenféleképpen a lényegre tapintva jegyzi meg Justh *Káprázatok* című könyvéről, hogy „etwas Grün”, hogy a szerző „salon analysta”, mert nem is annyira saját élményeit írja meg, hanem elméleteket követ.²⁰ Hasonlóan vélekedik Justhról Mezei József is: „Sajnáljuk, hogy regényeiben miért olyan sok a spekuláció, elmélet”.²¹

Ebből a szempontból Bródy értékelése sem különb. Péterfy több helyen utánzást lát nála, és valamilyen keresettséget tesz szövé. Ugy véli, kár, hogy „a tehetség [...] Utánzásba vesz”. És épp az impresszionista jegyek azok, amelyek nem élményből fakadnak. A *Faust orvos* alakjai ugyanis „folyton színek, szagok s egyéb érzékek illúziói alatt velük. Így például a következő szövegrészletben az impresszionizmusra valló emlékezés nem közvetlenül idéz fel egy hangulatot, egy érzékelést, hanem áttételesen, és úgy érezzük, erőszakoltan:

Malonyairól is feltehetjük, hogy a nála gyakori nem indokolt magyarázatások, az impresszionista sajátosságok állandó fejtegetései a kezdettel járó kísérletezések stílusbeli megnyilatkozásai, amelyek eltanult, de még ki nem érlelt technikát sejtetnek.

És egészen feltűnőek az impresszionista sajátosságok és alakításuk módja Pekár Gyulánál. Egyik kortársának sem annyira keresett a stílusa, mint az övé. Mint egy igazi kezdő, az impresszionista stílusmintákat eltúlozza, szertelenül, mesterkéltén él velük. Így például a következő szövegrészletben az impresszionizmusra valló emlékezés nem közvetlenül idéz fel egy hangulatot, egy érzékelést, hanem áttételesen, és úgy érezzük, erőszakoltan:

Emlékek ... Valaki nesztelenül besuhan s leül mellém az ablakpárkányra [...] Jó barátom, az ifjúság: az én eltűnt ifjúságom. [...] Csodás hangszere van e barátomnak: egy édes hangú mandolin. Húrjai mintha szép fiatal lányok szemsugaraiból volnának szöve, szelíd mosollyal szólnak hozzám. E hangszere játssza el barátom kedves dalaimat. Emlékek ezek. (*Homályban* 64)

Az emlékezés túlonúl bonyolult és a hangszer bevonásával nagyon áttételes. A szerző tudatosan törekedett arra, hogy impresszionista módon járjon el, azaz, hogy jelezze és részletezze is az emlékezést, de túllőtt a célon. Az emlékezés impresszionista lényege elsikkadt, a kifejezés módja deformálódott.

14. Mindaz, amit eddig tárgyaltunk, a kezdettel járó útkeresést és rá jellemző túlzásokat bizonyítja. A Nyugat impresszionizmusához viszonyítva a legtöbb sajátosság, bármennyire határozott jellegű, bármennyire gyakori is az előfordulása, még nagyon spekulatív, kiszámított, még nagyon mutogatja magát, és főleg még nem kiérlelt, nem takarékos. És így mindez valóban a kezdetnek, a Nyugat érett impresszionizmusához mérve valamilyen kezdetlegességnek a bizonyítéka. Ezért tekinthetjük és nevezhetjük a századvégi impresszionizmust egy bevezető, előkészítő szakaszra utalóan preimpresszionizmusnak.

Természetesen számolnunk kell azzal is, hogy a kimutatott különbségek, legalábbis egy részük, nemcsak az érlelődés két eltérő fázisából fakadhatnak, hanem abból is, hogy a századvégi impresszionizmus elsősorban a prózához, a Nyugaté viszont elsődlegesen verses szövegekhez kötődik, és így ezeket a különbségeket a két műnem jól ismert eltéréseivel is magyarázhatjuk. Ez is oka lehet tehát annak, hogy a szövegezés kifejtettebb, kevésbé takarékos a századvégi prózában, és tömörebb, jobban poentírozó a Nyugat költészetében. De még így is feltételezhetünk fejlődésbeli eltéréseket, olyanokat, amelyek a preimpresszionizmus mellett érvelnek.

Szabó Zoltán
(Bukarest)

²⁰ BpSz 1887. 153–157.

²¹ A magyar regény. Bp., 1973. 448.

²² I. m. 430–431., 437.

Borsa Gedeon

A „REGGELI ÉNEKLÉSEK” ÉS KÁLMÁNCSEHI SÁNTA MÁRTON

A XVI. századi magyar énekeskönyvek sorában mostanáig talán a legmakacsabbul problematikusnak az a közlés bizonyult, amelyet Ujfalvi Imre nevezetes bibliográfiai áttekintésében 1602-ben adott: „Kálmáncsehi Márton mester (ítélem, hogy azt hívják vulgo Sánta Mártonnak) a keresztyéni gyülekezetekben való reggeli énekléseket, melyeket primának hívnak, magyarra fordította a psalmusokkal egyetemben. Vannak ebben himnuszok, antifónák, psalmusok, responsoriumok, versiculi, praecationes seu collectae & benedicamus in octavo.”¹ Azóta sem látta senki ezt a munkát, és Kálmáncsehi irodalmi tevékenységének egyetlen sora sem vált eddig ismeretessé.²

Ujfalvi közlését, mint hely és év nélküli XVI. századi nyomtatványt, átvette Szabó Károly,³ míg a szerző személye körüli bizonytalanság alapján Römer Flóris katolikus jellegű énekgyűjteményre gondolt, és szerzőjének Kálmáncsehi Márton váradí kanonokot tartotta.⁴ Papp Gusztáv azonban meggyőzően mutatta ki, hogy Ujfalvi feltételező közlése helyes volt: a szerző a már a harmincas évektől protestáns álláspontot képviselő Kálmáncsehi Sánta Márton, egykori gyulafehérvári kanonok volt.⁵ Ettől kezdve általában elfogadták ennek a korai protestáns kiadványnak egykori létezését.⁶

Nagy volt tehát mind az örömm, mind a meglepetésem, amikor a stuttgarti Württembergische Landesbibliothek egyik kötetében Huszár Gál nevezetes és ugyancsak 1602 óta hiába keresett 1560. évi énekeskönyve⁷ függelékeként, ahhoz hozzányomtatva előkerült ez a másik, Kálmáncsehi-féle munka is.⁸ A nyolcadrét alakú nyomtatvány 40 levél terjedelmű és végén az 1561. évszámot viseli. Ezek alapján bizonyos, hogy a kiadvány már Huszár debreceni tevékenysége során készült el.

A külön címlap nélküli kezdődő mű élén a következő szöveg áll címként: „A keresztyéni gyülekezetben való reggeli éneklések, melyeket primának hívnak, a Kálmáncsehi Márton mestertől magyarra fordított psalmusokkal egyetemben.” Ezt azután nyomban követi is e címben megjelölt, protestáns, reggeli, istentiszteleti liturgia, ami hét részében igazodik a hét napjaihoz, bár ez a szövegben nem olvasható. Mindegyik rész szerkezete lényegében azonos: „hymnus” (H), „antiphona” (A), két „psalmus” (P) (az utolsó két részben csak egy-egy), „responsorium” (R), „versiculus” (V) (e két utóbbi az utolsó három részben elmaradt), két prózában írt „imádság” (I), végül pedig „benedicamus” (B) (ez az utolsó két részből hiányzik). Az egésznek a végén, mintegy toldásként még két himnusz (H) és egy ének (É) áll.

A kötet részletes tartalma a következő:⁹

[Vasárnap:] [1.] a₁ a–a₁ b: Immáron a nap fejevén (H) ♪ – [2.] a₁ b–a₂ a: Téged egynek állatban (A) ♪ – [3.] a₂ a–a₃ a: Uram a te haragodban ne fedj meg engemet (P) – [4.] a₃ a–a₃ b: Míglen felejtesz el engemet Uram (P) – [5.] a₄ a: Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia (R) ♪ – [6.] a₄ b: Támadj fel Úr

¹ RMK. I. 402. előszó. Szövegkiadás: ItK 1957. 374. SCHULEK Tibortól.

² A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. (1964). 315.

³ RMK. I. 364.

⁴ MKsz 1879. 89–91.

⁵ Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935. 5–6., 19–20.

⁶ RMNy 70.

⁷ RMNy 160.

⁸ A nyomtatvány bibliográfiai és nyomdatörténeti, ill. a dallamok zenetörténeti ismertetése külön kerül publikálásra: MKsz 1976. 42–60, ill. Magyar Zene 1976. 119–133.

⁹ A további könnyebb hivatkozás végett az egyes részek a kötetben belül elfoglalt helyüknek megfelelő sorszámozást kaptak.

Jézus Krisztus (V) – [7.] a₆b–a₆a: Mindenható és irgalmas Úristen, ki a te mihozzánk való szerelmeknek (I) – [8.] a₆a–a₆b: Örök mindenható Úristen, kitől vannak (I) – [9.] a₆b: Örüljünk mi áldottak (B).

[Hétfő:] [10.] a₆b–a₆a: Immár mostan ó Szentlélek (H) ♪ – [11.] a₆a–a₆b: Dicséret legyen teneked Szentháromság (A) ♪ – [12.] a₆b–a₆b: Állj bosszút érettem Uram (P) – [13.] a₆b–a₆a: Úristen, a te nevedért segíts meg engem (P) – [14.] a₆a–a₆b: Gyógyíts meg minket Úristen (R) ♪ – [15.] a₆b: Mi segítségünk vagy te Úristen (V) – [16.] a₆b–b₁a: Örök, mindenható és irgalmas Úristen (I) – [17.] b₁a–b₂a: Örök, mindenható Úristen, ki nekünk azt hagyád (I) – [18.] b₂a–b₂b: Igazságszerető Atya (B) ♪.

[Kedd:] [19.] b₂b–b₃a: Igaz bírót, nagy Úristen (H) ♪ – [20.] b₃b: Dicséret és örök dicsőség legyen (A) ♪ – [21.] b₄a–b₄b: Könyörüljön mirajtunk az Úristen (P) – [22.] b₄b–b₄b: Áldjad én lelkem az Úristent (P) – [23.] b₄b–b₄a: Áldjuk mindnyájan az Úristent (R) ♪ – [24.] b₄a: Könyörülj Úristen mirajtunk (V) – [25.] b₄a–b₄b: Kegyelmes, mindenható Úristen, ki nagy édes szóval (I) – [26.] b₄b–b₄a: Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent atyja, ki ebben mutatod (I) – [27.] b₄a–b₄b: Felmagasztaljuk a felséges, mindenható Úristent (B) ♪.

[Szerda:] [28.] c₁a–c₁b: Állatoknak megtartója (H) ♪ – [29.] c₁b: Nagy, dicséretes dicsőséget énekeljünk (A) ♪ – [30.] c₂a–c₃a: Énekeljete az Úrnak új éneket (P) – [31.] c₃a–c₃b: Dicsérjétek Istennek szolgálai urakat (P) – [32.] c₃b–c₄b: Ó boldog Szentháromság (R) ♪ – [33.] c₄b: Minden titkos bűneinkből (V) – [34.] c₄b–c₄a: Kegyes és kegyelmes, mindenható Úristen (I) – [35.] c₄a–c₄a: Úristen, mi mennyei, szerelmes szent atyánk, könyörgünk (I) – [36.] c₄a–c₄b: Áldjuk és felmagasztaljuk (B) ♪.

[Csütörtök:] [37.] c₆b–c₇a: Látod Isten szíveinket (H) – [38.] c₇b: Könyörülj rajtunk nagy Úristen (A) ♪ – [39.] c₇b–c₈b: Dicsérjéd én lelkem az Úristent (P) – [40.] c₈b–d₁b: Dicsérjétek az Urat, mert őneki énekelnünk igen jó (P) – [41.] d₁b–d₂b: Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te szent felségednek (I) – [42.] d₂b–d₃a: Örök, mindenható Úristen, mi urunk Jézus Krisztusnak dicsőséges szent Atyja, ki hozzánk való akarotad – [43.] d₃a–d₃b: Jézus Krisztus, kit az Atya váltságunkra elereszte (B).

[Péntek:] [44.] d₃b–d₄b: Ó felséges, áldott király (H) – [45.] d₄b–d₄a: Áldj meg minket Atya Úristen (A) ♪ – [46.] d₄a–d₄a: Örüljete igazak az Úristenben (P) – [47.] d₄a–d₇b: Mindenható és irgalmas Úristen, ki az eget és a földet (I) – [48.] d₇b–d₈b: Úristen, mi mennyei, szerelmes, szent Atyánk, a te irgalmasságod (I).

[Szombat:] [49.] d₈b–e₁b: Ó mennyei mi szent Atyánk (H) – [50.] e₁b: Ha te meg nem tartasz Uram (A) ♪ – [51.] e₂a–e₃b: Áldom az Úristent minden időben (P) – [52.] e₃b–e₄b: Hálákat adunk tenéked mindenható Úristen (I) – [53.] e₄b–e₅b: Kegyelmes, mindenható Úristen, hálákat adunk te felségednek (I).

[Függelék:] [54.] e₅b–e₆b: Jövel Szentlélek Úristen, ki Atyával vagy egy Isten (H) – [55.] e₆b–e₇b: Úrnak végvacsorája (H) – [56.] e₈a–e₈b: Szegedi Kis István: Ó mint keseregnek most a keresztyének (E).

Valamennyi antifónához és responsoriumhoz, valamint a himnuszok és benedicamusok egy részéhez, összesen 18 esetben és 78 sornyi terjedelemben, nyomtatott kotta is járul.

A hét napjaira szóló szertartási szövegek beosztása, valamint a hozzájuk fűzött egyetlen utasítás hangsúlyozottan oldja a középkori egyházra jellemző formális feszességet. A hét napjait a kiadvány külön nem jelöli meg, azok szövegét csak egy körzetekből kialakított sorral választja el egymástól. Míg az első négy napnál még mind a kilenc részlet megtalálható,¹⁰ az ötödik napnál az elhagyott responsorium és versiculus helyén – a különben végig magyar nyelvű kiadványban – a következő, nyilván csak a lelkész számára szóló, latin nyelvű utasítás olvasható: „Responsorium petatur ex superioribus quod libuerit cum suo versiculo.” Ez a kötetlenség azután a két utolsó napra szánt szövegrészeknél nem csak a responsorium és versiculus ismételt elhagyásában, hanem egy-egy zoltár és benedicamus mellőzésében is megnyilvánul. Hogy a kiadvány utolsó három levele ne

¹⁰ Egy himnusz, egy antifóna, két zoltár, egy responsorium, egy versiculus, két imádság és egy benedicamus.

maradjon üresen, a legvégére még két himnusz és egy ének került, de ezeknek nincs semmi funkcionális kapcsolatuk az előzőekkel.

Nyomatott, magyar nyelvű, protestáns graduál, vagyis a templomi szolgálatok kottával ellátott istentiszteleti vezérkönyve,¹¹ mindössze kettő ismeretes: az evangélikus Huszár Gál komjáti kiadványának első kötete 1574-ből¹² és a Gyulafehérvárott jóval később, 1636-ban készült református „Öreg graduál”.¹³ E kettő közül – már csak a korban közelebbi elhelyezkedése miatt is – nyilván Huszár könyvében sejtették felismerni a szakemberek az ismeretlen Kálmáncsehi-féle munka nyomait. Így tett Dézsi Lajos,¹⁴ Csomasz Tóth Kálmán,¹⁵ Varjas Béla¹⁶ és Czeglédy Sándor.¹⁷ Schulek Tibor azután a kérdéssel behatóbban foglalkozva mind a középkori egyház gyakorlata, mind Huszár említett kiadványa felől igyekezett Kálmáncsehi munkáját – példány ismerete nélkül – megközelíteni.¹⁸ Ennek során ezeket írta: „Több jel mutat, hogy Huszár Gál »szent-egyházi szolgálatban való reggeli rendtartása«, vagyis a Graduáljának első 69 levele, sőt talán az első 78 levele, Kálmáncsehi Prima könyvének – esetleg bővített – utányomása.”¹⁹

Az ugyancsak Huszár által megjelentetett és most előkerült szöveg alapján az összevetés elvégezhető volt. Ennek eredményeként megállapítható, hogy a „Reggeli éneklések” 56 szövegrésze közül nem kevesebb, mint 39 valóban szerepel Huszár 1574. évi kiadásában, ráadásul többségükben a Schulek által helyesen kikövetkeztetett módon az első 78 levélen. A viszontlátható, ill. nem található darabok megoszlása és sorrendje azonban meglehetősen összetett, így külön értékelést igényel.

Az első, ami szembeötlő az, hogy a 12 zsoltár közül egyetlen egynek a szövege sem tűnik fel a komjáti kiadásban. Erre azonban világos magyarázatot lehet olvasni magától Huszártól az 1574. évben készült kiadványa első kötetének végén:²⁰ „E könyvben való psalmusokról és egyéb dicséretokről. Miért hogy a psalmusok a diácul való régi translatioban sok helyen igen különböznek a zsidó Bibliában való értelemtől, ez okáért e mi fordításunkban nem a régi translatiot, hanem a zsidó textust követtük. Azért akinek nem mindjárt on tetszik, ne siessen addig ítélni (coecus de colore), hanem olvassa meg először a zsidó textust, s ámbátor kárhoytasson azután bennünket. A himnuszokat pedig, antifónákat és egyéb lelki énekeket abban hagytuk, amiben találjuk. Mindezekkel nem ártani, hanem inkább szolgálni akartunk a Krisztus híveinek. Csináljon jobbat, akitől lehet, hogy ne menjen üres kézzel az ítéletre jövő Krisztusnak eleibe.”

Tehát Huszár a zsoltárfordításokat tudatosan lecserélte, míg a többi „lelki énekeket”, vagyis a himnuszokat, antifónákat stb. úgy hagyta, ahogy találta. Kálmáncsehi neve sehol sem szerepel az 1574. évi kötetben. Már Dézsi Lajos felhívta a figyelmet Huszár fenti soraira a zsoltárokból. Ugyanakkor feltűnőnek tartotta, hogy nem írt Kálmáncsehiről, aki pedig ugyancsak graduált szerkesztett.²¹ Észrevételét magáévá tette Horváth János is.²² Csomasz Tóth Kálmán azt tartotta különösnek, hogy Huszár az 1574. évi kötete előszavában nem említette saját, korábbi, 1560. évi énekeskönyvét.²³ A fenti kérdéseket Czeglédy Sándor meggyőzően és a két mű – Huszár Gál első énekeskönyve és a Kálmáncsehi-féle kötet – ismerete nélkül is meggyőzően megválaszolta.²⁴ Huszár fentebb kifogásolt hallgatását egyrészt annak a kornak a szerzői és szerkesztői tevékenységről vallott és a maitól merőben eltérő felfogásával, másrészt az evangélikusok és reformátusok közötti kapcsolat egyre fokozódó rosszabbodásával magyarázta. Huszárnak 1574-ben a Kisalföldön aligha volt érdeke emlékeztetni lutheránus pártfogóit a másfél évtizeddel korábban Melius-nak ajánlott könyvére, amely azután olyan jelentősen hozzájárult a debreceni típusú református énekeskönyvek kialakulásához.

Czeglédy gondolatmenetét most az egyetlen nyomtatvány keretében előkerült két mű – vagyis Huszár énekeskönyve és a „Reggeli éneklések” – ismeretében tovább is lehet vinni. Ha Huszár nem tartotta sem nem szükségesnek, sem nem hasznosnak saját korábbi énekeskönyvére hivatkozni, csak

¹¹ ItK 1970. 346–352. SCHULEK Tibor.

¹² RMNy 353.

¹³ RMK. I. 658.

¹⁴ RMKT VIII. Bp. 1930. 436–437.

¹⁵ Református Egyház 1955. 342.

¹⁶ 2. jegyzet 340.

¹⁷ Studia et Acta Ecclesiastica II. Bp. 1967. 373.

¹⁸ 11. jegyzet.

¹⁹ 11. jegyzet 348. l.

²⁰ yyy, a lap.

²¹ 14. jegyzet.

²² A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957. 263.

²³ A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958. 74.

²⁴ 17. jegyzet 372. l.

azért, mert ez korábban Meliushoz fűződő jó kapcsolatairól tanuskodott, úgy mennyivel inkább jogos volt hallgatnia evangélikus támogatói és hívei előtt Kálmáncsehi Sánta Mártonról, aki Szegedi Kis István és Melius Péter mellett a kálvini tanok legfőbb előharcosának számított az Alföldön. Rádásul módszereiben és álláspontjában még sokkal radikálisabb is volt társainál. Így nevének emlegetése a lutheranizmus hívei számára aligha tűnhetett kíváncsnak.

De nem csupán ez a számító megfontolás lehetett Huszár hallgatásának indítéka. Ő maga is szembefordulhatott a számára ekkoriban nyilván ugyancsak nem vonzóan szélsőséges Kálmáncsehi íásaival. Ezzel is magyarázható, hogy a zoltárfordításokat – név említése nélkül – kihagyta. A most már kézben levő „Reggeli éneklések” szövege alapján azonban megállapítható, hogy Huszár a zoltárokon kívüli „lelki énekek”-et sorra ebből az ő korábbi saját kiadványából is merítette. De miért éppen a zoltárokat hagyta ki? A nyomtatvány címsoraiból („A keresztyéni gyülekezetekben való reggeli éneklések, melyeket primáknak hívnak, a Kálmáncsehi Márton mestertől magyarra fordítottat psalmusokkal egyetemben”) ennek oka könnyen megállapítható: csak a zoltárok fordítása volt Kálmáncsehi munkája, a többi szövegrészről ezt nem állítja ez a cím!

Ujfalvi fentebb közölt ismertetésének fogalmazása ettől eltérő („... reggeli énekléseket, melyeket primának hívnak, magyarra fordította a psalmusokkal egyetemben...”), amiből úgy tűnik, hogy a kiadvány teljes szövegének fordítása Kálmáncsehitől származik. Czeglédy vetette fel annak lehetőségét, hogy a „Reggeli éneklések” egyes szövegrészeinek fordításában Szegedi Lajosnak is juthatott szerep.²⁵ A debreceni református nagykönyvtárnak 1619-re elkészült Spáczay-graduáljában levő „Antiphonae Ludovicanae” részében levő szövegeknek a most előkerült nyomtatványban található antifónákkal való összevetése után azonban ezt a feltételezést el kell ejteni.

Visszatérve a „Reggeli éneklések” szövegének összetételére az 1574. évi graduáléval, megállapítható tehát, hogy Kálmáncsehi 12 zoltárfordítását Huszár tudatosan kihagyta. Ezzel az 56 szövegrész közül még 44 marad: kilenc himnusz (hét a hét napjaira és kettő a függelékben), hét antifóna, négy responsorium, négy versiculus, öt benedicamus, 14 imádság és egy ének (a függelékben). Ezek közül 39 (nyolc himnusz, hat antifóna, mind a négy responsorium, mind a négy versiculus, négy benedicamus, 12 imádság és az egy ének) szerepel az 1574. évi kötetben, így abból csak mindössze öt szövegrész (egy himnusz [44.], egy antifóna [45.], egy benedicamus [27.] és két imádság [26. és 52.]) hiányzik.

A komjáti kiadásban fellelhető 39 szövegrész nem pontosan a „Reggeli éneklések”-ben elfoglalt helyén található. Az 1574. évi kiadás „A szentegyházi szolgálatban való reggeli rendtartásról” szülő résszel kezdődik. Ennek általános, bevezető szövegei végén²⁶ „Vedd eszedbe” kezdettel figyelmeztetés olvasható a kötet használóihoz, hogy ne értelmezzék fészeken a szertartást, ill. az azok szövegéhez fűzött utasítást. Ez a fentiekben már említett tudatos lazítás azért is szükségesnek látszott, mert Huszár Gál e későbbi nagy graduáljában viszonylag sűrűn és magyarul adott eligazítást a szertartások elvégzésének részleteire. Az ilyen jellegű megjegyzések – az egyetlen és a kihagyást pótló latin figyelmeztetésen kívül – a „reggeli éneklések”-ből teljességgel hiányzanak.

Az 1574. évi kiadás az „Urnapiján, azaz vasárnapon való reggeli dicséret”-kel, azaz a primával, vagyis a „reggeli éneklés”-sel folytatódik.²⁷ A himnusz, az antifóna, a responsorium, a versiculus és a benedicamus, azaz öt rész itt pontosan megegyezik a „Reggeli éneklések” megfelelő szövegével.²⁸ A zoltároknál történt változtatásról a fentiekben már szó volt, így innen már csak a két imádság hiányzik. Ezek közül csak egy található, ráadásul ezt a korábbi kiadás a szerdai napnál közölte.²⁹ A „Hétfőre való reggeli dicséret”-nél a himnusz, az antifóna, a responsorium és a versiculus azonos,³⁰ de az itteni ima és a benedicamus a korábbi kiadásban a csütörtöki napnál szerepel.³¹ A „Keddre való reggeli dicséret”-nél a hétfővel azonos négy rész ismétlődik,³² míg az imádság a „Reggeli éneklések” csütörtöki,³³ a benedicamus pedig annak hétfői részében található.³⁴ A „Szerdára való reggeli dicséret” hat része³⁵ az 1561-ben befejezett kiadásban is szerdánál szerepel. A „Csütörtökre való reggeli dicséret” himnusza és antifónája³⁶ egyezik Huszár régebbi kiadványában található

²⁵ 17. jegyzet 361–362. l.

²⁶ 4b–5a lapokon.

²⁷ 5a lapon.

²⁸ lg. 2, 5, 6, 9.

²⁹ 35.

³⁰ 10, 11, 14, 15.

³¹ 41, 43.

³² 19, 20, 23, 24.

³³ 42.

³⁴ 18.

³⁵ 28, 29, 32, 33, 34, 36.

³⁶ 37, 38.

megfelelő szövegrésszel, de ezeken kívül csak a benedicamus található még ott meg, de a pénteki részben.³⁷ Hasonló a helyzet a „Péntekre való reggeli dicséretnek”-nél, ahol ugyancsak a himnusz és az antifóna egyezik,³⁸ míg az egyik ima a másik kiadásban hétfőnél található.³⁹ A „Szombatra való reggeli dicséretnek”-nél egyedül a benedicamus azonos.⁴⁰

A 39 ismétlődő részből tehát 31 az 1574. évi kiadás 61. levelén befejeződő reggeli istentiszteleti szertartások szövegében megtalálható, de csak 24 pontosan az eredeti helyén. Ez is a liturgikus szöveg rugalmas kezelését bizonyítja Huszár kezében. Nyolc további szövegrész közül négy imádság a 73.–76. levélben olvasható kilenc, különböző alkalmakra szülő imádság közepén helyezkedik el a következő címekkel: „Békességért való imádság. – Az igaz hitben és isteni félelemben való épülésért. – Az úton járókért. – A mennyei harmatért.” Egy imádság⁴¹ még feltűnik a 136. levélen kezdődő „A mi üdvözítő urunk Jézus Krisztusnak ünnepére való reggeli és délelti dicséretnek” között.⁴² Az utolsó három himnusz, ill. ének, amely a „Reggeli éneklések” függelékében áll, a komjáti kiadás további lapjain elszórva található.⁴³

Ezek után a 12 Kálmáncsehi-féle zsoltártól eltekintve már csak öt szövegrész későbbi előfordulásának kimutatása maradt hátra. Ezek keresése más magyar, protestáns graduálban nem bizonyult eredménytelennek. Ezek legrégebbi csoportjába tartozik a Gyulafehérvárott őrzött Batthyány-kódex, amelynek szövege nyomtatásban is megjelent. Így könnyen megállapítható volt, hogy a még nem igazolt utóéletű pénteki himnusz és antifóna⁴⁴ szövege itt is megtalálható.⁴⁵ A keddi benedicamus⁴⁶ – bár kotta nélkül – fellelhető volt az 1636-ban készült és már említett Öreg graduál-ban.⁴⁷ Jogosnak tűnik a feltételezés, hogy a még hátramaradt két imádság⁴⁸ valamelyik későbbi nyomtatványban vagy kéziratban egyszer majd ugyancsak megtalálható lesz.

Visszatérve a „Reggeli éneklések” 12, a fentiek szerint kétségtelenül Kálmáncsehi Sánta Mártontól származó zsoltárfordítására, szükségesnek látszik ezek kezdeteit itt két sornyi szöveggel pontosabban is megadni, hiszen az ő irodalmi tevékenységéből eddig semmi sem volt ismeretes.

- [3.] Psalmus VI. Domine ne in furore tuo arguas me.
Uram a te haragodban ne fedj meg engemet,
és haragodnak nagyságában ne ostorozz engemet.
- [14.] Psalmus XII. [recte XIII.] Usquequo Domine oblivisceris mei in finem.
Miglen felejtess el engemet Uram vajon s mind éltigé,
miglen fedezed el éntőlem a te órcádat.
- [12.] Psalmus XLIII.
Álj bosszút érettem Uram és vedd fel ügyemet a hitetlenek ellene,
a hamis és csalárd emberektől szabadíts meg engemet.
- [13.] Psalmus LV. [recte LIV.]
Uristen, a te nevedért segíts meg engemet,
és a te igazságodért tégy ítéletet én érettem.
- [21.] Psalmus XLVII. [recte LXVII.] Deus misereatur nostri &c.
Könyörüljön mirajtunk az Uristen és áldjon meg minket,
világosítsa meg tekintetét mirajtunk és keserüljön minket.
- [22.] CIII. Psalmus. Benedic anima mea Dominum.
Áldjad én lelke az Uristent,
és én szívemnek rejteki dicsérvék az ő szent nevét.
- [30.] Psalmus XCVI. Cantate Domino canticum novum &c.
Énekeljete az Úrnak új éneket,
egész föld énekeljen mi Urunknak.

³⁷ 48.

³⁸ 49, 50.

³⁹ 17.

⁴⁰ 53.

⁴¹ 7.

⁴² 141a lapon.

⁴³ 54. – 147b, 55. – 287b, 56. – II. 3b.

⁴⁴ 44, 45.

⁴⁵ Nyelvemléktár XIV. Bp. 1890. 187–188., 222.

⁴⁶ 27.

⁴⁷ 13. jegyzet 236. [recte 226.]

⁴⁸ 26, 52.

- [31.] Psalmus CXIII.
Dicsérjétek Istennek szolgáló uratokat,
dicsérjétek az Úrnak nevét.
- [39.] Psalmus CXLVI. Lauda anima mea Dominum.
Dicsérjed én lelkem az Úristent,
dicsérem az Urat amiglen leszek.
- [40.] Psalmus CXLVII. Laudate Dominum quoniam bonus &c.
Dicsérjed az Urat, mert őneki énekelnünk igen jó,
az ő dicséreti igen szép és igen kedves.
- [46.] Psalmus XXXIII. Laudate justi in Domino &c.
Dicsérjétek igazak az Úristenben,
mert ékességetekre vagyon az ő dicséreti.
- [51.] Psalmus XXXIII. Benedicam Dominum in omni tempore &c.
Áldom az Úristent minden időben,
az ő dicsérete soha ki nem szakad az én számból.

Korai lenne azonban annak feltételezése, hogy most 12 eddig teljesen ismeretlen, viszonylag korai zsoltárfordítás került napfényre. Köztudott, hogy a XVI. századi magyar vallásos irodalom jelentős része névtelenül maradt fenn. Áll ez különösen a fordításokra, mint jelen esetben is. Ezért szükséges volt e zsoltárokat a fentiekben említett kéziratos graduálokban is visszakeresni. Elsőként két ilyennek az összevetésére került sor. Az egyik a már idézett és nyomtatásban is publikált Batthyány-kódex,⁴⁹ a másik az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ún. Eperjesi Gradual.⁵⁰ Az eredmény az elsőben tíz, a másodikban négy Kálmáncsehi-féle zsoltárfordítást lehetett találni, természetesen minden esetben a fordító nevének feltüntetése nélkül. Ez egyben igazolta Czeglédy feltételezését, aki a graduálok hatalmas anoním szöveganyagában Kálmáncsehi fordításokat sejtett.⁵¹

Az így azonosított zsoltárfordítások a „Reggeli éneklések”-ben elfoglalt sorrendjük szerint a Batthyány-kódexben, annak nyomtatott szövegkiadásában és az Eperjesi Gradual kéziratos lap-számozása szerint az alábbi helyen találhatók:

	Batthyány-kódex	Szövegkiadás	Eperjesi Gradual
[3.]	213–215. l.	226. l.	257–258. l.
[4.]	219–220. l.	229. l.	
[12.]	245–248. l.	238. l.	224. l.
[13.]	259–260. l.	243–244. l.	243–244. l.
[21.]	266–267. l.	246. l.	
[22.]	288–291. l.	254–256. l.	
[30.]	281–282. l.	251–252. l.	
[31.]	297–298. l.	258. l.	
[46.]	236–239. l.	235–236. l.	514–516. l.
[51.]	236–237. l.	236–237. l.	

Reálisnak tűnik a feltevés, hogy a még hiányzó két Kálmáncsehi-féle zsoltárfordítás⁵² más forrásból, elsősorban kéziratos graduálból, majd kimutatható lesz.

c, b–c, b

Psalmus CXLVI. Lauda anima mea Dominum.

Diczeried en lelköm az Vr Istent:
diczérem az Vrat a miglen leszec.
Ne akariatoc bizni az feiedelmekben:
emberekne c fiaiban kikben nintsen az iduösség.

⁴⁹ 45. jegyzet.

⁵⁰ Kézirattár Fol. Hung. 2153.

⁵¹ 17. jegyzet 362. l.

⁵² 39, 40.

Ki mulic es vilagbol es bé tér az földbe:
 azon napon el veszne minden ő gondolati.
 Bodog a kinec ő segeitsége Iacobnac Istene:
 remensége neki ő vraban Istenében.
 Ki teremté me(n)nyet es ez földet:
 tengert es mind az benne valokat.
 Ki meg áll ő beszedeiben mind öröcké:
 ki az nyomorusagual illetöket meg bosszullya, eledelt ád az ehezöknec.
 Az Vr meg szabadítja az foglyokat:
 az Vr vilagoseitya meg az vakokat.
 Az Vr fel emeli az el esteket:
 az Vr szereti az igazakat.
 Az Vr meg örzi az iöueüenyeket:
 az áruát es özügyet[!] hozzá fogadgya, es az bünösöknec vtait el veszti.
 Vralcodic ő Sion mind öröcké az te Vrad es Istened:
 mind nemzetségről nemzetségre.
 Diczöseg &c.

c, b—d, b

Psalmus CXLVII. Laudate Dominum quoniam bonus &c.

Diczeriétéc az Vrat mert öneki enekeinünc igen io:
 az ő diczereti igen szép es igen kedues.
 Az Vr fel építi Ierusalemet:
 öszue gyöyti Israelnec szellembudost fiait.
 Az meg sebhettöt szüöeket meg oruosollya:
 es az ő töredelmességedet be kötözi.
 Ki meg szamlallja az czillagoknac sokságát:
 es neuken elő hja őket.
 Nagy az mi Vranc es igen nag(y) az ő hatalmassaga:
 bölcségenec semmi szama nintsen.
 Az Vr hozzá fogadgya a szelideket:
 es földig el gyalazza az bünösöket.
 Valtozlag enekellyetec az Vrnac:
 diczeriétéc ötet hegedöuel.
 A ki be fedezi folyhöckel az egeket:
 es essöt készít ez földnec.
 A ki szenát terem az hegyekbe(n):
 es flüet embereknc szolgaltatya.
 A ki meg adgya barmoknac eledeleket:
 es holloknac fiainac kic ő hozzá kialtnac.
 A lonac ereiében semmi kedue nintsen:
 sem az louagnac öltözetiben kedueskedic.
 Io kedue az Vrnac ötet félökön:
 es azokon kic remenlenec irgalmassagaban.
 Diczöseg &c.

Természetesen a szöveg a kéziratos, későbbi másolatokban nem ritkán eltérést mutat a most előkerült, nyomtatott kiadványban találhatóétól. Ez nem csak helyesírási különbséget, helyenként szócserét és némi szómódosítást jelent, mert akadnak lényegesebbek is. Ezek közül álljon itt néhány mutatóban:

- [3.] 7. szakasz 1. sora a Batthyány-kódexben: „Veszekedem fohászzkodásaimban éjjel és nappal . . .” — Az „éjjel és nappal” szavak hiányoznak a nyomtatott kiadásban.
 [22.] 12. szakasz 1. sora a Batthyány-kódexben: „Mely igen eltávozott a naptámadat nap az enyészettől.” — Az 1561. évi kiadásban a sor végén „napesettől” áll.

- [30.] 1. szakasz 2. sora a Batthyány-kódexben „Mind az egész föld” szavakkal kezdődik, míg a nyomtatásban csak „Egész föld”-del. Ezzel szemben a 7. szakasz 2. sorának kezdete a 1561. évi kiadásban bővebb: „Utat adjatok”, ezzel szemben a Batthyány-kódexben csak „Adjatok”.
- [31.] Ebben a zsolnártában tapasztalható a legjelentősebb eltérés a két szöveg között. A 3. szakasz teljes szövege hiányzik a „Reggeli éneklés”-ből: „Nap támadásától fogva napnyugtáiglan dicséretes az ő neve.” Az utolsó, 9. szakasz szövege a Batthyány-kódexben: „Ki a magtalanat teszi gyümölcsössé, és fiaian örvendező anyává”. Ezzel szemben a nyomtatásban a következő szöveg olvasható: „Ki házhoz szerzi a meddőt, fiaian örvendezik anyja lévén.”
- [46.] A 19. szakasz 2. sorának kezdete a Batthyány-kódexben „És a megszorodott szíveket üdvözíti”, míg ugyanez a nyomtatásban: „És az elnyavalyodott szívünket üdvözíti.”

A fentiekből kiviláglik, hogy Kálmáncsehi zsolnártfordításait viszonylag széles körben és sok-sok évtizeden át használták. A szövegben mutatkozó eltérések is arra utalnak, hogy több, nyilván kézíratos formában készült közvetítő-gyűjteményen át jutottak el ezek a most kimutatott másolatukig. Bár mind a két kézíratos graduál később jelent meg, mint a komjáti 1574. évi kiadás,⁵³ ezeket a Kálmáncsehi-féle szövegeket onnan nem meríthették, hiszen azokat Huszár tudatosan kihagyta. Elvben még szóba jöhetne a most ismertetett nyomtatott „Reggeli éneklések” is, bár ez közvetlen forrásként – éppen a csak példálódzva felsorolt jelentős szövegeltérések miatt – aligha reális.

Érdeemes ennek kapcsán újra szemügyre venni, hogy vajon a Huszár által énekeskönyve függeléként Debrecenben 1561-ben kinyomtatott „Reggeli éneklések” azonosak-e az Ujfalvi által leírt Kálmáncsehi-féle kiadással? Ujfalvi közlését időrendben adta. A Kálmáncsehi-féle kiadványról írt sorai az 1554-ben Kolozsvárott nyomtatott Tinódi-féle „Cronica”⁵⁴ és az 1560-ben készült Huszár-féle énekeskönyv⁵⁵ leírása között foglal helyet.⁵⁶ Ujfalvi pontos leírása kétségtelenné teszi, hogy a mű maga azonos a most előkerült szöveggel, az azonban már nem világos, hogy miért tette ezt az évszám közlése nélkül Huszár 1560. évi kiadása elé, amikor a „Reggeli éneklések” éppen annak függelékékként jelentek meg 1561. évszámú záróssal.

Magyarázatként elképzelhető, hogy Ujfalvi nem ismerte fel az 1560 elején megkezdett, de csak 1561-ben befejezett nyomtatvány két része közötti összefüggést, ezért mint két önálló kiadványt kezelte és ismertette. Ennek azonban bizonyos körülmények ellenemondani látszanak. Ha Ujfalvi valóban ennek a Huszár-féle nyomtatványnak alapján írta le a „Reggeli éneklések”-et, úgy miért nem adta meg a kolofonban levő 1561. évszámot? Bibliográfiai gyakorlatára a tíz énekeskönyv leírása⁵⁷ sajnos nem nyújt biztonságos alapot, mégis bizonyos következtetések levonására azért lehetőséget ad. Így Gálszécsi 1536. évi krakkói kiadásánál a megjelenés helyét és évét csakis a ma már nem ismert kolofonból vehette, hiszen a fennmaradt címlapon ezek közül az adatok közül egyik sem szerepel.⁵⁸ Ugyanígy az 1593. évi bártfai kiadás⁵⁹ évszáma, amiről Ujfalvi ír, sem található a címlapon, annak a ma hiányzó kolofonban kellett lennie. Tehát Ujfalvi, aki az ajánlások végén olvasható datálás helyét és idejét következetesen figyelmen kívül hagyta, amint ezt Botta István észrevette,⁶⁰ a hiányzó impresszumatatok kiegészítése végett ezzel szemben a kolofont úgy látszik számításba vette.

Az eddigi összes szakíró arra a következtetésre jutott, hogy a Kálmáncsehi-féle mű még az ő életében látott napvilágot. Czegléd Sándor – éppen Ujfalvi időrendbeli közlése alapján – 1554 és Kálmáncsehinek 1557-ben bekövetkezett halála közé helyezte a nyomtatvány megjelenési idejét.⁶¹ Varjas Béla 1550 körülre datálta,⁶² míg Schulek Tibor még korábbra, 1542–1546 tájára helyezte.⁶³

Valamennyien Kálmáncsehi élettrajzi adataiból indultak ki, hiszen Ujfalvi leírása alapján joggal tartották őt az egész „Reggeli éneklések” fordítójának és összeállítójának. A most napvilágra került nyomtatvány címsorai, amint erről már a fentiekben szó esett, ezt nem erősítették meg. Sőt szinte azt

⁵³ MKsz 1961. 261. CZEGLÉDY Sándor.

⁵⁴ RMNy 109.

⁵⁵ RMNy 160.

⁵⁶ 1. jegyzet.

⁵⁷ 1. jegyzet.

⁵⁸ RMNy 18.

⁵⁹ RMNy 713.

⁶⁰ Szíves személyes közlése.

⁶¹ 17. jegyzet 362. l.

⁶² 2. jegyzet 340. l.

⁶³ 11. jegyzet és ItK 1957. 373–374. l.

bizonyítják, hogy egyedül a zsoltárok fordítása származott Kálmáncsehitől, de a többi része nem. Ez a körülmény azután lényegesen módosíthatja a korábbi feltételezéseket. Hiszen Schulek pl. éppen abból indult ki, hogy ennek a liturgikus összeállításnak Kálmáncsehi viszonylag korai korszakában kellett keletkeznie, amikor egyrészt a „Reggeli éneklések”-hez igénybe vehette a gyulafehérvári káptalani iskola diákjait, másrészt még nem jutott elekkor későbbi életszakasza viszonylagosan liturgiaellenes álláspontjára.⁶⁴

Miután most már nem kell a „Reggeli éneklések” egészét Kálmáncsehi személyéhez és életútjához kapcsolni, a kis munka keletkezését más módon is magyarázni lehet. Czeglédy meggyőző fejtegetése alapján⁶⁵ elképzelhető, hogy az ötvenes évek végén Debrecenben reális igény állt fenn a magyar nyelvű szertartások írásba foglalására és nyomtatott formában történő közzéadására. Ehhez felhasználhatták a „lelki éneklések” (himnuszok, antifónák, responsoriumok, versiculuskok és benedicamusok) már korábban lefordított és használt szövegét. Gondolni lehet itt pl. Székely István himnuszaira,⁶⁶ amelyekre Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmet,⁶⁷ vagy Szegedi Lajos antifónáira, amelyeket Czeglédy Sándor sejt a Spáczay-graduál-ban.⁶⁸ A zsoltárokat pedig a Debrecenben 1551–1554 között plébánosként, majd 1556 elejétől 1557 decemberében bekövetkezett haláláig püspökként tevékenykedett⁶⁹ Kálmáncsehi fordításában emelhetjük be ebbe az összeállításba. Ezeket ő akár élete utolsó éveiben is írhatta, hiszen ekkori liturgiaellenessége semmiféleképpen sem érinthette a zsoltárok megbecsülését és használatát.

Bár nem kell, sőt nem is lehet feltételezni, hogy Ujfalvi a többi, évszámmal ellátott kiadvány leírása közé a datálatlan „Reggeli éneklések”-et a mai igényességen alapuló pontossággal akarta vagy tudta volna elhelyezni, mégsem zárható ki, hogy e kiadvány valóban ekkortájt jelent meg nyomtatásban. Míg Schulek⁷⁰ és Varjas⁷¹ a megjelenítés fentebb említett korai datálásának kényszere miatt természetesen csak Krakkóra gondolhattak a nyomtatás helyéül, későbbi keletkezés esetén mód van arra, hogy ez nemcsak ez a külföldi város, hanem az erdélyi Kolozsvár is lehessen. Az ottani Hoffgreff-féle nyomda 1554 után és 1560 előtt rendelkezett öntött kottajelekkel, amelyekkel a nevezetes Hoffgreff-féle énekeskönyvet is előállították.⁷² Így nem zárható ki, hogy a „Reggeli éneklések” első kiadásának megjelenítésére a 16. század ötvenes éveinek második felében sor került, és a nyomtatás esetleg a kolozsvári Hoffgreff-féle műhelyben történt. A kolozsvári megjelenítés lehetőségét csökkentheti, ill. annak időhatárait esetleg szűkíti az a körülmény, hogy 1556 tavaszától Kálmáncsehi heves vitában állott az akkor Kolozsvárott még evangélikus álláspontot képviselő Heltai Gáspárral és Dávid Ferencel.⁷³

Mikor Huszár Gál az 1560 március elején Óvárrott megkezdett énekeskönyvét kassai megpróbáltatásai után 1561-ben Debrecenben befejezni akarta, nyilván találkozott ott a fentiekben körvonalazott helyi igényekkel, sőt magával az összeállított „Reggeli éneklések”-kel is. Mint frissen érkezett „száműzött”⁷⁴ nyilván igyekezett befogadónak kedvében járni, ill. a helyi igényt e liturgikus könyvecske kinyomtatásával kielégíteni. Ezért készíthette el azt első énekeskönyvéhez függelékként.

Az akárcsak néhány évvel korábbi nyomtatott megjelenítés még önmagában nem teszi lehetővé, ill. értelmetlenné az újabb kiadást. Az akkori átlagos példányszám nem igen haladta meg az egy-kétszázat, így utánnyomásukra hamarosan szükség lehetett. Nem kell messze menni, hogy ehhez példát lehessen találni. A most előkerült Huszár-féle énekeskönyv bizonyosan Debrecenben készült el 1561 első felében. Ennek ellenére 1563-ban ugyanebben a városban újra kinyomtatták az előkerült töredékek alapján teljesen, de nagy valószínűség szerint zömmel azonos szövegű énekeskönyvet.⁷⁵ Hogy Huszár 1561-ben Debrecenben a „Reggeli éneklések” kinyomtatásához vajon kézírásos gyűjteményt, vagy esetleg egy már korábban megjelent, de időközben már elfogyott nyomtatott kiadás egy példányát használta, az a mai ismeretek mellett biztonságosan és egyértelműen nem dönthető el. Mindkettőre van lehetőség, de egyikre sincs döntő bizonyíték.

⁶⁴ 11. jegyzet 351. l.

⁶⁵ 17. jegyzet 360–367. l.

⁶⁶ RMNy 26.

⁶⁷ ItK 1958. 166. l.

⁶⁸ 25. jegyzet.

⁶⁹ RÉVÉSZ Imre: Magyar református egyháztörténet I. Debrecen 1938. 105.

⁷⁰ 63. jegyzet.

⁷¹ 16. jegyzet.

⁷² VARJAS Béla kísérőtanulmánya 19. l. Heltai Gáspár „Cancionale”-jának hasonmás kiadásához. Bp. 1962.

⁷³ 69. jegyzet.

⁷⁴ RMNy 181.

⁷⁵ RMNy 178.

ZENEKLESEC

H Alak adunc teneked min-
Jenható Vrllén, hogy az te
iuhaidat postorid által az te
aklodba be hozrad, es eckora ig-
ket bent iged uel legeltetted, es mi-
den vés. de léról meg otalmazrad.
Könyörgünc teneked es kerünc te
gedet, hog az te Anya bét-gy hazad
nac érőrel támaszt meg érőssited
es foc rólásit meg építsed. Adgy
mi közikbe igaz es bölcz tanítókat,
es a kic köztünc vadnac, azokat
bét-lekd uel igaz gassad, rételgés-
től otalmazrad, á-ent iged nec valla
sában erőssited es batorítsad. Ta-
mass minkünc igaz es ketesben,
bölcz es szerés fedelmeket, es a
kic vadnac azoknac fiuket az te

c 4

keziduelbi-

REGVELI

biriad, es az te bent gyházadnac
meg maradára es otalmára igaz-
gassad. Tarts meg köztünc az
bölcz tanítókat, es a segény meg
nyomorodot kölség nec áld meg
keze munkatokat, reicssed iósza-
gokat, hogy mindenek nec czende-
seleckel meg adhaszác az ó adossá-
gokat. Az mi &c.

MASIMADSSAG

K Egyelmes mindenható Vrllé-
ten, hála kat adunc te felséged
nec, hogy az te bent fiadot eret-
tűnc ez vilagra boczartad es az mi
testünkbe fel öltöztetted. Hogy
minket haragnac fiait, kegyelem-
nec fiaiva tenne, erettűnc kez-
lenné,

REGVELI

sege, nintsen otalmazoia nintsen
seicdelmè.

Hogy megismerhesse Christu-
nac egyhaza, hogy ezac te vagy ne
ki kegyelmes Istene, es minden ár-
uaknac kegyes taplaloia.

Diczerettel Atya mindenható
Isten, es az te bent fiad veled egye-
remben, a bent Lelec Vr Isten örök
kőn öröcké.

FINIS.

Anno Domini
M. D. LXI;

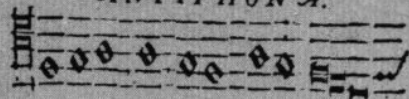

REGVELI

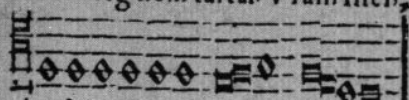
az mi Vrunc, mi egyetlen egyér-
demunc.

Diczerseg neked bent Atyanc,
diczerseg te bent fiadnac, a bent Le-
lec Vr Istenuel, ki vralkodol örök-
ke, Amen.

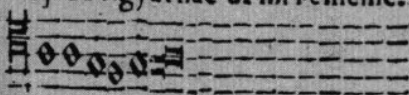
ANTIPHONA.

Ha te meg nem tartasí Vram Isten,

hijaba vigyaznac az mi femeinc.

Psalmus.

PSAL.

Zárósr és antiphona

E N E K L E S E C

Tauozzatoc elentőlem ti minyaian kic czelekedécc az havasfagot: mert imé az Vram meg halgatra siralmimnac befédét.

Meg halgatá az Vram en könyörgésemet: es imadkozasomat c-leibe viué.

El fegyennüllyenec es igen meg haborodgyanac mind az en ellenségim: meg fegyennüllyenec es villsa tértienec igen hamarlagual. Diczöfég &c.

P S A L M V S XII.

Psquequo Domine obliuisceris mei in suem.

MIGLEN felejtefe el engemet Vram, vallyons mind éltigé: miglén földözöd el en tőlem az te orzadat. a 3 Miglen

R É G V E L I

Miglen forgatoc tanaczokat az en elmémben es miglen győrti bituemet ez munka: es miglen haralmazic raytam az en ellenségem?

Tckents ream Vram es legelly meg engemet: vilagosírs meg seimeimet kogy ne alugyam be az halalba.

Se mondhasza az en ellenségem, imé el hatalmazám ő raytra: mert ha meg tanorodom őruendezni kezdnee a kic égemet haborgatnac

Imén az te io voltodhoz tamászkodom: őruendez az en síűc az te idűzítécednec el közeletéfcere: neked eneket módóc mikor meg segeitendéfe engemet. Diczöfég &c.

RE.

ENKLESE

Bossur áll erettem ellenfegimē:
az te igallagodual ronts elöket.

Ackoron nagy örömucládo-
zom en teneked: es hála'kot adoc
az te neuednecio volkarol.

Mert minden nyomorufagbol
meg szabaditottal engemet: es az
en ellenfegimet meg vta'ka az en
semem.

Dicdőség&c.

RESPONSORIUM.

Gyogyíts meg mīket Vrlsē. Mert
vátkezűc ellēed. Kezűnc teged vr

RÉGVÉLI

Isten irgalmaz minekűnc Mert zc.
Dicdőség Aryanac es fiunac es fēt
Lelec Istenec.

Gyogyíts meg &c.

Versiculus

Misegeitfegűnc vagy te Vrls-
ten: ne hadgy el mīnket.
Meg ne vta'ly mīnket az mī véc-
kűnkert: mi idűdűitű Istenűnc.

IMADSSAG. ÓRÓC

ENEKLESEC

VRNAC vég vaczoraiára, és ő
aldozatjára, Keresztyen-né-
pec menyetec, hogy erős le-
gyen hitetec.

Kincc ő bentsleges testec, magas
Keresztfan épédè, rósa finyó benc
véréuel szabadita bűncinkből.

Az vèrèkèdò Angyaltol, es ke-
gyetlen sarahotol, veres tengert
altal mienuen, oltalmaz a kegyel-
messen.

Obizony méltó áldozat, ki által
pokol tőretéc, elvesztett nép baba-
dula, öröc életre indula.

Már mi iuralmunc az Christus;
kincc halála foganatos, ő benc At-
tyanál erdemcs, mindenkoron kel-
lemetec.

Tegedet

REGVELI

Tegedet kerűnc Vr lsten, ez id-
uóšleg nec idejente népedet oltal-
mazad, malasztoddal batorítsad.

Niladnelkül mi el vesűnc, es
semmi ior nem tetűnc, bűnben i-
gen el aradtunc, őrdög miat cza-
larkoztunc.

Boczašd meg mi bűncinket, en-
geštellyed šiueinket, hogy teged
minden időben, diczerhesűnc di-
czőšegben.

Diczőšeg legyen Atyanac, es
eggyetlen egy fiának, ez nek nec aian
dekanac, az dicző benc haromsag-
nac.

*AZ ANNYASZENEGY-
ház nac sirsalmas panas'olkodása a Chri-
stushoz, az ő ellenšezincc
ellenec.*

O MINT

APÁCAI ÜRÜGYÉN EGY 1641 ELŐTTI ISKOLAI GEORGICA-FORDÍTÁSRÓL

„Mikor ez a nagy tudós ember lejött az akadémiákból, az akkori erdélyi szokás szerint Fejérvárott adják kezébe a poetica classist...” – írta Apáczairól későbbi tanítványa, Bethlen Miklós – „Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni: fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordítani magyarra a poetákkal, de nem hogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna, (amicosodások akkor voltak) végbevenni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmatosságával physicát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy, hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdék a theológiára s filozófiára járók is.”¹

Bethlen Miklós még évtizedek múltán is a diadal érzésével emlékezik vissza a másoktól hallott történetre: az ifjú tanár nagy érdeklődést keltő, újszerű Georgica-magyarázataira. Apácai igen nagyra becsülte ezt a Virgilius-művet: oktatása nemcsak arra adott alkalmat számára, hogy annak irodalmi-költői értékeit és szépségeit megéreztesse tanítványaival, de lehetőséget nyújtott modern természet-tudományos nézeteinek kifejtésére is. Erre célzott 1653 novemberében tartott gyulafehérvári székfoglaló előadásában: véleménye szerint a latin klasszikus művek közül két művet mindenképpen tárgyalni kell az iskolában, az egyik Cicero „De officiis”-e, a másik Virgilius Georgicája. Ez utóbbit azért, mert a műben „az író egyrészt kiváló költőnek, másrészt kiváló filozófusnak, ti. fizikusnak és asztronómusnak bizonyul”.²

A Magyar Encyclopaedia X. fejezetében leírt iskola-modell tananyagába e két művet ugyancsak felvette Apácai: a tanár a tanulóknak „adja a Cicero könyvét, De officiis, kezében és azt éppen exponáltassa által, az exponáltattat ismét újólág deákra fordítsa. Ennekutána hasonlóképpen a Virgilius Georgicait.”³

A feldolgozás módszerét is ismertetí Apácai. Cicero és Virgilius említett műveit először írja le magának latinul a diák. „Ha az egészet leírta – kívánja Apácai –, akkor a [jegyzet]könyvben az ellenkező oldalra, amely mindig tisztán hagyandó, a magyar nyelvre lefordított szöveget kell párhuzamosan beírni, de csak a fordítás kijavítása és letisztázása után.”⁴

Minden bizonnyal így oktatta tanítványainak Apácai ezt a két művet Gyulafehérváron 1654 késő őszétől 1655 nyaráig, majd Kolozsváron 1656 végétől haláláig, 1659 decemberéig, s az általa kijavított diákfordítások később nagy becsbe kerülhettek. Talán ilyen fordításokat említ a marosvásárhelyi református kollégium bejegyzőkönyvének 1689-i adata, amely szerint az iskola költségén beszerzett könyvek között ezek is szerepelnek: „Virgilius Georgiconja, fordítás Apáczai Jánostól, kéziratban; Ramus Péter arithmetikája és grammatikája; Cicero kötelességekről írt művének magyarázatja magyarul Apáczaitól, Ramussal egybekötve.”⁵ Talán nem véletlen, hogy az egész könyvjegyzékben éppen ez a két mű szerepel Apácai állítólagos magyar fordításában.

„Jól tudjuk, hogy Apácai különös szeretettel és sikerrel magyarázta tanítványainak Virgilius Georgicáját” – hangsúlyozza Bán Imre monográfiájában,⁶ aki ugyanott szellemes párhuzamokkal meggyőzően bizonyítja, hogy a Magyar Encyclopaedia bizonyos szövegrészeit Virgilius e tan-költevénye alapján készítette szerzője.

Apácai tehát nagy becsben tartotta ezt a vergiliusi művet, amely fontos pedagógiai funkciót töltött be már a XVI. század végétől kezdve mintegy három évszázadon át a hazai katolikus és protestáns kollégiumok tananyagában.⁷ Szerb Antal találoán írja erről a földművelésről és állattenyésztésről szóló

¹ Bethlen Miklós önéletrajza. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. I. 161.

² Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei. Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta, a latin szövegrészeket fordította OROSZ Lajos. Bp. 1956. 138.

³ Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Sajtó alá rendezte BÁN Imre. Bp. 1959. 367.

⁴ Apáczai pedagógiai műveinek id. kiadása, 138.

⁵ KONCZ József: A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése. Magyar Könyvszemle, 1879. 217. – BÁN Imre a korabeli fejjegyzést idézi a Georgica-kézirat 1689. július 19-i megvásárlásáról: „Versio 4 Librorum Georgicorum Virgilij, par Johannem Apacium. Liber manuscriptus.” BÁN Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 289. – Itt említjük meg: a szakirodalomban e vergiliusi mű címe váltakozva hol Georgicon, hol Georgica. Ujabban az utóbbit használják.

⁶ BÁN i. m. 289.

⁷ BALASSA Brúnó: A latintanítás története. Bp. 1930. 282.

tankölteményről: „Tárgya nagyon gyakorlatias, mégsem költőietlen, itt is segíti a költőt igazi, gyermekkori emlékeken táplált természetközelsége, mint a Bucolicában, és ért hozzá, hogyan kell nemzeti, vallásos, fantasztikus és személyes mozzanatokkal átélkesíteni a hideg műfajt.”⁸ Alighanem azonban mégsem költőisége miatt tartották fontosnak e századok hazai tananyagszervezői a Georgicát. A kollégiumi ifjúság jelentős része számára – mind a nemeseeknek, mind a nem-nemeseeknek – fontos, „életre előkészítő tananyag” volt a feudális földbirtokon való gazdálkodás „tudománya”, korabeli kifejezéssel az „oeconomia”. S a Georgica tulajdonképpen ezt tartalmazza, tanulmányozása tehát mintegy előkészíti az „oeconomia” oktatását. A tanköltemény tehát pontosan beleillett e kor kollégiumainak az antik klasszikus szerzők művein alapuló latinos-humanisztikus oktatási terveibe.

A régebbi és az újabb szakirodalom egyaránt e XVII–XVIII. századi kollégiumok *latinságát* hangsúlyozza: latin művek alkotják a tananyagot, latinul folyik a magyarázat, latin a diákok feleleteinek, sőt iskolai magánbeszélgetéseiknek is az előírt nyelve. Az anyanyelv, még inkább az anyanyelv tudatos művelése mintha teljesen kívül rekedt volna e kollégiumok falain.

Nem egészen így áll a dolog. Az anyanyelvre még a kollégiumok középső szintjén is szükség volt: a feldolgozandó latin klasszikus szerzők műveit tanári segítséggel magyarra kellett fordítaniuk a diákoknak (ahogyan Apácai is tette a Georgicával), enélkül az alapvető pedagógiai célt – azt a bizonyos latinos-humanisztikus műveltség elsajátítását – aligha érheték volna el a kor pedagógusai.⁹ A latin szerzők műveinek intenzív iskolai tanulmányozása, s ennek során azok szabatos magyarra fordítása azonban nyilván a *tanulók magyar nyelvére is hatott*. Egyrészt finomította, színesítette, használatát tudatosította, nyelvszemléletüket formálta, másrészt azt „deákossá” torzította. Ugyanakkor a latin prózai és költői művek e kétnyelvű iskolai elemzése fontos *közönség-nevelő funkciót* is betöltött: befolyásolta az irodalmi-nyelvi ízlést, bővítette az irodalmi alkotásokat érteni-élvezni tudók körét, mind a latin, mind a magyar nyelvű művek tekintetében. S nyilván hatott akár pozitív, akár negatív irányban a kollégiumokból kikerülő leendő írókra, költőkre.

Akárhonnán is nézzük: ezek a XVI–XVIII. századi katolikus és protestáns kollégiumok valóban az *irodalmi élet kereteinek* egyik fontos bázisát alkották.

A kézirat

A kollégiumi oktatásban a latin szerzők műveivel való anyanyelvi foglalkozásnak egyik érdekes dokumentuma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában több mint száz év óta őrzött, de azóta még érintetlen *prózai Georgica-fordítás*. A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény katalógusában K 73. szám alatt Csapodi Csaba a következőképpen írja le a kéziratot:

„Vergilius: Georgicon (latin eredeti és magyar fordítás). 1641 előtt. Magyar és latin nyelven. Papír. 135. 95 mm. 66 fol.

Írás: folyóírás (a latin szöveg kis részben könyvírás). Az ismeretlen fordító autográf javításaival.”

„Készült: Magyarország, Debrecen (?). Tulajdonos: Lugossy József ajándékozta az MTA-nak 1854-ben. Találtatott Kismarjai Veszeli Pál Oktató és vigasztaló Tanításainak Debr. 1841. 8° bőrfedelekében.”

Megjegyzések: Igen rossz állapotban van. Lugossy datálja 1641 előttre azon az alapon, hogy a könyv, amelynek táblájában találta, 1641-ben jelent meg. Kiadás: nincs. Mikrofilm: Mf. 3767/V.”¹⁰

A katalógus nem említi eddig megjelent publikációt a kéziratról.

A kéziratban nincs semmiféle adat, megjegyzés a leírás idejére vonatkozólag. Írásmódja a XVI. században éppúgy használatos volt, mint a XVII. és XVIII. században. Lugossy Józsefnek, a debreceni kollégiumi könyvtár tudós vezetőjének datálása elfogadható, ellene konkrét érv nem deríthető fel a kéziratból. Iskolai tananyagszövegek esetében egyébként is a leírás ideje gyakran nem azonos a szöveg létrejöttének idejével: generációk másoltak ebben az időben iskolás jegyzetkönyveket, alig-alig változtatva valamit a szövegen. Végeredményben ez a Georgica-fordítás az 1641 előtti fél évszázad bármelyik esztendőjében keletkezhetett, ezt semmiféle pedagógiatörténeti adat nem cáfolja.

Vergilius e híres műve a XVI. század második felétől kezdve a XIX. század első harmadának végéig a kollégium típusú iskolák gimnáziumi tagozatán került tanulmányozásra, a 3–4–5 esztendő latin grammatikai tanulmányok után, a „studia humaniora” keretében kézbevett latin költői művek között. Magában a kéziratban a leírás helyére sincs semmiféle utalás, feltehetőleg vagy a debreceni kollégium „studia humaniora” osztályában folyó irodalmi tanulmányok keretében készült, vagy a debreceni

⁸ SZERB Antal: A világirodalom története. Bp. 1958. 83.

⁹ Vö. MÉSZÁROS István: Magyar–latin iskolás jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. Nyelvtudományi Értekezések, 89. sz. Bp. 1976.

¹⁰ CSAPODI Csaba: A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény. Bp. 1973.

kollégiummal kapcsolatban álló valamelyik partikuláris iskolában. Számos esztendei használat után elnyűve 1641-ben került azután tömítőnek Veszelin Pál könyvének bekötőtáblájába a debreceni nyomda könyvkötőinek munkája nyomán.

Diákunk jegyzetkönyvében eredetileg megvolt a teljes Georgica latin és magyar szövege. Ebből azonban a ma kezünk között levő kézirategyüttes nem tartalmazza azokat az oldalakat, amelyekre egykor a latin szöveg I. 130–162. és III. 59–289. sorait, valamint a magyar szöveg I. 108–135. és III. 35–265. sorait írták le. A kézirat első latin nyelvű oldala is hiányzik (magyar párja megvan); a IV. könyv 566 sorából ma kéziratunkban 365 latin sor, illetőleg 338 sor magyar fordítása olvasható, a többi elkallódott. A kézirategyüttes oldalainak mintegy ötödrésze ázás, ragasztás, szakadás miatt jelenleg olvashatatlan.

A kézirat egykori leírói az eredeti vergiliusi mű mind a négy könyve elé rövid összefoglalókat illesztettek, „summa” vagy „argumentum” címmel. Ezek magyar fordítása is elkészült mind a négy esetben. A III. és IV. könyv élére verses összefoglalás is került „Aliud (argumentum) Modestini jurisconsulti” címmel, ezek szerzője Herennius Modestinus római jogtudós, a II. század végén. E verses argumentumok helyét a másoló diák a magyar részben is kihagyta, oda azonban fordítás nem került. Modestinus verses összefoglalói néhány korabeli nyomtatott Vergilius-kötetben is megtalálhatók,¹¹ prózai összefoglalásokat azonban az egyes Georgica-kiadások sajtó alá rendezői nem közöltek.

Debreceni diákjegyzetünkben tehát az *első magyar prózai Vergilius-fordítást* vehetjük a kezünkbe, sőt az egész antik klasszikus latin irodalomból alighanem ez a diákjegyzet szólalt meg először egy remekművet magyar nyelven. Ez a tény ad irodalomtörténeti jelentőséget a kéziratnak.

De a Georgica első költői műfordításának létrejöttében is bizonyára szerepe lehetett a debreceni kollégiumnak, az ott folyó „irodalomoktatásnak”: rimes „nemzeti versidombban” Csokonai Vitéz Mihály is lefordította ezt a vergiliusi tankölteményt. Kazinczy szerint azonban a III–IV. könyvből készített fordítását maga a költő dobta tűzbe. Az első két könyv magyar átültetését viszont ismerjük, bár Csokonai ezt sem engedte nyomtatásban megjelentetni.¹²

De egy korábbi, ugyancsak iskolai használatra szánt Georgica-fordításról is van tudósításunk. Az esztergomi Főszekesegyházi Könyvtár őrzi a XVIII. században létrejött Batthyány-gyűjteményt. Ennek ugyancsak a XVIII. században készült katalógusában a „Poesis Hungarica” rovatban két tétellel kapcsolatban is olvasható Gyárfás István jezsuita tanár neve: „Versio Virgilii Maronis in Hungaria per St. Gyárfás” – „Virgilii Maronis Aeneis omnes XII. libri in Hungaricum versi stylo soluto anno 1717. auctore St. Gyárfás.” Az első helyen említett kéziratot kötet talán a Georgicát, vagy annak részleteit is tartalmazta.

Az első nyomtatott magyar Georgica Rájnis József fordításában Pesten jelent meg 1814-ben „P. Virgilius Máró Georgikonja az-az gazdaságra tanító versei” címmel. Később Bodon Ábrahám sárospataki tanár adta ki saját átültetését 1867-ben, 1929-ben Marót Károly fordításában a második könyv lát napvilágot, majd 1936-ban új teljes magyar Georgica született Vietorisz József tollából. A sort Lakatos István zárja, aki 1967-ben „Vergilius összes művei” című kötetében közölte a Georgica új magyar változatát.

Az első magyar Georgica-próza – amely tehát 1641 előtt készült – értékes tanulmányozási lehetőséget kínál az irodalomtudomány, a magyar nyelvészet, az agrártörténet és a néprajz kutatóinak egyaránt. Mi a továbbiakban csupán a *korabeli kollégiumokban folyó „irodalom-oktatás” folyamatát* szeretnénk bemutatni e dokumentum tükrében. Ez a folyamat a kezünkben levő diákjegyzet alapján jól rekonstruálható, s nyilván ugyanúgy folytak a klasszikus szerzők műveit közösen feldolgozó iskolai foglalkozások ebben az időben más kollégiumok poétikai tagozatain is, akárcsak ott, ahol diákjegyzetünket papírra vetették, s ahol e latin és magyar szövegeket elemezték.

¹¹ A XV. századi és a XVI. század elejei Georgica-kiadásokban általában megtalálhatók ezek az egyes könyvek előtt álló négy soros argumentumok, de Ovidius nevéhez kapcsolva (pl. 1492-i, 1500-i, 1508-i kiadások, MTA Inc. 56., Inc. 37., OSzK Ant. 2112.). Melancthon iskolai használatra készített Vergilius-kötetében nem közli ezeket (pl. 1556-i kiadás, OSzK Ant. 6381.). A Nicolaus Erithraeus gondozásában kiadott kötetekben újra megjelennek az argumentumok, de a szerző neve már helyesbítve: „Herennii Modestini J. C. argumentum, quod prius Nasoni ascribatur.” (Pl. frankfurti 1596-i, hannoveri 1603-i kiadás, OSzK Ant. 7384.). – A nagyszombati jezsuiták kiadásában 1677-ben megjelent iskolai Vergilius-kötetben nincsenek argumentumok. – Prózai argumentumok a nyomtatott kiadásokban sehol sem találhatók.

¹² Vö. CSENGERY János: Vergilius a magyar költészetben. Bp. 1931. 20. – A Csokonai-fordítás új közlése: Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. Összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs. Bp. 1973. 990–1024. Az első könyv kezdetének fordítása két változatban is.

A Georgica-kézirat egyes írásrétegei aránylag jól elkülöníthetők egymástól, s a leírók – keze-
nyásuk nyomán – világosan előttünk állnak.

Az A-kéz írta le a Georgica teljes latin szövegét, határozott, biztos vonalvezetésű írással a kinyitott
füzet bal felőli oldalaira, aránylag széles sorközökkel. A füzet jobb oldali lapjait ez a leíró üresen
hagyta.¹³ A Georgicát tanulmányozni kezdő diák ezt az így elkészített szöveget alighanem készen
megkaphatta az ilyenek készítésére magukat specializáló diákoktól.

A Georgicát tanulmányozó diáké: a füzet jobb felőli oldalaira – párhuzamosan a latinnal –
írta le a magyar prózai fordítást. (Ezt a továbbiakban alapszövegnek nevezzük.) Ez az alapszöveg
minden valószínűség szerint nem saját aktív, egyéni fordító-munkájának az eredménye, hanem ezt egy
olyan példányról másolta le, amelyet a tanár már korrigált. A javítás egyik módja ugyanis az volt, hogy
egyes javítandó szavak fölé a tanár jelet tett, s a margón jelezte az odaillőbb szót. Diákunk azonban –
tehát a B-kéz – az alapszövegbe többször a kijavítandó szót is éppen úgy bemásolta, mint a javasolt új
kifejezést.

Óh, tū világnak fényes világossági! – hangzott az 5. sor eredeti fordítása; a tanár a *fényes* szó fölé
keresztet tett, s a margóra ugyancsak kereszt alatt a *tündölő* [= tündöklő] szót írta, jelezve, hogy ez itt
inkább helyénvaló lenne. Diákunk alapszövegében viszont így olvasható a mondat: *Óh, tū világnak
fényes világossági! (tündölő).*¹⁴

Az alapszöveg mintájául szolgáló Georgica-fordítás tehát minden valószínűség szerint nem a leírással
egyidőben készült, hanem korábban, s mint kézzől kézre járó mintaszöveg tett hasznos szolgálatokat a
diákságnak.

A másolás tényére számos más apró jel is utal: szavak elmaradása, félmondatok kihagyása, elírások,
tévesztések stb.

Miután a diák elkészítette magának a fordítás alapszövegét és a latin szöveggel párhuzamosan beírta
füzetébe, akkor kerülhetett sor annak iskolai megbeszélésére, az eredeti latin szöveggel való össze-
vetésére. Ennek során pótolta diákunk – tehát a B-kéz – a kihagyott szavakat, mondatokat, majd –
nyilván tanári útmutatás segítségével – igyekezett pontosabbá, szebbé tenni a fordítást. Így kezdődik
például a latin költemény és a párhuzamos prózai alapszöveg:

I. 1–5. Quid faciat lactas segetes, quo sidere terram | vertere, Maecenas, ulmisque adiungere vites |
conveniat, quae cura boum, qui cultus habendo | sit pecori, apibus quanta experientia parcis, | hinc
canere incipiam.

*Micsoda teszi termékennyé a kövér .a., micsoda üdőben kellyen, óh Maecenas, a földet megszántani,
micsoda gondviselés kívántatik az ökrökre, micsoda dajkálkodás .b. az apró nyájnak .c. és minemű
tulajdonságok legyen az .d. méheknek: ezekről kezdem el éneklésemet.*

Az a., b., c. és d. helyén az alapszövegben áthúzott, olvashatatlan szavak találhatók, ezeket az
„óra” alatti elemzések során törölték, s az első helyébe *vetemé*[nyeket], a második helyébe *kékvántatik*,
a harmadik helyébe *tartásokra* is, a negyedik helyébe pedig a *takarékos* szó került.

Az első sorban diákunk a *teszi* szó fölé ezt írta: *mi tegye*; átalakította a *termékennyé* szót
termékenyekké; a *kövér* szót aláhúzta (talán azért, mert a latin szövegben nincs megfelelője.).

Majd tovább menve, aláhúzta a *kellyen* szót is, s föléje ez került: *legjobb*. A *megszántani* mellé
keresztet tett, s a margóra, illetőleg a két sor közé beírta a kifejejtett félmondatot: *a szőlőveszszőket is
a karókhoz kötözni*. Az *ökrökre* kifejezés nem tűnt pontosnak, áthúzta s föléje írta: *öreg barmokra*.
Végül az *éneklésemet* szóval támadhatott valamiféle bonyodalom: bár nem húzta át, de föléje írta:
versírásomat.

Végül is tehát ez a fordítás alakult ki:

*Mi tegye termékenyekké a kövér vetemé[nyeket], micsoda üdőben legjobb, óh Maecenas, a földet
megszántani, és az szőlőveszszőket is a karókhoz kötözni, micsoda gondviselés kívántatik az öreg*

¹³ Apáczai erre vonatkozó javaslata tehát korábbi iskolai gyakorlaton nyugodott.

¹⁴ Diákjegyzetünk magyar nyelvű szövegeit betűhíven idézzük, de – mivel nem nyelvészeti célú
közlésről van szó – a mai helyesírás elveit alkalmazzuk a központosításban, az ékezetek, valamint a kis-
és nagybetűk alkalmazásában, a mássalhangzók megkettőzésében (az eredeti kettőzéseket meghagyva),
a szavak egybe- és különírásában, a c, cs, s, sz, g, gy, i és j betűjelek használatában. Ahol az eredeti
szövegben zárójel van, mi gömbölyű zárójelrel alkalmazunk, a szögletes zárójel saját kiegészítéseinket
fogja be. A gondolatjelek közé tett szavak későbbi, „óra” alatti, a sorok közé írt bejegyzések. A
diákjegyzetből vett magyar nyelvű idézeteink mindig kurzív szedésűek; a latin szövegekben a rövidíté-
seket feloldottuk.

barmokra, micsoda dajkálkodás kívántatik az apró nyájnak tartásra is, és minemű tulajdonságok legyen az takarékos méheknek: ezekről kezdem el éneklésemet, versírásomat.

Az iskolai feldolgozó munka másik látható jele: egy-egy mondat vagy félmondat másféle fordításának megkísérlése, nyilván a jelentés pontosabb magyar visszaadása érdekében. Ugyancsak az első oldalon található a következők az alapszövegben:

I. 7–9. Liber et alma Ceres, vestro si munere tellus | Chaoniam pingui glandem mutavit arista | poculaque inventis Achelonia miscuit uvis.

Te is Liber isten és tápláló Ceres, hogy ha a tü jóakaratosokból a föld a Chaoniában termő makkot kövér búzával elváltottatta, és az Achelous vizét megelegyítette talált borokkal...

A felszólítás utáni első tagmondat fölé ez a jobbnak tűnő fordításváltozat került: *mivel a tü ajándé[ko]tokból váltottatta el a föld az chaóniai makkot kövér búzával.* A második tagmondat indítása pedig ezt az új folytatást kapta: *és az Achelous vizével tele pohárokat, szőlőt találván, elegyített.*

E javításokkal diákunk írásbeli feladata be is fejeződött, s hosszú, eléggé fáradtságos munkájának eredményeképpen birtokába került egy olyan testes kéziratot kötetnek, amely Vergilius Georgicáját kétnyelvű változatban tartalmazta. Ez az iskolás jegyzetkönyv azután áthagyományozódott egy másik, nyilván fiatalabb diákra, aki természetesen felhasználta saját lecke fordításának, saját Georgica-jegyzetkönyvének elkészítéséhez. De az új tulajdonos ebben a kéziratban is megörökítette magát írásával: ez a C-kéz a latin szöveg sorai közé írta be saját fordításkísérleteit.

Az alábbi példák is az első oldalon találhatók:

I. 5–6. Vos, o clarissima mundi | lumina, labentem caelo quae ducitis annum.

B-kéz: *Óh, tü világnak fényes világossági! Mellyeknek az égen való járássokkal igazgattyátok a hamar elmúló forgandó esztendőit.*

C-kéz: *Mellyek az égből igazgattyátok az elfolyó esztendőt.*

I. 10–11. Et vos, agrestis praesentia numina, Fauni, | ferte simul Faunique pedem Dryadesque puellae: | munera vestra cano.

B-kéz: *Tü is mozdíttatok elő kegyelmes isteni végzésű Faunusok a szegény parasztokat, és tü is mind Faunusok s mind Dryades Nymphák egyenlő szívvel legyetek segítségkel: a tü jótéteménytökről éneklek.*

C-kéz: *Tü is, Faunusok, az mezei munkásoknak kegyelmes gondviselői, sőt mind Faunusok s mind Dryades Nymphák jertek szász[?] s mind a tü jótéteménytökről éneklek.*

De még egy negyedik kéz, a D-kéz is nyomot hagyott kéziratunkban. Ez iskolásabb írással, a többitől eltérő barna színű tintával szómagyarázatokat írt egyes kifejezések fölé mind a latin, mind a magyar részben. Nyilván ő volt kéziratunk legutolsó tulajdonosa. Ugyancsak az első oldalról említünk tőle néhány példát:

Faunus = erdei mohos ember; Dryades Nymphák = erdei tündérek; Neptunus = tengeri király.

A fordítás jellege

Több diák és több tanár munkáját tükrözi tehát e korai magyar nyelvű Georgica-szöveg. Nem tükörképre, szolgai áttételre, szót szóval visszaadó megoldásra törekedtek, hanem aránylag szabad, ugyanakkor értelmileg minden tekintetben hű fordítást készítettek. Szép magyar nyelven szól szövegük, gondosan elkerültek mindenféle latinizmust. Az ismert elv valósul meg szövegünkben: úgy fordítottak, mintha az eredeti művet magyar ember írta volna magyar olvasóknak. Ezért valamivel bővebb, terjedelmesebb a magyar szövegük, mint a latin eredeti, hogy minden tekintetben világos, érthető legyen átültetésük. Jellemző vonásuk, hogy ennek érdekében a kevésbé ismert mitológiai tulajdonneveket is inkább körülírták, mintsem hogy csak egyszerűen, változtatás nélkül hozzák.

De természetesen számos esetben találhatunk hibás fordítást, téves értelmezést, kibicsaklott szörendet – nem saját alá rendezett kész mű van előttünk, hanem diákmunka, iskolai dolgozat.

Előbb néhány rövidebb példával illusztráljuk e fordítási sajátosságokat.

III. 1–4. Te quoque, magna Pales, et te, memorande, canemus, | pastor ab Amphryso, vos, silvae amnesque Lycae. | Cetera, quae vacuas tenuissent carmine mentes, | omnia iam vulgata...

Immár terölád is éneklek, nagy Pales, és terölád is, Amphrysus vize mellyéki pásztor, tiróllatok is, Lycaeus hegynek erdői és gyönyörűséges folyóvizei! És egyéb versek, mellyekben a henyélő elmék gyönyörködtettek, immár mind világá bocsáttattnak...

A C-kéz a Pales szó fölé magyarázólag odajegyezte: *erdei istenasszony.*

II. 319–322. Optima vinetis satio est, cum vere rubenti | candida venit avis longis invis colubris, | prima vel autumn sub frigora, cum rapidus Sol | nondum hiemem contigit equis, iam praeterit aestas.

Akkor vagyon az szőlőnek alkalmas ültetése, mikor az virágos tündöklő tavaszkor megjő az golya, a hosszú kigyóknak ellensége; avagy az ősznek első hidegségekor, midőn még az sebes ragyogó nap a telet el nem érte száguldó lovaival: immár ekkor elmúlik a nyár.

III. 359. ... nec cum | praecipitem Oceani rubro lavit aequore curram.

... sem mikor az ő sebes szekerét az Oceanum tengernek vizében megmosta.

A C-kéz másképpen fordította ugyanezt: az ő rohanó szekerét az öreg tenger veresellő vizébe mosta.

De érdemes e fordítási sajátosságokat egy hosszabb szövegrészen is tanulmányozni. A Georgica egyik híres részében a költő nagy öntudattal festi meg saját dicsőségének színes képét. Az eredeti szöveg pátoszából is megéreztetnek valamit a fordítók.

III. 10–15. Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit, | Aonio rediens deducam vertica Musas, | primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas, | et viridi in campo templum de marmore ponam | propter aquam, tardis ingens ubi flexibus errat | Mincius et tenera praetexit arundine ripas.

Én leszek (ha élek) aki a Beotiai hegyről magammal versekben elhozom hazámba a tudományokat. Én leszek első, aki (csak hogy életem maradjon meg) teneked, Mantua, Idumaeából koronát hozok, s az zöld mezőben a víz mellett márvány kőből csinátl templomban helyhezteszem, ahol a nagy Mincius vize foly lassu tekeréssel és gyenge náddal a partjait fedi.

Diákkfordítónk az „aoniai hegy” (azaz a Helikon, a múzsák lakhelye) helyett Beotiai hegy-et fordít; kétszer variálta a ha élek gondolatot, nála a „palma” magyarul korona lett. Érdekes a latin szövegben említett „Múzsák” értelemszerű magyarítása: a tudományok versben.

A D-kéz néhány szó fölé magyarázó szinonímát jegyzett: Musas = az éneklés iste(nei); Idumaeas = jó féle, flexibus = kanyarolat. S a magyar szövegbeli korona fölé ezt: pálma.

III. 16–18. In medio mihi Caesar erit templumque tenebit, | illi victor ego et Tyrio conspectus in ostro | centum quadrijugos agitato ad flumina curram.

Mellynek közepiben Augustus császár lszén, aki oltalmazza és bírja a templomot, ki előtt én mint (egy győzelmes) célmot elérvén, s papi ruhába öltöztén száz négylovú szekereket szálllyal nyargaltatok a folyóvíz mellett.

A mitológiai neveket – akárcsak másutt – lehetőleg kiegészíti, magyarossá teszi fordítónk: Caesar itt Augustus császár; a „Tyrio conspectus in ostro” pedig papi ruhába öltöztén formában szerepel; a „victor ego” kétféle változatban (mint egy győzelmes; célmot elérvén) kerül egymás mellé. Izes az „agitato” magyarja: szálllyal nyargaltatok, Balassit idézve emlékeztünkbe.

A D-kéz a Tyrio szó fölé is – nem tudni, mi okból – ezt írta: jó féle, akárcsak öt sorral feljebb, az Idumaeas fölé; in ostro = biborban.

III. 19–20. Cuncta mihi Alpheum linquens lucosque Molorchus | cursibus et crudo decernet Graecia caestu. | Ipse caput tonsae foliis ornatus olivae | dona feram.

Az egész Görögország az Alpheus vizét és Molorchus berkeit elhagyván, tisztességet tevének nekem futva és kemény botokkal elfőnnék, magamnak pedig fejemet felékesíttem olajfáról lemetzett ágakkal, akkor osztán ajándékot viszek a kápolnák mellé.

Az alapszövegben ez állt: Alpheus és Molorchus vizeit és berkeit elhagyván; ezt így alakították át az „óra” alatti foglalkozás során: Alpheus vizét elhagyván (ezt a szót kihúzták) és Molorchus berkeit elhagyván. – A következő részt fordítónk félreértette, de kijavítás nélkül maradt szövege. Vergiliusnál ugyanis arról van szó, hogy a költő tiszteletére versenyt rendeznek futásban és birkózásban (cursibus et crudo caestu). A „caestus” mai szótári jelentése: ölmögombokkal ellátott vívósíj. A D-kéz ezt szemléletes jelzős kifejezéssel magyarítja: vas ököl.

Példák a négy könyvből

A Georgicában a „költészet és valóság” ölelkezik: a köznapi témákat is átlengi a líra, a poézis. Néhol ebből is sikerül valamit diákkfordítóinknak szövegükben visszaadni.

Az I. könyv témája a szántás-vetés, a gabonatermesztés, a különféle vetemények gondozása-művelése. Íme, egy szó szerint „földhöz tapadt” téma, sajátos vergiliusi feldolgozásban, s XVII. századi iskolai magyarázásban:

I. 215–218. Vere fabis satio; tum te quoque, medica putres | accipiunt sulci, et milio venit annua cura, | candidus auratis aperit cum corbinus annum | Taurus et adverso cedens Canis occidit astro.

A hüvelyes veteményt tavasszal kell vetni, azkor vetessék tetőlléd is a jól megkevert rothatt földbe a Medica-fű. A kölesvetésnek – esztendőnként való – ideje is akkor érkezik el, midőn a fényes Bika, Taurusi – csillag – megnittya az esztendőtt arannyas szarvaival, és az Canis csillag elenyészik, helyt adván az utánna levő csillagnak.

Az iskolai feldolgozás során a két csillagkép népi nevét is beírták: a Bika-Taurus nem más, mint *darvak hugya*, a Canis pedig *eb* nevű, *hármás halmú*.

A C-kéz kiegészítései a latin sorok között: accipiunt sulci = *vegyék be magokba a megújult borozdákat*; a második sor fölél: *Bika csillag ellenben, az eb nevű csillag neki engedvén, elmegyén*.

A D-kéz így magyarátotta a Medica-fű nevét: *az spanyol here*.

I. 219–220. At si triticeam in messem robustaque farra | exercebis humum solisque instabis aristas.
De ha a földet mind búza aratásig szántod, és a vastag fejes gabona aratásig, csak az aratáson légy.
Így értelmetlen a fordítás, az -ig helyett „végett” névűtö kellene. A C-kéz diákja ezt látta jobbnak: *De ha csak azért szántod a földet, hogy búzáat és efféle nagy gabonát arass, és csak szintén gabonavetésre igyekezz.*

I. 221–224. Ante tibi Eoae Atlantides abscondantur | Gnosiaque ardentis decedat stella coronae, | debita quam sulcis committas semina quamque | invitae properes anni spem credere terrae.

Minekeltötte estve elenyészének te előtted az Eoae Atlantides csillagok és a koronájával égő ragyogó Gnosia csillag feljöne (engedne a napnak), annak előtt elvessed a szántásokba az elvetendő magot, és minél hamarabb siess a következő esztendőre való életet a mindent akarattya ellen hozó földbe bevetni.

Diákunk ismét figyelmetlen volt: a mintapéldányban már rossz volt a „dcedat” szó fordítása (*feljöne*), már ott kijavították: *engedne a napnak*. Ő azonban a rossz és a jó megoldást egyaránt bemásolta jegyzetébe. Viszont az „óra” alatti elemzés során a népi ízü *életet* szó fölé odakerült az iskolásan pedáns *magot* is, az Eoae Atlantides névhez viszont a D-kéz ezt írta: *keleti fias csillag*, a Gnosia-hoz pedig *Ariadne*.

A C-kéz az első sorhoz itt is új fordítást készített: *Az előtt a fias tyúk reggel lemegyén és a ragyogó Koronának Gnosia csillaga ellenben neki enged [e két szó áthúzva] elenyészik, minek előtt elvessed a földbe a vetni való magot. A „Corona” csillagkép neve fölé ezt a népi nevet írta a C-kéz diákja: Óriás verme.*

I. 224–230. Multi ante occasum Maiæ coepere, sed illos | expectata seges vanis elusit avenis. | Si vero viciumque seres vitemque fasellum, | nec Pelusiæ curam aspernabere lentis, | haud obscura cadens mittet tibi signa Bootes: | incipe et ad medias sementem extende pruinæ.

Sokan a Maja csillag elenyészése után [kitörölve] – elmenetele előtt – kezdettek vetni, de a reménlett gabona megcsalta ököket hitván vadzabbal. Ha pedig vad lencsét akarsz vetni – vetsz – és bővölködő – dicső – török babot is, s nem utáld pelusiai lencsével bajlódni, el ne hagyd, a fényes Bootes csillag elenyészvén erre jelt ad teneked: kezd el immár és mind egész télig vess.

A C-kéz magyarázata a nevekhez: *Maiæ = fias dísz; Bootes = az egykezü.* De ugyanennek a csillagképnek más neve is van: *Pásztor*, ezt alkalmazva olvasható a C-kéz írásával az utolsó előtti sor új fordításában: *Az elmenő Pásztor teneked világos jeleket mutat.*

A II. könyv tárgya: *erdők, gyümölcsfák, szőlők*. Hangulatos tájképet idéznek fel a fordítók, amikor Vergilius nyomán a különféle fákat osztályozzák:

II. 12–15. ... et flumina late | curva tenent, ut molle siler lenteque genistæ, | populus et galuca canentia fronde salicta, | pars autem posito surgunt de semine, ut altæ | castaneæ nemorumque Jovi quæ maxima frondet | aesculus atque habitæ Graiæ oracula quercus.

... folyó vizeket szerte széllyel bírják, mint a lágy rekettýefa, és a lomha – szíjas – iglicek (tövissek), a nyárfa és a kék színű zöld ágakkal fejrő fűzes. Némely részsze pedig magváról kel ki, mint a magos gesztenyefák, és a berkekben levő nagyobb tölgyfák, amellyek Jupiternek zöldellnek; és a cserefa, akiből oraculum szállott a görögöknek.

II. 16–19. Pullulat ab radice aliis primum dedit, his genus omne | silvarum fruticumque viret sub ingenti matris se subicit umbra.

Némelyeknek gyökerekről sűrűséges új nevések csíráznak ki, mint a cseresnye és szilfáknak, a kicsiny parnasiumi borostyánfa is, ki veti magát az istenasszonyoknak nagy árnyékoknak alól – élő annya fájának nagy árnyékiban felveti magát –.

II. 20–22. Hos natura modos primum dedit, his genus omne | silvarum fruticumque viret nemorumque sacrorum. | Sunt alii, quos ipse via sibi repperit usus.

Legelőszőr szerző a természet ezeknek a rendtartásokat: ezekből zöldellnek mindenféle erdős, csömötös és szenteltetett berkeknek helyei – nemei –. Vadnak másféle rendek is – módok is –, melyeket maga a vele való bánás okossággal talált magának.

A szőlőtermesztésről szóló részben esik szó arról is, hogy a kecskék néha megrágnak a szőlővesszőket. A kecskéknak ez a „vétké” ad alkalmat Vergiliusnak arra, hogy az antik Bacchus-ünnepet leírja.

II. 380–384. Non aliam ob culpam Baccho caper omnibus aris | caeditur et veteres ineunt
proscenia ludi | praemiaque ingentes pagos et compita circum | Theseide posuere atque inter pocula
laeti | mollibus in pratis unctos saliere per utres.

És nem egyéb vétekért vitettek – áldoztattak – fel az kecskék a Bacchusnak minden altárain.
És a régi játéknéző helyekre felmentenek jádzani az Athenásbeliek – Theseus népek – az sokfelé
ágazott utakon és gyűlésekben – a nagy falukon és a négyfelé hasadó utakon – és jutalmak töltene
fel és vigak levének, ital közben a sima réteken ugrándoztak a megkenetett tömlőkön.

II. 385–390. Nec non Ausonii, Troia gens missa, coloni | versibus incomptis ludunt risuque soluto |
oraque corticibus sumunt horrida cavatis | et te, Bacche, vocant per carmina laeta tibique | oscilla ex
alta suspendunt mollia pinu. | Hinc omnis largo pubescit vinea faetu.

És az deákoknak seregek is, kik Trójiából jöttek ki, paraszti versekkel és szökött kacagásokkal
játóznak, és fahajakból csinált rettentő állorcákot vesznek fel, és tégedet, Bacche, dicsérnek az
örvendetes versek által, és a te tisztességedre a magos fenyőfára felfüggesztenek gyenge képecskéket.
És ezeknek utánna minden szőlőkert megújul bőv természettel.

Érdekes az „Ausonii coloni” magyarázata: deákoknak seregek (Ausonia = Itália, ausonii = itáliaiak,
latinok). Az „óra” alatti elemzés során azután beszűrték: római (ti. deákoknak seregek). Csak
megjegyezzük ehhez a sajátos szóhasználatához: a tokaji borvidék egyik jelentős mezővárosában,
Sárospatakon Trója volt a kollégium egyik épületének a neve.

A C-kéz a 387. latin sor fölé saját fordítás-verzióját írta: állorcákot kívájt kéregből. A „pubescit”
jelentése nála: pelyhesül.

Ugyancsak a II. könyvben rajzolja meg Vergilius a természettel szoros kapcsolatban élő falusi
ember alakját. Boldog, megelégedett a szántóvető, a paraszt, ilyen volt valaha a híres saturnusi
aranykorban minden ember élete, amikor nem fújt még riadót a harci kürt, s még nem kovácsoltak
kardot a vasból: még nem zavarta semmi az ember és a természet idillinek látott harmóniáját.

II. 527–531. Ipse dies agitat festosusque per herbam, | ignis ubi in medio et socii cratera
coronant, | te libans, Lenaeae, vocat pecorisque magistra | velocis iaculi certamina ponit in ulmo, |
corporaue agresti nudant praedura palaestrae.

Ő maga a szántó ember ünnepnapokat szerez és letelepedvén az füveken, ahol legközelebb tűz
vagon, és az ő társai töltene pohárokat, tégedet, Lenaeus isten áldozván hinak segítségül. És a
barompásztoroknak térszen az szilfákra célt, amelyre az ő sebes hajított dárdájokkal hajítsanak. És –
levetkeznek – megmeztelenítik a paraszti izmos testeket a küzdő helyen.

II. 530–535. Hanc olim veteres vitam coluere Sabini, | hanc Remus et frater, sic fortis Hetruiria
crevit | scilicet et rerum facta est pulcherrima Roma, | septemque una sibi muro circumdedit arces.

Régen eszt az szokást követték a régi Sabinusok, eszt az Remus és az ő bátyja, a Romulus, ilyen
formán épült az erős Hetruiria is, s Róma is így lett mindennél szebb várossá, mely egyedül hét váratot
környül vett magának kerítettül.

II. 536–540. Ante etiam sceptrum Dictaei regis et ante | impia quam caesis gens est epulata
iuuencis, | aureus hanc vitam intennis Saturnus agebat, | necdum etiam audierant inflari classica,
necdum | impositos duris crepitare incudibus enses.

Sőt még minekelőtte uralkodnék az Jupiter, és minekelőtte a gonosz emberek a megöletett
barmoknak husával vendégeskednének, annakelőtte az aranyas Saturnus aszt az életet éli vala ez
földön, mikor még nem is hallották, hogy trombitával készült futtanak volna; sem mikor még nem
hallották, hogy a kemény üllőkre tétett vasat zergették volna.

Amennyire izes az „inflari classica” magyarázata, annyira sajnálatos, hogy az utolsó tagmondat
kulcsszava, az „enses” csupán vasat szóval került lefordításra.

A III. könyv az állattenyésztésről szól. Szemléletesen írja le benne Vergilius a pásztor egy napját.
Hazai tájainkon is alighanem így folyt a pásztorkor élete.

III. 322–326. At vero Zephyris cum laeta vocantibus aestas, | in saltus utrumque gregem atque in
pascua mittes. | Luciferi primo cum sidere frigida rura | carpatum, dum mane novum, dum gramina
canent, | et ros in tenera pecori gratissimus herba est.

S midőn pedig a nyár örvendetessé tétetik a napnyugati szelektül, mind a kétféle nyáját bocsásd be
a ligetekbe és a legeltető helyekre. Legelőszőr akkor hajcsuk ki a híves mezőkre, mikor a
hajnalcsillag reggel feljön: midőn még jó reggel vagyon és midőn a füvek harmatosok, mert a gyenge
fűvön levő harmat igen kedves a marháknak.

Az alapszövegben a „Zephyr” magyar neve napnyugati szél lett, a „Lucifer” pedig hajnalcsillag;
„gramina canent” – ezt egyszerűen és értelemszerűen fordították a füvek harmatosak-nak a pontosabb
„dértől szürkék” helyett.

A D-kéz bejegyzései: Zephyrus = nyári szellő; Lucifer = ökörszerető; ros = harmat.

III. 327–330. Inde ubi quarta sitim caeli collegerit hora | et cantu querulae rumpent arbusta cicadae | ad puteos aut alta greges ad stagna iubeto | currentem ilignis potare canalibus undam.

Osztán midőn négy óra tájban elszáritta a hévség az égnek harmattját, és mikor az éneklő pütrücskők az ő éneklésekkel a bokros helyeket hasogatták, a nyáját hajcsuk a kutakra és a mély tókra. És ittassd tölgyfából csinált csatornákon sebessen futó vizben.

Figyelemre méltó az első mondat nem szóbeli megfeleléseken alapuló fordítási konkrétsága; a továbbiakból kimaradt a „querulae” fordítása (a D-kéz a latin szó fölé viszont odajegyezte: *panaszos*). Szép a „currentem undam” magyarja: *sebessen futó vízben*.

III. 331–334. Aestibus at mediis umbrosam exquirere vallem, | sicubi magna Iovis antiquo robore quercus | ingentis tendat ramos, aut sicubi nigrum | ilicibus crebris sacra nemus accubet umbra.

És álló dőlben kerestess árnyékos völgyes helyet nekik, aholott a Jupiternek nagy bükkfája régi erővel nagy ágakat terjesztett ki, avagy aholott a sok tölgyfából álló fekete berek megszenteltetett árnyékkal fekszik.

Izès az álló dőlben kifejezés a „mediis aestibus” helyén; „quercus” itt *bükkfa*, míg az „ilex” a *tölgy*, illetőleg diákunk szerint: *tölgy*. A D-kéz viszont így jegyezte le a 332. sort: *Valaholott Jupiternek agg törzsökü nagy cserfája*.

III. 335–338. Tum tenues dare rursus aquas et pascere rursus | solis ad occasum, cum frigidus aëra vesper | temperat et saltus reficit iam roscida luna | litoraue alcyonen resonant et acathida dumi.

Akkor kell ismét adni tiszta vizet és ismét legeltetni mind napenyészetig, midőn a híves estve meghívessíti az éltető eget. És immár a harmatos hold megújítja a ligeteket és a partok zengedeznek a halcyon madaraktól és a bokrok a tengelicéktől.

A latin szövegben az „acalanthida” helyett „et acathida” olvasható, magyar megfelelője *tengelic* lett. A „halcyon” nevét viszont nem tudta diákunk lefordítani, de Apáczsainál is ezen a néven szerepel.¹⁵ A szótárakban ma szereplő „jégmadár”-azonosítás nyilván újabb keletű.

Végül kis ízelítő a IV. könyvből, amely a *méhekkel* foglalkozik. Lendületes az indítás a magyarban is, a latinhoz hasonlóan:

IV. 1–7. Protinus aeri mellis caelestia dona | exequar, hanc etiam, Maesenas, aspice partem. | Admiranda tibi levium spectacula rerum | magnanimosque duces totiusque ordine gentis | mores et studia et populos et proelia dicam. | In tenui labor, at tenuis non gloria, si quem | numina laeva sinunt auditque vocatus Apollo.

Műgyárást fogok a levegőégből való méznek mennyei ajándékához. Eszt a részszet is, tiszteletes patrónusom, vedd jó néven. Beszéllek te előtted alacson dolgokról – való dolgokat – álmélkodásra méltó csudákat, u.m. merész – erős – előtt járó vezéreket és renddel az egész seregnek erkölcsököt, s mind igyekezeteiket s nemzetségeket és viaskodásokat. A munka kicsiny dologról vagyon ugyan, de nem kicsiny a dicséret, az kit redbocsátanak az ellenköző isteni végezések, és akit meghallgat a segétségül hivatott Apolló.

Az itt szereplő u.m. rövidítés – az „úgy mint” helyén – másutt is előfordul szövegünkben, például az I. 139. vagy a II. 160. sorok magyar fordításában.

IV. 8–12. Principio sedes apibus statioque petenda, | quo neque sit ventis aditus, nam pabula venti | ferre domum prohibent, neque oves haedique petulci | floribus insultent aut errans bucula campo | decutiat rorem et surgentis atterat herbas.

Legelőszőz a méheknek helyét és állást ott kell keresni, ahova se a szelek ne fúhassanak (mert a szelek megakadályoztatták, hogy ne vihessenek gyűjtemént haza), se a juhok és a csintalan gödölyék a virágoknak ne árcsanak, avagy a mezőben járó tehén ki ne verje a harmatot és a nevedékeny füveket el ne tapodgya.

Erdekes a „pabula” fordítása: *gyűjtemén*. A D-kéz viszont így adta vissza magyarul ugyanezt a szót: *előség*. Ugyanő az utolsó sort másképpen tette át magyarra: *le ne verje a harmatot és a kikelő füket el ne ta[possa]*.

IV. 13–15. Absint et picti squalentia terga lacerti | pinguibus a stabulis meropesque aliaeque volucres | et manibus pectus signata cruentis.

Távol legyenek ezeknek tele kosaraktól az iratos hátú gyekek is, s mind a parti fecskék (küllők) s mind egyéb ártalmas madarak, s mind a véres kézzel megfestett mellyű fecskék.

A gyík itt leírt szóalakja: *gyék*; a „squalentia” viszont lefordítatlan maradt. A „merops”-ból *parti* *fecské* lett, népies nevén: *küllő*. (Ezt a nevet ma is használja a madártan, a méhekkel táplálkozó „merops” neve azonban ma: *gyurgyalag*.)

¹⁵ Magyar Encyclopaedia id. kiadás, 244.

Szokásához híven diákunk a „Procne” nevet nem említi fordításában, hanem körülírja a mitológiai történet alapján: *a véres kézzel megfestett mellyű fecskék*. (Pandion athéni király leánya volt ugyanis Procne, aki fecskévé változott, gyilkosságától véres kezének nyoma a fecskék mellén ma látható vörös folt.)

A D-kéz diákja nem lehetett meglegedve e fordítással, s ezért újat készített: *Távol legyenek a tarka rőt gyíkok mocskos hátukkal a rakott szelencéktől és a küllők és más madarak és a fecske, ki saját véres kezével mellyét megded.*

IV. 16–20. Omnia nam late vastant ipsasque volantis | ore ferunt dulcem nidis immitibus escam. | At liquidi fontes et stagna virentia musco | adsint et tenuis fugiens per gramina rivus, | palmaque vestibulum aut ingens oleaster inumbret.

Mert mindeneket széjjel pusztítanak, és a szegény repülőket elragadják szájjal, és kegyetlen fészkekbe viszik az édes gyűjtemént. Hanem legyenek ott a kifolyó kutfejek, és mohval virágzó tők és a pásinton folyó gyenge folyamatok, és a tornác előtt beárnyékolják a pálmaágak avagy a nagy vad olajfák.

Tájnyelvi jellegzetességek

Diákfordítóink nyelvében nem tűnnek fel kirívóbb nyelvjárási sajátosságok. A tárgyrag előtti *a* kötőhangzó helyett következetesen *o*-t használnak (célot, tudományokat, orcákat stb.); *e* helyett pedig *ö*-t (erdőköt, mezőköt stb.); néhol enyhe *ő*-zés; „azután” helyett mindig „osztán” szerepel — ezek azonban a leírás idején aligha voltak tájnyelvi jellegzetességek.

Az lehetett viszont a „ti” személynévmásnak *tü* formában való következetes használata a kézirat elejétől végéig, leíróink ebből képezték a ragozott alakokat is. Ennek egyik példája:

III. 339–343. Quid tibi pastores Lybiae, quid pascua versu | prosequar et raris habitata mapalia tectis? | saepe diem noctemque . . . pascitur . . .

Hogy dicsérjelek meg tütököket verseimmel Lybiának pásztort? Mint énekellyem a legeltető helyeket és a ritka boritékkú lakó kalybákat? Aholott a nyáj mindenkor legeltetik éjjel-nappal . . .

A C-kézzel író diák nem volt meglegedve az első sor fordításával, ezért azt kihúzta s a latin sor fölé saját magyarázatát illesztette: *Miért hozzam elő tenedek a Lybiának pásztort? Miért dicsérjem verseimmel annak legeltető helyeit?*

Tallózva a magyar fordítás szövegében, néhány érdekes tájnyelvi kifejezésre bukkanunk (bár az is lehetséges, hogy ezek a szavak akkor szélesebb körben éltek a köznyelvben, nem korlátozódtak egy-egy szűkebb tájegység nyelvére).

Említettük már a küllő madár nevét, s szót ejtettünk a gyík sajtászerű gyeke névváltozatáról is. De többször előfordul a rög, göröngy jelentésű *galy* is.

I. 42–43. Vere novo gelidus canis cum montibus umor | liquitur et Zephyro putris se gleba resolvit . . .

Midőn a megfagyott nedvesség megolvad az új tavaszkor a fehér hegyeken, és a rothatt (megolvadható) galy megolvad a Zephyrus szélről . . .

II. 355–356. Seminibus positus superest deducere terram | saepius ad capita et duos iactare bidentes.

Még ez hátra vagon, hogy a töveket elültetvén, gyakorta hánnyon a tövére földet, és a kemény kétágú kapdókat verje az galyokhoz.

I. 65–66. . . . glebasque jacentis . . . és a heverő galyokat.

Különösen bőven élnek diákfordítóink a népi csillagnevekkel, idézett szövegeinkben is számos található közülük (őrkörszerető, egykező, fias csillag, a fias disze, az óriás szemöldöke, az óriás verme, pásztor stb.). Egy név azonban külön is figyelmet érdemel: a Bika csillagképe nevéként kétszer is szerepel ez a kifejezés: *darvak hugya* (I. 139., I. 217.). A névhasználat érdekessége, hogy a „csillag” jelentésű „hugy” szó a középkori szinte kizárólagos használat után már a 16. században kikopott a köznyelvből.¹⁶

Fontos szőlőművelési eszköz a *kacor*, neve többször is előfordul szövegünkben.

II. 406. . . . et curvo Saturni dente relictam | persequitur vitem attendens . . .

... és a Saturnusnak fogakhoz hasonló késivel a megszedett szőlőt metédegélvén . . .

A D-kéz e sor megfelelő latin szava fölé ezt írta: *fogas kacor*; ugyanő a II. 421. sorban a „falcem” szót így magyaráztotta: *kacrokot*.

Számos népi növénynév is megörökítésre került Georgica-fordításunkban. A II. 411. sorának részét — *densis sentibus herbae* — a B-kéz így írta le magyarul: *burjánok sűrű tövisekkel*. A D-kéz azonban inkább jobbnak tartotta ezeket: *sentibus = igitur, herbae = dudva*.

¹⁶ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Bp. 1970.

Több szempontból is érdekes a következő rész fordítása:

III. 449–451. Et spumas miscet argenti et sulphura vira | Idaeasque pices et pinguis unguine ceras
| scillamque helleborosque gravis nigrumque bitumen.

És egybe elegyítik az kenőcsöt (az ezüstnek tajtékait), az eleven kénkövet és az idai szurkot, s keverve a kövér viaszszat és scyllát és az erős borostyánt és a fekete szurkot.

A D-kéz azonban így helyesbítette az utolsó sor fordítását: kigyóhagymát és lóhunyort meg bűdös fekete csipát.

Csak a XVI. századból ismerős a *híg* szónak *hajlékony* jelentése. Az új magyar nyelvtörténeti-etimológiai szótár 1510-ből hoz adatot: hyg vezzevuel.¹⁷ Ugyanez a jelzős kifejezés kerül elő fordításunk szövegében is: *az acanthus fünek higolyó veszszéjét* [IV. 124.].

Hangulatos szóval fordították a III. 45. sort (et vox assensu nemorum ingeminata remugit) az „ingeminata” kifejezést: *ekhözva*.

Kissé stílusterősen, mégis ízesen illeszkedik az elhullott juhok gyapjával, annak érintésével kapcsolatos rész szövegébe egy széles körben élő népi kifejezés:

III. 566. . . . nec longe deinde moranti | tempore contactos artus sacer ignis edebat.

És osztán nem sok üdö múlva a megilletett tagokat a sz. Antal tüze szaggattya vala.

A „Szent Antal tüze” nem más, mint az orbánc népies neve.

Vergilius, „a kiváló filozófus”

Már idéztük Apácai véleményét a Georgicáról: kiváló, mint költői remekmű, másrészt azért is kiemelkedő alkotás, mert vele szerzője mint „filozófus” is remekel, a szó XVII. századi jelentésében: „kiváló filozófusnak, ti. fizikusnak és asztronómusnak bizonyul”. Alkalmas tehát ez a tanköltemény arra, hogy e két tudományon keresztül megismertesse a földi világot, a csillagos eget. Ilyen kérdésekre akar választ kapni például Apácai is, Vergilius is:

II. 475–482. Me vero primum dulces ante omnia Musae | . . . caelique vias et sidera monstrent, | defectus solis varios lunaeque labores, | unde tremor terris, qua vi maria alta tumescant | obicibus ruptis rursusque in se ipsa residunt, | quid tantum Oceano properent se tingere soles | hiberni, vel quae tardis mora noctibus obstet.

[A Múzsák] . . . mutassák énnem mind az égnek s mind az csillagoknak járását, a napnak és az holdnak különb-különbféle fogatkozásait; s honnan következik a földnek megingása; mutassák meg aszt is, micsoda erőből folynak ki a mély tengerek határokat által hagyvák és ismétlen ugyanazok magokban miképpen folynak vissza; és aszt is, miért hogy csak télben sieti a nap önnön magát az Oceanum tengerbe meríteni; vagy micsoda késedelem tartóztattya meg nyárban a napot.

Ilyen és hasonló kérdésekre válaszoljanak tehát a Múzsák (diákunk magyaráztában: a gyönyörűséges tudományok), de mást is kínál az ember számára a világ, nemcsak a tudást, a tudományokat:

II. 483–489. Sin, has ne possim naturae accedere partis, | frigidus obstiterit circum praecordia sanguis: | rura mihi et rigui placeant in vallibus amnes, | flumina amem silvasque ingloriosus. O mihi campi | Sperchiusque et virginibus bacchata Lacaenis | Taygeta, o qui me gelidis in vallibus Aemi | sistat et ingenti ramorum protegat umbra!

Ha pediglen az hideg vér fogná el körös környül szívmemet, hogy az természetnek az ilyen részszeire el nem érhetnék, a mezők és az völgyekben levő csergedező híves patakok fognának nekem inkább tetten; szeretném az folyóvizeket és minden tisztesség nélkül is az erdőket. Óh, hol vadnak a mezők és az Sperchius folyó vize! És az Lacaeinai szűzeknek gyönggyel fűzött Taygeta hegye! Óh, vajha kicsoda helyezhetne engemet a . . . iai királynak híves völgyében és kicsoda fedne be az nagy ágaknak árnyékával?

Diákunk a mai Balkán hegység nevét jelölő Aemus szót valamiféle király nevével azonosította, a papírhiba miatt azonban ez nem olvasható ki. A D-kéz az „Aemi” szó fölé ezt írta: *havas*; az „ingloriosus” jelentése szerinte: *dicsőség nélkül való*.

Rang, hírnév, vagyon és dicsőség nélkül élni, természetes emberi módon, szoros kapcsolatban a természettel – ez a vergiliusi ideál magyar nyelven alighanem itt jelenik meg először, diákunk kezevonásával, elővételezve a rousseau-i gondolatot, több mint egy évszázaddal Csokonai „erémi szállás”-ának versbefoglalása előtt.

Diákunk Georgica-fordításának szövege sok helyütt teljesen „tisztá”: semmiféle javítás, helyesbítés nincs benne, nyilván ezek a részek az iskolai feldolgozás során jónak találtattak. De az oldalak jelentős hányada agyon van javítva: sok-sok áthúzás, szóbetoldás, -helyettesítés, teljes sorok újrafordítása stb. Egy ilyen részt idézünk, a magyar nyelvvél való XVII. századi iskolai birkózás tiszteletreméltó

¹⁷ Uo. 111.

példájaként. Ez a rész tartalmában akár illusztrációként is szolgálhatna Bethlen Miklós – tanulmányunk elején idézett – anekdotájához: Apáczeit a vergiliusi tanköltemény efféle részletei bizonyára messzire elragadták a természet tudományos magyarázata felé, diákjainak nagy gyönyörűségére: kézbevéve a Georgicát, „annak alkalmatosságával physicát, astronomiát, geographiát kezd tanítani . . .”

I. 242–243. Hic vertex nobis semper sublimis, at illum | sub pedibus Styx atra videt Manesque profundi.

És az égnek részze nekünk mindenkor fenn megláttzik – mindenkor felettünk vagyon –, amazit pedig a horizontott megláttják [ezek áthúzva] a mi lábunk alatt ellenben a fekete népek és a mélységben levő pokolbeli lelkek láttják.

Az északi és a déli égi sarkról van szó: az itáliaiak (és fordító diákjaink) az északi égboltozatot látják maguk felett, rájuk vonatkozik a továbbiakban az „itt”; a libiaiak s a forró égővbeli „fekete népek”, valamint az alvilág lakói a déli égboltozat alatt élnek („ott”).

A D-kéz a mitológiai kifejezéseket pontosabbá tette: Styx = *pokolbeli fekete víz*; Manes = *kísértő lelkek*.

I. 244–246. Maximus hic flexu sinuoso elabitur Anguis | circum perque duas in morem fluminis Arctos, | Arctos Oceani metuentes aequore tingi.

A nagy Anguis csillag itt kitekeredik kebeles hajlatával és a két csillagok között mintegy folyóvíz módjára kihajol; az Arctos nevű csillagok nem mernek az Oceanum tengerébe bemerülni – soha le nem megy –.

A D-kéz által írt szöfejtések: Anguis = *az óriás szemöldöke*; az Arctos nevű csillagok = *az Göncöl szekere az öccsivel*; Oceanum = *öreg*.

A C-kéz új fordítást írt a latin sorok közé: *Itt – felettünk – egy nagy kígyó szabású csillagzat kebeles tekergésével a két medve körül, és rajtuk folyóvíz módjára kisikamlík a medvék közül, mondom, kik nem mernek az Oceanum tengerébe mártódni.*

I. 247–251. Illic, ut perhibent, aut intempesta silet nox | semper et obtenta densentur nocte tenebrae, | aut redit a nobis Aurora diemque reducit, | nosque ubi primus equis Oriens afflavit anhelis, | illic sera rubens accendit lumina vesper.

Ott (amint mondgyák) – avagy – mindenkor alkalmatlan – szomorú – északa vagyon, és a setétségek megsűrűdnek a besetédett északán – és . . . val befedvén az éccaka ugyan megsűrűdik –. Avagy legg . . . [áthúzott szó] feljön az hajnal – mi töllünk a hajnal hozzájuk vissza megyen –, és a napot elő hozza [ezek a szavak áthúzva] – nappali világosságot vissza viszi –. És minket mikor a napnak feljövele meglöhel – először megfuvall – az lehelő lovakkal – az ő pihelő lovaival –, ott a veresellő estvéli setétséget szerez – Venus negyűjtja a késő üdökor világoskodó csillagokat –.

A D-kéz értelmezései: intempesta = *örökös*, Aurora = *hajnal*, anhelis = *piheggel*.

I. 252–256. Hinc tempestates dubio praediscere caelo | possumus, hinc messisque diem tempusque serendi, | et quando infidum remis impellere marmor | conveniat, quando armatas deducere classes | aut tempestivam silvis evertere pinum.

Ezekből (a csillagoknak megtartásából) minden kétség nélkül [e három szó kihúzva] megtalálhattuk – a kétséges égből származott – üdöknék változását, mind az aratásra s mind a vetésre való üdököt – aratásnak napjait s mind a vetésnek idejét – innen tanólhattuk meg. És osztán mikor inkább [kihúzva] ilyék evező lapocskákkal [egy olvashatatlan szó kihúzva] – vonni – zavarni a hitetlen tengert, mikor bátorságos – és azt is, mikor kell belevinni – a fegyveres hajókat [három kihúzott olvashatatlan szó], avagy – mikor kell – a hajónak való alkalmas [kihúzva] fenýőfát – idejekorán – az erdőben levágni.

Az első sort a D-kéz új fordításában is olvashatjuk: *Innen az üdő járásit kiszámolhattuk az ég kétés ábráza(tából).*

I. 257–258. Nec frustra signorum obitus speculamur et ortus | temporibusque parem diversis quatuor annum.

Nem is hejféban nézzük az égi jegyeknek elenyészéseket és felkeléseket – feljövéseket –, és a négy különböző üdökre osztatott esztendőit.

Végezetül azt a néhány sort idézzük, amely nemcsak Apácai Georgica-oktatásának, de egész pedagógiai működésének is mottója lehetne:

II. 490–492. Felix, qui potuit rerum cognoscere causas | atque metus omnes et inexorabile fatum | subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari.

Boldog az, az ki a dolgoknak okait megismerhette, és minden félelmeket meggyőzött, és az megváltozhatatlan isteni végezéseket lába alá vetett, és az minden hozzája váró pokolnak félelmét.

Figyelemre méltó a D-kéz itt feljegyzett egyik szinonímája: a „rerum” fölött a *természeti dolgok* magyarázó megjegyzés olvasható. Mintha Apácai magyarázná a Georgicát: a természeti jelenségek okainak megismerése egyik fontos feltétele a félelem nélküli, bodog életnek.

Gyulafeérvári székfoglaló előadásának záró szakaszát így indította Apácai: „Hic jam orationis meae vela contraherem, auditores, rotasque ipsius sufflaminari confestim sinerum, nisi quorundam . . .” (Most már, hallgatóim, bevonnám beszédem vitorláit és rögtön megkötném kerekeit, ha . . .)¹⁸. Talán a Georgicának is része van e hajó-jelenet megfogalmazásában, Vergilius ugyanis így kezdi művének befejező szakaszát:

IV. 116–124. Atque equidem, extremo ni iam sub fine laborum | vela traham et terris festinem
advertere proram, | forsitan et pingues hortos quae cura colendi | ornaret, canerem, biferique rosaria
Paesti, | quoque modo potis gauderent intyba rivis | et virides apio ripae, tortusque per herbam |
cresceret in ventrem cucumis, nec sera comantem | narcissum aut flexi tacuissem vimen acanthi |
pallentesque hederas et amantis littora myrtos.

És bizonyára ha már munkámnak szintén végén a vitorlyákat lejobb nem vonnám, és nem sietném a föld felé fordítani a hajó orrát, talám elénekleném aszt is, kicsoda dolgoknak művelése – munka – észkitten meg a sivár kertet; és a Paestum városának esztendőnként kétszer termő rósás helyeit; és aszt is: mi módon gyönyörködgyenek a katángkórók – a felszítvándó – folyamatok beívásában és a méhfüvel zöldellő partok; és mimódon nőne a földön a hasa bevont tekeres ugorka; és nem is hallgattam volna el a későre zöldellő narcissus füvet, sem az acanthus fünek higołyó veszszéjét, sem a sárgálló folyó borostyányokat, sem az partokat szerető myrtusokat . . .

Egy jeles klasszikus szerző tankölteményének 1641 előtt készült magyar prózai fordítása van tehát birtokunkban. Nem műfordítás ez, távolról sem az: bemutatott példáinkból is kitetszik, hogy iskolás diákmunkával van dolgunk. Azt azonban mégis jól dokumentálja ez a viharvert kézirat, hogy ahol ezt leírták, ott nemcsak a latin nyelv műhelye volt az iskola, de a magyaré is, annak ellenére, hogy a feldolgozandó, megtárgyalandó műalkotás latin szerző latin nyelvű műve volt. Hogyan lehet ezt szabatosan, pontosan, szépen magyarra fordítani? E küzdelem és birtokbavétel értékes emléke e korai iskolás prózai Georgica-fordításunk.

S közben ezek – a magyar nyelvet kalapáló, csiszoló, finomító – kollégiumi diákok talán e vergiliusi remekmű irodalmi értékeire, esztétikai szépségeire is ráéreztek: arra a remekműre, amelyről olyan magasra értékelő szavakat írt le a szigorú Babits: a Georgica szerinte csodálatos költemény, melyben Aratos száraz műfaját theokritosi édesség hatja át, és lucretiusi filozófia. A költő ismét leereszkedik a „szelíd cserjékhez és alacsony bokrokhoz”, melyek közt méhek zengenek, bárányok legelnek és szőlő kapaszkodik. Verseiben minden fűszál megelevenül és muzsikál. A „földművelés tudománya” nem rideg tan az ő szájában. Egész élete az, mindennapi valósága, lírája, honficcélja és emberi vallása. A leggyöngédebb muzsikájú versek költője elérkezett a földhöz, a realitáshoz.¹⁹

E költemény első magyar prózai fordítását hagyták ránk e kéziratban ismeretlen XVII. századi kollégiumi diákjaink.

Szaunder Mária

VERSEGHY FERENC ISMERETLEN KÉZIRATAI

„... majdnem kilencz esztendei fogságot, Kuffsteinban, Grézben és Brunában, szenvedni kén-telenítetett . . . a Párizs Pápai Szótárát és egyéb könyveit külömbféle jegyzetekkel beírta . . .” – közli Sággy Sándor a Verseghy Ferencről szóló könyvében (*Verseghy Ferenc Maradványai és élete*. Buda, 1825).

A Verseghy-kutatás azóta több olyan nyomtatott kötetet fedezett fel, melybe – a margóra, a sorok közé – műveit írta Verseghy Ferenc a fogsága alatt. Az *Urdnia* I. évf. III. kötetének lapjai s a *Mi a poézis?* (névtelenül kiadott saját műve 1793-ban) című könyvek nyomtatott oldalainak egy része kézzel, apró betűkkel sűrűn teleírtak. Joó Tibor az *Urdnia*-ról (Magyar Könyvszemle, 1938. 72–73.) és Gálos Rezső a *Mi a poézis?*-ről (ITK 1938.) szolgáltatott a megfejtést, beszámolva az Országos Széchényi Könyvtár Folyóirat- és Kézirattárában rejtőző két, Verseghy kézírásával teli nyomtatott kötetéről (*Urdnia* jelzete: Oct. Hung. 603., *Mi a poézis?* jelzete: Oct. Hung. 994.); a Magyar Tudományos Akadémia is őriz Verseghy-autográfokat, köztük a szintén fogságában írt, úgynevezett „brünni napló”-t is.

¹⁸ Apáczai pedagógiai műveinek idézett kiadása, 140.

¹⁹ BABITS Mihály: Az európai irodalom története. Bp. é.n. 92.

Most – egészen váratlanul a magyar tudományos kutatás számára – előkerült egy újabb nyomtatott kötet, mely Verseghy Ferencnek 1795-től kezdődően a fogsága alatt írt műveit tartalmazza. Ez a véletlenül az Egyesült Államokból hazaérkezett fontos dokumentum az eddig ismert Verseghy-költemények kronológiai rendjét másítja majd meg.

A kötet *Albrecht von Haller Versuch schweizerischer Gedichte*¹ (Wien, Banmeister, 1789; jelzete a Széchényi Könyvtár kéziratárában: Oct. Hung. 1896) című könyve, melynek üresen bekötött lapjain Verseghy Ferenc autográf, kézírású költeményei és műtöredékei találhatók nagy számban.

Bizonyossággal állíthatjuk, hogy e Haller-kötetet külön Verseghy számára köthetette be valaki (talán Kreskay?) oly módon, hogy minden nyomtatott lap közé egy-egy üres foliót tetetett a könyvkötővel, alkalmat adva a rabnak, hogy egy semlegesnek ítélt, s a börtönbe beengedett kötetbe saját műveit írhasa. Kufsteinban készítette e művek nagy részét – bár évszám sehol sem található, csak párszor a hónap és annak napja feljegyezve –, mert verseiben nemcsak börtöne rácsairól, hanem többször is a „szőke Inn vizé”-ről szól.

A magyar foglyoknak szabad volt könyveket tartaniok a börtönben – mint Kazinczy Ferenc írja *Fogságom naplója* című művében –, de időnként motozást rendeztek a cellákban, s „valamely könyvből elől vagy hátul, vagy a nyomtatott levelek szélein a német írást látott, ezt mind az asztalra raká, hogy elvigye...” (Kazinczy Ferenc: *Fogságom naplója*. Bp. 1960. 268.). De véglegesen nem vették el a raboktól a könyveket: „Es soll in der Canzley abgelegt werden. Sind Sie frey, so nehmen Sie es”² – mondja egy alkalommal a könyvek revizora Kazinczynek (uo. 280. l.). Így lehetséges, hogy ha Verseghytől el is vették a Haller-kötet a beírások miatt, azt szabadulásakor visszakapta. Ezt bizonyítaná az a tény is, hogy a Haller-kötetbe beírt versek legnagyobb része még Verseghy életében, nem sokkal szabadulása után megjelent. L. *Magyar Aglaja*. Buda, 1806.

A Haller-kötetben álló papírlapok minősége és a vízjelek teljes különbözősége kétségtelenné teszik az üres foliók utólagos bekötését. A Verseghy-autográf is bizonyos.

A barna színű, kissé rongált bőrkötésű Haller-kötet 356 nyomtatott oldalt tartalmaz. Ezek közé vannak bekötve az üres lapok. A könyv elején, a 99. nyomtatott oldalig kivágták ez utólagosan bekötött lapokat. Azokon is Verseghy-kézírás lehetett, amint a maradék lapszéli töredék-betűk s a nyomtatott lapokon levő tintanyomok mutatják. (Ki s mikor vágta ki ezeket, nem tudjuk.) A ránk maradt, üresen bekötött lapok száma 125, s a 100–101. nyomtatott lapok között kezdődnek. Ebből 47 lapot sűrűn teleírt Verseghy, a többi üres. (A kötetben levő lapokat – nyomtatottat és üresen bekötöttet egyaránt – a Kézirattárban egységesen – folióként – leszámozták, így a későbbiekben e folioszámokra hivatkozom.) A kötet összesen 326 folióból áll.

A kötet leírásakor még meg kell említenünk, hogy a könyv kötésfedelének versójára, a bal felső sarokba egy kis vignetta van ragasztva: „C. E. Rappaport, Libri rari, Roma” felírással. Múlt század végi, a század eleji lehet a vignetta. Eszerint a könyv egy római antikvárius kezén is keresztülment.

Az előzéklap versóján is vannak kézíratos bejegyzések Verseghytől: „I. 219. vers, II. 252., III. 173., IV. 198., V.” felírás áll a bal sarokban fent, mellette: „Stephan Weingossberger”, lejjebb: „a Nemesség a' békességes nyugalomnak élven”, javítási jel áll előtte, ami azt mutatja, hogy a következő (üresen bekötött) lapon Verseghy-szöveg állt (ezt bizonyítják a kivágás széli tintanyomok).

A nyomtatott lapok közé üresen bekötöttek a 71. folióig vannak kivágva. Hogy Verseghy írt rájuk – mint említettem – bizonyítják a lapkivágatok szélein maradt írástöredékek. Hogy mi lehetett a sorsuk, nem lehet tudni. Ilyen méretű kéziratok sem az Országos Széchényi Könyvtárból, sem a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárból, sem Zircről nem kerültek elő.

A Haller-kötetbe utólag bekötött üres lapokon a Verseghy-kézírások a 71. folión kezdődnek. A 81. folióig ugyanolyan halvány tintával írt szövegek állanak, mint az *Uránia*-ban s a *Mi a poézis?*-ben. A 81. folió versójától kezdve a 149. folió rectójáig sötétebb, szinte fekete a tintáírás, s a betűk is kisebbek, összekötöttek, mint a zirci kéziratain. A beírt művek fogalmazványok lehettek – sok bennük a javítás. A javítások mind a sötét színű tintával történtek. A versek egy része vékony ceruza-vagy tintavonallal át van húzva.

A 150–201. folióig üresen maradtak a bekötött lapok. Majd megint halvány tintáírás kezdődik s ugyanazzal a főcímmel, mint a 71. folión íródtak („Költeményes ügyekzetek külömbféle tárgyakról zörög mértékű Lantosokban” – a 202. folión „hatosokban”). Az ezutáni lapok csak négy verset tartalmaznak, majd megint üresek következnek a nyomtatott szöveg között, egészen a 316. folió versójáig. Innen kezdve megint sűrűn teleírtak a fehéren bekötött lapok, de úgy, hogy – a könyvet megfordítva – a végétől visszafelé kezdődnek a beírások.

¹ Haller, Albrecht von: Verspröbalkozások svájci mintára.

² Le kell tenni az irodába. Ha kiszabadul ön, magával viheti.

67 különböző mű, költemény, próza s töredék sorakozik egymás után a Haller-kötet utólag bekötött lapjain. A legtöbb oly alkotás – mint már előbb utaltam rá –, melyet Verseghy szabadulása után kiadott a *Magyar Aglájá*-ban. E költemények nagy részét a Császár–Madarász-féle kritikai kiadás (*Verseghy Ferenc kisebbkölteményei*. Bp. 1910. Régi Magyar Könyvtár) – keletkezési évszám híján – 1805–1806-ra datálja. Viszont e kéziratok tanúsága szerint 1795 és 1804 közötti keletkezésűeknek kell lenniök.

A Haller-kötetbe üresen bekötött s Verseghytől teleírt foliók az alábbi műveket tartalmazzák:

Költeményes ügyekézetek külömbféle tárgyakról, görög mértékű Lantosokban. (71. folió – ezután csak: f.)

I. *Laurá képehez.* (71. f. recto-verso)

A' *Rítmista.* (71. f. verso)

II. *Az Igazsághoz.* (73. f. recto)

III. A' *zsembés Öreghez.* (73. verso)

IV. *Inn' vizéhez.* (75. f. recto-verso)

V. *Égy magyar asszonyra.* (75. f. verso)

On silence in Love. (egy szakasz angolul s magyarul – 75. f. verso)

VI. *Szentjóni Szabó Lászlónak haldlára.* (77. f. recto-verso)

VII. *Égy goromba poétára.* ad 3. Dec. (77. f. verso)

VIII. *Laurához.* (79. f. recto)

IX. *Égy ártatlan felélet.* (79. f. verso)

X. *Apollóhoz.* 18. F. (79. f. verso)

XI. *Égy szerelmetlenhez.* (79. f. verso)

XII. A' *Férféltő.* (79. f. verso)

XIII. *Égy irgy Bardusra.* ad 28. Mar. (81. f. recto)

XIV. *Bacsányihoz.* (Egészen más szöveg, mint az ismert vers. – 81. f. recto)

XV. *Égy Criticushoz.* ad 16. Maj. A' *móstan Poéta.* (81. f. verso)

XVI. *Mese.* 25. Maj. („Égy madarász gyermek kirakott lépére . . .” – 81. f. verso – 83. f. recto)

XVII. *Mese.* 27. Maj. („Börtönyöm' ablakján szomorú dalolásra . . .” – 83. f. recto-verso)

Die englische Tachygraphie. (kb. 158 rövidítés. – 83. f. verso – 85. f. recto-verso)

Sz. *Antalhoz V. Ferencz.* (85. f. verso)

Laurához. (5 versszak, áthúzza. – 87. f. recto)

A' *Télet vígan kell tölteni.* (87. f. recto-verso)

A' *Tavas az életnek rövidsége . . .* (87. f. verso – 89. f. recto)

Órszikehez. (89. f. recto-verso)

Külső Szolnok. (89. f. verso)

Gliczerához. (89. f. verso – 91. f. recto)

Barátnémhoz. (3 versszak, uaz, mint a *Laurához* c. – 91. f. recto)

A' *Magyar Nemzethez.* (*Ajánlás* címen jelent meg. – 91. f. recto-verso)

A' *középszerűség.* (A vers első versszaka kétszer leírva, de mindkettő áthúzza. – 91. f. verso)

A' *középszerűség.* (6 versszak. – 93. f. recto)

Félenk Rózsika. (93. f. recto)

Horatiushoz. (93. f. verso)

Német–magyar nyelvű verstöredékek, 3 x 2,3 sorosak. – (93. f. verso)

Dorkához. (93. f. verso – 95. f. recto)

Az igaz Bölcs. (95. f. recto)

A' *könyvek.* (95. f. recto)

Az emberi Nemzet. (95. f. recto)

Az Irigységhez. (95. f. verso)

Fables choisies mises en vers par M. de la Fontaine.

Fable CXC. *Az Ember és a kígyó . . .* (prózában. – 97. f. recto-verso)

A' *Barátság.* (97. f. verso)

Rikóti Mátyás, egy verstelen poema, melyben e' híres poétának borostyánnal való megkoszorúztatása lerajzoltatik. (Prózában, befejezetlen. – 99. f. recto-verso)

Les Correspondens. (Francia nyelvű, próza. – 101. f. recto)

A' *tejáruló Menyecske.* (101. f. verso – 103. f. recto)

A' *Aténabéliek.* (103. f. recto-verso)

Az asszonyi Hűség. (A kiadásban *Szentésiné* címen. – 103. f. verso – 111. f. verso)

A' *Rendez-vous.* (A kiadásban *Györgyiné* címen. – 113. f. recto – 129. f. recto)

Nézd Julisom! . . . (Cím nélkül, áthúzza, 6 versszak. – 129. f. recto)
Julishoz. (Az előző vers, címmel, áthúzza, 12 versszak. – 129. f. verso)
Ámor. (131. f. recto)
Barátomhoz. (*A' Musák* címmel jelent meg. Áthúzza. – 131. f. verso – 133. f. recto)
Julishoz. (Ugyanaz, mint a „Nézd Julisom! . . .” s a „Julishoz” címűek, de nincs benne javítás, egy vonallal át van húzva. – 135. f. recto)
Ámor d' borban. (Ugyanaz, mint az „Ámor” című, egy tintavonallal áthúzza. – 135. f. verso – 137. f. recto)
Barátomhoz. (Ugyanaz, mint az előbbi „Barátomhoz” c. vers, egy vonallal áthúzza. – 137. f. recto-verso)
Venus és Ámor. (137. f. verso – 141. f. recto)
 „Szép d' Hazáért tűrni; . . .” (Cím nélkül egy szakasz, 4 sor, *Batsányi* aláírással. – 140. f. verso. A nyomtatott szöveg alatt)
A' régi Classicusokhoz. (Áthúzza. – 141. f. recto-verso)
A' rossz szívű Bölcsek. (Áthúzza. – 141. f. verso – 143. f. recto-verso)
A' Köz Nép. (Áthúzza. – 143. f. verso – 145. f. recto)
A' Baktai Paraszt. (Áthúzza. – 145. f. recto – 147. f. verso)
Koridonhoz. (Áthúzza. – 147. f. verso – 149. f. recto)

(A 150–201. folióig üresen maradtak a bekötött lapok. A 202. folión kezd újra Versegly az írást.)

Költeményes Ügyekzetek külömbféle tárgyról görög mértékű hatásokban. (202. f. recto)
 I. *A' szörzálhasogató.* (202. f. recto-verso)
 II. *Az Éj.* (204. f. recto – 206. f. recto)
 III. *Az Örömhöz.* (206. f. verso – 208. f. recto)
 IV. *A' Bölcsek' soisa.* (208. f. recto)

(A 210–315. folióig üres, beiratlan lapok állanak. A 316. foliótól végig teleírtak, de úgy, hogy a könyv végén kezdődnek a beírások visszafelé, a 322. folió versóján.)

Analysis Linguae Hungaricae, cum animaduersionibus in regulas, de quibus grammatici non conveniunt. Brevis introductio. 1–15. & (322. f. recto-verso – 320 f. recto)
 I. *Beszéd.* („Mint esik az, hogy az emberi szív . . .” – 320. f. recto – 318. f. verso)
The Life and opinions of Tristram Shandy, Gentleman. Vol. IX. Chap. XXXIII. haec habentur. (316. f. verso)

Mit tudunk e Versegly-kéziratokat tartalmazó Haller-kötetről?

1974-ben Györgyey Ferenc, a Yale Egyetem Orvostörténeti Könyvtárának vezetője felkereste az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárát s felajánlotta a náluk levő, Versegly-autográfokkal ellátott Haller-kötet cserébe XVIII. századi magyar orvostörténeti könyveikért.

Azról, hogyan került az Egyesült Államokba e könyv, nem sok biztosat tudunk. Értesüléseinket Györgyey Ferenc leveleiből merítjük.

Henry E. Sigerist, a századforduló egyik leghíresebb orvostörténésze tulajdonában volt e Haller-kötet (benn a Versegly-autográfokkal), ki svájci származású lévén s Hallernak szerelmese, gyűjtötte könyveit. Mi módon kerülhetett hozzá, nem tudjuk, talán egy római antikváriusnál vette – mint a kötetábla versójára ragasztott vignetta mutatja.

Sigerist tanítványa, Claudius F. Mayer (magyar származású orvos és orvostörténész) kezébe került e Haller-kötet, s ő búzgón kutatni kezdte a beírt kéziratok eredetiségét. Mayernek fennmaradt egyik Sigeristhez, a John Hopkins Egyetemre írt levele (fotokópiában az Orsz. Széchényi Könyvtárban) 1943. április 27-ről, melyben ezt írja Mayer:

„Today I am mailing to you your Haller. Why do you have to sell that excellent collection? If you want to write about it and need further information about the copy I had for such a long time, I shall give you the necessary data I collected here and abroad.

I have a photostatic copy of the poems of Ferenc VERSEGHY, also a copy of his printed poems, but could not find any unknown poetry in your Haller volume . . .”³

³ „Ma eiköldöm önnek az ön Hallerét. Miért kell eladnia ezt a kiváló gyűjteményt? Amennyiben írni akar róla és további információkra van szüksége ez oly hosszú ideig nálam maradt példányról, szívesen megadom önnek a szükséges adatokat, amelyeket itt és külföldön gyűjtöttem.

Versegly Ferenc költeményeiről és nyomtatott verseiről van egy példányom fotómásolatban, de az ön Haller-kötetében egyetlen ismeretlen költeményt sem találtam . . .”

Tehát e levél tanúsága szerint Sigerist is tudott a Haller-kötet üresen bekötött lapjaira írt Verseghy-autográfokról. Talán az ő indíttatására utazott korábban Mayer Budapestre, 1937-ben s vetette össze a Haller-kötetben található kézírásokat az itthoni Verseghy-autográfokkal s állapította meg biztosan, hogy Verseghy saját kezű írásáról van szó, amint ezt egy levele, amelyet Györgyey Ferencnek írt Washingtonból 1962. július 23-án, bizonyítja:

„Another study showed that ALL the poems are by Verseghy. I made a comparison with the printed anthology of Verseghy's poems, and in a different order I found practically all the manuscript poems in the Haller volume published. The »Költeményes ügyekezetek« is therefore not of a great importance, though it is still valuable as a Verseghy manuscript, and also from the point of view of Verseghy's development. Some of the MS poems slightly vary from the printed final form . . .

. . . My own studies on Verseghy were not published on account of the second World War, and then on account of the political changes in Hungary. I left information with officials of the National Museum in 1937. But all those people must be now dead, or evicted from their offices . . . The main reply to your inquiry is that All the handwritten pieces are by Verseghy, either original, or translation, or imitation, etc . . .”⁴

Hogyan jutott a Yale Egyetem Orvosi Könyvtárába a Verseghy-kézírásokkal tele levő Haller-kötet, azt csak sejtetni engedi a levelezés: Sigerist Haller-gyűjteményét Dr. John Fulton adta el a könyvtárnak. De pontos adatokat nem tudunk. Györgyey Ferenc a maga részéről próbálta keresni Claudius Mayert, hogy számunkra kimerítőbb értesítéseket szerezhesen, de nem találta már címét az amerikai orvosok listáján.

Nem tudom, egyelőre szabad-e tovább feszegetnünk a könyv sorsának ügyét? A későbbi kutatás talán ki tudja deríteni majd a tényeket.

A Haller-kötetben található Verseghy-autográfok legnagyobb része költemény. Első fogalmazványok, gyakori bennük a törlés, a javítás. E költemények közül 34 jelent meg a *Magyar Aglájá*-ban, bár változó sorrenddel, kis szövegbeli eltérésekkel s újabb címekkel. Hogy valami képet kapjunk arról, hogy az 1806-ban megjelent versek zöme már készen volt Verseghy hazatérésekor, ezért felsoroljuk a *Magyar Aglájá*-ban megjelent sorrend szerint a Haller-kötetben már kéziratban megtalálható költeményeket.

Ajánlás. (A kéziratban – továbbiakban kzt. – *A' Magyar Nemzethez* címen.)

A' Baktai Paraszt.

Szenteseiné. (A kzt.-ben *Az asszonyi hűség* címen)

A' Tél. (Kzt.: „a' Telet vigan kell tölteni . . .” kezdettel.)

A' régi classicus auctorokhoz. (Kzt.: *A' régi Classicusokhoz* címen)

A' Músák. (Kzt.: *Barátomhoz* címen.)

Györgyiné. (Kzt.: *A' Rendez-vous* címen.)

Az igaz Bölcs.

A' Középszerűség.

A' zsembes Öreghez.

A' tejáruló Menyecske.

Klárkához. (Kzt.: *Félnék Rózsika* címen.)

Egy ártatlan Felelet.

Apollóhoz.

Egy szerelmetlenre.

Boriskára. (Kzt.: *Férj féltő* címen.)

Egy goromba Poétára.

A' Tavasz. (Kzt.: „A Tavasz és az életnek rövidsége . . .” kezdettel.)

Vénus és Amor.

⁴ „... Egy második tanulmányozás kimutatta, hogy VALAMENNYI vers Verseghyé. Összehasonlítottam a kinyomtatott Verseghy-költeményekkel, és más sorrendben ugyan, de gyakorlatilag az összes verset, melyet a Haller-kötet tartalmaz, megtaláltam. A „Költeményes Ügyekezetek”-nek azért nincs nagy jelentősége, noha, mint Verseghy-kéziratnak van, és Verseghy fejlődése szempontjából is értékes. Néhány kéziratot vers alig tér el a végleges, kinyomtatott formától . . .

. . . Saját Verseghy-tanulmányaim a második világháború és a magyarországi politikai változások miatt nem jelentek meg. 1937-ben a Nemzeti Múzeum munkatársainál hagytam információkat. De azok az emberek bizonyára mind vagy meghaltak vagy nincsenek már a helyükön . . . Erdeklődésére fő válaszom az, hogy az ÖSSZES kéziratot darab Verseghytől való, akár eredeti, akár fordítás, akár imitáció stb. . . .”

A' Barátság.
 A' rossz szívű Bölcsék.
 Barátnémhoz. (Kzt.: Laurához. címen.)
 Az Aténabéliek.
 Julishoz.
 Az Igazsághoz.
 Örsikéhez.
 Amor d' borban. (Kzt.: Amor címen.)
 Horatiushoz.
 Gliczerához.
 Koridonhoz.
 S. Antal Barátomhoz. (Kzt.: Sz. Antalhoz V. Ferencz. címen.)
 A' könyvek.
 Az Emberi Nemzetnek korai.
 A' Ritmista.

További kutatásra vár az, hogy megkeresse, vajon mennyiben térnek el a Verseggy fogsága után kiadott művek az első fogalmazványoktól, milyen változatokat foglalnak magukba, valamint az is, hogy milyen, eddig még nem ismert forrásokon alapulnak fordításai. Valószínűleg felbukkannak eddig ismeretlen Verseggy-művek is.

D. Szemző Piroska—Szállási Árpád

VAJDA JÁNOS—LEVELEK, RÓLA SZÓLÓ IRÁSOK

Az ItK 1976. évi első száma két Vajda-levelet közölt, hangsúlyt ad ennek a tény, hogy a költő Összes Műveinek Kritikai Kiadása elérkezett a Levelezés-kötet megjelentetéséhez.¹ Mindenegyfelbukkanó levél, ismeretlen írás hozzájárul az élet és az életmű teljesebb feltáráshoz.

A Kritikai Kiadás Levelezés-kötetét Boros Dezső adja közre, ő adta ki 1967-ben az általa addig felkutatott Vajda-levelek jegyzékét időrendben. Ahol lehetett a 159 levélnél, megnevezte a címzettet, megadta a keltezt, a lelőhelyet.² E munkája során négy levelet teljes szöveggel szerepeltet — három az esztergomi szentszéki hivatal egyik vezetőjéhez, SEDA Ernőhöz, a negyedik SIMOR János esztergomi érsekhez szól, 1885-ben, folyamatban levő válóperével kapcsolatos. Boros azóta bizonyára újabb, felkutatott levelek adataival növelte jegyzékét.

Az általunk ismertett levelek és írások a közelmúltban kerültek kezünkbe és nem szerepelnek a Boros-féle jegyzékben.³ A címzettek köré időrendben csoportosítjuk, az írások közül az összefüggőket velük, az egyebet külön tárgyaljuk.

Az elsőket a Kendi—Lonán, Pálfalván levő birtokukon, vagy Kolozsvárt időző gróf Teleki-család tagjaihoz írta Vajda.⁴ A vívókardot, de a fegyvert talán még mesteribben kezelő költőt a Teleki-család vadászataikon is szívesen látta vendégül, hosszú éveken át érkeztek hozzá meghívó levelek és a válaszaik közül valók az itt közöltek. Vajda e leveleinek csak rangjelző megszólításai vannak és így hosszadalmas munkával állapítottuk meg a címzettet. Sajnos legtöbbről hiányzik a keltezés is, ami Vajdánál megszokott, csak következtetni lehetett az időpontra, amelyhez vagy a tartalom, vagy a megadott lakáscíme adott gyenge támpontot. Valószínűleg segítségünkre lehetnének a Telekiek meghívó levelei, de ezek kallódnak, lappangnak valamerre; igazat kell adnunk Borosnak, hogy a költőnek „gyöngye oldala volt a rend, nyugtalan természete miatt állandóan költözködött, még kéziratára sem ügyelt, mások leveleit nem őrizte meg”. Ez lehetett a neki küldözgetett Teleki-leveleknek is a sorsuk.

Az alább következő első levelet Vajda De Gerando Ágostné gróf Teleki Emmának írta Pálfalvára, az akkor 67 esztendősz özvegy élete utolsó éveit nem Kendi-Lonán, hanem Pálfalván töltötte.⁵

¹ SCHEIBER Sándor: Vajda János két levele. 108—109.

² Studia Litteraria. 1967. V. 53—68.

³ A leveleket Dr SZÁLLÁSI Árpád orvostörténész közvetítette (Esztergom).

⁴ Kendi-Lona Erdélyben, az első világháború előtt a Szolnok—Doboka m. szamosújvári járásában, Pálfalva Szatmár m.-ben.

⁵ Elt 1815—1893.

Méltóságos Grófnő!

Meg sem kíséreltem festeni az örömet s elragadtatást, melyet nekem szíves meghívása okozott, mert nem találék rá méltó szavakat; csupán annyit jegyzek meg, hogy ez a legnagyobb kitüntetés, mely életemben mint író ért.

De nem igen volt csekélyebb megdöbbenésem is, midőn arra gondoltam, hogy miként leszek érdemes e bízalomra? Mint előkelő körökben járatlan fogom e magamat méltóképp viselhetni a nemcsak társadalmilag de – mint rövid levélkéje is bizonyítja – szellemileg is oly igen fölöttem álló társaságban? Az akarat, az igyekezet meg lesz, azt ígérhetem, sőt olyannyira meg lesz, – gyöngöseségem érzetében – hogy – félek – igenis elfogulttá és annál ügyetlenebbé leszek.

Valóban, megvallom, a mily örömmel, de ez egy gondolat miatt szorongva indulok útnak. Mert hát úgy hiszem még is útnak indulok, és pedig alkalmasint holnap este; a vágy, Méltóságod kívánságának hódolni még is csak nagyobb, mint a félelem, hogy társaságban, még a szerényebb igények előtt is, legfőlebb szőgletességemmel válhatok mulattatóvá.

És végre bátorít a hit, remény, hogy Méltóságod, *kegyes elnézéssel* lesz irántam. És ha mégis, utolsó percben, visszarettennék, akkor alásán és ezerszer bocsánatot kérek... Ha kedden, legfőlebb szerdán reggel meg nem jelennek, akkor vagy valamely rendkívüli akadály merült föl, vagy hogy még egyelőre nem bírtam elég bátorsággal... holott pedig tudom, hogy ezek után kimaradnom még rettenetesebb vétség – bűn volna!...

Magamat minden esetekre hálás érzettel határtalanul óhajtott kegyébe ajánlva vagyok kezét csókoló Méltóságodnak

Budapesten, November 5e, 1882
Belváros Régi posta utca 6 sz.

alázatos szolgálja
Vajda János

E levél első olvasásra túlzóan udvariasnak, a költő férfias, a ridegségig őszinte, egyenes jelleméhez mérve alszerénynek tűnik. Komlós Aladár nagymonográfiájában⁶ Vajdának több, főurakhoz, asszonyaikhoz intézett levélből idéz – közöttük az általunk közöltből is –, hogy rámutasson és ugyanakkor megkérdőjelezz e magatartást: „Mennyire megalázhatta Vajdát ez a társadalom, hogy a belső bizonytalanság ilyen érzésével, az udvariaskodásnak e précieux módján válaszolt a grófnőnek! Mi volt ez az udvariasság: a sértődött ember túlkompenzáló eljárása-e, aki a legnagyobb udvariasságot kénytelen magára erőltetni, nehogy agresszívvé váljon? Vagy a társadalmon kívül élő ember félelme, aki oly óvatosan érintkezik a nagyurakkal, mint holmi veszélyes vadállatokkal? vagy gúny lappangott mögötte?” Talán nem járunk messze az igazságtól, ha nem vádoljuk mindezzel Vajdát, azonban gondolunk arra, hogy gyermek- és serdülő korában atyjának, az Ürményiek főúrnak házában ismert volt a főúri körökben az ő társadalmi osztályára kötelező érintkezési stílus. E ráhatásnál még meggyőzőbb, hogy Vajda 1861-ben már megjelentetett egy Hölgyek titkárat, vagyis legújabb levelezőkönyvet nők számára... szerelmes levelekkel..., 1882-ben A szerelem szótárát, melynek kéziratát már 1881 végén átadta az Athenaeum-kiadónak, többek között számos levélmintával, végül, hogy szerkesztője volt a Nővilág c. lapnak (1857. jan. 1.–1864. szept. 25.).⁸ A nő, a szép és nemes erkölcsű nő Vajdából mindenkor hódolatot váltott ki, ha ilyen szerelemre is gyulasztotta, „Fenség”, bámulatot és tiszteletet keltő „méltóság” volt számára, gondoljunk csak a feleségéhez, Bartos Rózához jegyességük idején intézett levelekre. De Gerando Ágostné és egész családja – 1849-ben elhunyt férje, magyarrá lett francia író, fia, Attila (1847–1897) számos útikönyv és cikk szerzője, Antonina, leánya (1845–1914) pedagógus, pedagógiai író, műfordító (1880-ban Párizsban megj. Jókai: A köszívű ember fiai c. fordítása) és végül ő maga is író (gyermekkönyvek, útikönyvek, pedagógiai írások szerzője) a költő számára imponáló szellemi légkört jelentettek, méltót a levelének hangjára és hangulatára. A Teleki-családdal kapcsolatban nem elégedhetünk meg Komlósnak e megállapításával: „inkább vadász, mint költő minőségében” hívják meg a főúri körök, talán még a többiek sem,⁹ Vajdát, a nagy magyar költőt is meghívják.

⁶ KOMLÓS Aladár: Vajda János. Bp. 1954.

⁷ KOMLÓS A.: i. m. 204. – Komlós a levelünkben is szereplő két mondatot idézve megjegyzi: „Az 1882. nov. 5-én kelt levél másolata Kozocsa S. birtokában.” (204/1. sz. jegyzet.)

⁸ D. SZEMZŐ Piroksa: Kiadástörténet és Irodalomtörténet. MKsz 1966. 28–38.

⁹ KOMLÓS: i. m. 203. l. – Bikoli földbirtokára Wiser Kálmán (felesége gróf Teleki Róza), Somogy megyei birtokukra, a Balaton mellé a Zichy grófok, Szabadkára és a Palics „nadas tavához” barátai, Miloszlavjevits Milán országgyűlési képviselő, földbirtokos és a tárcáiró, „közhivatalnok” Milkó Izidor, Pásztóra (Heves m.) Plattthy Adorján földbirtokos hívták meg vadászatra.

Az ezután következő, De Gerando Attilához intézett Vajda-levelek hangja – bár kifejezik a Teleki-családdal való kapcsolatának örömet, megbecsülését és szeretetét – már tartózkodóbb, mérsékeltabb, hiszen a címzett férfi.

E leveleket – minthogy egy kivételével keltezetlenek – a rendelkezésre álló, keltezett Vajda-levelek, az általa leveleiben megadott, valamint a rávonatkozó iratokban szereplő (így a valóperes irataiban is) lakáscímek és a Vajda-irodalom segítségével 1884 és 1887 évek közé helyezzük el.

2.

Mélyen tisztelt Uram!

Későn, bűnösen későn válaszolok kedves levelére, melyet még Rohitson vettem.¹⁰ De nem volt nap azóta, melyen ne tépelődtem volna azon, hogy mit válaszoljak. Gondoltam legjobb lesz, ha újabb ígéret helyett bevárom az időt, melyben határozni és tenni kell, vagy is: menni vagy nem menni! Most már itt ez idő, sőt talán el is múlt, mert úgy lehet, hogy mire én oda érnék, Kegyednek megindulnia kellene a nagy húsvéti örömnünpre. Igazán kimondhatlanul sajnálom, hogy az idén ismét elmúlik tőlem ez örömpohár! Először azért, mert azt hiszem, szívesen látnának; másodsor, mert nincs a hazában oly kör, melyben én is oly örömet időznék. Harmadsor, mert még sok más fontos okból előnyös volna rám nézve e kirándulás. Egészségemre válnék és a mellett, azt hiszem, hangulatot, benyomásokat nyernék, újabb gondolatokat meríthetnék az ősi eredeti forrásból, a szabad természetből és a kiválóan szellemes kedves társasággal való érintkezésből. És hogy ez mennyire való, annak elegendő bizonyítéka a körülmény, hogy se közelben, se távolban *nincs* más kör, melyben mindezt, vagy csak részét is megközelítőleg föl találhatnám. Aminthogy nem is megyek *sehova*, nem is voltam sehol másutt ez idén, mint Rohitson, a hova csak a fővárosi hőség és rossz levegő elől menekültem. Mert hiszen, ha egyáltalán megengedhetőnek tartanám, hogy gastronomi csodabogársággal valahová menjek, akkor mindenekelőtt Kegyed szíves hívásának engednék és már Pálfalván volnék.¹¹ De én e különös egészségi állapottal száműzöttnek tartom magamat a többi boldog emberek és kivált előkelő körök társaságából.

Am ha már magam nem mehetek, küldök legalább egy verseményt¹² a sok közül, melyeket rohitsi tartózkodásom alatt gyártottam. Mert ha bár Rohitson készült is, de – ez még mindig egy más helyre való emlékezés szüleménye... Én nem írok verset könyvből, szótárból, históriából, kinrim-zsákból, mint némely akadémikus.¹³ Nekem tárgyat kell találnom az emberi életben, a természetben, valóságban; velem, bennem kell történni valaminek, hogy azt földolgozzam. És e tekintetben Kegyednek köszönhetek legtöbbet, mert ha írtam valami jót az utóbbi évek alatt, azt ama felséges látományoknak és élményeknek köszönhetem, melyekhez a Kegyeddal való feledhetlen és kiszámíthatatlan értékű ismeretség folytán jutottam.

Ebből megítélheti, mennyire fájdalmasan esik nekem, hogy ezúttal nem repülhetek kedves otthonába...

Egész őszintén szólva, egy hónap óta mindennap volt egy óra, melyben elszántam magamat az indulásra, de azután a másik óra meg eszembe juttatta scrupulusaimat és – füstté vált az elszántság...

És milyen nyár volt, milyen ősz ez! Ezer évben fordul elő ilyen egy. Talán éppen azért ilyen szép, hogy ez is hadd fájjon nekem...

Most még csak egyet. Az okoknak, melyek engemet az indulástól visszatartanak, egyik nem leggyöngébbike az, hogy attól tartok, nem vétek-e valamit az előkelő körök végtelenül finom és kényes

¹⁰ Rohits az egykorú fürdőkalauz szerint: „Rohitsch-Sauerbrunn, gyógyhely Stájerországban gläubersós, savanyúvíz forrással. Szénsavas fürdők, hidegvízgyógyászat, villám- és dörzsgyógyászat. Kies vidék gyönyörű díszkertekkel. Nyári idény: májustól októberig. Utazási idő vasúton Budapestről Pöltschachig 8 és 1/2 óra. Rohitsch Pöltschach déli vasútállomástól egy órányi távolságban.” (Ma e fürdőhely Jugoszláviához tartozik, neve Rogaska Slatina.) Vajda igen gyakran felkereste gyomorbántalmi gyógyítására.

¹¹ „Gastronomi csodabogárságáról” már életében legendák keringtek: szinte fékezhetetlen étvágyáról, igen gyakori étkezéséről, melyet bét- és gyomorbántalmak követtek. Felesége kiadatlan emlékirataiban részletesen és többször megírja, hogy ilyenkor milyen ápolásban részesítette. (OSZK Kézirtár, 1807. Fol. Hung.)

¹² A „versemény” a Körúton c. lehetett (megi. először 1885. aug. 9-én a Nemzetben); a Rohitson 1884 nyarán készült versnek az egyik kéziratmásolatát küldhette el De Gerando Attilának. 1885-ben Szabadkán töltötte a nyarat, a mellette lévő Palics-fürdőben keresett enyhülést folyamatban lévő válópere és kínzó lábaja miatt május hónapban; sőt júliust, augusztust is szeretné ott tölteni – írta 1885. jún. 27-i és júl. 3-i Milkó Izidorhoz intézett leveleiben (vö. Scheiber Sándor–Zsoldos Jenő: Vajda János levelei Milkó Izidorhoz. Bp. 1958. 20–21. l.).

¹³ Itt valószínűleg „ösellenségére”, Gyulai Pálra céloz.

illem szempontjai, jogos büszkesége ellen? Ime Lövey Kl. ő nga haragját már magamra vontam, holott lelkemre, hiába töröm az eszemet, ki nem tudom találni, mivel bánthattam meg.¹⁴

Méltóztatott hírként írni, hogy ... valaki – a kinek nevét nem merem leírni, mert hátha ezzel is egy újabb sértést követek el? – „elmátkásodott”. Már ha újabb haragot vonok is fejemre, nem hallgathatom el, hogy azóta egyre győtor a ... kíváncsiság, vajon ki lehet a halandó, a kit ő méltónak tart magához?¹⁵ En azt hittem, hogy ilyen ember Magyarországon – a mi főuraink között – nem született.

Még csak azon reményemnek adok kifejezést, hogy majd Budapesten átutaztában lesz szerencsém láthatni.

Magamat óhajtott rokonszenvébe ajánlva, vagyok

[1884. őszelő.]

Vámház körút 2.

hálás tisztelője

Vajda János

A költő lemondása ellenére – egy megnyugtató, újabb meghívásra? – mégis útnak indult. Ez kiviláglik a De Gerando Attilához 1885. febr. 4-én írt leveléből: „En múlt évi december 21^{én} vámházkörúti lakásomból kiköltöztem, s tapasztaltam, hogy azóta több rendbeli oda címzett levelem elveszett. Tudnillik: midőn múlt évi szeptemberben Lónáról haza utaztam...” Kiköltözéséért a lakásába befészkelte, valóféiben lévő feleségét, Bartos Rózát okolja és megadja új lakáscímét: Kerepesi út 11. sz. Ezek a sorok egyben alátámasztják a fenti levél keltezésének lehetőségét.¹⁶

3.

Mélyen tisztelt Uram!

Olyan jól esett volna, igazi belső gyönyör leende nekem Párisból érkezett kedves levelére azonnal, az általa okozott öröm hatása alatt, és kiváltképp a viszontlátás kilátásba helyezése, a Lónára való emlékezéssel fölkelte lelkesedése meleg sugallatából írnom... De soha életemben oly annyira elfoglalt nem voltam, mint azon időtájt... Bírak, papok, ügyvédekhez kelle futnom; nyugtom nem volt, mint az üldözött vadnak. Azonkívül rendes robot-munkámat is végeztem. A pör ugyan még tart, hiszen, ha nem kenjük a kerekeket, biz az csikorog. De mégis csak a kezdet volt nehéz, most már nyélbe van ütve a dolog és menni fog. Az esztergomi Szentszékre nincs panasom, itt érettem többet tesznek, mint némely gazdagnak, ha egy egész templomot épített. Egy pesti derék ügyvéd pedig csupa hazafiságból viszi ügyemet.¹⁷ Talán már ez évben meg is szabadulok. A tavasz már itt van, a nyárra pedig gondolok és a Lónai parkot látom egész pompájában... Tehát hangulatom egészen tavaszias, kívánnám a hasonlót Kegyednek is, ha föl nem tenném, hogy Kegyed még fokozottabb mérvben az, hiszen ki legyen boldog, ha azok nem, a kikenél a földi boldogság legfőbb három föltétele: ifjúság, egészség, gazdagság mind együtt van?

¹⁴ Lövey Klára (1821–1897) De Gerando Ágostné nővérének, gróf Teleki Blankának köréhez tartozott, magáévá tette a magyar nőneveléssel kapcsolatos törekvéseit. A szabadságharcban való részvételük miatt (sebesült honvédek támogatása, üldözött hazafiak megsegítése, a forradalmi eszmék ébrentartása) mindketten Kufsteinben várfogságot szenvedtek. 1856-ban kiszabadultak. Később 26 éven át a Teleki családnál nevelőnő. Számos újságcikke jelent meg a Máramarosban és a fővárosi lapokban. – Egy később következő Vajda-leveléből kiderül, hogy – nem alaptalanul gondolt sértődött-ségére. (vö. 5. sz. levél.)

¹⁵ Az „elmátkásodott” talán De Gerando Ágostné öccsének, gróf Teleki Miksának Tatár Máriával, második feleségével kötött házasságából született leánya, gróf Teleki Irén, akit De Gerando Attila – a francia származású Lucy Coignet-től elválva – feleségül vett 1887-ben. – Az is lehetséges, hogy gróf Teleki Miksa másik lányáról van szó, II. gróf Teleki Blankáról, akit 1888-ban vett feleségül Váilly Árpád, tekintélyes Szatmár megyei földbirtokos család sarja.

¹⁶ Vö. 1. sz. jegyzet.

¹⁷ Az ügyvéd Kisbaári Kiss Ferenc, akivel a költő már jóval korábban, gyakorlás közben, Keresztessy József vívótermében ismerkedett meg. Vajda válópere 1885 elején nem ígért számára kedvező kimenetelt és ekkor vállalja ügyét Kisbaári Kiss, melyet 1885. márc. 7-én jelent be az esztergomi szentszéki hivatalnál. Ettől kezdve áll be a pere kedvező fordulata: 1886. jún. 7-én végül megszületik a Szentszék ítélete, ágytól-asztaltól örökösen elválasztja Bartos Rózától. A per folyamán melegegett ismeretségük barátsággá.

Mint Kegyedet érdekelhető újságokat írom, hogy múlt decemberben a váci utcai Sárkányféle üzlet kirakatában,¹⁸ a hol a legmagasabb előkelőségek és föltűnő nevezetességek fényképei szoktak tündökölni, néhány napon át a gr. Teleki-család számos tagjának fényképei voltak mind egy korban kifüggesztve és pedig névaláírásokkal, de aligha mindenütt hibátlanul, mert a keresztnevek ki voltak cserélve néhány helyen. Férfiak nem, csak is grófnők arcképei voltak kitéve, mint egy 10 – lehet, hogy más családoké is, mert mindre nem ismertem. Múlt hóban pedig szintén a gr. Teleki Miksáné egy Kolozsvárott adott fényes estélyéről félhasábos tudósításokat hoztak a lapok. Eszerint hát ők már nincsenek Párisban?¹⁹

A napokban meg azt olvastam egy itteni német lapban, hogy kísérlet történt, és sikerült fölülmúlni a villámvasut sebességét. A Budapestről Kolozsvárra járó éji gyorsvonat 6 – olv. hat óra néhány perc alatt tette meg ez utat, jutott egy órára 11 és még néhányad mérföld s e szerint oly sebességet értek el, melynél állítólag csak egy vonat Angliában megy valamivel sebesebben.

Vályi Árpád nevével is találkozom olykor a lapokban.²⁰ Egyszer a megyegyűlésen szónokol, mászor valami tárcát ír a Bud. Hírlapban, harmadszor a Telekiestélyen jelenvoltak névsorában fényeskodik (és ezt irigylem tőle, pedig, vagy is annál inkább, mert nagyon érdemes e szerencsére, lévén ügyes és mindenképpen derék ember...) Ami engem illet, kérges száraz hírlapírói és válópörös dolgaim közepette bátorodom átengedni magamat az ábrándozásnak Pálfalva és Kendilóna múlt és netalán jövődöntőbeli gyönyörűségei fölött... és a mire még bizonyosabban számítok, előlegezem már a viszontlátás örömét, remélve szíves ígérete valósultáig, hogy Budapesten átutaztában találkozni fogunk...

Itt már hónapok óta szép derült napok járnak, a mi engem szinte boszant, aggaszt; mert mit ragyog a nap most és itt, mi hasznát vesszük a derült égnek télen? Érdemi a kávéházi füst, hogy megaranyozza és varázsolja fényét, azután mi marad majd nyárra, a Lónai park lombjainak?

De nem untatom tovább egyhangú ömlengéseimmel, nem gyötöröm szemkinzó betűmmel... Gondolom, elhiszi a nélkül is, a minék ezzel is tanúságát akartam adni, hogy örömmel és gyakran emlékezem Kegyedre és hozzátartozóira, s ha ritkábban és rövidebben írok, inkább szerény félelemből történik, hogy talán alkalmatlan vagyok.

És ezek után magamat kifejezhetetlenül óhajtott és nagyrabecsült rokonszenvébe ajánlva, vagyok szeretettel s mély tisztelettel

[1885. tavaszéle.]²¹

Kerepesi út, 11. sz.

örök híve
Vajda János

Mélyen tisztelt Uram!

Ezúttal szerencsésebb vagyok. Ma érkezve Szabadkáról, veszem kedves levelét, mely csak tegnapelőtt kelt. Sietek válaszolni, ámbár a sorai által okozott öröm oly nagy, hogy tanácsosabb lenne nyugodtabb hangulat beálltáig várakoznom. De nem állhatom meg, hogy azonnal forró köszönetet ne mondjak jó indulatáért, *melyhöz foghatót életemben még soha senki részéről nem tapasztaltam.* Miután most már rövid idő alatt másod ízben intézi hozzám szíves hívását, el kell hinnem, hogy talán még nem leszek fölöttebb nagy teher azon fényes körben, mellyel szemben mindig érzem állásom és társasági tulajdonságaim alantóságát.

E pillanatban ugyan még nem merem biztosan állítani, vajon lesz e elegendő bátorságom s nem hagy e az cserbe az elindulás pillanatában, de úgy tetszik nem leszek képes ellenállni a vágynak, viszontlátni a helyet, a tündéri kertet, melyből egy eszményi család képe, mint valami fényes látomány maradt meg emlékezetemben.

Hiszen bár meglehetősen nagy álmodozó vagyok, de ennél rám nézve gyönyörűségesebbet csakugyan álmodni sem volnék képes.

Hanem azért bizonyosat mégis majd csak néhány nap múlva merek mondani. Én egyáltalán igen tartózkodom az ígértől, mert rettegek attól, hogy hátha szavamat nem tarthatom.

Mindenesetre addig szeretnék megérkezni, míg Kegyedet is ott találhatnám, hogy lenne motorom ama fényes körben, melyben egy kissé mindig gyötör az aggodalom, hogy valami hibát követek el a bevett szokások ellen.

¹⁸ A Sárkány-féle cég előkelő bőr- és díszműbolt volt.

¹⁹ Gr. Teleki Miksa De Gerando Ágostné öccsének, id. Miksának fia, Attilának unokaöccse, majd nővérével, Irénnel kötött házassága után sógora. (Vö. 15. sz. jegyzet.)

²⁰ Vö. 15. sz. jegyzet.

²¹ Vajda 1885-ben lakott a Kerepesi út 11. sz. alatt, a levélben ez esztendő télvégéről szól.

Remélem, néhány nap múlva határozottan írhatok. De hová? Kinek? Pálfalvára, Kolozsvárra, vagy Lónára? Horváth²² úr nincs ott, (egyébiránt – oh mea maxima culpa – keresztnevét elfeledtem!) – talán László grófnak?²³

Magamat határtalanul óhajtott s nagyrabecsült rokonszenvébe ajánlva, vagyok hálás szeretettel

[1885. télélő.]²⁴
Üllei út, 24.

örökké tisztelője
Vajda János

Olyannyira gyötör a vágy, hogy az se lehetetlen: egyszerre csak már az útról jelentkezem. Mert itt ma igen szép idő van; és az időjelző is jót mutat.

5.

Mélyen tisztelt Uram!

Az már bizonyos, hogy Kegyed az én „jó szellemem!” Mert a szerencse, mely tőlem hosszú idő óta elfordult, a Kegyeddal való érintkezésben ismét hozzám közeledni látszik. Ime: tegnap veszem kedves levelét, ma megjelen ez ide mellékelt versem;²⁵ ugyancsak ma kapok levelet Lövei Klára Önagyságától, ki hosszas gyöngéd mentegetőzéssel megküldi nekem Kegyednek még Lónán létem alatt hozzám intézett, de általa véletlenül felbontott levelét, melyben igazán megindító melegséggel s szívességgel marasztalni igyekezett engem Lónán. No hát ez a sok szerencse közt, igaz, hogy sajnálatos malheurnek látszik, – látszik, mondom, mert annyira babonásan hiszek már a „csillag” jótékonyosságában, mely Kegyed alakjában nekem feltűnt, hogy azt gondolom, hátha e végzetességben is valami jó szerencse rejtett? Mindenestre most e többféle véletlen összetalálkozása alkalmat szolgáltat, hogy írhassek Kegyednek, amit mindig szenvedélyes örömmel teszek. Mindenekelőtt sietek tudatni megnyugvásomat, hogy Kegyednek Kolozsvárról hozzám írt levelét most legalább megkaptam, mert gondolom föl-tűnhetett Kegyednek, hogy Lónáról Kolozsvárra érkezve, találkozásunk alkalmával e levélről nem szóltam, s talán meg is ütközött Kegyed azon, – hogy annak hatását rajtam nem észlelte, hogy én azt nem is említettem s reá nem válaszoltam. Így most a tévedés föl van derítve, s remélem Kegyed megbocsájt.

A Vas Ujs. mai száma már hozza Kegyed alföldi utazásának kezdetét.²⁶

Hát több „Öröm virág” nem születik e? Mindenesetre kívánom, hogy a valóság teremjen Kegyed számára minél többet, de aztán legyen hálás iránta, és énekelje meg. –²⁷

Ő Méltósága a grófnő kezeit csókolva, magamat kegyeikbe ajánlva, vagyok

[1885. nov. 22.]
Üllei út 24.

őszinte tisztelője
Vajda János

6.

Mélyen tisztelt Uram!

Főlöszleges mondanom, de valóban hamarjában ki se fejezhetem, mennyire örültem kedves levelének. A körülmény, hogy a szép, kedves Párisban sem feledkezett meg rólam, csak fokozza büszkeségemet. S egyáltalán egész életemben, immár hosszú irodalmi pályámon, széles e hazában nem találtam senkit, a ki olyan jó lett volna hozzám, a ki annyi szívességgben részesített, és a kinek hozzám való közeledését rám nézve oly megtisztelőnek tarthattam volna. Igazán sokszor fölkiáltok, hát ilyen ember is van Magyarországon? Azt hiszem azonban, hogy ilyen másfelé is, előrehaladottabb kultúra

²² Horváth talán azonos báró Horváth Miklós erdélyi novellaíróval. Vö. KOMLÓS: i. m. 196.

²³ László gróf id. Teleki Miksa fia, De Gerando Attilának nővérével történt házassága után sógora. (Vö. 15. sz. jegyzet.)

²⁴ Az 1885-ös év végét először a megadott lakáscím indokolja: a költő csak igen rövid ideig bérelte a Kerepesi út 11. sz. lakást. Az Esztergomba 1885. dec. 24-én Simor János érsekhez, 1885. dec. 26-án Seda Ernőhöz intézett levelein már az Üllei út 24. sz. lakását adja meg. – A következő ismertettett levelünkön is ez a cím szerepel, annak megközelíthetőbb keltezéséhez igazodtunk.

²⁵ A vers: Kísértetek. Megj.: Nemzet, 1885. nov. 22.

²⁶ De Gerando A. cikke a VU 1855. nov. 22. 47. számában indult meg Naplótöredékek az Al-Duna mellől c.; három folytatásban jelent meg: 47., 49., 50. sz.-ban. Így az év, hó, nap, ill. Vajda levelének dátuma megegyezik verse és De Gerando cikke megjelenési dátumával.

²⁷ Célzás De Gerando A. jegyességére. Vö. 15. sz. jegyzet.

díszkertjében sem igen található. Ha lehetséges volna egy a létezőnél jobb, eszményibb világot teremteni, csak abba képzelhetek Önhöz hasonló embereket. Ezen a földön csak úgy tarthatják fenn magokat ilyenek, ha a sors azon kedvező helyzetben részesíti őket, mely Önnek is osztályrása. Kérem is Istent, hogy ez a helyzet egyre inkább kedvezőbb, soha mostohább ne legyen.

A kendilőnei kastély és kert két szép fényképét már régebben megkaptam, azok most már keretben szerény szobám legszebb, legkedvesebb ékességét képezik. Napokon át egészen ittas voltam az örömtől, midőn e nem várt kedves meglepetés ért! El elnézegetve oly jól esik álmodoznom az ott töltött feledhetlen órák gyönyöréről s ringatóznom a csalóka remény hintáján, hogy hátha mégis... még egyszer újra láthatom e hiú földi édent egy tündöklő nyárközépi nap pompájában!...?

De meg kell szakítanom itt e bár nekem oly kellemes ömledézet, mert tekintettel kell lennem csodálatosan irtózatossá, talán olvashatlan írásomra s nem akarhatom Önt kitenni huzamosabban e sorok szemrontó találgatásának.

Kifejezhetlenül óhajtott nagybecsű rokonszenvébe magamat ajánlva, Ő Méltóságai a kegyes grófnő kezeit csókolva, vagyok

[1887.?]²⁸

Budapesten

Vámház körút 2.

alázatos szolgálja

Vajda János

7.

Mélyen tisztelt Uram!

Múlt év végén vett kedves levelében tett azon ígéretének, hogy Párisból vagy Algírből jövet itt Budapesten szerencsém lesz láthatni, annál inkább örültem, mert egy ekkorában támadt eszmémet óhajtottam volna Kegyeddal megbeszélni. Ugyanis eszembe jutott, mily könnyű volna Kegyednek előmozdítani néhány költeményemnek franciára való fordítását. Minthogy írásom bosszantóan rossz, nem akarom tovább ennek olvasásával fárasztani. Csupán arra bátorodom kérni, hogyha valamikor Budapestre érkezik és ha ugyan ez eszmét érdemesnek tartja a megbeszélésre, nekem módot nyújtani méltóztatásuk a találkozásra, magában értődve, hogy e kérésem előadására utóbbi leveleiben tett szíves ígéreteiből merítem a bátorságot.

Még csak annyit, hogy én módját találtam ki és már próbáját is adtam, miként fordíthat egy valódi routinírt író oly nyelvből verseket, melyből különben egy szót sem ért.²⁹

Nem tudom, hol van most Kegyed? – Párisban-e vagy Pálfalván? Ez utóbbiba címzem leveletem.

Ide zárok utóbb írt verseimből pár darabot.³⁰ – Méltóságos grófnő kezeit hódolatteljesen csókolva és magamat óhajtott jó indulataiba ajánlva vagyok

[1887. ?]

Vámház kör-út 2.

őszinte tisztelőjük

Vajda János

Valószínű, hogy a Teleki-család ez ágával évekig tartó kapcsolat sokkal több levélváltásra adott alkalmat, melyek – mint mondtuk – valahol lappangnak, előkerülhetnek. Az is lehet, hogy De Gerando Attila második házasságával más irányt vett addigi életmódja, vagy egészségi állapotában állt

²⁸ E levél minden valószínűség szerint abból a korszakából származik, mikor újból a Vámház körút 2. sz. lakásába költözött; Milko Izidornak 1887. máj. 7-én így ír erről: „Új lakásom: Vámház körút 2. sz. – első em. (Ugyanazon lakás, a honnan a váló pör kizavart.” (Scheiber–Zsoldos, i. m. 38. l.) – Így csak az évre következtethettünk, hónap, nap ismeretlenek. – De Gerandó párizsi útjára – bár számtalanszor utazott oda – esetleg a VU 1886. ápr. 25. 17. sz.-ban megjelent „Visszaemlékezések. Páris, 1886. március.” c. cikke utal, valamint 7. sz., köv. levelünk. Mindez alátámasztani látszik a 6. és 7. sz. leveleink keltezését.

²⁹ Nem tudjuk, ismerte-e Vajda Melchior de Polignac: Recueilles. Poésies magyares. Paris 1896. c. munkát, amelyben Polignac másokkal együtt, Vajda-versekből hoz fordításokat rimtelen formában. A Vasárnapi Ujság (1896. 22. sz. 367. l.) „csóválta is a fejét”, idézve a Polignac-féle Sirámok I-t (Száll a hegyre...); ez pontosan megfelelt a „routinírt író oly nyelvből való fordításának, melyből különben egy szót sem értett”.

³⁰ Vajda válópereének kedvező kimenetele után megnyugodott, ezt az 1886-os esztendő bőséges verstermése is tükrözte.

be romlás: ötven esztendő korában, 1897-ben – alig egynéhány hónappal Vajda halála után – őt is elragadta a halál.³¹

Következő leveleink címzettje a költő valóperes ügyvédje, Kisbaári Kiss Ferenc, akivel ügyféli kapcsolata már a pervitel elején barátiává lett. 1885. máj. 17-én kelt levelében a „jótevőt arra kéri a szó legfőnségebb értelmében, lennének szóban is azok, amik valóságban, testvérek, barátok”. – 1885-ből négy, 1886-ból egy Kisshez intézett levelet ismer az irodalom, melyek híven tükrözik a költőnek a per okozta szélsőséges kedélyhullámzását és egyben pere folyamát.³²

A per kezdeti korszakához soron lévő, eddig ismeretlen levelünk fontos adatokkal hozzájárul:

8.

Igen tisztelt kedves Kiss Úr!

Végtelen sajnálom, de ma este sem mehetek Kegyedhez. Én most már kérem szeretettel ne is méltóztatassék egy lépést sem tenni érettem sehová, e perben ítélve körülményeimből, nem is mehetek Hietzingbe.³³

En bocsánatot kérek, hogy két ízben alkalmatlankodtam, meg nem gondolva, hogy Kegyed igen el lehet foglalva, és most háborgat az amiatti aggodalom, hogy egy kissé meggondolatlan voltam.

Mindezekért bocsánatot kérve, magamat nagyon ohajtott rokonszenvébe ajánlva, vagyok

Budapest 9 dik 1^{én} [1884.]

Öszinte tisztelője
Vajda János

A levél a valóper Kissel történt megbeszéléseinek legkorábbi időszakából való: még csupán kétszer járt ügyében nála és ezúttal visszalépni látszik – több adat felülvizsgálata alapján – nem bizalmatlanságból. 1884-ben többször, így szeptember 14-től 21-ig szintén feleségénél volt Bécsben.³⁴ Az együtt-lét újra felszíthatta érzelmeit, amely a valóper idején többször előfordult. Ilyen fellángolás volt 1883-ban is, tanúskodik erről barátjának és házassági tanújának, Gyurkovics Györgynek írt levelében: „újra nagyon megszerette feleségét, Róza a legjobb nők egyike”.³⁵

A levélben említett, Bécs déli peremkerületében lévő Hietzinget feltételezhetően azért idézi a költő, mert valóperéhez elmondotta Kissnek, hogy felesége azt állítja, 1833 táján fiúikreket szült tőle, akik az ő hibájából nem sokkal ezután meghaltak és Róza Hietzingben temette el őket.³⁶ A kitételt, hogy „körülményeiből ítélve, nem is mehett Hietzingbe”, az magyarázhatja: az ikrek kérdését el akarja ejteni és valóban a per folyamán sem ő, sem Róza nem említi, csupán jóval később „Emlékirataiban”.³⁷

E levél tehát 1884-ből való és október vagy november hónapban jutott el Kisshez: miután ismét összekülönbözött feleségével,³⁸ amit igazol az ellene váddal telített, 1885. jan. 22-én Kisshez írt újabb levele is,³⁹ folytatva ügyében vele való kapcsolatát.

Következő leveleink egy évtizeddel később íródtak.

9.

Kedves Feri!

Amint e távollétemben nálam hagyott jegyzetből is látható, a „Nemzet” 92–93¹ folyamában a Jókai cikke nem lett közölve, ezt én más lapban olvashattam, de most már sehogy se emlékszem melyikben? Azonban meglehet hogy talán a Vas. Ujságban – és ez esetben majd ott megtalálod.⁴⁰

³¹ A VU (1897. okt. 31. 44. sz. 725–726.) nagy cikkben búcsúztatta az okt. 14-én elhunyt, hasábján évtizedeken át útirajzokkal, népszerűsítő ismeretterjesztő cikkeket szereplő munkatársát.

³² E leveleket közölte VÁRKONYI Titusz: Vajda János ismeretlen levelei. Egy szerencsétlen házasság tükré. VU 1914. 13. sz. márc. 29. 342–244.

³³ Az említett helynév nehezen olvasható, de a Hietzing feltételezhető a körülményekből és az adatokból, amelyek különélő felesége hietzingi kapcsolataira utalnak.

³⁴ Varga Mihály házasságvédő 1885. márc. 7-én az esztergomi szentszéki hivatalhoz intézett beadványa szerint. (Primási Levéltár, Esztergom.)

³⁵ Gyurkovics Györgyhöz 1883-ban; ez évben is két hétig együtt éltek. (Vö. 34. sz. jegyzet. – Gyurkovics-hoz OSZK Kézirattár.)

³⁶ Vajdáné Bartos Róza „Emlékiratai” 187–195. (Vö. 11. sz. jegyzet.)

³⁷ Vö. 36. sz. jegyzet.

³⁸ Vö. cikkünk 249. l.

³⁹ VÁRKONYI Titusz: i. m. (Vö. 32. sz. jegyzet.)

⁴⁰ Valószínűleg „A koronázás örömnépén” c. Jókai-cikkről van szó. Megj. VU 1892. június 5. 23. sz. 384–385. Az 1893-i évfolyamban nincsen Jókai-cikk.

Egyébiránt én még nem mondok le arról, hogy megtalálom valahol, csak addig is tudatni akartam veled eddigi kutatásom történetét.

I
22 94

Üdvözlő forró szeretettel
örök hálás híved
Vajda János

10.

Kedves, hasonlíthatatlan jószágú barátom!

A legszomorúbb, amit jelentenem kell: végem van.

Kétségbe vagyok esve! Elvesztettem írói képességet. Két hete erőködöm e földat készítésén, naponként öt hat sort izzadok ki, és be kell látnom, hogy az egész nem ér semmit! A fölfogás meg volna, a melyből kiindulva meg lehetne szerkeszteni. Még el tudtam gondolni, hogy *mit* kellene mondani, de a *hogyan?* – az nem megy sehogy.

Már most fölteszed e rólam, hogy csak menekülni akarok a legszentebb kötelesség alul? Ez lenne életem legsötétebb tragikumuma. Nem lenne más hátra, mint főbe lőnöm magamat. De még nem vesztettem el minden reményemet, hogy tán még jóra fordulhat állapotom. Orvosom már két három év óta sürgeti a pihenést, ha csak egy két hónapig is. Azt mondja, hogy csak teljesen ki vagyok fáradva, túlságos hosszú szellemi megerőltetés a bajom, és egy kissé huzamosabb pihenés után még visszaszerezhetem munkaképességet. Már akárhogy, módját kell ejtenem a szünetelésnek, és ha még újra képes leszek valamire, akkor jelentkezem és talán akad egy újabb földat, melynek megfelelő, bizonyíthatom, hogy a szent akarat nem hiányzik nálam.

Most már nincs más mód, mint az ezennel ide mellékelte nyavalygásból kihalászni az eszméket, az egészet stilszerűen megformálni. Ez eszmék a következők: mindenekelőtt föltüntetni a vívás művészetének fontosságát úgy általában mint különösen ránk magyarokra nézve. Azután ékesen elmondani, hogy Keresztessy mily kitűnő – a mesterek mestere volt e nagybecs és nemes szakmában. Végül arra térni, hogy mint polgár, mint ember, mint hazafi valósággal eszményszerű mintakép volt. Ha magadnak erre nincs időd, kérd meg Váradit,⁴¹ ő még javabeli fiatal, pihent erő, neki gyerekjáték lesz ezt nyélbe ütni. És ha hitelt adsz nekem, hogy elhiszed tehetlenségemet, s megbocsájtasz, hát tudasz velem és vigasztalj meg, egyébként ez állapot magamra nézve is oly borzasztón lehangoló, hogy nem tudom mit teszek kétségbeesésemben?

Üdvözlő szeretettel az, akinek az életét megmentetted,⁴² de aki jelenleg e csekély szolgálatra sem képes, és nem méltó, hogy tovább unszolja hitvány életét. –

[1895. ápr. 20. körül.]

Örök adósod
Vajda János

E levelet 3–4 nap előtt írtam, de ismét kísérleteket tettem az írással – hogy hát ha még is – és egyre nehezebben – sehogy se ment –

E levelet a költő Keresztessy József vívómester 1895. ápr. 17-én bekövetkezett halála után közvetlenül írhatta válaszképpen a közös vívómesterükről cikket kérő Kissnek.⁴³ A költő ebben az időben komolyan beteg, a szellemi kiapadásig kimerült, ha nem úgy lenne, számára lenne „gyerekjáték” mesterüket, a közös barátot, kinek nemcsak vívótermében, de asztalánál is számtalanszor szívesen látott vendégek voltak, elhunytával méltatni, annál is inkább, mert már életében több, igen elismerő cikket írt róla.⁴⁴ Egyikből idekiváncozik idéznünk, mert Kiss is jellemzi: „... Mint a vívás tanára, oly tanítványokat képezett, akik legyőztek más híres vívómestereket. ... Tünetényszerű kíváló tanítványa, ilyen volt a 60-as évek közül Papp László, később Szemző István, Gencsi, majd a mindezeknél jelesb kisbaári Kiss Ferenc, aki már mesternek is ritkítja párját és kétségbejejt a vele próbálkozó műkedvelőket nemcsak, de még a hivatásszerű mestereket is.”⁴⁵

⁴¹ Várad Antal (1854–1923).

⁴² Vajda itt valóperére céloz.

⁴³ Vö. 17. sz. jegyzet.

⁴⁴ 1882. márc. 26. 193–194.: Keresztessy József., 1884. ápr. 27.: Párvívás., 1892. máj. 21.: Keresztessy napjára. (Az első kettő a Vasárnapi Ujságban, a harmadik cikke a Pesti Naplóban jelent meg.) – A Vasárnapi Ujság 1895. ápr. 21-i cikke: Keresztessy József (1819–1895) – bár tükrözi Vajda említett „eszméit”, nem tőle és név nélkül jelent meg.

⁴⁵ A Keresztessy József-cikkben. (Vö. 44. sz. jegyzet.)

Soron lévő négy Vajda-levelünknek közös témája a költőnek Strobl Alajos által elkészített mellszobra. A megmintázáshoz a szobrászmester 1894-ben kezdett hozzá, a költő ez év novemberében így ír erről patrónusához és barátjához, a Vasárnapi Ujság szerkesztőjéhez, Nagy Miklóshoz: „Négy öt nap előtt egy jó barátom erővel betuszkolt egy konflisba, elvitt Stroblhoz, aki már két év előtt ajánlkozott de én feléje se mentem, most végre engedtem, ő egy mellszobrot fog készíteni, jövő hó első felében kész is lesz.” Panaszolja ugyanitt, hogy – bár ő két könyomatosnak is megemlítette ezt, egy hang sincsen róla a sajtóban.⁴⁶

Ami a szobor elkészülését illeti, nyers megmintázása tehető ugyan 1894-re, azonban bronzbaöntése csupán 1896-ra, amit az alább következő levelek is igazolnak.⁴⁷

11. (boríték, postai bélyegzőjén:) Bpi Posta 96. márc. 12.

Nagyságos Kisbaári Kiss Ferenc
h. ügyvéd úrnak
Budapesten
Diána-fürdő. Lánchíd téren.⁴⁸

Kedves Barátom!

Asmody⁴⁹ azt mondta, ha magáévá teszi az ügyet, – ez tán azt is jelentheti, hogy beszerzi az egészet de bizonyosra vehető, hogy valamelyest gyűjteni fog, azután vissza fogja illetőleg hozzád át fogja tanni az ívet a pénzzel együtt.⁵⁰

Ő jobb szeretné a márványt – talán beszél is eziránt Stroblal –⁵¹ nekem egyre megy – határozatok ti –

Ha Asmody után még maradna gyűjteni való, átveszem az ívet és átadom Endrődynek vagy másnak, hogy esetleg az alsó és felsőház tagjai közt hamarosan befejezze a gyűjtést –

Üdv!
(1896. márc. 11.)

híved
Vajda János

12.

Édes jó Ferim!
Nagylelkű Barátom!

Kívántad, hogy emlékeztesselek Asmódira. Jún 25e jól elmúlt, hát talán már otthon lesz, ha csak újra el nem utazott. Valóban méltán kíváncsi vagyok, miként járt el ez a derék úr, ki finom gentleman hírében áll, s aki irányomban mindig a legmelegebb, szinte megható jó indulatot mutatta, illetőleg nem egyszer tényleg tanúsította is!

Be bármi lett légyen eddigi eredménye, azért a kedves, szeretetreméltó Strobl ne csüggedjen el, ha netalán találkoznál vele; mondd meg neki, hogy a dolog csak késik, de el nem marad. Tavasszal mindig beteg voltam, de ősz felé, mikor a nyaralásnak vége és egész Budapest együtt lesz, utána vetem magamat és remélem, hogy összehozzuk az egész kívánt összeget.

Üdvözlő szeretettel
Rohitsch-Sauerbrunn VII 96

hálás híved
Vajda János

⁴⁶ Vö. Vajda János Összes művei, kritikai kiadás, I. 313. – A Vasárnapi Ujság valóban nem említi a Strobl-szobrot; a költő halála után megjelent cikksorozathoz csatolja a szobor képét (1897. 57. 1.) méltatás nélkül.

⁴⁷ A művészettörténet, így legújabb művészeti lexikonunk, HENSZLMANN Lilla: Strobl Alajos. Bp. 1955. a szobor keletkezését 1894-re teszik. Henszlmann: „mellszobor Bp. 1894, bronz, 58,5 cm. – Elveszett.” D. Szemző Piroska 1945 őszén látta a Nemzeti Múzeum–Történelmi Múzeum fszti folyósóján, állítólag onnan átkerült a Szépművészeti Múzeumba, de sem ott, sem a Nemzeti Galériában nem tudnak hollétéről.

⁴⁸ Az előkelő Diána-fürdő a jelenlegi Roosevelt tér (azelőtt Széchenyi tér) és József Attila-u. sarkán volt, lerombolták. Kiss a Széchenyi tér 14. sz. alatt lakott.

⁴⁹ Asmody: Gáspár Imre (1845–1910) újságíró, költő, műfordító álnéve, Vajda tisztelői köréhez tartozott. Vajda y-nal írja az álnévet.

⁵⁰ A szobor ércbeöntését társadalmi gyűjtéssel kívánták fedezni. Végül is Wlassics Gyula kultuszminiszter hozzájárult költségeihez és a szobrot a Nemzeti Múzeumban helyezte el. (VÖ. KOMLÓS: i. m. 318.

⁵¹ Strobl, aki akkor már arcképszobraival a művészi és mesterségbeli tudás magaslatán állott, a fényhatások érvényesítéséért a bronz mellett döntött.

13. [boríték:]
Nagyságos

Kisbaári Kiss Ferenc
h. ügyvéd úrnak

Lánchíd-tér
Diana fürdő 2-em

Édes Feri!

Mindennap készülök hozzád, de betegség, rengeteg sok dolog, gyógy módok gyakorlása – stb. visszatartottak, no meg az iszonyú távolság (Üllői út Oh!)⁵² – de már holnap után beköltözöm a belváros kellő közepébe, azután gyakrabban meglátogatlak, ha szívesen veszed. Asmódit kétszer kerestem – de nem találtam, üzentem neki keményen, hogy küldje vissza hozzád az ívet – mindezekről közelebb személyesen nálad – addig is küldöm ezeket a holmikat, hogy a hurcolkodásnál ezzel is kevesebb terhem legyen⁵³ – hálás híved

azaz hogy inkább mondanám üdvözlő,
ölel, szellemileg csókol hálátlan

(1896 okt. 1.)

Vajda Jánosod

14. [Boríték:]

Nagyságos Kisbaári Kiss Ferenc
úrnak

Dúna fürdő
II. em.

Kedves, áldott jó Ferim!

Félév óta állapotom: lassú haldoklás, mely most már közeledik a vég felé. Még tegnap a szomszédig kijártam, de lakásodig – az nekem már istenkísértés, nagy utazás, halálos exkurzió – pedig mennyire ohajtánálak, – ahogy ohajtottalak mindig félév óta fölkeresni! A háláérzet is készített mind, hogy jelét adjam olthatlan szeretetemnek és csodálatomnak tüneményes jóságodért – e mellett egy kissé a kíváncsiság is gyötör, hogy mi lett a szobor ügyével?

Kerestem Stroblt – sosem találtam. Már pár hete az összes lapok hozták a hírt, hogy megmintáztá, másik írta, hogy márványba véste szobromat – vajon mi igaz ebből? Nem tudnál róla valamit nekem – ha lehet ezúttal írni, mert a lapok most egyszerre annyit írtak erről, valaminek kelle történni –

Itt küldöm a V.U. maradékát –

Ő Nagyságáék kezeit hódolattal csókolva
vagyok

[1896.] ^{XII}/₂₆

Kerepesi út 10 [I. em. 3.]

örökké tartó
hálás híved
Vajda János

A Vajda-szobrot művészettörténészeink a magyar portrészobrok egyik legszebb darabjának tartják; dicsérik annak a szuggesztív hatásnak sugárzó visszatükröződését, amelyet a költő egyénisége Strobtra gyakorolt, gazdag formai tagolását és „modellje” kialakításánál megnyilvánuló szenvedélyességét nagy kortársához, Rodinhez hasonlítják. Strobl 1894-ben nemcsak a „jubiláns” Vajdát akarta munkájával ünnepelni. Ő szintén azok között volt, akik Keresztessy József vívótermébe és otthonába jártak, az ott szerzett ismeretséget barátsággá fejlesztették. Tőle való Keresztessy mellszobra is.

15. [Névjegy:]
[Névoldal:]

Vajda János
Boldog új évet kívánok!

[hátdoldal:]

Mint múlt évben, ezúttal is nekem örömet okozol, ha gyűjteményedben elhelyezed e nekem fölösleges terhet, melyet én lakásomon nem tudok hová tenni, örökké hű, hálás

[1894. dec. 31.]

Jánoskád

⁵² Vajda ekkor az Üllői út 65. sz. alatt lakott, mint írja, költözik és át is költözött a Kerepesi út 10. sz. alá (ma Rákóczi út); sarokház volt, a költő lakása a Dohány-u. felé eső részre esett. (Vö. a VU 1897. 57.)

⁵³ A költő Kissnek – aki díjtalanul vitte válóperét – egész életében hálás volt, és amikor tehetette – újévkor mindig – ajándékokat küldött neki (vö. az általunk közölt névjegyeket!).

16. [Névjegy:]
[Névoldal:]

Vajda János

Legközelebb okvetlen meglátogatlak – De addigis boldog új évet kívánok!

[1896. jan. 3.]⁵⁴

17. levelünk címzettje továbbra is Kiss, de a levélíró már nem a költő, hanem a szerkesztő Nagy Miklós és egy héttel Vajda temetése után (1897. jan. 19-én du. 3-kor temették) írta:

Igen tisztelt Uram!

Vajda János elhunyt barátunk némely ügyei (síremlék, munkái) rendezése végett szűkebb körű értekezletet szándékozunk tartani holnapután (hétfőn, jan. 25-én d.u. 4 órakor) itt a „Vasárnapi Ujság” szerkesztőségében.

Öten-hatan leszünk jelen, s kérjük, ha ideje engedi, legyen szíves megjelenni.

[1897. jan. 2?]

Kiváló tisztelettel híve
Nagy Miklós

A síremléket Donath Gyula (1850–1909) készítette el,⁵⁵ ami a munkáit illeti, itt Nagy Miklós valószínűleg a kézíratos hagyatékának sorsát kívánta megbeszélni.⁵⁶ Nem ismeretes, hogy kik vettek részt ezen az ülésen és az sem, hogy közelebből miről, milyen eredménnyel folyt le a tárgyalás.

A síremlék elkészítése bizonyára felmerülhetett, mert a Kisbaári Kiss levelezéséből fennmaradt egy hozzá eljuttatott, arra vonatkozó gyűjtőív is az alábbi szöveggel:

Vajda János tisztelőihez.

Vajda János hamvait akarjuk emlékkövel megjelölni. Ne álljon az a sír elhagyottan odakünn a temetőben.

Akik szerettük, tiszteltük a költőt s költészetében egy nagy szellem megnyilatkozásait látjuk, tartsuk kegyeletes kötelességünknek megvédeni őt a feledéstől, mely egyértelmű volna a hálátlansággal.

Álljunk össze, számra talán kevés, de annál lelkeesebb hívei s porló hamvai fölött rakjuk maradandó emlékké szeretetünk és kegyeletünk fillereit. Hadd legyen oly sírköve, melynek minden parányát benső részvét, igaz elismerés teszi méltóvá az ő nemes emlékezetéhez.

Budapest, 1897. február 10-én.

Jókai Mór
Falk Miksa
Mikszáth Kálmán
Rákosi Jenő
Vadnai Károly
Bartók Lajos
Berczik Árpád
Kozma Andor

Ágai Adolf
Rákosi Viktor
Vargha Gyula
Ponori Thewrewk Emil
Beöthy Zsolt
Szűry Dénes
Endródi Sándor
Nagy Miklós
Kisbaári Kiss Ferenc

Szana Tamás
Kenedi Géza
Ábrányi Emil
Hegedüs István
Kazár Emil
Palágyi Lajos
Somló Sándor
Négyesi László

E szövegoldalt követő lap volt a tulajdonképpeni gyűjtőív sorszámozással és a gyűjtő nevével; esetünkben a 17. sz. gyűjtőív Kisbaári Kiss Ferencet tüntette fel gyűjtőül, de az ív üres maradt, nem használta fel.

A gyűjtőív szerint a befutó összegek kezelését az Első Magyar Általános Biztosító Társaság vállalta (IV., Vigadó tér 1.) és az adományokat nyilvánosan nyugtázni akarták.

Reménykedünk, hogy a közreadottakkal némiképpen hozzájárulunk a Vajda-kutatáshoz és a folyamatban lévő Összes Művek Kritikai Kiadásához. A filológiai pontosságot igen sokra becsüljük és ezért a levelek feltételezett keltezéseinek újból való megállapításáért, helyesbítéséért csak hálások lehetünk.

⁵⁴ A keltezést idegen kéz – esetleg maga Kiss – jegyezte a névjegyekre.

⁵⁵ A síremléknek a tervezését Donath igen hamar elkezdhetette, mert a Vasárnapi Ujság már 1898-ban hírt ad róla (769. l.: Vajda János síremléke. Donath Gyula szoborműtervezete.)

⁵⁶ Vajda írói hagyatékának igen jelentős része Nagy Miklós birtokába került, emellett – mint írta – több száz hozzáírt levele is volt a költőtől. Mindez ma már fellelhetetlen. (Vö. KOMLÓS: i. m. 318–319.)

BABITS MIHÁLY ÉS BASCH LÓRÁNT A BAUMGARTEN-ALAPÍTVÁNY ELSŐ TÍZ ÉVÉRŐL

Zelk Zoltán Baumgarten-díja

A harmincas évek magyar szellemi életében új meg új izgalmat keltett, amikor olyan baloldali írók, mint Darvas József, Kassák Lajos, Vas István és Zelk Zoltán Baumgarten-díja ellen vétőt emelt a felügyeleti hatóság, az akkori kultusz-kormányzat. Ez minden esetben a rendőrség politikai osztályának beavatkozása nyomán történt.

Zelk Zoltán 1938-ban ma elképzelhetetlenül siralmas körülmények között élő, de már befutott és általánosan elismert költő volt. Ennek ellenére a rendőrség mint magyar állampolgársággal nem rendelkező egyénnek hazai kitüntetése ellen tiltakozott. Darvas, Kassák és Vas ügyének iratai eddig nem kerültek elő. Zelk Zoltán érdekében a két kurátor, Babits Mihály és Basch Lóránt két változatban fennmaradt szöveget is fogalmazott. Megragadták az alapítvány tízéves működésének jubileumát és ilyen széles háttérbe állítva igyekeztek meggyőzni az illetékes hatóságokat, hogy az alapítvány írott betűinek szellemében jártak el és a magyar irodalom és tudomány számos kiválósága, illetve csupa kiválósága részesült az első évtizedben Baumgarten-díjban és -jutalomban. Babits édesapjától örökölt és Illyés által többször dicsért jogérzéke és Basch doktor országos híré pörökben járatos ügyvédi rutinja eredményezte a most előkerült és itt olvasható magasröptű védőíratot. Ez így is pontos, precíz és konkrét. Mutatja azonban, milyen küzdelmet kellett folytatnia a Baumgarten-alapítvány fenntartóinak a szükségét szenvedő magyar írók és tudósok hosszabb-rövidebb időre való megsegítésének biztosítása végett. Tanulságos az is, hogy milyen utánjárást igényelt a rendőrség hamis tájékoztatása és az ellenőrző szerv félrevezető érvelése. A tíz éven át jutalmazottak névsora, amellyel az úgynevezett pártatlan és semleges szempont érvényesítését akarták bemutatni, nemcsak ma hathat kegyetlen tréfaként, hanem a jólétesült akkori hatóságok is derülhetnek a nagyszámú baloldali beállítottságú vagy érdeklődésű, sőt, kommunista múltú író és tudós neve láttán. Az, hogy 1919 után a huszas-harmincas évek irodalmi és tudományos folyóiratainak munkatársai lehettek, inkább még bajt okozhatott a szerkesztőségnek, mint amennyire javára válhatott a nagyon is jól ismert, hosszú éveken át baloldalinak elkönyvelt neveknek.

Még irodalmi köztudatunk sincs értesülve róla, amit viszont a rendőrség politikai osztálya nagyon is jól tudhatott annak idején, hogy maga az örökhagyó Baumgarten Ferenc is tevékeny résztvevője volt a háború utolsó éveiben az antimilitarista-pacifista liberális baloldálnak, majd irányítója 1922-ben annak az akciónak, amelynek eredményeképpen Thomas Mann és számos akkor vezető európai író az osztrák keresztényszocialista kancellárhoz beadott kérvényével elérte, hogy Lukács Györgyöt Ausztria nem adta ki a Horthy-féle ellenforradalmi „igazságszolgáltatásnak”. Baumgarten Ferenc életének és különösen Lukács Györggyel való barátságának jobb megismerése fényt fog vetni sok eddig nem érthető hivatalos bizalmatlanságra és enyhén szólva ellenszenvre a Baumgarten-díj alapítója, jutalmazottjai és kurátora iránt.

Zelk Zoltán erélyes kizárása a jutalmazottak sorából, József Attila díjának teljes összege helyett csak háromhavi részletre családjának való kiutalására is itt az írott dokumentum.

Az alábbi szöveg a végleges, a fölterjesztett példány, bár még ebben is vannak Babitsnak saját kezű javításai. Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fond III/2250.

1. Ami a Zelk Zoltán költő részére nyilvános közzététele mellett juttatni kívánt segélyt illeti: erre vonatkozó határozatunk fölülvizsgálatával kapcsolatban mindenképp rá kell mutatnunk, hogy az alapítvány kuratóriuma a támogatandó írók munkásságát az alapító oklevél 4.§-ának utolsó bekezdése értelmében „rendszerint csak nyomtatásban megjelent műveik alapján bírálhatja el” s csak ezek alapján állapíthatja meg azt is, hogy fennforognak-e a kellékek, melyek a 4.§. 2. és 3. bekezdései szerint a döntésnél figyelembe veendők. – Áll ez az írói jellem vizsgálatainak kérdésére is, ahol különösen a végrendeletben megjelölt írói tulajdonságok: az „előítéletektől való mentesség” és „meg nem alkuvás” képezik a vizsgálat tárgyát.

A kuratórium a 4.§ 3. bekezdésében meghatározott kizáró körülmények vizsgálatánál az egyes írók műveiből megállapítható tényeken kívül csak a sajtóban vagy egyébként nyilvánosságra jutott tényekre szorítkozhatnak, és a hivatkozott rendelkezés szerint csak oly adatokat vehet figyelembe, amelyekből az író működésének a közrendre vagy közérdekre veszélyes volta „kétségtelenül” megállapítható. – Még kevésbé állnak a kuratórium rendelkezésére oly eszközök, amelyek segítségével valamely író előéletét kinyomozhatná. Ez nem is lehet feladata.

A Zelk Zoltán ellen tizenkét év előtt folyamatba tett rendőri közigazgatási eljárásról Nagyméltóságod leiratának vételéig csak sejtelmünk sem lehetett. –

A leiratban foglalt adatok közül tudomásunkkal ellentétben állt az, hogy az általunk jutalmazni kívánt költő 1935-ben tért vissza Magyarországra, és hogy nem lett volna bejelentett lakása. Ezen körülményeket tisztázandó, a főkapitányság bejelentő hivatalához fordultunk, ahol megállapítottuk, hogy nevezett író 1933. óta állandóan és megszakítás nélkül lakik Budapesten és abban az időpontban is, amidőn határozatunkat hoztuk, bejelentett főbérleti lakása volt. Megállapítottuk azt is, hogy Zelk Zoltán (kinek családi neve Zelkovics) sohasem volt külföldi, magyar állampolgárságát a trianoni szerződéssel nem vesztette el, a m.kir. belügyminisztérium 28983/936. III. B. szám alatt kiadott állampolgársági bizonyítványa, azon az alapon, hogy nevezett a tiranoni szerződés hatálybalépésekor apja jogán belföldön (Mickolczon) birt. községi illetőséggel, — igazolt. A külföldiekre vonatkozó rendészeti szabályok tehát nem is lettek volna nevezettel szemben alkalmazhatók.

A fiatal költő versei tiszta lírai tartalmukkal mentesek minden politikai vonatkozástól. Költeményeit nemcsak pártállásra való tekintet nélkül hozzák a napilapok irodalmi rovatai, hanem a magyar középosztály legelterjedtebb folyóirata, melyet Herczeg Ferenc szerkeszt, mint *állandó* munkatárs írásait közli, ünnepi számokban is. Zelk Zoltán az elmúlt években a magyar rádió műsorában is bemutatkozott, és a m.kir. Egyetemi Nyomda által *A Tanítás Problémái* c. sorozatban a múlt év folyamán kiadott *Új Magyar Költők* c. antológia lapjain a legtöbb verssel képviselt új költők között szerepel. Eddig három verskötete jelent meg. — Értésüléseink szerint súlyos anyagi gondokkal küzd.

Amidőn tehát Zelk Zoltánnak az alapítvány segélyét nyilvános kihirdetéssel óhajtottuk juttatni, nemcsak az irodalom szakértői által becsült, de már a közönség köreiből is ismert költőre esett választásunk. —

Alapító oklevelünk 28.§-ának 3. bekezdése csak az *évdíj* odaítélését tartalmazó határozatról rendelkezik. A rendkívüli segélyek (13.§) közzététele nem kötelező. Azt a gyakorlatot, hogy egyes segélyeket az évdíjakra vonatkozó határozat közzétételekor s azokkal együtt szintén nyilvánosságra hozzunk, az alábbiakban érintett okokból később vezettük be. Ha, mint a múltban megtörtént, hozzánk intézett előzetes kérdésre módunkban lett volna felvilágosítást adni és a tényállást tisztázni, határozatunk Zelk Zoltánra vonatkozó részének megsemmisítése elkerülhető lett volna.

2. A Nagyméltóságod leiratában foglalt általános észrevételekre vonatkozva legyen szabad az alapítvány kezelésének első tíz esztendejében alkalmazott elveinkről és eredményeinkről az alábbiakban beszámolnunk:

Az alapítványi jog általános szabálya és alapító oklevelünk kifejezett rendelkezése (1.§. ut. bek.) szerint is az alapítványi cél végrehajtásánál „mindenkor az alapítónak az alapítványi ügyletből kitűnő akarat” irányadó.

Alapítónk végrendeletében az alapítvány céljaként általában „szűkölködő magyar írók anyagi gondjainak enyhítését” jelölte meg, meghatározva azt az eszményi írótypust, melynek támogatása az alapítvány közelebbi feladatát képezi. — Az alapítvány, magasabb, *nemzeti* céljáról a végrendeletben kifejezetten nem esik szó. Az alapítvány nagyságából folyó jelentősége azonban magával hozza és nyilvánvalóvá teszi, hogy ennek az alapítványnak ilyen magasabb, nemzeti feladata is van.

Ezt a feladatot mi körvonalaztuk először, mint az alapító végrendeletének végrehajtói, hitelesen magyarózva a végrendelet intézkedését. Magyarázatunkat a végrendelet értelmében általunk megállapított alapító oklevél tartalmazza, s a nemzeti cél kitűzését magában foglalja már az oklevél első tervezete is, melyet még a m.kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban lefolytatott tárgyalásaink előtt készítettünk.

E nemzeti cél: a „magasabb eszményeket követő magyar irodalom színvonalának emelése”, a „magyar nemzet irodalmának fejlesztése”. Minthogy ezt a célt, az alapító általunk ismert szándékai szerint, saját akaratunkból és saját szavainkkal határoztuk meg: magunkhoz lennének következetlenek, ha nem akarnók ezt minden lehetőségünk szerint a legeredményesebben szolgálni.

Természetesen ez nem könnyű feladat. Ha már annak megállapítása sem mindig egyszerű, hogy ki tekinthető „szűkölködő”, vagy „megalkuvás nélküli” s „előítéletektől mentes” írónak: mennyivel nehezebb még eldönteni, hogy a „nemzet irodalmának fejlesztése” mely író támogatása által mozdítható elő hatékonyan? Az írók nemzeti értékének megítélése koronként változik: s újabb irodalmunk története Kazinczytól Adyig a példák egész sorozatát nyújtja arra hogy ugyanaz az író akit kortársainak egy része idegen, sőt kártekonny szelleműnek tekintett, a következő nemzedék szemében már vitathatatlan kincsé s nemzeti irodalmunk nagy dicsőségévé válhat.

Hozzá kell tenni, hogy a kuratórium döntéseinek különböző szempontokat kényszerül összeegyeztetni. A nemzeti eszmények szempontjából legméltóbb írónak is csak akkor ítéltük oda az évdíjat, ha anyagiakban szükségét szenved: s viszont e legszegényebbet sem támogathatjuk ezzel, ha nem várható tőle nemzetünk irodalmának színvonalat-emelő fejlesztése. Nem egyszer érte az alapítványt támadás, aszerint, amint egyik vagy másik szempontot kizárólagos követelményként akarták elébe szögezni. A kuratórium döntései azonban esetenként az *összes szempontok* mérlegelése alapján alakultak ki. Ezért döntéseinket évről évre mint *egységet* lehet csak elbírálni, és nem egy-egy nevet

kiragadva vonni következtetést az alapítvány vezetésének irányára, mint az egyes sajtóorgánukok, vagy a nagyközönség, a maguk szempontjai szerint tenni szokták. Az alapítvány működésének általános vizsgálata sem, hanem csak hosszabb korszakot áttekintve lehet működésünk fölött tárgyilagos bírálatot gyakorolni.

Ily áttekintésre alkalmas az az elmúlt tíz esztendő. Ez alatt az első ciklus alatt, idei döntésünket is számbavéve, 68 évdíjat osztottunk ki, 9 költő, 11 szépprózaíró, 15 kritikus és 7 tudós között.

A régibb költői generációból az alapítvány támogatását élvezte Tóth Árpád (ki az első díj kiosztása előtt meghalt, de egy évdíjat megközelítő segéllyel még támogathattuk), Harsányi Kálmán (halálos betegen részesült az alapítvány első nyilvánosan közzétett nagybősszegű segélyeinek egyikében), Juhász Gyula, Gellért Oszkár, Reményik Sándor (Végvári), Szép Ernő, Füst Milán. Az újabb lírikus-nemzedékből Szabó Lőrinc, Erdélyi József és Illyés Gyula, az új nemzeti-népi irány vezető egyéniségei. A fiatalok közül Weöres Sándor. Széppróza-íróink sorából az idősebbek közt Krúdy Gyula, Szini Gyula, Karinthy Frigyes, Révész Béla, Tersánszky J. Jenő, Nagy Lajos, s idei döntésünkkel Pap Károly. Az újabbakból Tamási Áron, Kodolányi János, Gelléri Andor Endre, s idei döntésünkkel Dallos Sándor.

Kritikusok támogatását alapítványunk az alapító kritikai tevékenységre való tekintettel kezdettől fogva különös feladatának tekintette. Alig akad jelesebb magyar kritikus, aki ne részesült volna legalább egy ízben az alapítvány évdíjában. Elég a névsorra utalnunk: Osvát Ernő, Schöpflin Aladár, Farkas Zoltán, Elek Artúr, Németh László, Tóth Aladár, Salgó Ernő, Halász Gábor, Gyergyai Albert, Cs. Szabó László, Illés Endre, Turóczi-Trostler József, Hevesi András, Joó Tibor. Ezek az írók kritikai tevékenységüket a legkülönbözőbb színezetű napilapokban és folyóiratokban fejtették ki: egy részük, mint tanár vagy könyvtáros, közszolgálatban áll.

A tudományos irodalom művelőinek kiválasztásánál különös figyelemmel voltunk a tudományok magyar nemzeti vonatkozásaira. Évdíjban részesítettük a magyar faj antropológiai kutatóját, Bartucz Lajost (aki akkor a budapesti egyetem magántanára volt), fiatalabb történetíróink közül Váczy Pétert (ki azóta ugyancsak a bpesti egyetem magántanára lett), a magyar művészet történetének egyik úttörőjét, Fülep Lajost (ki azóta a pécsi egyetem magántanára), a magyar irodalom történetének újabb művelői közül Szerb Antalt (azóta a szegedi egyetem magántanára), és idei döntésünkkel a magyar népmesék új kutatóját, Ortutay Gyulát, a magyar virágok és gyümölcsök történetének megíróját, Rapaics Raymundot és a magyar zene történetíróját és esztétikusát, Szabolcsi Benő.

Ez teljes listája azoknak az íróknak, akiket az első tíz év alatt évdíjban részesítettünk. Különböző irányok képviselői, különböző árnyalatú lapok munkatársai, s írói eszközeik, műfajaik és törekvéseik, valamint termékenységük és jelentőségük tekintetében is természetesen különbözők. De egyről sem lehet elmondani, hogy a magyar nemzet irodalmának nem lenne kétségtelenül hasznos munkása, akinek tevékenysége hozzájárult az általános színvonal emeléséhez. Kiválasztásunkban az alapítvány tökéletes pártatlansága érvényesült, irodalmunk legkiválóbb szakértőinek tanácsai szerint: az irodalmi kurátor maga is nyugodtan hivatkozhat e tekintetben írói múltjára, mely hozzáértését igazolja.

Díjazottaink névsora ekként legjobb cáfolata azon gyakorlatnak elhangzott, mintha az alapítvány kedvezményeiben csak egy bizonyos irányt képviselő írókat, vagy éppen csak egy szűk csoportot részesítene. Ezt azok az írók szokták hangoztatni akik sérelemnek érzik, hogy maguk nem kaptak évdíjat – ami pedig éppenséggel nem jelenti azt hogy munkásságuk ne képezte volna a kuratórium és a tanácsadó testület részéről gondos mérlegelés tárgyát. De díjazásuktól visszatartott az a meggondolás, hogy – ha már a felsorolt lista sem tartalmaz teljesen egyértékű neveket – az alapítvány támogatásának még szélesebb körökre való kiterjesztése a színvonal leszállítására és az alapítvány magasabb céljának veszélyeztetésére vezetne. Ezért, az alapító intencióit követve, állandóan hangsúlyoztuk döntéseink közzétételénél, hogy ez az alapítvány főcélja szerint nem pusztán szegény írók segélyezési alapja.

Nagyméltóságod korábbi leirataiban arra méltóztatott figyelmünket felhívni, hogy lehetőleg kerüljünk ugyanazon íróknak ismételt segélyezését, s évdíjasaink listájába a közvélemény óhajának megfelelően új és új neveket vonjunk be. Ennek is igyekeztünk eleget tenni, és míg régebben az alapító oklevélben intézményesített évdíjmeghosszabbítást sűrűn alkalmaztunk, hogy alapítóink kívánsága szerint az írókat „hathatós” támogatással tegyük függetlenebbé a kiadóktól és szerkesztőségektől: addig az utóbbi években az évdíjmeghosszabbítás gyakorlatát felfüggesztettük, s az évdíj újbóli kiadását is csak egyes indokolt esetekben alkalmaztuk, az évdíjak túlnyomó többségét eddig még nem jutalmazott íróknak juttatva.

A Nagyméltóságod által leirataiban hangoztatott szociális szempontnak – hogy az írók szélesebb köréből is támogassunk a nyilvánosság előtt arra érdemesnek látszó személyeket – egyes nagyobb segélyek nyilvános közzétételével gondoltunk az alapítvány színvonalának és tekintélyének veszélyeztetése nélkül megfelelni. A nyilvános támogatásnak ily kettéosztása nem egyszer félreértésekre adott okot. E segélyezettek kiválasztásánál nem alkalmazhattunk ugyanoly mértéket, mint az

évdíj-lista összeállításánál; s neveik már ezért sem jelenthetik az alapítvány igazi irányát és színvonalát. Ha mindazonáltal e nyilvános segélyezettek névsora az alapítványi tevékenység megítélésének szempontjából – még a főfelügyeleti hatóság előtt is – további félreértésekre vezethet, akkor az alapítványi cél érdekében, ezeket mellőzve, régebbi gyakorlatunkra kell visszatérnünk.

Összegezve a fentieket, minden törekvésünk az alapítvány kezelésének ezen első tíz évében az volt, hogy az alapító akaratának érvényesítése mellett a tanácsadó testületünkben kifejezésre jutó s számunkra elsősorban irányadó magasabb irodalmi közvéleménynek, valamint azoknak a szempontoknak, amelyekre főfelügyeleti hatóságunk időnként figyelmünket felhívta, lehetőleg mindenben megfeleljünk. Ezt az igen nagy körülménytést igénylő feladatot annak tudatában vállaltuk – az alapító emlékéért és azért a magas célért, amelyet az alapítvány szolgálni hivatva van –, hogy nem egyszer igazságtalan támadásban is lesz részünk. Azt azonban nem vártuk hogy a főfelügyeleti hatóságunk részéről ér bennünket oly bírálat, mintha az alapító által reánk bízott feladatot nem híven és nem a legtisztább szándékkal teljesítettük volna. Ily bírálatra nem szolgáltatunk okot, és tájékoztatlanok vagyunk atekintetben is, hogy mely döntéseink váltottak vagy válthattak volna ki akár az irodalom komoly szakértőiben, akár a pártatlan és érdekmentes olvasóközönségben visszatetszést vagy felháborodást?

A főfelügyeleti jog gyakorlása az alapítványi jog és az alapító oklevél intézkedéseinek keretében nehéz feladatunk teljesítésénél mindenkor a mi megnyugtatónkra is szolgált, és mint a múltban is előfordult, a jövőben is igyekszünk azt, amennyiben alkalmunk nyílik felvilágosításainkkal és a kevésbé ismert írók munkáira vonatkozó közléseinkkel megkönnyíteni. De mint az alapító végrendeletének végrehajtói, magunk is kötelesek vagyunk örködni az alapító akaratának teljes megvalósulása felett. Legjobb lelkiismerettel tettük ezt eddig, s fogjuk tenni ezután is, annál is inkább, mert magának az alapító szándékának legteljesebb félreismerésére vallana s elhomályosulására, sőt megtagadására vezetne az, ha azoknak akikre ő akaratának végrehajtását bízta ezen lelkiismereti szabadsága korlátozhatnák.

3. A Zeik Zoltán költőnek szánt segélyösszeget, amennyiben Nagyméltóságod a fentebb kifejtettek után elhatározását megváltoztatni nem kíváná, a folyó évre nem óhajtjuk nyilvános közzététel mellett kiadni, és azt segélyalapunkhoz csatolva alapító oklevelünk 13.§-ának rendelkezései szerint fogjuk felhasználni.

Ugyancsak nem kívánnók a József Attila költőnek szánt évdíjat a folyó évre kiadni, hanem – tanácsadó testületünk elnökével való megbeszélés értelmében – ezt az összeget is rendkívüli segélyek céljaira véljük leghasznosabban fordítani. Ezzel kapcsolatban, az elhunyt költő családja részéről hozzánk intézett kérelem folytán azt az előterjesztést tesszük Nagyméltóságodhoz, méltóztassék kivételesen hozzájárulását adni, hogy ezen évdíjösszegből három havi részletet az alapító oklevél 12.§-ának utolsó mondatában foglalt intézkedés analóg alkalmazásával az elhunyt családjának temetési hozzájárulásként folyósíthassuk.

ANTONIUS DE BONFINIS: RERUM HUNGARICARUM DECADES

Tomus IV. Pars II. Appendix – Fontes – Index. Edd. Margarita Kulcsár et Petrus Kulcsár. Bp. 1976. Akadémiai K. 285 l. (Bibliotheca Scriptorum Medii Aevorum. Series Nova.)

Bonfini Magyar Történetének első három kötete (az I–III. decas) éppen negyven éve, a negyedik kötet-első fele pedig (a IV–V. decas) több mint harminc esztendővel ezelőtt látott napvilágot. A szöveg kiadói jó előre jelezték (I. I. p. LIV.), hogy kiadásuk, túl a „magyar Livius” munkáján, azokat az alkalmi költeményeket, előszavakat és magyarázó jegyzeteket is tartalmazza majd, melyeket a Magyar Történet korábbi kiadói jónak láttak a műhöz hozzáfűzni: mindezt appendixként, a IV. kötet tervezett második felében. Szándékuk végrehajtására azonban nem engedtek időt nekik sem a történelem, sem saját sorsuk párkái; így esett, hogy tervüket már nem ők, Fögel József, Iványi Béla és Juhász László, hanem Kulcsár Margit és Kulcsár Péter váltották valóra, négy évtizedes késéssel. Az 1936-ban megkezdett Bonfini-kiadás csak most, kettejük jóvoltából vált teljessé.

Az I–IV/1. kötet még Juhász László méltán híres sorozatában jelent meg, mely 1930 és 1945 között, magyar és külföldi tudósok közreműködésével, egész sor latin nyelven író, középkor és újabb kori szerző művét tette hozzáférhetővé, mintegy negyven kötetben. A Bonfini-mű IV/1. kötete egyike volt a sorozat utolsó kötetének (mert, noha a címlapon dátumként 1941 olvasható, igazában 1945-ben hagyta el a sajtót); Kulcsár Margit és Kulcsár Péter befejező Appendix viszont egy új sorozatot indít útjára. Olyan új sorozatot, mely azonban célkitűzéseiben – s ezért címében is – szorosan Juhász László kezdeményezéseivel kapcsolódik, azaz továbbra is magyarországi eredetű, illetve magyar vonatkozású latin szövegeket szándékozik publikálni, természetesen a külföldi kutatók bevonását sem zárva ki. Az Appendix tehát, hadd mondjam ki, engedve az alkalom csábításának, élő szimbólum: híd és összekötő kapocs, befejezés és egyszerre kezdet is, mégpedig, legalább a jelekből ítélve, nagyon is ígéretes kezdet. A Series Nova körvonalai ugyanis már most kezdenek kirajzolódni: a Bonfini-appendixhez rövidesen csatlakozik (sajtó alatt

lévén) Schesaeus eposza, ugyancsak készülöben van már Vitéz János beszédeinek és leveleinek egy minden eddiginél pontosabb és teljesebb kiadása; s itt, a megújódott BSMRA keretében jelenik majd meg Dudith András magyar–lengyel együttműködéssel készülő, négy kötetre tervezett levelezése is, hogy csupán néhányat említsék a nem is olyan távoli jövő újdonságai közül.

Persze Kulcsár Margit és Kulcsár Péter munkáját távolról sem ez a szimbolikus jelleg avatja becessé; értékét önmagában is elégségesen biztosítja az, hogy részletes és más-más megközelítésű, nem is térképet: valóságos térkép-sorozatot ad a Bonfini történeti művét búvárlók kezébe. Hogy mit jelent Bonfini műve a magyar történelem, kivált a 15. század második felének története szempontjából, fölösleges hangsúlyoznom; de akkor mindjárt az is evidens, milyen értéke lehet a Rerum Hungaricarum Decades rengetegében megbízható tájékoztatást, útmutatást nyújtó kalauznak, főleg, ha az a kalauz még előzékenyen sokrétű is, amit a Bonfini-appendixről akár felületes olvasója-lapozgatója is hamar és készségesen elismerhet.

A kötet elején (p. 11–102) kaptak helyet azok az előszavak, versek és magyarázó jegyzetek, melyek közreadását már a szöveg azóta elhunyt kiadói is tervbe vették: szám szerint harminc rövidebb-hosszabb írás, az 1543 és 1771, vagyis Martin Brenner és Bél Mátyás kiadásai közti időből. Tartalmuk, jellegük, súlyuk s persze terjedelmük is erősen változó, mégsem nehéz belátni, hogy Juhász Lászlókat nem valami absztrakt teljesség-igény hajtott, mikor ezeket a – javarészt nehezen hozzáférhető, régebbi kiadásokba zárt – írásokat újból publikálni akarták. Ott vannak Iohannes Herold terjedelmes kommentárjai (no. V., p. 19–71), melyek a Bonfini-filológia nem egy eredményében maig érvényes kezdeteit jelzik; vagy Martin Brenner, Szikszói Fabricius és Zsámboki János előszavai (nos. I., VI., XIV.), melyek viszont egy-egy kiadás előtörténetére és

körülményeire, sőt, Bonfini ürügyén a kor történetzelemlételeire vetnek fényt – vagyis ezek az írások mind-mind Bonfini és műve utóéletének alig nélkülözhető dokumentumai. A szövegek közlése egyébként nem adhat különösebb panaszra okot: igaz, az elszórt görög idézetek általában hibásak, de ehhez egyfelől, sajna, hozzádözhettünk már, másfelől a hibák zömmel az ékezetekre korlátozódnak, a latin textus sajtóhibái pedig, ha vannak is ilyenek (a 18. lapon például az a *notho Colomanni caeca Belae calamitas augetur* mondat *caeca* szava helyett nyilván *caeco* olvasandó, stb.), nem haladják meg a szokásos mértéket, s mindenesetre a tūrésai határon belül maradnak.

Kulcsár Margit és Kulcsár Péter azonban messze „túlteljesítették” a Bonfini-mű kiadónak negyvenesztendősi ígérteit. Az imént említett szövegek után ugyanis még négy „terkép” következik: a Bonfini-től idézett szerzők listája (p. 103–106), egy összefoglalás a decasok forrásairól (p. 107–152), továbbá a *Rerum Hungaricarum Decades* szövegében előforduló hibák (p. 155–160), s a decasokban, illetve az appendixként közölt írásokban szereplő nevek (p. 161–285) jegyzéke.

Az első két, ilyen jellegű kötetekben talán szokatlan, de annál öröndetesebb „ráadás” annak köszönheti létét, hogy Kulcsár Péter külön monográfiában igyekezett tisztázni a *Rerum Hungaricarum Decades* szövegének történetét és forrásait összefüggő problémákat (L. Bonfini Magyar Történetének forrásai és keletkezése – *Fonti e genesi della storia ungherese di Bonfini*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973), s így könnyű volt eredményeit itt táblázatba foglalnia: előbb Bonfini forrás-hivatkozásait szedve csokorba (s nemcsak a névre szóló, hanem a határozatlan, „egyesek szerint”, „többek szerint”, „sokan állítják” típusú utalásokat is), aztán térve át, a Magyar Történet decasainak, könyveinek és caputjainak sorrendjében, az általa kinyomozott források megjelölésére, tételes felsorolására. Végeredményben tehát a kutató ritka szerencsés helyzetben van, fehér holló lévén az a szövegkiadás, mely mellé ilyen információ-tárat csatolnának: a Bonfini-szövegben ugyanis szinte minden passzus eredetéről bárki pillanatok alatt, egyetlen rálapozással felvilágosítást kaphat.

Akár a források részletezése, a Bonfini-szövegben előforduló hibák lajstromba vétele és javítása is értékes segítség, külön is szót érdemlő támasz az olvasónak. Nem csupán azért, mert a lajstrom közel harmadfélszáz tételből áll (egy részük még a Fögel, Iványi és Juhász kritikai apparátusaiban közölt javításokra támaszkodik), hanem azért is, és azért igazán, mert a javítási kísérletek korántsem csak a kiadás sajtóhibáit javítják: ellenkezőleg, kiterjednek szá-

mos, Juhásztól is átvett, hibás vagy annak érzett olvasatra. S bár alighanem különösebb mankó nélkül, kapásból is tudnánk javítani, ha a szöveg (1, 7, 67) kaján betűtűvesztéssel Ildikó *incomparabilis vetustas*-áról beszél a helyes *venustus* helyett (p. 154), a teljesség kedvéért az egyszerű sajtóhibákat sem ártott rögzíteni; vannak viszont a szövegben, főleg a tulajdonnevek esetén, az előbb említetté és a hozzá hasonlóknál alattomosabb, jóval nehezebben orvosolható romlások, ahol ugyancsak jól jön vagy egyenesen nélkülözhetetlen a hibajegyzék segítségével. Némely javítás létjogosultsága azonban, úgy érzem, kétséges. Így például a *Thoris-mundus Tolosam victor rediit* (1, 7, 83) *victor* szavával szemben a jegyzék *vero* olvasatot javasol (p. 154), ami ugyan nem elképzelhetetlen, csak éppen nem is tűnik feltétlenül indokoltnak; *Thoris-mundus*ról ugyanis valóban elmondható, hogy „győztesként” tért meg Tolosába a hunokkal vívott ütközetből.

Legtöbb használója természetesen a kötetet záró, impozáns névmutatónak lesz, mely a Magyar Történet és az appendix gyanánt közölt szövegek összes személy-, nép- és földrajzi nevét tartalmazza, sőt, ahogyan Kulcsár Péter szerényen tárgyalás bevezetőjéből (p. 7–10) kiderül, a névnevek melléknévi alakjait is, „ha személyeket vagy helyeket jelölnek” (p. 8). Bízást beérhetnének a névmutató gazdagságával, csak hogy a recensens hivatalból feneketlen étvágyú és gyanakvó lény, következképp könnyen beleköthet az imént idézett megszorításba. Elvégre a személynevek és földrajzi nevek melléknévi formái gyakorlatilag mindig „személyeket vagy helyeket” jelölnek: miért nem lehetett akkor ezeket is regisztrálni? Miért csak a névnevek melléknévi formáinak jutott osztályrészül ez a kiváltság? Egyetlen, találmra kiválasztott teszt-lapon például (I. p. 97 = 1, 4, 224–235) a névmutatóba hiánytalanul bekerült huszonhat főnévi alak mellett a következő két melléknévi forma található: *temphum Delphicum* (226) és *A relatensis episcopi* (235). Talán nem szólnék semmit, ha a Delphoi-i templom akármilyen tucattemplomcska volna; de az antik Hellas életére, egyebek közt politikai életére, tudott dolog, a templom papsága évszázadokon át óriási hatást gyakorolt, tehát a *Delphicum* alak nemcsak helyet, hanem ráadásul nagyon is fontos helyet jelöl; ami pedig az *Arelatensis episcopi* kifejezést illeti, ott a jelző egyszerre vonatkozik helyre is, személyre is...

Ezek azonban csak parányi, alig is észrevehető szépséghibák egy olyan munkán, melyet hálával és haszonnal forgathat a Bonfini iránt érdeklődő. S amely méltó összekötő kapocs a BSMRA régi és új sorozata között.

Szepessy Tibor

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 2. Szerkesztik Vargha Kálmán és V. Windisch Éva. Bp. 1975. Akadémiai K. 925 l.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő, nyolc kötetre tervezett magyar irodalomtörténeti bibliográfia új, hatalmas kötettel gyarapodott. A sorozat második darabja a felvilágosodás és a reformkor, majd az 1848–1849-es forradalom időszaka magyar irodalmára vonatkozó bibliográfiák, szövegkiadások, könyvek, tanulmányok és cikkek könyvészeti adatait tartalmazza.

Bevezetőjében a szerző igen pontos és fogalmilag élesen körülhatárolt tájékoztatást ad azokról az alapelvekről és gyűjtő-elrendező módszerről, amellyel munkáját végezte. Eszerint mint a sorozat általában, úgy ez a kötet is a magyar irodalomtudománynak és nem a magyar irodalomnak nyújtja bibliográfiáját: a felvilágosodás és a reformkori magyar irodalom *történetével* foglalkozó munkák összességét foglalja magába. Nem regisztrálja tehát a művek első vagy későbbi kiadásait (ehhez később hozzáfűzők egy megjegyzést), a folyóiratokban megjelent szépirodalmi alkotásokat, általában: nem foglalkozik szépirodalmi munkák megjelenési adataival. Gyűjtőköré az irodalomtörténeti érdekű szövegkiadványok (kiadások, kisebb szövegközlések, levélpublikációk), valamint monográfiák, tanulmánykötetek, évkönyvek, emlékkönyvek, tudományos folyóiratok, hetilapok és újságok jelentősebb tanulmányainak és cikkeinek feldolgozására terjed ki. Ugyanakkor azonban a bibliográfia – annak megfelelően, hogy éppen ez az a korszak, amikor végbemegy a szépirodalom önállósulási folyamata a tudománytól, vallástól, az erudíció különböző fajtáitól – felöleli a tudományos, művelődéstörténeti és publicisztikai irodalomnak azt a részét is, amelyik szorosan kapcsolódott a korszak irodalmi életéhez. Az is indokolja ezt, hogy ezek az évtizedek a polgári nemzetté válásnak, egyrészt a nemzeti lét állandó fenyegetettségének évtizedei, amikor is a politikai publicisztika műfajai elválaszthatatlanok az irodalom mozgásától.

A vállalkozás elsődleges célja tehát az 1772–1849 közötti korszakra vonatkozó, e korszak kezdete óta létrejött irodalomtörténeti munkásság összegzése. Nem extenzív teljességgel – az mérhetetlenül felduzzasztotta volna az anyagot, hanem intenzívvé, azaz válogatással: a jelentéktelen megnyilatkozások elhagyásával. Ez utóbbi nyilvánvalóan a régebbi cikkanyagra vonatkozik: ahogyan haladunk előre az időben, akként válik a bibliográfia mennyiségileg is

teljessé. (Kár viszont, hogy az előszóban nem adja meg a szűrés, a régebbi anyag szelekciójának alapelveit.)

Szerkezetileg a kötet két részre oszlik: egy általános és egy személyi részre. A sorozat első kötetével ellentétesen nem a korszakok szerint tagolja összeállítását, hanem a fenti két részbe vonja be – az általános rész egyes fejezeteiben helyenként korszakokra bontva, a személyi részben azonban egyetlen írói betűrendben csoportosítva – a felvilágosodás és a reformkor relatíve teljes szakirodalmát. Így valóban célszerűbben kezelhetővé vált a bibliográfiai kézikönyv.

Az általános rész elején felsorolást ad azokról a kézikönyvekről és segédkönyvekről – bibliográfiákról, repertóriumokról, kéziratári katalógusokról, levéltári leltárakról, lexikonokról, szótárakról – a felvilágosodás és a reformkor történetével foglalkoznak, ismeretük viszont elengedhetetlen a felvilágosodás és a reformkor kutatói számára. E részben adja meg továbbá a magyar irodalom egész történetére vonatkozó általános bibliográfiák időrendi felsorolását, majd az országos és megyei hírlapbibliográfiák jegyzékét, a rokontudományok fontosabb bibliográfiáit. Mindezzel olyan becses összefoglaló segédanyagot bocsát a kutató, illetve az érdeklődő olvasó kezébe, amely – túl a tárgyalt korszakon – kiindulópontul és útmutatóul szolgálhat a legkülönbözőbb irányú és jellegű tájékozódás számára.

Az alapvető források megadása után az általános rész több fontos problémakör szerint pártázza végig és rendszerezi magát a történeti folyamatot. Az *irodalom elvi és elméleti kérdései* című fejezet például az irodalom és az irodalmi fejlődés teoretikumának és az időszak esztétikai irodalmának bibliográfiáját foglalja magába. Külön rész foglalkozik *Az irodalmi műfajok és kifejezőeszközök* elméletével, majd *Az irodalmi folyamat története* című fejezet kortörténeti áttekintéseket ad a legfontosabb forrásokról és történeti feldolgozásokról – az összefoglaló művektől a részletkérdések irodalmáig. Itt kapott helyet az eszmei-politikai áramlatok és a jelentősebb nyelvi-irodalmi viták irodalma, s e fejezetben található az irodalmi és

stílusirányzatok, valamint az irodalmi témák és tárgyak történetének bibliográfiája is: *Az irodalmi élet és kérései* című fejezet azokat a forrásadatokat gyűjti egybe, amelyek a korszak intézményeire vonatkoznak. Itt kapunk tehát összefoglaló tájékoztatást az Akadémia és más társaságok, nyomdák, cenzúra, könyvkiadás, könyvtárak, időszaki sajtó, színház és iskolák könyvészetére vonatkozólag. Az általános rész utolsó fejezete a *magyar irodalom és a világ-irodalom kölcsönhatásával* foglalkozik. Ez az adatcsoport öleli fel a kapcsolatok története mellett a magyar irodalom és szellemi élet külföldi visszhangjával foglalkozó munkákat.

A kötet második része az egyes szerzőkre vonatkozó anyagot tárja fel, az ún. személyi bibliográfiát. Az egy-egy szerzőre vonatkozó könyvészet azután két főrésze tagolódik tovább: a *Szövegek* és az *Irodalom* című fejezetekre. A *Szövegek* megadja a fontosabb tudományos igényű kiadásokat, a folyóiratokban megjelent kisebb szövegközléseket, végül az író publikált levelezését. Az *Irodalom* című fejezet az íróra vonatkozó általánosabb jellegű szakirodalmat, majd az egyes művekből írt tanulmány- és kritikai anyagot öleli fel. Nagyobb életművű szerzők esetén a következő tematikus bontás szerint rendszerezi az anyagot: összefoglaló munkák, életrajzi források és feldolgozások, az író munkásságával, értékelésével foglalkozó írások, az író hatása, utóélete, műveinek kiadástörténete, külföldi fogadtatása. Ezek a „hálók” azután valóban alkalmasak arra, hogy általuk az elmúlt évszázadok tengeréből ki lehessen merni és osztályozni minden arra érdemes adatot, adalékot.

Kókay György hatalmas munkát végzett: ennek méreteire már az átnézett kiadványok jegyzéke is következtetni enged. Háromszázhetven periodikát, azaz folyóiratot, szemlét, évkönyvet, almanachot, tudományos közlemény-sorozatokat, értesítőt, actát búvárolt át feladatának megvalósítására. Azokon belül pedig természetesen az évfolyamok sokaságát. Csak egypár példát ennek arányaira: az Irodalom-történet átnézése egymaga 58, az Irodalom-történeti Közleményeké 80, az Egyetemes Philologiai Közlönyé 81 évfolyam vizsgálatát jelentette! A nem szakmai jellegű időszaki kiadványok közül például a Katholikus Szemle 77, a Protestáns Szemle 55, a Magyar Zsidó Szemle 64, az egykorú folyóiratok közül a Tudományos Gyűjtemény 25, a későbbi szépirodalmi folyóiratok közül a Nyugat 34 évfolyamát kellett a szerzőnek végigböngésznie, kicicülnie, majd gyűjtött anyagát megfelelően elrendeznie. De nem kisebb munkát jelentett a tanulmányköteteknek korszakunkra vonatkozó átvizsgálása sem: a szerző 221 ilyen jellegű gyűjteményt nézett tárgya szempontjából át.

Ezek az adatok egyaránt jelzik a munka méreteit, a tudományos apparátus kiterjedtségét, az egybegyűjtött szellemi matéria gazdagságát és széles körűségét.

A kutatók ennek az anyagtömegnek – érdeklődési körüknek megfelelően – különböző részeit hasznosíthatják: e sorok íróját jelenlegi munkájában például *Az irodalmi folyamat története* fejezetcímszó alá sorolt anyagcsoportosítás segíti leginkább. Az itt felsorakoztatott iratgyűjtemény-memoár-, napló- és levelezéslista az irodalmi folyamaton túl a kor egész történetébe is bepillantást enged. A bibliográfiának ez a része éppannyira történettudományi érdekű, mint irodalomtörténeti. Feladatát Kókay György a nemzeti művelődés feltérképezőjeként fogja fel. Ennek folytán oly fontos szellemi áramlatok kutatásához kapunk itt segítséget, mint a szabadkőművesség, a jozefinizmus, a nyelvújítás, a nemzeti eszmekialakulása, maga a hazai felvilágosodás, a liberalizmus és az utópista szocializmus. Tegyük azonban hozzá, hogy az utóbbi három áramlat esetén a bibliográfia fájóan mellőzi az egykorú anyagot. Kétséggel szerteágazóak és sokszor nehezen követhetőek a források, de egy szigorúan válogatott összeállításra alighanem épp itt lett volna legnagyobb szükség.

Ez utóbbi elmaradásért részben kárpótol a fejlődésben rendkívül nagy szerepet játszó *nyelvi-irodalmi viták* egykorú kútfőinek, majd irodalomtörténeti feldolgozásainak összeállítása. Kókay György tizenkét alfejezetre csoportosítja anyagát, s a polémiáknak ez a rendje és rendszere – *Az prózódiai harc (1781–1789)*, *Révai és Verseghy vitája (1805–1806)*, *Az arkádiai pör (1806–1807)*, *A nyelvújítási harc, az illúzi pör (1823–1826)*, *A Conversations-lexikoni pör (1830)*, *A Pyrker-vita (1831–1834)*, *Az Aurora-per (1834)*, *Színi-kritikai viták (1835–1836)*, *Vita a színi hatásról (1838–1847)*, Az „Eposzi és a drámai kor” vitája és az „Operaháború”, *Viták a Nemzeti Színház műsorpolitikája körül* – egyezsersmind beavat a kor hazai irodalmi eszméinek alakulásába. Feltárja azokat a legfontosabb problémákat, amelyek a művek létrejöttét és az írói pályákat befolyásolták. Ugyancsak hasznos *Az irodalmi témák és tárgyak története* című alfejezet: történelmünk különböző alakjainak (Árpád, Bánk bán, Csák Máté stb.) nyújtva hasznos fogódzókat.

Újszerűt nyújt a vállalkozás azzal is, hogy az *irodalmi élet* feldolgozásakor nemcsak a fővárosi irodalmi életét veszi számításba – annak összeállításával a Budapest-bibliográfiák és összefoglaló feldolgozások révén amúgy is rendelkezünk –, hanem az egyes városokét (pl. Debrecen, Kassa), sőt országrészekét (pl. Dunántúl, Erdély, Szepesség) – a polgári nem-

zetté válás előrehaladásának irodalmi tükröződését tárva fel ezáltal. Az írók helyzetére, társadalmi státusára, megélhetésére, az olvasóközönségre, társaságokra vonatkozó címfelvételek pedig az irodalom történeti szociográfiájához kínál lényeges kiindulópontokat. Ahhoz a stúdiumhoz, amelyben talán a leginkább elmaradtunk. Örömmel állapíthatjuk meg azt is, hogy az irodalmi társaságokra (pl. Almanach Társaság, Eperjesi Kör, Hasznos Ismereteket Terjesztő Társaság stb.) vonatkozó források jó része először került összeállításra hazai bibliográfiában. S ugyanígy először kapjuk meg a legfontosabb kútfők listáját az irodalmi élet kereteiül is szolgáló kaszinók, szalonok, olvasókörök, olvasó egyletek, irodalmi vendéglők, kávéházak tevékenységéről – bár, tegyük hozzá, a kávéházak irodalma (pl. Pilvaxé) jóval bővebb az itt olvashatónál.

Az irodalomtörténeti bibliográfia feladat körén ugyancsak jóval túlmegy a vállalkozás akkor, amikor a *Magyar Tudományos Akadémia* egykorú történetének forrásanyagát nyújtja, nemkülönbön akkor, amikor *Tudománytörténet* címszó alatt a kor hazai filozófiájába, természettudományába, orvostudományába, statisztikai kísérleteibe, gazdaságtudományába vezeti be az olvasót. Ennek révén számos pontos sikerrel valósítja meg azt, hogy a címszavak során és kapcsolódásában egy *korszak egész szellemi-kulturális folyamata kirajzolódjon, hogy az irodalom belső mozgása a nemzeti történelem meghatározottságaiban és a művelődés más területeivel való eleven kölcsönhatásban* – nem síkmetszetként, hanem mintegy „térhatásban” – legyen megfigyelhető, elemezhető és tanulságaiban általánosítható. S hasonlóképpen valósággal könyvtörténeti és nyomdásztörténeti propedeutika az, amit e címszavak alatt a bibliográfia az olvasónak nyújt: Kókay bibliográfiájában egyes vidéki könyvtáraink tevékenységére (pl. egri érsekmegyei könyvtár, gyulafehérvári Batthyány könyvtár) éppúgy támpontokat talál a kutató, mint a jelentősebb nyomdászokéra (Landerer család, Trattnerék), s a sajtótörténet általános bibliográfiájával is az ő jóvoltából rendelkezünk. Végül beavat a kor nevelés- és iskolatörténetébe is, ez utóbbit úgyszintén városok szerinti bontásban. Kirajzolódik tehát itt az egész kulturális intézményrendszer, újjáteremtve mintegy azt az érhálózatot, amelyeken belül a nemzeti műveltség hajdani sejtjei, „szövevei” hajdanán felépültek.

Sok mindenről szólhatnánk még elismerően – például a korszak esztétikai gondolkodását mélyen befolyásoló stilsztikák, retorikák és poétikák áttekintéséről, a nálunk oly fontos útirajz-műfaj, a nagyvilágban való korszerű tájékozódás dokumentumainak feltérképezéséről, a

memoárok és naplók számbavételéről – ez azonban esetleg már eltúlozná a vállalkozás értékét. Kókay műve ugyanis nem hibátlan alkotás. (Egy majd ezer oldalas, több tízezer adatot magába foglaló munkától ezt batorság is lenne várni!) Mindenekelőtt azt tartom fogyatékságának, hogy a művek első kiadását klasszikus szerzők esetén is hiába keressük benne. Kétségtelenül nem a magyar irodalom, hanem annak története bibliográfiájára vállalkozik, de a kettő legalább a klasszikusok esetén nem különíthető el teljesen egymástól: egy Batsányi, Kazinczy, Kölcsény stb. könyvészetéhez munkáiknak *editio princeps*ei is szervesen hozzátartoznak. Mellőzésükkel megcsonkul az egyes életművek fejlődéstörténete. Másrészt hiányolom a magyarországi, közelebről pest-budai német sajtó idevonatkozó anyagának feldolgozását. A bevezetés ugyan azt ígéri, hogy a magyar írókon kívül a „magyarországi”, azaz nem magyar nyelvű írókat is feldolgozták, amennyiben szerepük volt a magyar történeti és irodalmi mozgalmakban, ám a pest-budai német folyóiratokat, így a *Pannoniát*, az *Irist*, a *Spiegel*t és a *Gemeinnützige Blätter*t hiába keressük az átvizsgált folyóiratok jegyzékében. E folyóiratokban pedig számos magyar érdekű anyag található, emellett fontos eszmeközvetítő szerepet tölthettek be: közleményeik jelentős része a reformkor évtizedeiben olyan szellemi anyagot közvetített, amelyik az irodalmi központtá váló Pest-Budán igen hatékonyan táplálta a romantika és a liberalizmus áramlatait. A korszak nagy vitái között nem találjuk a hegeli filozófiáról a harmincas években lefolytatott polemikát, és sajnáljuk, hogy az „egyezményes” filozófia sem szerepel a kor jelentősebb eszmé-áramlatai között. Hiányzik az „irányköltészet” 1845–1847-es vitája is, az utolsó nagy irodalmi összecsapás az 1848-as forradalom kitörése előtt.

Megtévesztőnek tartom az irodalmi műfajokat ismertető fejezetbe sorolt *Történetírás* címszót: nem derül ki ugyanis belőle az, hogy itt csupán az írók gyakorolta történetírásról van szó, azaz a címszó jelölte hatalmas anyagnak csak egy speciális részéről. De ha így van, akkor hogyan kerül ide a Horváth Mihályra vonatkozó irodalomnak egy töredéke? Kétségkívül helyet kapott itt Szalay Lászlóra vonatkozó irodalom is, de neki legalább ifjúkorában megjelentek szépiroi kísérletei, Horváth Mihálynak azonban sohasem voltak ily ambíciói. S ha már – indokolatlanul – felvesz rá vonatkozó irodalmat, milyen meggondolások alapján válogat az egészből, szerepeltet itt is néhányat az önálló Horváth Mihály-címszó összeállításából?

Legsúlyosabb kifogásom az, hogy a személyi részből hiányzik a felvilágosodás és a reformkor (főleg az utóbbi) kultúrájának jó néhány jelen-

tős képviselője. Ebben a vonatkozásban azonban elvileg nem feltétlenül marasztalható el a szerző, hiszen a bibliográfia egy sorozat egyik darabja, s a reformkor nevesebb szereplői közül sokan, akik a XIX. század második felében is jelentős szerepet játszottak, a vállalkozás következtében harmadik kötetébe fognak kerülni. Ezt az elvet azonban miért nem érvényesítette következetesen? Válogatásával miért mondott ellent önmagának? Mert ha ezt az alapvető alakította ki – amelyről egyébként nem ártott volna tájékoztatni az olvasót! –, akkor miért veszi fel itt mégis Kossuthot, Szemere Bertalant, Szalay Lászlót? S ha felveszi őket (helyesen!), – a reformkor bibliográfiája fájdalmasan csonka lenne nélkülük), akkor milyen meg gondolás alapján szerepel Kossuth, de alvezére, Pulszky Ferenc nem, szerepel Szalay László és Lukács Mór, de az ugyancsak centralista Trefort Ágoston nem? Előáll az a groteszk helyzet, hogy a Tizek Társasága külön, érdemi címszót kap az *irodalmi folyamat történetében*, de tagjainak túlnyomó részét majd a következő kötetben kell keresni. (S a márciusi ifjakkal sem igen találkozhatunk ebben a kötetben.)

Ettől függetlenül nem sok olyan szereplője van a XVIII–XIX. század hazai irodalmának, aki a személyi részből hiányozna. Mindenesetre néhányat megemlítnék: Kollár Ádám, Sajnovics János, Pray György, Poóts András, Illei János, Szentmarjai Ferenc, Aszalay János, Tóth Lőrinc, Tarczay Lajos, Taubner Károly, Wurga János, Szeremlei Gábor, Berecz Károly. Akadnak oly alakító egyéniségek a kornak, akiknek mellőzését hangsúlyosabban kell szövé ténnünk: Irinyi Józsefnek, a negyvenes évek nagy hatású publicistájának és Sükei Károlynak, a márciusi napok „dadogós Sükei”-jének, továbbá Almási Balogh Pálnak, első reformkori útirajzunk szerzőjének és Dobrossy Istvánnak (másként Szeverinnek), Petőfi költészete első értő méltánylójának mulhatatlanul külön címszóként itt lett volna a helye a kötetben, mint ahogy Balásházy Jánosnak, Széchenyi előfutárának, s Beszédes Józsefnek és Várhelyi Pálnak, a „legnagyobb magyar” reformterveit valóra váltó két mérnöknek is (ez utóbbi háromnak neve semmilyen formában nem szerepel a bibliográfiában).

Az adatok nagyon pontosak és kimerítőek, a hibaszázalék elenyésző. S a címszavak összeállítása során csak nagyritkán marad ki olyan mozzanat, amelyet az olvasó valószínűleg

keresni fog. Egypár tárgyi tévedést, hiányosságot azért megemlítnék, nem a hibáztatás végett, inkább csak azért, hogy jelezzük: csupán ennyit lehet a szerzőnek felrónunk. Így a bibliográfia Jean Lafontaine, a híres francia meseíró címszava alá veszi azt az irodalmat is, amelyet August Lafontaine-ről, selejtes német regények írójáról írtak (274); Toldy Ferenc Kazinczyt támadó vitacikke a Pyrker-fordításról, az ún. Pyrker-pör kiindulópontja nem 1830-ban jelent meg a Kritikai Lapokban (ekkor az még nem létezett!), hanem a rá következő évben (138); a Szerényi Vilmos álnév alatt Szentmiklóssy Alajos rejtezik (331., itt említem meg, hogy a szerző menet közben, észrevétlenül reneteg álnévet old meg!); Bajza cikke Dessewffy József ellen, az *Észrevételek a Conversations-lexikoni pörhöz* nem Dessewffy-ről szóló tanulmány (407.); viszont a Dessewffy-irodalomból hiányzik ifj. Iványi-Grünwald Bélának Széchenyi *Hiteléről* 1930-ban publikált nagy fontosságú munkája, mely Dessewffy egyéniségéről és munkásságáról is részletesen szól. S még néhány hiányjelzés: Eötvös „Uralkodó Eszmék” című művének irodalmánál nem szerepel Jászi Oszkár 1913-ban publikált fontos tanulmánya (439.); Teleki Józsefnél, Akadémiánk első elnökénél a nyelvújítási harcot eldöntő *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólásmódok által* című tanulmánya, ill. kötete (756.); Szász Károlynál *Az 1831-ik esztendő története*, mely azzal, hogy beszámolt a franciaországi változásokról, a júliusi forradalom eseményeiről, a lengyel szabadságharc fejleményeiről, az egész nemzedékre befolyásolóan hatott (723.); Wallaszky Pálnál pedig Horvát István életrajzi cikke, a Wallaszky-irodalom első darabja, irodalomtörténetírásunk kialakulásának állomása (815).

A felsorolt hiányok, fogyatékok az azonban igazán elenyészőek abban a szakszerű, körültekintő és áttekinthető információtengerben, amelyet a kötet bocsát rendelkezésünkre nemzeti műveltségünk egyik legnagyobb korszakáról. Lehetővé teszi általa, hogy a felvilágosodás és a romantika kérdéseinek, azon belül Bessenyei, Berzsenyi, Csokonai, Eötvös, Katona, a két Kisfaludy, Kossuth, Kölcsey, Petőfi, Széchenyi és Vörösmarty életművének kutatását ezentúl szilárdabb alapokon folytassa a magyar irodalomtudomány.

Fenyő István

A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerkesztette Köpeczi Béla és Sziklay László. Bp. 1975. Akadémiai K. 4471.

„A francia felvilágosodás lesz példaképe Európa különböző országainak” – hangsúlyozza a kötet bevezetője, s körültekintően jelzi azt is, hogy az átvett vagy adaptált példa milyen bonyolult kapcsolatban van az egyes országok fejlettségi szintjével, művelődési és politikai intézményeinek struktúrájával, az elérhető forrásokkal és információkkal, egy-egy szerző pályájának, világnézetének egyéni adottságaival. A felvilágosodás maga is „összetett fogalom és tulajdonképpen az emberi élet megváltoztatását tűzi ki célul a *ráció jegyében*” – olvassuk ugyanitt, s ezzel máris előttünk áll a tanulmányok – és általában a felvilágosodás kutatásának – minden nehézsége. A felvilágosodás vizsgálata soha nem lehet csak irodalmi, hiszen az emberi élet megváltoztatásának racionalista óhaja együtt járt a politikai, gazdasági formák, intézmények átalakításának igényével; eszmék, tudományok, etikai normák változása kíséri vagy előzi meg a művészeti nézetek korabeli sajátosságait. Politikai, jogi rendszerekben, tudományokban, filozófiában, morálban és művészetekben az új természetesen a hagyományosra épül: az egyeztetés, az ellentmondás dialektikus kapcsolatában él együtt a régi és az új. Bonyolult a nemzetek közötti hatás is: e kötet néhány tanulmánya épp arról szól, hogy nem mindig a legújabb és legnagyobb művek jutottak el hozzánk, vagy ha igen, erősen átforgalmazták a hazai igények szerint; számolnunk kell továbbá a közvetítő (főként a német) nyelv és kultúra erős befolyásával. A hatások és kapcsolatok szövevénye ugyanezért kiterjedt időben is. Eduard Winter kutatásai óta az előfelvilágosodás sokféle jelenségét tárják fel az egyes nemzetek kultúrájának elemzői. A felvilágosodásról alkotott képünk e komplex kutatások eredményei nyomán öröndetesen gazdagabb és árnyaltabb lett. Ugyanezért észlelhető e komplexitásból fakadó másik jellegzetes sajátosság: a felvilágosodás fogalmának bizonyos parttalansága, az átalakulást, a változást jelző mozzanatok azonosítása a későbbben s új alapokon szerveződő világnézeti mozgalommal. E kötetben például a *Francia hatás a XVIII. század köznapjainak világában* c. tanulmány szerzője egyik helyén árnyaltan elemzi a korabeli racionalizmus és a felvilágosodott ráció különbségét, másutt azonban felvilágosodott és francia hatásként könyvel el régibb vagy bonyolultabb jelenségeket is. A pikáns történetek az idős férjekről és a fiatal asszonyokról nem egészen a francia rokokó

nyomán terjedtek (102), inkább úgy véljük, hogy divatjuk ráépült a reneszánsz hagyományokra. Nem mondanám azt sem, hogy az etikai kérdések taglalásai, az erkölcsök bírálatai „egyenesen vezetnek a felvilágosodás klasszikus formáihoz.” (97) A könyv egyik legárnyaltabb tanulmánya, Tarnai Andoré (*Lehrreiche Gedanken – Jeles Gondolatok – Pensées Instructives*) bizonyítja meggyőzően, hogy az erkölcsi elvek mennyire átitatottak a keresztény sztoicizmus tanaival. Bíró Ferenc írásában pedig arról olvashatunk (*Bessenyei György társasága*), hogy a valóban új, felvilágosodott és polgári erkölcsi elvek kapcsolódása milyen bonyolult és ellentmondásos volt morálfilozófiában és irodalmi művekben. A könyv más témájú tanulmányai is pontos elemzésekkel igazolják, hogy az előfelvilágosodás kora a még elevenen élő vallásos eszmékkel, a hagyományos államszervezeti, társadalmi formákhoz való ragaszkodással, óvatos és elszórtan jelentkező újításával még csak előkészítője a későbbben kibontakozó szervezett, felvilágosodásközpontú mozgalomnak. Hopp Lajos például Mikes világnézetében, társadalmi nézeteiben mutatja ki az új nemesi-nemzeti reformeszmék felé fordulás egy-egy jelét, racionalizmusában a teológiai eszméket, a deizmus ellenében társadalmi tapasztalatait (*Adaptáció és tróli szemlélet Mikes műveiben*). – Természetesen fölösleges lenne felújítani a periodizációs vitát (érvek és vélemények alapján ki-kik megalkotta véleményét), inkább arra kell figyelnünk kutatásainkban, hogy a változás és fejlődés szövevényes és szerteágazó útjait pontosan térképezzük fel.

Köpeczi Béla tanulmányából megtudjuk például, hogy a kor egyik legnépszerűbb olvasmánya (*A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*) milyen különböző alapokon vált kedvelté egy-egy országban: különböző állam-eszmények példáit keresik benne Ausztriában és a cári Oroszországban; pietista és felvilágosodott erkölcsi elveket; az antik kultúra népszerűsítését; szórakozást; fordításával nyelv-pallérozást. Ez az ellentmondásokat hordozó mű így lett ellentmondó tendenciákkal előkészítője az új eszméknek, a nemzeti törekvéseknek; a forradalom után pedig a konzervatív államelméleteknek.

A kötet összegező jellegű tanulmányai a felvilágosodás eszmevilágának, stíluselemekvének összetettségét, ellentmondásait és válságait elemzik. Bíró Ferenc nem is annyira tömör,

mint inkább zsúfolt „vázlata” a magyar felvilágosodás első szakaszának világnézeti dilemmáit jelzi; isten és ember, egyén és társadalom, ember és természet, bölcsesség és érzékenység, hatalom és érdem kérdéseit feszegetik írónk a kor gondolatvilágának európai szintjén. E tanulmány elemzi az eszmétörténeti alapokat, a francia forrásokat, s azt a sajátos jelenséget is, hogy az elméletben eldönthetetlen vitákat a nyelv művelés és a kulturális élet szervezésének gyakorlati feladataival próbálták feloldani. – Vajda György Mihály viszont a késő-felvilágosodás stílus-problémáit vizsgálja (*A francia forradalom, a neoklasszicizmus és Csokonai*). A neoklasszicizmust részben a képzőművészet tanulságaival világítja meg, részben a századforduló magatartásformáinak lélektani jelenségeit (emocionalizmus, rezignáció) vizsgálja stílusformáló jelenségként. E tanulmányból is elsősorban a kor stílusának összetettsége – a szerző szavával „összetorlódása” – világosodik meg inkább, mint a neoklasszicizmus stílusirányának önállósága.

Összetett és gyakran áttételes a francia műveltség és a művek hatása. A francia nyelv és kultúra terjesztője az új polgári magatartásformának, életszemléletnek, az új eszméknek, új ismereteknek. A magyar írók és közéleti emberek nagy érdeklődéssel fordultak a lengyel nemzet felé: közös történelmi adottságok, problémák alapozták meg a 18.–19. században a két nemzet rokonszenvét. Ismereteket azonban főként a francia nyelv közvetítésével, a felvilágosodás íróinak műveiből merítettek – erről szól Csapláros István tanulmánya (*Francia elemek szerepe a felvilágosodás-korabeli magyar irodalom Lengyelország iránti érdeklődésében*). Kazinczytól Széchenyig Voltaire és Rousseau írásaiban olvastak: a lengyel múlt és jelen politikai és kulturális életéről. – Szabolcsi Hedvig *A magyar iparművészet felvilágosodás-kori francia forrásai* c. munkájában a hatás áttételes voltáról, keveredéséről olvashatunk: a korabeli képzőművészeti könyveket, a rajztanításhoz használt kiadványokat német kiadók válogató munkája közvetítette; az iparművészeti stílusban és a divatban angol és német hatás is észlelhető. – Baróti Dezső Csokonai-tanulmánya (*A vidám természetű poéta*) a francia források és a hazai, helyi hagyományok szövevényére világít rá: Young és Hervey árköltészetének elutasításában szerepe lehetett a debreceni puritán szellemű sirverseknek; a kertkultuszt és a virágszimbolikát viszont nemcsak a francia irodalom, hanem a debreceni felvilágosodás költészete is közvetíthette Csokonainak.

Az átvétel irányát, jellegét mindig a hazai adottságok és igények szabták meg, a politikai,

gazdasági eszmékben éppúgy, mint a nyelv szemléletben. A hatások és az adaptáció vizsgálata során derül fény társadalmunk és tudományos életünk fontos sajátosságaira. H. Balázs Éva Zirzendorf pályáját vizsgálva bizonyítja, hogy a monarchián belül nem volt egységes gazdaság-politika (*A francia-magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete*). – Gáldi László a Cidfordító Páncsél Pál nézeteit ismerteti, majd a Port-Royal féle nyelvtan és Gyarmathi Sámuel nyelvtani munkáját hasonlítja össze (*A felvilágosodás magyar nyelv szemléletének francia előzményei*). E kitérinyű kutatásból is sokat tudunk meg a korabeli nyelv szemléletéről (a jelentésváltozatok tudatosságának fokáról, a leíró nyelvtan szabályairól, az összehasonlító nyelvtudomány irányairól, nyelvi ideáljokról).

Vannak a kötetben olyan írások, melyek a hatások „negatív” oldalát vizsgálják: azokat a politikai és kulturális jelenségeket és műveket, melyekben a francia minta a hazai konstellációk körében nehezen mutatható ki, vagy amelyekben a felvilágosodott és forradalmi eszmék erősen átalakultak, sőt, mintegy visszájára fordulnak. Ferenczi László *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon* címen például azt elemzi, hogy a francia szerző hatásához kapcsolt tolerancia eszméje, a békevág, a történet szemlélet egyes vonásai, az új eposzi forma igénye sok minden más, európai és hazai tényezőtől is származhatott: az egyes nemzetek történelmi és politikai adottságaitól, helyi protestáns érdekektől, a nemzeti lét és öntudat ébredésétől. Ferenczi László a kapcsolatok pontos megállapításához nagy, összefoglaló munkákat hiányol (a Habsburg-országok és tartományok összehasonlító történetét, a Habsburgok és az egyház viszonyának történetét, továbbá a magyar történetírás történelmét s egy olyan költészetszemléletet, mely nem a romantika felől értékeli a romantika előtti műveket). Az ilyenféle nagyszabású munkák azonban többnyire akkor készülnek el, amikor azokat a pontos, partikuláris felmérések már megalapozzák. Ferenczi problémafelvető, „negatív” megközelítése a példa rá, hogy a részletvizsgálatok is mennyi hasznos adalékkal és új szempontokkal járulhatnak hozzá ismeretünkhöz (ilyen például a Nagy Frigyesre hivatkozás politikai háttere, Gvadányi Voltairefordításának civilizációtörténeti iránya, az *Henriade* értékelése). – Más szempontú „negatív” tanulmány Szigethy Gáboré (*A francia forradalom eszméi az első magyar Játzó-Szini Társaság színpadán*), aki azt bizonyítja, hogy a Játzó-Szini Társaság inkább gátja volt a polgári, forradalmi eszmék terjedésének, mint terjesztője. Kotzebu *Az asszonyi Jakobita Khubb* című darabját elemzi, melyben épp a forradalmi eszméket képviselők

a hitványak és nevelésgecek, a mű a lojalitás, a kiegyezés dramaturgiájával nevei a közönséget. A darab és korabeli színházi életünk valószínűleg nem volt olyan jelentős, mint amilyen hévvel a szerző támadja; a tanulságot azonban el kell fogadnunk: a mindennapi életben a kor átlagemberé a forradalomról főként elriasztó képet kapott.

Külön kell szólnunk azokról a rendkívül érdekes írásokról, amelyek a természet-tudományok, a technikai oktatás és a jogrendszer vizsgálatában tártak fel fontos és új adalékokat. Irodalmárok számára nemcsak azért érdekesek e tanulmányok, mert ismeretlenebb területet világítanak meg, hanem mert tárgyak természeténél fogva itt világosabban körvonalazhatóak az új és régi határai, ellentmondásai. Csizmadia Andor Hajnóczi és Martinovics reformtörekvéseiben mutatja ki a nemesi alkotmányos elvek keveredését a rousseau-i avagy a girondista eszmékkel és törvényekkel (*Francia vonatkozások a felvilágosodás magyar jogi reformterveiben*). Láthatjuk viszont azt is, hogy a hazai viszonyok hatására nemcsak konzervatív irányba vagy az illúziók felé tágitották az új törekvéseket, hanem például a nemzetiségi kérdés megoldásának kísérletével tovább is fejlesztették azokat. — A technikai oktatás terén pedig egyenesen Európa élvonalában álltunk: Anglia után a kontinensen nálunk működött először gőzgép; a laboratóriumi képzés rendszerét pedig tőlünk veszik át és fejlesztik tovább a franciák is. Selmecet úgy látogatták akkoriban a nyugat-európai fiatalok, ahogyan korábban tőlünk zarándokoltak a holland és német teológiai fakultásokra — olvassuk Szabadváry Ferenc tanulmányában (*Francia-magyar kapcsolatok a XVIII. századi természettudományos és technikai oktatásban*). — Szőkefalvy-Nagy Zoltán kémiai történeti írásából (*A francia- és a magyarországi kémia kölcsönhatása*) viszont arról értesülünk, hogy Martinovics szűkebb szaktudományában, a kémiában a konzervatív

irány híve volt a kémiát valóban megújító Lavoisier-val szemben. Kettejüket még a közös tragikus vég is ellentmondóan állítja egymás mellé: Martinovicsot a feudális állami rend, Lavoisier-t a jakobinus diktatúra ítélte halálra.

Talán túlságos bőséggel ismertettük a kötet tartalmát, de csak így tudtuk a szerteágazó témák általános tanulságait megvilágítani. Mindenekelőtt azt, hogy mind a felvilágosodás, mind a francia hatás politikai és kulturális életünkben rendkívül összetetten jelentkezett. E szövevényben gyakran egészen ellentmondó tendenciák fonódtak össze: lázadás és bölcs rezignáció, nemesi reformizmus és forradalmi változások tervei, stílusterkvésekben barokk, klasszicizmus, rokokó, empire, népiesség. Elemzéseink tehát mindenkor csak a komplexitás igényével közelíthetnek egy-egy jelenséghez; a felvilágosodás korszakos jelentőségét csak akkor tudjuk megvilágítani, ha megrajzoljuk a hagyományos és az új tendenciák ütközését, dialektikus rendszerét. Csak az ilyenféle megközelítésben, az ellentétek, az egyes jelenségek sokoldalú vizsgálatában kerülhető el a felvilágosodás értelmezésének parttalansága. Különösen az eszmetörténeti és irodalmi vizsgálatoknál szükséges a sokirányú figyelem, néha az újnak látszó eredmények is rendkívül összetettek. Mátrai László például Martinovics eszméinek korszerűségét és illuzorikus voltát világítja meg (*Martinovics és d'Holbach*), s azt is, hogy milyen új gondolattal egészítette ki d'Holbach rendszerét. Ez az új elem azonban szintén összetett: az „életerő” látszólagos vallásos-idalista jellege ellenére is materialista tartalmú.

A kötet a francia felvilágosodás hatásának vizsgálata során meggyőzően bizonyítja, hogy a látszólagos részletkérdések, a jelentéktlenebb művek alapos elemzésével a magyar felvilágosodás összképe, általános tanulságai jelentősen gazdagodnak.

Mezei Márta

VÁRADY GÉZA: EZERNYOLCSÁZNEGYVENNYOLC, TE CSILLAG

Bp. 1976. Gondolat K. 277 l.

A jelenségek újszerű értékelése épp úgy fontos hozzájárulása lehet a történelemnek az irodalmár munkájához, mint maguknak a jelenségeknek aprólékos feltárása. Ezért is olvassuk érdeklődéssel Várady Géza könyvét; nem túlságosan gyakori, hogy egy történeti munka ilyen mértékben kiélezett, értéktelített nyelvet használjon. Kétségtelen, a műfaj, a

népszerűsítő szándék is erre készíti: mivel a szakirodalom legényesebbnek ítélt megállapításait kell összefogni és közvetítenie a szélesebb nyilvánosság felé, a szerző álláspontja szükségképpen a válogatás módjában, a szakirodalom eredményeinek mérlegelésében s a kiemelt mozzanatoknak az új kontextus által még inkább hangsúlyt adó gesztusában nyilvánul meg.

vanulhat meg. Várady messzemenően él is – és mint később bizonyítani fogjuk: vissza is él – a műfajban belül adott lehetőségekkel.

A szerző álláspontjának lényegét a következőkben látjuk. 1848-ban nem voltak meg a feltételek Magyarországon egy tényleges polgári forradalomhoz. A magyar nemesség, amely a polgárosodást lassú és fokozatos folyamatnak szerette volna és a fennálló viszonyok átalakítását szigorúan törvényes keretek között képzelte el, az európai forradalmak hatására olyan helyzetbe került, hogy kedve és szándéka ellenére kellett cselekednie. Egy forradalom élére állt, jóllehet nem volt forradalmár. Tevékenysége, ideológiája így szükségszerűen felemás volt. Ragaszkodott a törvényesség látszatához, még akkor is, amikor a bécsi udvar már nyilvánvalóan túltette magát ezen, s elmulasztotta azt a lehetőséget, hogy tényleges szövetségeivel, pl. Bécs forradalmi erőivel vegye fel a kapcsolatot. A függetlenségért folytatott küzdelemben nem az elszakadásra, hanem a viszonylagos önállóságra törekedett. Igaz, oka volt rá: jobban félt a hasonló módon önállóságra törekvő nemzetiségi mozgalmaktól, mint a bécsi udvartól. Ilyen felemás, következetlen politikával pedig csak elveszíteni lehetett a forradalmat.

A Várady által megrajzolt képet – előszavában a szerző bármennyire is elhárítani igyekszik ennek lehetőségét – az olvasó aligha érezheti másnak, mint „túlságosan komornak, lehangelőnek”. A népszerűsítő munkákat jellemző felmagasztosítás fordítottját kapjuk itt: úgy tudósít az eseményekről, hogy abból az derül ki, hogy az elszántságot és az erőfeszítést minduntalan keresztetzi az elhibázottság és a kisszerűség. A „legragyóbb”-nak elismert haditények, a sikeres tavaszi hadjárat ütközetek is úgy jelennek meg, mint a szemben álló felek, a magyar és az osztrák hadvezetés kölcsönös tévedéseinek terepei (201–222).

1848 értelmezésében ismerünk néhány ironikus álláspontot, elég talán Arany Jánosra vagy Kemény Zsigmondra utalni. Kivált az utóbbira: Kemény világképe alapvetően ironikus volt. Felfogását végső soron az értéknihilizmusra való hajlam magyarázza – ami a művészetben jelentős esztétikai értéket hívott életre, a történetfelfogásban kételyhez, a politikában ingadozásokhoz vezetett. Várady is ironiával szemléli 1848-at – a szövegével ellentmond a címének –, de nem a kétely, hanem a hit vezeti. Olyan forradalomra vetett hit, amely nem jött létre 1848-ban. Így minősül azután az, amely létrejött, nem igazi forradalomnak, hanem felemás, „törvényes” forradalomnak (58. skk.) – hiszen forradalom és törvényesség értelemszerűen kizárja egymást,

idézőjelbe kerül a törvényesség s ezzel óhatatlanul a forradalom is.

Az ironikus láttatás jogosultságát a részletekben aligha lehet tagadni. Az elhibázottság és a kisszerűség is hozzátartozik 1848-hoz, nemcsak a merész kezdeményezés és a tragikus áldozat. Amikor pl. Várady bemutatja, hogy a kritikus helyzetek kialakulása – így a győri csatavesztés vagy Buda késedelmes ostroma – nem csupán a külső körülményeken múltott, hanem a felelős vezetők rövidlátásán, versengő hiúságán is, és „valamennyit mindenki hibázt” (190), akkor hitelesebb képet ad a korábról megszokottnál. Nem kis érdem az sem, hogy népszerűsítő munkában elsőként itt kap árnyaltabb elemzést Kossuth és Görgey kapcsolata. Görgeyt a szerző az újabb szakirodalom alapján, igen józanul értékeli: becsavagyó, tehetséges katonaként jellemzi, akit mindig határozott politikai meggyőződés vezetett. Nem tekinti árulónak, de úgy véli, intrikái és túlzott katonai óvatossága a forradalom leszerelését szolgálták.

Várady azonban nem éri be a részletekkel, a „törvényes” forradalom egészéhez ironiával közelít. A nem kellőképp forradalmár nemességről alkotott, súlyosan elmarasztaló véleménye jórészt megakadályozza abban, hogy valóban megértse a kor szereplőinek felfogását. Kevés lélektani érzéklet mutat: szereplői logikáját sokszor éles elmével, sőt szellemesen világítja meg, alkotukat, gondolkodásmódjukat viszont nem kíséri meg belülről is ábrázolni. Az események ismertetésére rávetődik az ismertető elutasító értetlensége, s ez magukat az eseményeket mutatja érthetetlennek. Így azután az olvasó számára már eleve értelmetlen aggályoskodásnak tűnik föl a pesti forradalom után a nemesi ellenzék ragaszkodása a „törvényességhez”, „alkotmányossághoz” – csupa olyasmire, ami idézőjelet érdemel (58–66), az pedig egyenesen rejtélyesnek, hogy Jellačić üldözése közben miért okozott akkora gondot a magyar határ átlépése (168–169). Heves opposíciója a szerzőt egészen odáig ragadja, hogy míg 1848 magyar szereplőit, Csányit és Bemet leszámítva, mind elmarasztalja valamilyen szempontból, addig méltató szavakat talál Hentzi működésére (234–235).

Felvetődik a kérdés, vajon nem túlzottan elvontak s kifejtetlenek-e azok a normák, amelyek alapján Várady negatív értékítéleteihez jut. Nemcsak 1848 ábrázolására vonatkozik ez, hanem a háttér megrajzolására is: „A jogok és kötelességek értelmezéséről, a hatalom elosztásáról két évszázadon át vitatkozott a magyar nemesség és a bécsi udvar. Bocskai, Bethlen, Thököly, a Rákócziak újra és újra harcba szálltak a „szabadságokért” míg végül ez a

kompromisszum kialakult. A nemesség bele-
törődött elvi jogai egy részének elvesztésébe,
ellenszolgáltatásként Bécs biztosította a belső
nyugalmat, féken tartotta a jobbágyságot. A
mechanizmus recsegett-ropogott, de a 18.
század folyamán elviselhetően funkcionált.”
(21–22) A történész hivatott eldönteni: e
felvázolás, több évszázad ellentmondásos, sőt
olykor különönmű jelenségeinek ennyire egy-
oldalú megvilágítása nem túlságosan sommás,
sőt elnagyolt-e.

Az irodalmár nem adhat szakbírálatot,
inkább csak az arányokat és a használt nyelvet
elemezheti. A szerző csak a 190. lap után ér
1848 végére, 1849 tárgyalását alig 70 lapon
végzi el. Feltűnő sajátossága a könyvnek az
idézőjelek halmozása is. Pl. a 29. oldalon a
következő kifejezések szerepelnek idézőjelben:
„nemzeti” gondolat, „a nép beemelése az
alkotmány sáncaiba”, „a nép nemzeté változ-
tatása”, „nagypolitika”, „nemzeti közép-
osztály”. A 69-en ezek: „alkotmányos”, „az
engedelmények”, „márciusi vívmányok”, „népek
tavasza”. Jól érzékelhető, hogy az idézőjelek
különböző jelentéseket fejeznek ki. Az egyik
esetben valóságos idézés történik, a másikban
kiemelő leírás, a harmadikban ironikus minő-
sítés. Hol azért van szükség idézőjelre, mert az
összefüggések jelölését metafora látja el, hol
pedig azért, mert a használt fogalom valójában
nem jelöli az összefüggéseket.

Az idézőjel leggyakoribb és legsúlyosabb
funkciója az ironikus minősítés, azaz a kifejezés
eredeti értelmének kétségbevonása. Ez köz-
vetlenül visszavezethető 1848 ironikus értelme-
zésére. Ugyanakkor érdemes felfigyelni arra,
hogy az idézőjelek különböző jelentéseinek
keveredése bizonytalanságot jelez a meg-
fogalmazásban és nyilvánvaló zavart okoz a
befogadásban – különösen, ha meggondoljuk,
hogy népszerűsítő munkáról van szó, amelynek
olvasóit általában nem jellemzi a szoros olvasás.
Az eltérő funkciók részben elleplezik és
ellensúlyozzák is az idézőjel ironikus használa-
tát.

A bizonytalanságot és a zavart még tovább
növeli, hogy idézőjelek és metaforák helyette-
sítik a meghatározást, és a szerző állítását nem
követi érvelés. Népszerűsítő munka aligha
kínálhat pontos meghatározást és érvelésre sincs
elég terjedeleme – mondhatná valaki. Csakhogy
éppen ezért kell különösen ügyelni arra, hogy
azok a meghatározások és állítások, amelyek
eltérnek a szakirodalom álláspontjától, minden-
képpen bizonyítást kapjanak. A 29. lap
idézőjeles megoldásai közül egyet vennénk
példaként: „Wesselenyiék egy merész mozdulat-
tal összekötötték a rendi ellenzékiiséget az
európai „nemzeti” gondolattal.” Ebben a
mondatban metafora és idézőjel – az élmény-

beszámoló jellegű értekező nyelv két jelleg-
zetessége – helyettesíti az érvelést. Még csak
utalás sem történik arra, hogyan lehetne
bizonyítani az állítás igazságát. Így azután
tanácstalanul áll ezzel az állítással szemben az
olyan olvasó, aki a szakirodalom (pl. Trócsányi
Zsolt) eredményei alapján kissé bonyolultabb-
nak látja a rendi ellenzékiiség és Wesselenyi
vizonyát.

A kifejtés, az érvek hiánya különösen ott
zavaró, ahol alapvető kérdésekről esik szó.
Várady 1848 legnagyobb hibájának – koránt-
sem alaptalanul – a nemzetiségi kérdés
megoldatlanságát látja. Nagy hangsúlyt fektet a
nemzetiségi kérdésre, de a nemzetiségi törvény-
ről viszonylag keveset ír. Joggal nevezi e
törvényt elkésettnek, de előzményeivel, a
reformkori ellenzék nemzetiségi nézeteivel
érdemben nem foglalkozik. A viszony elmér-
gesedéseért nem győzi hibáztatni a magyar
politikusokat, a nemzetiségek vezetőit már
sokkal kevésbé. (Meglehetősen félrevezető,
hogy Jellačić mozgalmát is egy olyan fejezetben
tárgyalja, amely *A nemzetiségi forradalom*
címet viseli – ezúttal minden idézőjel nélkül.)
Az ellenérzést leginkább ismét az okozza, hogy
álláspontját indoklás helyett metaforikusan
szemlélteti: „A magyar magatartás azonnal
elmergesztette a helyzetet” (75), „A lavina
elgördült” (79), „A gyűlölet árka nem lehetett
többé betemetni” (82).

A sok idézőjel és metafora a környezetre is
hatással van: az olvasó már nemcsak azt
szeretné bővebb kifejtésben olvasni, mi ér-
tendő „alkotó ellenforradalmon”, hanem azt is,
Schwarzenberg és Stadion kormánya mennyi-
ben volt modern és koncepciózus (179). Két
lehetőség között kell döntenie az olvasónak:
vagy elfogadja, hogy Várady könyve átfertékelő
tanulmányok sorának röpiratszerű előzménye,
vagy arra következtet, hogy a szavakat nem a
köznyelvi értékükkel használja. Az elfogadott
szóhasználatához képest a szerző túladagolja az
értékelést: a tavaszi hadjáratban a magyar
hadvezetés „csapnivalónak” nevezetik (208),
egy másik részben pedig ezt olvashatjuk: „A
polgári szabadság születésnapján a pogromok
sötétsége söpört végig az ország északi és
középső részén” (100). A könyvben egyik
állítás sem kap elégséges igazolást, az elmondot-
tak alapján mindkettő túlzásként hat. Az utóbbi
azért is, mert a szerző nem ejt szót a zsidók
emancipációjáról, mely már az 1849-i hivatalos
elfogadása előtt is gyakorlatban volt.

Úgy gondoljuk, a nyelvi elemzés alátámaszt-
ja és megerősíti azt a benyomást, amelyet
korábban a szerző álláspontja keltett, vagyis
azt, hogy a negatívumok felmutatásában igen
határozott értékelésmód jellemzi, de teljes
bizonytalanságot mutat az alapul szolgáló

értékek terén. Nem az iróniát vagy az utópiát, a sok múlt idejű feltételes mondatot tartjuk jogosulatlanak – a történetíró igaza nem azon múlik, hogy tragédiát, utópiát, elégiát vagy iróniát olvas-e bele a történelembe. Mindegyikhez joga van: nézőpontja érvénye a kidolgozottságtól, a következetes végig gondolástól függ. Aki a lényeg hiányát ennyire hangsúlyozottan

állítja a jelenségekhez, a megvalósulthoz képest, annak a normaként szereplő hiányoltat világosan meg kell fogalmaznia. Várady könyvében az állított értékek nem eléggé kifejtettek ahhoz, hogy az irónia (és az utópia) meggyőző legyen.

Szegedy-Maszácz Mihály – Veres András

VITA ZSIGMOND: JÓKAI ERDÉLYBEN

Bukarest, 1975. Kriterion K. 287 l. 237 mell.

Jókai erdélyi útjainak az utolsó ötven évben gazdag irodalma keletkezett. Kristóf György vetette meg a kutatás alapjait egy 1925-ben megjelent, szövegkiadást is tartalmazó könyvvel. Tabéry Géza és Incze Ernő centenárius díszalbuma (*Jókai Erdélyben* 1925) inkább szép illusztrációival, részleteredményeivel tűnt ki. Kevés jót mondhatunk Dávid Gyula kismonográfiájának (*Jókai. Emberek, tájak, élmények Jókai erdélyi tájáról* 1971) elmosódott nyomású képanyagáról, annál többet a szövegről. Nem annyira filológiai-életrajzi szempontból akar újat hozni, inkább az egész oeuvre s az erdélyi tárgyú, fogantatású művek összefüggését, azok egyénibb vagy szokványosabb romantikáját, Jókainak a nemzetiségi kérdésben való állásfoglalását kutatja.

Új színt jelent Vita Zsigmond munkája az eddigiekhez képest. Tabéryék törekvésével a nagyszámú fénykép meg rajz rokonítja, Kristóféval a Jókaiából válogatott szemelvények bőséges sora. Örömmel üdvözlöhetjük tudományos igényességét, ami azonban más, mint Dávidé. Leegyszerűsítve a kérdést, azt mondhatnánk: a korábbi kiadvány erős oldalát az eszme- és stílustörténetben látjuk, míg Vita Zsigmondéban a szenvedélyes biográfus érényei csillannak fel. Erény és vétek egytestvér egymással Kemény Zsigmond rezignált tanítása szerint. Ez esetben mintha Vita kissé megfeledezett volna az irodalomtörténetírás másféle feladatairól, annyira magával ragadta a szorosabban vett filológia. S valljuk meg, a nyomozó kedvnek volt miben búvárkodnia! Az író későbbi látogatásairól a megyei lapok egész sora tudósított, azonkívül megőrizte emlékét a maig élő szájhagyomány. A szerző nem szűkölködött a támogatókban, mint előszavában maga is megállapítja: „Kutatómunkánkban az írott forrásokon kívül ismert tudósok, tanárok, szakemberek, lelkes fiatal emberek voltak segítségünkre Erdély különböző részein.” A régi, elfeledett források feltárása mellett különleges hangsúlyt kapott az újabb útikönyvek,

turistatérképek átnézése. Nélkülük lehetetlen lenne a helyhez kötés, a Jókaitól emlegetett földrajzi helyek, természeti tünemények azonosítása.

Noha az 1853-as és 1858-as erdélyi utazásáról a költő egyaránt cikksorozatot készített, ezek nem részletező krónikák. Vándorútja nem mindig rajzolódik ki a mappán, itt-ott fehér foltra bukkanunk. Például eddig nem tudtuk, hogyan jutott el a homoródalmási barlangból Tusnádra, és pontosan merre járt a Szent Anna-tó elhagyása után. Vita Zsigmond nyomán meggyőződhetünk arról – többek közt –, hogy Sepsiszentgyörgy meglátogatása már ekkor se maradt el, s Jókai megfordult Uzonban is (76–77). Különös véletlen folytán az író olykor Petőfi nyomába lép: 1853-ban megszáll a Simén-család kúriájában Kelemenfelkén, ahol Petőfi négy esztendeje tartózkodott a végzetes segesvári csata előtt. (53). Jókai úti leveleiben ennek semmi nyoma, s ami még meglepőbb, az összefüggésről életrajzírói is megfeledkeztek eddig!

Volt tennivaló Dávid Gyula után is az 1858-as (második) erdélyi út részleteinek földérítése körül. A *Jókai Erdélyben* nemcsak meghatározza Fatia negra hírhejt Lucsia barlangjának helyét, hanem fényképét is közli. Eddig a Jókai-kutatók – magában a kritikái kiadás megfelelő kötetiben is – azon a véleményen voltak, hogy a 80-as években megtett utak már alig táplálták helyi színekkel a regényeket. A jellegzetes háromszéki székyi kuriózumok (pl. Rétyi nyír, Fergettyűvár) meglevenítését Orbán Balázs híres monográfiájára vezették vissza. Pedig a *Bálványosvár* c. regény ez ismert színterei ott terültek el Illyefalva és Nagyborosnyó szomszédságában, ahová képviselői körútján el kellett látogatnia. Így Vita Zsigmond joggal látja a forrást ezúttal is a személyes élményben (246. skk.).

Legalaposabban az 1876-os tordai–torockói kirándulással foglalkozott eddig az irodalomtörténetírás. Ekkor formálódott meg Jókaiában

az *Egy az Isten*, s a bányászközsegekben találkozott Zsakó István hajdani nemzetőrpaparcnokkal, Adorján Marassé egyik mintájával. Arcképét a minap új színekkel festette meg Mikó Imre (Korunk, 1975. január-február), s tanulmányának rövidítetlen szövegét felhasználni módja volt a szerzőnek. Nem kétséges, ma Vita Zsigmond ismeri legjobban a nagyenyedi kollégium történetét. Az író 1884-i, rövid enyedi látogatásának jellemzése minden eddiginél gondosabb is lesz nála (241–244).

Jókai népszerűsége mágnesként vonzotta Erdély tudósait, egy-egy táj tüzes lokálpatriótáit. Tordára, Tövisre Kővári László, a jeles historikus kísérté. Majd melléje szegődött az ornitológus gr. Lázár Kálmán, míg a homoródmácsi barlangban Fekete István, Udvarhelyszék volt mérnöke csapott föl vezetőjének, hogy ne is szóljunk a későbbi úti-kalauzokról, pl. Török Gábor volt Arad megyei alispánról. Nem ártott volna róluk több ismertetés, kivált Kőváriról, akinek munkái (*Erdély régiségei*, *Erdély történelme*) még három évtizeddel utóbb is hatottak Jókai történelmi regényeire (vö. JKK Regények 45. k. 225). Holott ekkor már Orbán Balázs műve, *A Székelyföld leírása* számított Erdély nagy enciklopédiájának az író szemében. Ennek kötetit lapozgatva íróasztala mellett is beutazhatta az öregedő mester a távoli országrészt. Bármennyire is sokat köszönhetett azonban a „székely báró” írásainak, mégsem tudunk közelebbit kettejük személyes viszonyáról. (Mégérne egy kisebb kitérőt e kérdés tisztázása Vita Zsigmond munkájának későbbi kiadásán!)

Nem Jókai volt a múlt században az egyetlen, aki történelmileg alaptalan mondákba öltöztette a kora középkori székelységet. Megtette ezt már 1796-ban egy ügyes hamisítvány, a *Csiki Székely Krónika*. A zavaros krónika tekintélyét nemcsak jó néhány neves történész elismerése biztosította – közöttük Szabó Károlyé, Kővárié, Orbáné, Thaly Kálmáné –, hanem a költők buzgólkodása szintén. Nagyrészt innét merítette Dózsa Dániel *Zandirhám* c. „hősköltemény”-ének cselekményét és légkörét, s módszerével Arany János dicséretét is kiérdemelte. E szélsőségesen romantikus, kritikátlan műltszemlélet különösen a *Bálványosvár* megalkotásakor ösztönözhetette írónkat. Mindenesetre Erdély-élményének, székelységkultuszának kialakulásában nagyobb szerep jutott e koholmánynak meg a feldolgozásainak, mint Vita könyvéből kitűnik (vö. Tompa József: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. 1972. 278–282).

Am joggal kérjük-e számon a könyvtől költőnk Erdélyre vonatkozó *olvasmányainak* bemutatását? Elvégre nem Jókai és Erdély a

cím, hanem Jókai Erdélyben! S ez egymagában is korlátozó: az utazások történetének megvilágítását ígéri. Csakhogy a körülhatárolt célt már az *Előszó* is tágtítja, amikor „az itteni élmények hatása alatt formálódott regények, elbeszélések, útirajzok, levelek megidézését” is vállalja, sőt hozzáteszi, hogy háttérként szükség van „a korszak történelmi, társadalmi és politikai viszonyainak” föllevelezésére. Márpedig igen sok erdélyi tárgyú írás esetében lehetetlen különválasztani a személyesen átéltet és másoktól átvettét, Azonkívül, ha nem félünk a korrajz ballasztjától, az olvasmányélmények bemutatása még kevésbé számítható tehernek.

2.

A *Jókai Erdélyben* nem pusztán kibővített életrajz, nem csupán elemzi az erdélyi élmények műve kristályosodását, hanem szövetszerűen meg is ismerteti velük. Többé-kevésbé antológia. E megoldást a sajátos helyi viszonyok indokolják. Sok nehézséggel küzd a romániai magyar könyvkiadás – könyvterjesztés, többnyire elégtelen példányszámban kapja meg az új budapesti Jókai-kiadványokat, köztük a JKK idevágó kötetit. Ezért Vita Zsigmond leghövebben a hazajáráskor legkevésbé hozzáférhető műtípusokból (útíráások, történelmi tárcák, anekdoták, költemények, levelek) idézett, s inkább másodsorban juttatott helyet az epikus szépirodalmi műfajoknak. Gondoskodott *A magyar nemzet története* egy-két fejezetének, továbbá székelyekről, románokról szóló anekdotáknak fölvételéről, ami még a Jókait jól ismerők számára is hízagpótló.

A szövegkiadást és a mutatók összeállítását Bőjthe Jolán végezte. Munkájának elbírálására összevettem a Szent Anna-tórlól szóló „uti levelet”, 145 sort (JKK Cikkek IV.) a kritikai kiadással. Az eredmény közepes, mivel két megokolatlan eltérés, valamint a szövegkiemelések (kurzíválás) elhagyása állapítható meg, de ez utóbbi szándékos is lehet, afféle fölösleges áldozat a népszerűsítés oltárán. Csak dicsérettel említhetjük a kutatás számára is hasznos helynévjegyzéket, amelyből másodpercek alatt kikereshető, hol, mikor, mennyi ideig tartózkodott az író Erdélyben és a Bánság s a Partium földjén. (A mai romániai Erdély-fogalom e három egység összefoglalása.) Ez sem pótolja azonban az egyes útvonalak térképét. Kimaradásuk annál érthetlenebb, mert Dávid Gyula említett monográfiájából könnyedén átvethették volna őket. Céltalan már a panasza a névmutató hiányáért, mivel ennek mellőzése (miként nálunk is!) szemmel láthatóan kiadói elv, amely jellemzi a sorozat korábbi kötetét (Dávid Gyula–Mikó Imre: *Petőfi Erdélyben*).

1972) is. Vita Zsigmond könyvészete jó néhány ponton bővebb a Dávid Gyulaénál. Megnevezi szóbeli informálóit, felsorolja a nagybányai, váradai, a második nagyenyedi meg a háromszéki képviselői látogatások egykorú erdélyi sajtó-visszhangját. Elismerés illeti a szerzőt a mondanivalót jól kiegészítő képanyag össze-válogatásáért, Marx Józsefet hangulatos fényképeiért. De a nagyszámú illusztráció sem foglalja magában költőnk valamennyi erdélyi tárgyú rajzát. Kimaradt a marosvásárhelyi várát meg az Abrudbánya főterét ábrázoló; a Szent Anna-tó képe pedig a borítóra szorult. Kár értük.

3.

Sok tinta elfolyt már a báró Nopcsa László – Fatia negra azonosság igazolására, illetőleg cáfolatára. Főjegyzéseinek tanúsága szerint Jókai meg volt győződve a volt főispán sötét gaztetteiről, ezzel azonban nincs még a kérdés lezárva. Probléma az, hogy valóban a regényben megrajzolt módon ragaszkodtak-e hozzá az Érchegeység szegény románjai, s ha igen, mi indította őket erre? A hála adományaiért, tisztelet a hatalmas földbirtokos és főhivatalnok iránt, vagy esetleg sarjadosó nemzeti öntudatuk? Korábban nem tudtam idevágó adatokhoz jutni, 1968-i Jókai-monográfiámban mégsem tartottam lehetetlennek egyik motívum érvényesülését sem (188–189). Akkori föltételezéseimet megerősíti jelen mű *Fatia negra a legendában és a valóságban* c. fejezete. A dévai és hátszegi értelmiség körében ma is élő szájhagyományon kívül a szerző eddig ismeretlen, megbízható forrásra akadt az egykori *Hunyad vármegyei almanach* (Déva 1911) lapjain. Réthy Lajos e közleménye elmondja: „Nemzedékek múlva is jötevőjének tartotta [a Hátszeg-vidéki románság], mert mesés vagyónából bőkezűen ajándékozott” (Vita, 135). Arról olvashatunk ugyanitt, Nopcsa még jóval a jobbágyfelszabadítás után is szembe akart szállni a hatóságokkal egykori hűbéresei védelmében. Szórványos visszaemlékezések szerint olykor a rendiség idején szintűgy a partriarkális „jó főúr” szerepében tetszelgett (uo.). A balázsfalvi Nemzeti Gyűlésen való megjelenését merő opportunizmusnak tekintti V. Cherestesiu, mai román historikus (Vita 133–134). Bár hozzátesszi, ez akkoriban korántsem volt köztudott, és a korábbi főispánban bízott „egy ideig” a gyanútlan román polgárság.

A *Jókai Erdélyben* lapjain aránylag kevés a kitekintés, általánosítás. Pedig a tárgyalás során nemegyszer merülnek fel az ember és művész tipikus vonásai, amelyeket nem domborított ki eddig kellően a kutatás. Többször is szó esik arról az 1876-i út ismertetésében, hogy a mester

közömbösen ment el az erdélyi reneszánsz és barokk jeles építészeti emlékei mellett. Ugyanabban az esztendőben adta ki itáliai kalandozásainak színes rajzát *Utazás a harangokkal* cím alatt. Kitűnik ebből, bizony Velence és Róma sem keltette fel jobban érdeklődését az architektúra iránt. Szent Péter templománál erősebben vonzották a pápai kertek meg a demokrata szemmel nézett városi nép. Általában is elmondhatjuk, hogy számára többet jelentett az állat- és növényvilág a képzőművészek remekeinél.

Másfelől meglepően jó ítéldőerővel, gyorsan, élénken figyelt föl a népművészet alkotásaira. Közismert bámulatos jártassága a magyar folklórban, a román és kivált a délszláv népköltés terén való tájékozottságát azonban csak a közelmúltban derítette föl a kutatás (vö. Fried István: *A délszláv népköltészet magyar recepciója Kazinczytól Jókaiig* c. kandidátusi értekezését). A románok esetében nemcsak dalaik, balladáik foglalkoztatták, hanem táncaik, naiv festészetük szintén. Találón emeli ki Vita *Az Erdély aranykora* Sange moarte c. fejezetéből egy havasi biserica freskó tömkelegét, telve groteszk ördögökkel és „sarkantyús csizmájú idomtalan” szentekkel (20). Jósika vagy Kemény regényeiben haszontalanul keresnénk ilyen tárgyú leírást! Az is bizonyos, hogy írónkat nemcsak általános emberszeretete, liberális eszméisége vezette el a hazai nemzeti-ségek megbecsüléséhez, hanem a népi kultúrájuk iránti fogékonyság is.

Ám a népköltés mégoly lobogó szeretete sem szüntethette meg Jókai ragaszkodását a nemzeti célokat szolgáló költőeszményhez. Jól példázza ezt Arad megyei román mondákon alapuló *Kurbán bég* c. elbeszélése 1860-ból. A jó humorú, derűs kicsengésű történetben az összefogodosott magyar nők végül elűzik a megszálló törököket Dézna várából. Vita Zsigmond megemlíti (99.), más monda-változatok „a várnak és védőinek pusztulását beszélik el”. Valószínűleg hallott erről az író, ám a nagy nemzeti tettekre hívó időszakban nem akart csüggesztő tanulsággal szolgálni. Erre ösztönözhetette alapjában optimista élet-filozófiája is. A *Csataképekből* is hiányoztak a tragikum klasszikusan tiszta megnyilatkozásai.

Ma már nem hiszik a filológusok, hogy Jókai elutasította a közvetlen tájélményeket, fantáziája béklyóját látta bennük, jobban szerette szakmunkák alapján elképzelni a távoli vidékeket. Ellentmondanak ennek erdélyi barangolásai a szorosan rájuk épülő regényekkel, novellákkal együtt. Egy-egy kedves táj visszatérő motívummá lesz, csakhogy megváltozott névvel, más vidékre áthelyezve, amint ez a Szent Anna-tóval, Detonatával, mővidéki dagadó forrásokkal megyesik. Feltűnően sok példa akad erre az Egy

az Istenben, rájuk már Szekeres László s magam is rámutattunk. Most a szerző arra figyelmeztet, hogy pusztán alulról szemlélte írónk a Torockó melletti Székelykőt „a tetejéről kitaruló látvány a korábbi erdélyi utakon látottakra alapozó képzeletének szüleménye”. (169.) Nála a rokon jellegű emlékkép mindig kiegészítheti az aktuálisat, tájleírásai ezért is eszményítettek, nemcsak a méretek megnövelése következtében. Sohasem pontos megfigyelő (mondjuk Arany János módjára, akitől a természettudós is tanulhat, és tanult is), de hűtlensége viszonylagos. Nem kalandozik el igen messze Torockótól, csupán egy másik erdélyi vidék vonásaival ruhazza fel. Holott akkor frissen élt benne nemrégiben megtett utazása a Karsztokon át, abból szintén meríthetett volna.

Panorámájának megszerkesztésében a romantikus ízlés elvontabb modelljei is befolyásolták. Szembetűnő az, mennyire szereti a szépség (fenség vagy báj) meg a veszély antitézisét hangsúlyozni egy-egy freskójában. (A Vaskapu ismert leírása mellett a Szent Anna-tóé is példa

lehet.) Jókai nagyszerű teljesítményeihez nem mérhetőek a kortárs erdélyi tájképfestészet példái, számbavételük – amint ezt Dávid Gyula könyve s a Jókai-ülésszakon 1975 szeptemberében elhangzott előadása hangoztatja – mégis kíváncsú. Barabás Miklós, Szathmáry Pap Károly képeinél is fontosabbak Orbán nagy művének fametszetei, mivel ezek szintén a szellemi rokonságról tanúskodnak, azonfelül könnyen elérhető közvetlen ihletői lehetnek. Vita Zsigmond nem ír ez összefüggésről, a képanyag kiválogatásával mégis e gondolatot sugallja. Megtaláljuk ugyanis a könyvben a torjai Büdös-barlang s a Vaskapu romantikus ábrázolása mellett Szathmáry Pap festményét a Tordai hasadékról.

A *Jókai Erdélyben* alapos összefoglalása az életrajzi és keletkezéstörténeti kutatás eddigi eredményeinek, s ilyen vonatkozásban sok újat is ad. Szövegválogatása elsősorban a romániai magyar népművelésben fontos.

Nagy Miklós

FENYŐ MIKSA: FELJEGYZÉSEK ÉS LEVELEK A NYUGATRÓL

Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. Bp. 1975. Akadémiai K. 546 l.

Gellért Oszkár a sok helyütt meglehetősen vitatható hitelességű *Kortársaim* és *Egy ember élete* című emlékezéseiben kétes értékű portrékat rajzolt ifjúsága harcostársairól. Valamennyiüknél sötétebbre színezte azonban Fenyő Miksa arcmását, aki nála szinte advocatus diaboli, a *Nyugat* rossz szellemévé nőtt, aki egy sor megalkuvásba hajszolta bele ingatagabb kortársait. Teljesen érthető, hogy ezek olvastán Fenyő Miksa is megírta a maga önéletrajzát, melynek egyik legnagyobb értéke, hogy nem indulatos „maga mentsége”, hanem nosztalgikus múltidéző; egy öregedő ember néhol naiv, néhol szívszorítóan hiteles vallomása. Fenyő Miksa naivitásairól szól Vezér Erzsébet is a kötet kitűnő bevezetésében, melyben a századvég és a század első éveinek kritikai törekvéseit foglalja össze, s találozva rajzolja meg Fenyő Miksa helyét és történeti szerepét az új irodalmi törekvésekben. A bevezetés szerzője érezhetően vonzódik Fenyő Miksához, nyilván Ady kenyeres pajtását is tiszteli benne. Fenyő életében egyike volt azoknak, akik olyan információkkal tudtak szolgálni a Nyugatra és Adyra vonatkozóan, melyeket semennyi időráfordítással sem lehetne

előbányászni a könyvtárak kincsei közül. A jelek szerint Vezér Erzsébet szóra bírta a nagy idők tanúját – ezt bizonyítja a mindvégig lenyűgözően gazdag jegyzetapparátus –, és eléggé nem méltánylandó tudósi és filológusi ügybuzgalommal megszerezte Fenyőtől az elveszettnek hitt és hűdett „levelesládát”. Ez a történet egyébként egy detektívrejnybe is beleillene, hogy ez minő kincseket rejtgetett, azt a *Feljegyzések és levelek*... második részéből tudhatjuk meg.

Vezér Erzsébet helyes érzéssel tapint rá Fenyő Miksa kritikairói habitusának legfontosabb összetevőire: minőségérzékére, taktikus voltára és nem utolsósorban rendkívüli műveltségére, mely ennek a generációnak csodálatos adománya volt. Elsősorban ezek az adottságai segítettek abban, hogy többnyire jól és pontosan tájékozódott a kortárs-irodalomban. A következő generációkat már nem kísérte ilyen gondos figyelemmel. Nála mindennek a szűrője a *Nyugat* volt, nyilván ezért í érezhető ellenszenvvel József Attiláról és Németh Lászlóról, viszont innen származnak olyan felfedezések, mint a Musilról és a Kirkegaardról írott ismertetők, s végeredményben ez vonzotta

szinte ellenállhatatlan erővel Ady Endréhez, aki mellett mindig és minden helyzetben hűségesen megmaradt.

Pontos, hiteles képet kapunk a bevezetésben a Nyugat elődeiről, s magáról a Nyugatról is, illetve arról, milyen szerepe volt Fenyőnek a Nyugat szerkesztésében, fenntartásában, irodalmi elveinek kialakításában és védelmezésében. Dehogy advocatus diaboli! Az első években társaihoz hasonlóan lángoló, túlzásokra is hajlamos fiatalember volt, aki az ifjúság jó szokása szerint meg akarta váltani a világot, s aki e törekvésekben gátolna vagy gátolni látszott, azt alaposan helyben hagyta nagyszerű polemikus cikkeiben. Később szerényen visszavonult – de ekkor is a lap támasza, anyagi vonatkozásban s ha kell, a viták tűzében is –, nyilván hivatali elfoglaltsága is akadt bőven, hisz a GYOSZ ügyvezető igazgatója volt, s nyilván érzett magában valamelyes gátlást a nála ifjabb, izzig-vérig íróemberek között. Egyre kevesebb cikke jelent meg a Nyugatban, de mindig a régi hévvel tért meg a bajvívás színhelyére, ha Adyt bántalom érte. A magyar polémia emlékeztetés teljesítményei azok az írásai, melyek Kosztolányi Ady-reviziója és Illés Gyulának a revíziót tartalmazó Kosztolányi-kötethez írt bevezetése után jelentek meg.

Röviden beszámol Vezér Erzsébet Fenyő Miksa emigrációs éveiről, s az emlékirat keletkezésének körülményeiről. Bevezetése így irodalomtörténetileg és emberileg is hiteles képet adja a Nyugat háttérének és Fenyő tevékenységének. A következő kiadás számára érdemes lesz majd kigyomlálnia e tanulmánya néhány bántó magyartalanságát, az egy határozatlan és az *a*, az határozott névelő pontatlan használatait, következetesebben kell ügyelnie, hogy az *is* az állítmány után kerüljön (pl. a 9. lapon: „Bármennyire *is* megszépíti” helyett: „Bármennyire megszépíti *is*” a helyes), a 14. és a 15. lapon egyaránt szerepel 21. számú jegyzet, a 35. lapon pedig Rákosi Jenő szerepel Rákosi helyett. Egyetlen ponton kérdőjelezném meg fejtegetéseit, ott, ahol Fenyő kritikai bátorságáról ír, megjegyezve, csodálatos, mily merészen lázadt a tabuk ellen. Azt hiszem, ez az ifjú generációknak általában szokása. Hasonló bátorsággal lázad majd Szabó Lőrinc és József Attila Babits ellen, de még a Nyugat halkabb hangú harmadik nemzedéke is tüzes vitacikkekkel kezdte pályáját a rövid életű nemzedéki folyóiratokban.

Maga az emlékirat szellemes, izgalmas olvasmány. Sosem ragadja el a vita heve; az életkorral járó bölcsesség, a sokat próbált és sokat látott ember megértése, s az ellentéteket kiegyenlíteni vágyó szeretete szól belőle. Találó portrékat rajzol kortársairól, elsősorban Adyról és Babitsról. Vannak persze, akiket nem

szeretett – ezt nagyon rokonszenvesen be is vallja –, ezek az írásai kissé haloványabbak. Nyilván többet és jelentősebbet lehetne elmondani például Kosztolányiról. Néhol a középút keresése túlságosan enyhe ítéletekhez viszi Fenyő Miksát: mintha kicsit felértékelné a konzervatív irodalmat, a kelleténél többre becsülné Herczeg Ferencet, s kicsit idealisztikusan fogalmazza meg és magyarázza a szellem szabadságáért és érintetlenségéért folytatott küzdelmüknek eredményeit. Nagyon fontos megállapítása, hogy a lap „nem volt Ady lapja s Ady nem is ambicionálta, hogy az legyen”. A mondat első része teljes mértékben igaz. A második – legalábbis a „levelesládában” olvasható Ady-levelek tanúsága szerint – kérdéses. A jelek szerint Ady nagyon szeretete volna, ha a Nyugat az ő lapjává válik, s rendkívül érzékenyen reagált arra, ha annak hasábjain személye elleni támadást sejtett. „Én igen komolyan veszem a Nyugat monopóliumát” – írja Kolozsvárról 1909-ben. „Minden lehetőség megvolt – írja nem sokkal később Párizsból keltezve –, hogy én egy versről Herczeg(!) Ferenc okos példáját kövessem. Én szívem és sorsom szerint mellétek álltam, s örültem, ha töletek néha egy kis barátságot kaptam. Ma is örülök, s hozzátok való ragaszkodásom teszi azt, hogy nagyon érzékeny vagyok, ha rólatok s rólam van szó.” (A könyv szövegében a 281. lapon az utolsó tagmondatban s helyett a szerepel. Nyilván sajtóhiba.)

Kissé egyszerűsít Fenyő Miksa, amikor Móricz írásainak társadalomszemléletéről ír (169–170), ebben azonban nyilván közrejátszik Gellért *Kortársaim*-jának sok helyütt sematikus szemlélete, mely joggal ingerelte. Hogy az irodalom miként, milyen eszközökkel szolgálja és szolgálhatja a társadalmi haladást, ezt egyáltalán nem érti, csak a szónoki magatartást, a közvetlen ráhatást tudja elfogadni, a közvetett utakat nem érzékeli (tegyük hozzá, *onnan* nem is érzékelhette).

Külön figyelmet és méltánylást érdemel Fenyő Miksa pszichológiai érzékenysége. Újra meg újra meghatottan olvassa az ember azokat a kis kitérőket, melyben érett fejlel kommentálja az ifjúkori háborúkat, s azon elmélkedik: érdemes volt-e, helyes volt-e, nem akadhatott-e más út? De ugyanilyen finom beleérzéssel világítja meg Ady és Csinszka viszonyát. „Tudott egyet-mást Bandi fogyatékoságairól – írja kapcsolatuk kezdetéről –; apjától, aki váltig ellenezte a házasságát, barátoktól, barátnőktől, magától Banditól is, aki tudta, hogy az ilyen vallomások egy fehér lélekre milyen szuggesztíven hatnak.” (Kiemelés tőlem: R. L.) Remek megfigyelés! Mint ahogy Fenyő (a *Casanova* szerzője) több helyütt hasonló érzékenységgel

deríti föl a tragédiák magánéleti okait (emlékeztes, amit Móricz és első felesége elidegenedésének történetéről elmond).

A kötetet sajtó alá rendező Vezér Erzsébet az emlékirat magyarázatánál másféle típusú jegyzetelést alkalmazott – nagyon helyesen – a könnyebb tájékozódás végett. Kitűnő munkát végzett. Az ember oly sokszor találkozik olyan jegyzetekkel, melyek megmagyarázzák amit úgyis tudunk, viszont szót sem ejtenek arról, ami fontos volna, hogy külön is érdemes kiemelni azt a mindenre kiterjedő pontosságot, figyelmet, ahogy Vezér Erzsébet e magyarázó jegyzetek elkészítette. Egy-két apróbb következtelensége akad, s ezeket igazán nem gáncskodás végett tesszük szóvá. Az az igazság, hogy tán Vezér Erzsébet maga sem hinné el, mi mindent kell ma megjegyzetelni. Az iskolában a humaniorákat oly szűkmarkúan oktatják, hogy a leghétköznapi latin, görög kifejezéseket ma már alig-alig értik a fiatalabbak. Ezért, úgy hiszem, a következő kiadás számára az összes latin kifejezéseket – ezeket Fenyő oly természetesen használta, mint anyanyelvét – magyarázni kellene. A *spiritus flat, ubi vult* (150. lap) kifejezést szerencsésebb így fordítani: „A Lélek ott fúj, ahol akar”. A 201. lap egyik jegyzete kapcsán érdemes megjegyezni, hogy e latin kifejezés Horatius egyik ódájából (Carm. III. 3.) származik. Ugyancsak pontosítani lehet a „damaszkuszi út” kifejezés magyarázatát, mely jelenlegi formájában kissé egyszerűsít. Schöpflin Gyulával kapcsolatban helyes megemlíteni, hogy Nagypál István néven írt többek között a Nyugatban és a Magyar Csillagban.

A *Feljegyzések és levelek* kritikusai mintha kissé csalódtak volna a levelezés értékeit illetően. Holott ez legalább annyira izgalmas, mint az emlékirat. Először is azért, mert 109 Ady-dokumentum olvasható itt, ami magában véve is páratlan érték. S noha e levelekben valóban kevesebb a hosszabb terjedelmű, irodalomtörténeti érdekű fejtegetés, mégis teljes képet rajzolnak Adyról. Adyról, aki beteges neuraszténiával panaszkolja új és új szenvedéseit, hogy ezekre hivatkozva ravaszul pénzt csikarjon ki Fenyőtől vagy a Nyugattól. Adyról, aki egy-egy alkoholos éjszaka után papírra vetett levelében riasztó helyesírási hibákat vét (bár ha már a helyesírásnál tartunk: Ady is, Kaffka Margit is következetesen *külömben*-nek írja a *különbent*-t; nem tudom, nem a helyesírás akkori állapotát tükrözi-e ez az írásmód. Egyhelyütt *kevesbbé* szerepel a szövegben. Szerintem ezt nem hiba. Már Arany János is azt mondta: Egy „b” kevés „b”. Egy időben a

helyesírási szabályzat el is fogadta az aranyi írásmódot). Ugyanakkor viszont elképesztően éles és pontos megfigyeléseket is tesz, amihez hozzányúl, az valóban arannyá válik a kezében. S ez a szüntelenül panaszkodó, előlegeket kolduló, ravaszkodó, mégis a véletekig öntudatos költő a világháború alatt szinte megelégedzik önmagáról. Csodálatosan emelkedett levelei, melyeket Csúcsáról írt, valóban a „közéletiség” nagyszerű példái, s a könyv legszebb lapjai. Mint ahogy szomorú jelkép az utolsó híradás, egy pár szavas sürgöny 1918-ból: „Verst küldök betegem és szeretettel – Ady”.

S mindjárt az érdekes ellentét: Babits Mihály csupa választékosság, csupa tartózkodás két levele. Ha más adatunk nem volna Ady és Babits különbségére, csak az itt olvasható levelek hangjának ismerete, abból is pontosan jellemezhetnénk kettejüket. Megrendítő dokumentum Csáth Géza kapaszkodó, rémült, önmagát menteni vágyó levelezése, s nagyon elgondolkodtató, hogy Juhász Gyulának összesen egy levele olvasható itt, míg az ugyancsak vidékről induló Kaffka Margit szinte ontja híradásait. (Az egyikben rendkívül érdekes, dokumentum értékű sorok olvashatók arról, hogy a Nyugat nagy nemzedéke sem volt egységes: nemcsak azért, mert ebben is voltak idősebb és fiatalabb évfjártúak, hanem mert az előbbieket kicsit idegenkedve, értetlenül figyelték az ifjabbak.)

Szinte felfedezés az a néhány hosszú levél, melyet Elek Artúr írt Fenyő Miksának. A szemérmes, önmagáról oly keveset eláruló író itt kinyílik, s megfeythetjük azt is (erről Bóka László ír megkapóan *Arcképvázlataiban*), miért írt oly nehezen, miért csak készült élete végéig a megíratlanul maradt művészettörténetre. Rendkívül jellemző Szabó Dezső és Szomoró néhány híradása. Mindkettő a felfokozott én-kultusz-nak jellemző képviselője, de Szomoró mégis tud gyöngéd, érző lenni, míg Szabó Dezső pusztítóan önző.

Vezér Erzsébet a levelezés jegyzetelésében is a filológia kivételes teljesítményét adja. Természetesen az olyanfajta kisebb hibák nem csorbíthatják a munka értékét, mint pl. az, hogy a 270. lapon Ady levelében az *trdd* alak szerepel és nem tudni, sajtó- vagy helyesírási hiba-e. Lengyel Menyhért levelében (428.) pedig szó esik egy Gellért-kötetről, mely „Lacira is nagyon lesújtóan hatott”. Érdemes lett volna megjegyezni, hogy Lengyel Menyhért és Hatvany Lajos *A deltánál* című kötetet forgatták csüggedten.

Rónay László

Pázmány Péter: Krisztus látható egyházáról. *Diatriba theologica*. Bevezetéssel kiadja Öry Miklós. Prugg Verlag, Eisenstadt 1975. Bev. tan. 38 l. facsimile 43 l.

A XVII. századi magyar próza egyik kiemelkedő alkotásának, Pázmány Kalauzának keletkezésörténete még mindig nem tekinthető végérvényesen tisztázottnak, irodalomtörténeti előzményeinek felkutatása terén Fraknói Vilmos, és Sík Sándor monográfiája után is maradtak fehér foltok, további kutatást igénylő momentumok. A Trident utáni katolikus teológia magyar nyelvű szintézise ugyanis számos korábbi vitairatot olvasztott magába, így az érsek korai latin nyelvű munkáinak feltárása és elemzése egyben a Kalauz megírás körülményeinek alaposabb megismerését is szolgálja. Ebből a szempontból is, meg a Pázmány-életmű teljesebb feltérképezésének lehetősége miatt is indokolt érdeklődéssel fordulhatunk az összkiadásból (*Opera omnia* 6 k. Bp. 1894–1904) kimaradt latin nyelvű vitairat hasonmás kiadása felé.

A *Diatriba* szerzőségének kérdésében mindeddig nem volt egységes az eddigi szakirodalom álláspontja, egyes tanulmányok a címlapon feltüntetett Fridericus Brenner munkájaként tartották számon (pl. Szirmai Erika: Pázmány P. politikai pályája. Bp. 1913. 37). Öry Miklós hitelt érdemlően tisztázza a félreértés okát. Brenner ugyanis Grácban, a *baccalaureatus formatus* fokozatáért folytatott egyetemi dispután védte a *Diatriba* által felsorakoztatott tételeket (1605. márc. 30-án), ezért szerepel neve a címlapon, mögötte pedig a vita elnökének, Pázmánynak neve olvasható. Öry Miklós a jezsuita egyetemek promóciós gyakorlatának tüzetes vizsgálata alapján megállapítja, hogy a rendi egyetemeken a disputa alapjául szolgáló libellusokat mindig az elnök írta, a disputálók csak a kiadás költségeit fedezték, így jelen esetben is Pázmány tekinthető szerzőnek. Ezt egyébként a nagy ellenreformátor más műveinek számos utalása is messzemenően igazolja, így többek között az *Imádságos könyvéhez* csatolt Rövid Tanúságban (Grác, 1606) tizenkétszer hivatkozik *Diatriba de Ecclesia* című, korábbi munkájára. A külső érvek mellett Öry Miklós tartalmi szempontokkal is bizonyít: a mű felépítése, szerkezete és stílusa egyaránt a pázmányi írásművészet jegyeit sorakoztatja fel.

A kiadás időpontjának megállapítása során Öry meggyőzően érvel a *Diatriba* 1605-ös megjelenése mellett a Fraknóinál olvasható 1615-ös évszámmal szemben, a források szembeesítése egyértelműen jelzi, hogy az Alegambe-

féle jezsuita írói lexikont (Antwerpen, 1643) pontatlanul másoló Czvittinger tévedése öröklődött tanulmányról tanulmányra mindmáig. Ha pedig így áll a helyzet, akkor nyilvánvaló, hogy a *Diatribában* is a Kalauz megelőző és előkészítő vitairatok egyikét kell látnunk, s mint ilyet kell nyilvántartanunk.

A kétségkívül hiteles datálás és attribúció után a bevezető tanulmány második része a vitairat elemzéséhez ad figyelemre méltó szempontokat. A *Diatriba* voltaképpen William Withaker (1584–1595) anglikán teológus Bellarmin-ellenes írására (*Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum*, 1599) adott válasz, s mint ilyen, a századforduló táján Európa-szerte egyre élesedő hitvita-irodalom egyik láncszeme, mellyel Pázmány „az egyetemes egyház polemikus mozgalmához csatlakozik” (29). Más műveivel ellentétben, hiányoznak belőle a magyar vonatkozások, itt kizárólag az egyetemes egyház intézményeinek, sajátosságainak és ismertetőjegyeinek tárgyalására összpontosítja figyelmét, mégpedig olyan sikerrel, hogy Bellarmino bíboros 1605. május 30-án meleg hangú köszönő levelet ír Pázmánynak, s ebben a *Diatribát* „tudós könyvecskének” nevezi.

A mű jelentőségét az említetteken kívül még két szempont emeli. Egyik az, hogy kézirata már 1602-ben elkészült, így a Magyar István elleni Feleletet megelőzve, ez tekinthető Pázmány legelső teológiai vitairatának. A másik tényezőre is méltán hívja fel a figyelmet Öry Miklós: a *Diatriba* mintegy előlegezi „Pázmány jövődó tevékenységét”, csírájában magába rejtja a Kalauz tervét akkor, amikor egy minden vitapontra kiterjedő, szintézis-jellegű nagy mű megírására céloz. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a Kalauz hosszú, tervszerű és tudatos munka eredménye, több mint egy évtizedes anyaggyűjtés megkoronázása. Pázmány soron következő munkáiban másutt is épít a *Diatriba* eredményeire, végül „tökéletesen kidolgozva beleszővi a Kalauz monumentális szerkezetébe” (30).

Öry Miklós munkájának nagy érdeme, hogy két ponton is további kutatási feladatokra irányítja a figyelmet. Ezek egyike a *Diatriba* és a Kalauz megfelelő fejezetének részletes tartalmi összehasonlítása lehetne, a másik pedig a gráci egyetemi disputációkon Pázmány elnökletével védett többi libellus felkutatása és elemzése. Így az eddigieknél árnyaltabb és gazdagabb kép rajzolódhat majd ki nem csupán a Kalauz előtörténetéről, hanem a magyar barokk próza kezdeti szakaszáról is.

Bitskey István

Carla Corradi: Parma e l'Ungheria. Parma, 1975, Artegrafica Silva. 220 l. Quaderni Italo-Ungheresi, 4.

Pármái kapcsolataink, mint az európaiak általában, a IX. század végén kezdődtek (899), nem éppen a barátság jegyében: a környéket beszállgató magyarok emlékét a bardi erőd meg néhány helynév őrzi mindmáig, többek között az Adria mentén Flaminiáig húzódó Via Ungaresca. Egyszer-kétszer később is a csatamezőn kerültünk szembe vagy egymás mellé; Nagy Lajos 1360-ban elfoglalta a várost, a magyarországi török harcokban a Farnésék is részt vettek, egyikük személyesen is, Basta is az egyik legérdekesebb illusztrációja, a Komárom 1594-es ostromakor készült térkép.) Kapcsolataink azonban inkább a tudomány és a művészet terén virágoztak. (A borítót a pármái korvin-kódex színes képe díszíti.) Legalábbis a szerző főleg erre a területre koncentrált, bár alig valószínű, hogy kereskedelmi összeköttetésünk ne lett volna intenzívebb annál, ami a könyvből kiderül. Carla Corradi minden erre vonatkozó adalékot gondosan összegyűjt, és mert első-sorban a nálunk kevésbé ismert ottani helytörténeti irodalomból (például a XVIII. század végén működő I. Affó munkáiból) meg kiadatlan levéltári dokumentumok alapján dolgozik, számos értékes ténnyel tud szolgálni. Kár, hogy ő viszont a magyar szakirodalomban mutat némi tájékozatlanságot. (A Collegio dei Nobili magyar tanulóiról szóló fejezet is nyilván sokkal gazdagabb lehetett volna, ha kezébe kerülnek Veress Endre dokumentumgyűjteményei.) A legfontosabb és legtöbb tanulsággal szolgáló lapok Salimbene de Adam krónikájának magyar vonatkozásait elemzik (nálunk ezeknek senki sem nézett utána), valamint a hazánkban működő pármái humanisták (Ugolino Pisani, Taddeo Ugoletto, Giovan Marco Cinico), az olasz–magyar kapcsolatok építésében kiemelkedő szerepet játszó Roberto Fava tevékenységével foglalkoznak. Az összeköttetés másik oldalára, a Pármában érvényesülő magyar hatásokra a hazai kutatás lényegesen kevesebb figyelmet fordított, ezért Corradi adatai és megállapításai itt újdonságszámba mennek (Neuschel János Tamás pármái püspök, Ungher Karolina énekesnő stb.; figyelemre méltó Magyarországi Szt. Erzsébet ottani kultusza). A hazai patrociniump kutatas érdeklődésére méltó Pier Antonio Bernabei oltárképe az 1600-as évek elejéről a SS. Annunciatá konventban: Sienai Bernát oldalán Marchiai Jakab és Kapisztráni János, fölöttük a felhők közt Mária a kis Jézussal. Időben a mához közeledve az adatok öröndetesen gyarapodnak. A legújabb korból többek között

Emőd Tamás és Berczeli Anzelm Károly nevével találkozunk. Az utolsó húsz évben hangversenyek, kiállítások, magyar filmbemutatók, magyar hét jelzi a kapcsolatok erősödését, s ennek jele a Taddeo Ugoletto nevét viselő kör megalakulása is.

Kulcsár Péter

Takáts Gyula: Hódolat Berzsenyi szellemének. Kaposvár, 1976. (Somogyi Almanach)

Takáts Gyula versei, regényei, tanulmányai régtől hangsúlyozzák, hogy Somogyban megvolt (és megvan) a lehetőség a görögös-*latinus életmód, hangulat* érvényesülésére, s azt is, hogy Berzsenyi eszerint élt. Nemcsak azzal, hogy Ceres fiaként szántott és áldozott Bacchusnak a híres gombai szüretéken, meg Tyrrenisnek látta a Balatont; a latinságot lényével, illetve Takáts egyik verssora szerint „szívével” érezte.

Erre a gondolatra alapozódik tizenkét versének és három tanulmányának karcsú kötete, ami a *Somogyi Almanach* nevű sorozatban jelent meg a 200 éves születésnapra. Metszetét adja a könyv a Takáts művészetében pályakezdésétől napjainkig érvényre jutó Berzsenyi-hatásnak. Évtizedekkel ezelőtt megérezte elődjének verseiben a görög-római jelleget, később pedig méltatlannak találta azt az irodalomtörténeti értékelést, miszerint Berzsenyi magyar Horatius, „ki dörög és görög istenek neveitől csillogó ódákat írt”. Élettelibb, köznapibb, emberi Berzsenyi-képet akart. Egyik cikkében olvashatók ezek a mondatok: „Berzsenyi emberi és költői arcához egy évszázad felületes szemlélete két jellemzőnek vélt vonást rögzített. Emberi arcán a rendi, nemesi magyarság jellegzetes vonásait hangsúlyozták. Költői képén pedig a klasszicizmus hideg virágait.” Szükséges minél többet tudni és írni a niklai poétáról, mert a két vonás közül az első valótlán, a második pedig egyoldalú és zavaró. Igaztalan lenne a rendi nemes jellegzetes vonásait – Petőfi Sándor *Pató Pál úr-ja* után! – keresni, s legalább annyira az is, ha a Berzsenyi-versekben előbukkanó Múzsák és Charisok neveiben a mától idegen és érdektelen jelképeket látnánk.

Az antikvitás hatása kikerülhetetlen. Pontosabban az, hogy amit abból Berzsenyi ismert, azzal nagyszerűen – világirodalmi mércével is –, magas fokon tudott gazdálkodni. Takátsot levelezésének és költészetének együttes vizsgálata győzte meg arról, hogy érdekes sors-egyezések, párhuzamok találhatók a világirodalomban. Goethe, Schiller, Herder, Matthiesson neve mint példa, impulzust, témát,

ötletet adó forrás régtől ismert az ódákkal és elégiákkal kapcsolatban. Egyik cikkében Szerb Antal hívta fel a figyelmet arra, hogy mutatkoznak párhuzamok Berzsenyi és Hölderlin művészetében, sorsában. Takáts sorra veszi az élet, a sors, a költői vágyak és tettek közötti bizonyítható egyezéseket. Az ifjú tübingai teológus, Friedrich Hölderlin Weimar neveltje volt, Schiller pártfogoltja, s Goethe rajongója és őt nevezték a „görögység Werther-jének”. Görögösége plátói vágy és sóhaj volt a Tiszta Elérhetetlenség világa felé, előtte a pillanat csak szimbólum volt; mindegyikbe belelátta egész életét, a múlt terhével s a jövő veszélyeivel. Takáts összevetésének helyességét a Berzsenyi versekben tapintható nézet-hasonlóság igazolja.

A párhuzam másik oldalát, Berzsenyi és Kazinczy kapcsolatát is megvizsgálta. Különösen a niklai poéta levelei sűrített szépségűek s egyben dokumentumai két ellentétes költői felfogásnak. A somogyi költőt – Schiller meghatározása szerint – természet-adtának tartja, Kazinczyt viszont a szentimentális költők csoportjába sorolja. Ebből következően volt barátságuk, kapcsolatuk kulcskérdése; a lírikus és a verselési szabályok viszonya (ideértve a szóhasználatot is). Ez lett később Kölcsy bírálatának egyik legsérlemzett pontja. Takáts ezt az ünnepi „évforduló alkalmából” nem élezte ki súlyának megfelelően. Pedig Kazinczy levelei bizonyítják, hogy egyetértett a kritikával abban, hogy létezik egy felsőbb „ideál”, amihez mérni lehet a műveket és az alkotókat. Ez a „kánon” a klasszikus művek vizsgálatából következett; mereven alkalmazta azt az eszményt, amit az ókori költőktől Goetheig szentesített a világ-irodalom. Berzsenyi válaszában és leveleiben érzékenyen reagált erre. Nézete az volt, hogy a „genie”-t az mutatja, hogy az eszméket és elméleteket és formákat csak addig tanulja, amíg tehetsége szükségesnek ítéli azokat.

A levelezés vizsgálatában Takátsot a költői világ és lélek foglalkoztatta és nagyon szépen követi végig azt, miként segítette Kazinczy a sok „nesze-semmi” tanáccsal Berzsenyi elnémulását, illetve azt, hogy versek írása helyett esztétikával, tudományokkal foglalkozzék.

Berzsenyt – ismert – háromszor temették; 1836 és 1859 után, 1948-ban határozta el a kaposvári Berzsenyi Társaság – Takáts Gyula elméletével –, hogy a „költő maradék hamvait” illően helyezi örök nyugalomra. A *Niklai elégia*-t ez a temetés ihlette. Jó alkalom volt, hogy a nagy előd szellemét idézze és újrafoglalmazza tanácsát: „Nem sokaság! Szabad nép tesz csuda dolgokat!”

Gyűjteményének utolsó írása arról győző meg, hogy költői érzékenységén túl stílus-elemző készsége is kiváló. *Egy ismeretlen Berzsenyi óda* című dolgozatában történeti alapon, közgyűlési jegyzőkönyvek, ősnymtatványok olvasásával és a *szókészlet* vizsgálatával bizonyítja, hogy a *Sárdi Somssich Pongráczhoz* szóló ódát a niklai nemesúr írhatta.

A könyvecske – amit Simó Ferenc újonnan előkerült költőportréja díszít – ihletett és méltó tisztelgés Berzsenyi művészte előtt.

Laczkó András

Péterffy Ida: Horváth Ádám levelezése „poétriáival”. Honismereti Közlemények 7. Zalaegerszeg, 1973. Szerkesztő: Fülöp István. (Zala megye irodalmi hagyományai, 1.) 196 l.

Ha az 1795-től 1820-ig, 25-ig terjedő bő negyedszázad magyar irodalmának tipikus vonásait egyetlen szóba kellene sűríteniünk, aligha találhatnánk jobbat a *remeteségnél*. A Martinovics-féle szervezkedés lelepleződése utáni események ugyanis egy csapásra véget vetettek annak a viszonylagos fellendülésnek, ami a megelőző másfél évtized irodalmi életét jellemezte, s az írók többsége – elkerülve a börtönt, vagy börtönből való kiszabadulása után – visszavonultan, *remeteként* élt, dolgozott tovább. Kevésbé fontos, hogy hol remeteskedtek; Biharban (Bessenyei), Bécsben, Párizsban (Batsányi), Széphalmon (Kazinczy), Niklán (Berzsenyi) vagy éppen Petrikeresztúron (Pálczi Horváth Ádám). Lényeges viszont, hogy miként reagáltak a rájuk kényszerített remeteségre: tehetetlenül vergődve, mint a felsoroltak közül Bessenyei és Batsányi, természetesként elfogadva azt, mint Berzsenyi, vagy rátalálva a talán egyetlen lehetséges cselekvési formára, az irodalmi élet megbénult keringési rendszerét pótló magánlevelezésre, mint Kazinczy és Pálczi Horváth.

Kazinczy tevékenysége kiterjedt az egész országra; a jóval szerényebb tehetségű Pálczi Horváth csak szűkebb hazájában munkálkodott. Munkálkodásának eredménye a *Göcseji Helikon*, a környékbeli költők, a „poétriák” írói köre, mely tagjainak Horváth Ádammal folytatott verses levelezése során alakult ki. E levelezésből, s a „poétriák” egyéb munkáiból közöl Péterffy Ida könyvében 62 eddig ismeretlen darabot. Anyagának értékét akkor mérhetjük fel igazán, ha tudjuk azt is, hogy a *Göcseji Helikon*-ról mindaddig alig-alig rendelkezünk adatokkal; csak Horváth Ádám és Kazinczy levelezésére, s 11 verses levélre, illetve levéltörödre támaszkodhattunk. Horváth

Ádám özvegyének jóvoltából azonban jóval gazdagabb anyag maradt fenn, ő ugyanis megőrizte s 1830-ban az Akadémiának ajánlotta férje hátrahagyott iratait. Péterffy Ida könyve e kéziratcsomón alapul, belőle válogatta ki a „poétriák”, Dotzi Teréz, Tuboly Erzs, Tuboly Rozi és Kazinczy Klára munkáit, valamint Dukai Takács Juditnak – aki nem tartozott szorosan a *Göcseji Helikon* körébe – néhány Horváth Ádámot köszöntő versét és verses levelét. Nem elégedett meg azonban a pusztá adatközléssel, hanem arra törekedett, hogy minél teljesebb képet fessen a *Göcseji Helikon* életéről és költői terméséről. Ezért gyűjteményébe felvett már ismert darabokat, sőt kiegészítette azt Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek* című munkájának néhány témába vágó versével is.

Az így kialakult anyagot tematikusan csoportosítva találjuk a könyv lapjain. Először Dotzi Teréz, a „Kálótzfai Melpomené” és Pálóczi Horváth verses levélváltásait közli Péterffy Ida. Az elhalt férjét sirató özvegy munkái voltak ugyanis a *Göcseji Helikon* termésének első darabjai, s példáját látva kapott kedvet a verseléshez a többi „poétia”. Horváth Ádám megfogalmazásában: „... példája tudta nélkül, nyitott egy szép iskolát”. Az „iskola” tagjai közül Tuboly Erzs és Rozi verseit a második, Dukai Takács Judit műveit a harmadik, Kazinczy Klára munkáit pedig a negyedik részben olvashatjuk. Az egyes részeket alapos filológiai munkával készült bevezetők előzik meg, melyek egyetlen szépséghibája, hogy Péterffy néhol feleslegesen bocsátkozik a versek tartalmának ismertetésébe. Mentségére szolgál azonban, hogy könyvét észrevehetően nemcsak szakmabeli olvasóknak szánja. Az utolsó oldalakon található ókori földrajzi és mitológiai névmagyarázatok is a szövegek könnyebb megközelíthetőségét szolgálják, hasonlóan az egyes versekhez kapcsolódó alapos jegyzetekhez, melyek egyébként az irodalomtörténetesek igényeit is kielégítik.

Pálóczi Horváth Ádám persze nem tartozott a kor legnagyobb írói közé, „poétriái” pedig még kevésbé sorolhatók oda; ismeretlen műveik önmagukban nem hathattak volna valódi reveláció erejével. Így összegyűjtve, kötetbe rendezve azonban az irodalmi folyamat egészére nézve is fontos adalékokat tartalmaznak. Pontosabban a dél-dunántúli nemesi értelmiség életének-életformájának megismeréséhez visznek közelebb: megmutatják, hogyan küzdöttek az agyagos göcseji utak szorításával, a *remeteséggel* ezek az emberek. Sokszor nehezen dőcögő vissorokat olvashatunk a Tubolyházban tartott tudós összejövetelekről, a különböző vendégeskedésekről, farsangolásokról, s olvashatjuk azokat az elzártság okozta szellemi

éhségből született verseket, melyekben saját helyzetüket a világ „sorával” szembesítik. S észre kell vennünk azt is, hogy bár állandóan küzdöttek a *remeteség* ellen, mégsem próbálták föltörni annak körét, hanem a *körön belül* igyekeztek maximálisan kihasználni a mozgási lehetőségeket; sajátos mikroviláguk így alakulhatott ki.

Mindent összevetve, Péterffy Ida munkája olyan alapvető gyűjteménye s részben elméleti feldolgozása a *Göcseji Helikon* költői termésének, amely mindeddig hiányzott irodalomtörténetírásunkból. Forráskiadványként lehetővé teszi a további kutatásokat, a kor egyik jelentős (ha nem is legjelentősebb) írójáról, Pálóczi Horváth Ádámról érdekes adalékokat közöl, s elkalauzol bennünket a XIX. század eleji Dél-Dunántúl sajátos mikrovilágba. Eredményei külön-külön is irodalomtörténeti fontosságúak, egybefoglalva pedig különösen értékesek teszik sajnos nehezen hozzáférhető könyvét.

Szabó Mihály

Móra Ferenc ifjúkori versei. Mezősi Károly tanulmányával. Szerkesztette: Péter László. Kiskunfélegyháza, 1976. 272 l.

Annak, hogy egy olyan jelentős prózaírónak, amilyen Móra Ferenc, kiadják ifjúkori verskísérleteit, hármas értelme lehet. Egyrészt a kegyelet gesztusa, hiszen az elbeszélő író nimbusza fényt vet zsengéire is. Másrészt az irodalomtörténeti érdek, amely egy nagy író minden keze vonását számon tartja. S végül az a laikus érdeklődés, hogy vajon milyen verseket írtatott ez a rendkívül rokonszenves és még máig sem eléggé méltatott „magányos írónk” (ahogy az iskolai irodalomtanítás elkönyveli). Most, évtizedekkel Móra halála után, szülővárosának, Kiskunfélegyházának egészséges lokálpatriotizmusa és egy időközben ugyancsak elhunyt, félegyházi Petőfi- és Móra-kutató, Mezősi Károly lelkes munkája jutatta kiadáshoz fiatal korában – 1895 és 1902 között – írt verseit. Móra életében egyetlen verseskötete látott napvilágot, a jórészt anyagi kényszerűségből kiadott *Könnyes könyv* (1920), a jelzett életszakasz terméséből azonban mindössze négy vers szerepel a kötetben. A most megjelent gyűjtemény tehát irodalomtörténeti értékű.

Azzá avatja már Mezősi Károly gondos, hiteles adatgyűjtésen alapuló, félszáznál több lapnyi bevezető élettrajza is, amely 1902-ig, azaz Móra Szegedre kerülésének – mintegy „befutásának” – évéig követi nyomon az író életének és költői fejlődésének alakulását. Nemegyszer

helyesbíti is a régi adatokat. Például azzal, hogy Móra nem a Daru utcában született (a tévedést a kötet szerkesztője szerint 1972-ben a régi Szarvas utcai szülőháza áthelyezett emléktáblával az ő kutatásai alapján helyesbítették), hogy az író a család tíz gyermeke közül a nyolcadik volt stb. Az életrajzi tanulmány fő értéke az, hogy rámutat Móra irodalomtörténetileg elismert polgári radikalizmusának gyökereire: a szülőváros szenvedélyesen Kossuth-párti hagyományaiban és családi környezetében. Megvilágítja, mint szegényedett Móra félegyházi módra függetlenségpárti apja „céhbeli remekes szűcsmesterből” a század végére napszámba is járó parasztemberré, miért vallotta magát annyiszor Mórát, akinek édesanyja juhászivadék volt, parasztsarjadéknak, miért számította magát és családját következetesen a „zsellérnépek” közé.

A kötet versanyaga közel száz verset tartalmaz, mindössze 7–8 év terméséből. 1895-ben Móra 16 éves, VII-es gimnazista. Versírása bizonyára bátyjának, Móra Istvánnak példája ösztönözte, aki akkoriban már ismert költő, de az ifjú diákköltő termékenységet kedvezően befolyásolhatta az is, hogy versei tüstént, sorra megjelentek a *Félegyházi Hírlap* c. hetilapban (később jó néhány az *Új Időkben* is). Az ifjúkori költemények fő ihletforrásai: a szerelem – egy abbamaradt diákszerelmé, majd későbbi feleségéhez fűződő kapcsolatáé –, a szüleit idéző megkapó fiúi szeretet, vonzódás a vidéki természet egyszerű szépségeihez és a politikus hazafiság. Szerelmi líráját Mezősi találal – „fájdalmas elégiáknak” nevezi. Még erősen hatással van rá Reviczky dezilluzionált érzelmessége (a századvég tipikus költői atmoszférája) és helyenként Vajda János sejtelmes ősi borongása. Az ifjú költő legtöbbször bánatos, komor, borongós fiatalemberként jelenik meg, helyenként dekadens pózban: időnként ő is elképzeli halálát, temetését, elfogja a világ-fájdalom, számtalan versének a temető a kerete, méghozzá az esti órákban. Egyébként verselése többnyire simán gördül, a hangsúlyos és az időmértékes nemből egyaránt, versformái változatosak, kifejezőkészsége fejlett, csak régies nyelve (különösen a régies múlt igealakok) és néhány költői képe („széjjeltépett szívvirág”) vall a korra.

A század vége felé megsaporodnak a bölcselkedő és politikai tartalmú versek. Az *Éjszakák* c. nagy bölcselő vers tanúsága szerint a hagyományos vallásosságon felnőtt fiatal költőt megsértette olvasmányából a materializmus lehelle, és politikai költészete is ekkor radikalizálódik a két ősi problémán: a nemzeti függetlenség hiányán és az egyre jobban felismert fársadalmi igazságtalanságokon, milliók nyomorán edződve.

*A régi elvek zsbivására vlve,
A régi eszmék ócska limlomok,
A régi szentek megdobálva sárral,
A régi zászlón szenny, szemét, mocskok! ...”*

– írja az egyetemi ifjúság Kossuth-gyász-ünnepélyére 1900-ban, amikor Budapesten (amely mindvégig idegen Babilon marad számára) már ő maga is természetrajz szakos egyetemi hallgató. (Mezősi szerint egy gimnáziumi vakációjának növényteni érdeklődését folytatva.) Ekkor ihletődik Petőfitől, a „világ-szabadság apostolatától”, s egy új szabadságharc eljövételét reméli az „Egyenlőség, testvériség, szabadság Örökhatalmú Istenétől”. Egyre több verseiben a társadalombírálat, a szegénység panasz, egyre jobban tágul a szakadék az „urak” világa és az ő paraszti öntudata között. Irodalomtörténeti szempontból az is érdekes, hogy nem egy későbbi Móra-elbeszélésnek ezekben a versekben fedezzük fel az élményi alapját, első feldolgozását (pl. a *Szeptemberi emléket* az *Emlék* c. versben). A lírai versek között egy-egy hosszabb elbeszélő költemény, lírai ballada és félegyházi népi életkép is felbukkan.

A kötetet Péter László szerkesztette. Csak helyeselni lehet, hogy bevezetőként Mezősi életrajzi tanulmányát illeszti be, de azt is, hogy – Mezősi eredeti, a költeményeket ciklusokba beosztó szándékától eltérően – „a verseket a költői fejlődést mindennél világosabban bemutató egységes időrendben” közli. Nyilván az is a versek javára vált, hogy a szerkesztő – hacsak ritmus-okok nem korlátozták – a mai helyesíráshoz alkalmazva írta át őket.

Az egyszerűségében is tetszetős kiállítású kötet nem változtatja meg Móra-képünket, de még meggyőzőbbé teszi azt az irodalomtörténeti megállapítást, hogy Móra költőnek indult, s csak később vált újságíróvá és elbeszélővé; világosan fölfedi az ifjú Móra élményvilágát, amelyből később is merített; szinte lekottázza érzelmi és világnézeti fejlődését, a szülőváros hagyományaiból és családjából magába szívott ellenzéki ségtől kezdve egészen a mély emberszeretetig és humanizmusig. Azt is bizonyítja, hogy a századvég lírikusai között, az Ady előtti, nem túlságosan magas szintű költészetben számot kell vetni immár Móra Ferenc lírájával is. Ennek eredetisége abban áll, hogy a tipikusan nagyvárosias, „pesties” dekadens költészet, a színtelen-szagtalan akadémikus líra és a tájfüzű, nyelvjárási népiesség költői között helyenként egyéni hangot tudott megütni, témakálaja figyelmet érdemel, és lírai termésében nem egy csinos, ma is hatásos vers akad.

Makay Gusztáv

Bálint György: Rejtsd el az örömd. Versek. Az előszó és a szerkesztés Gondos Ernő munkája. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 104 l.

Bálint György kortársain és kutatóin, néhány irodalomtörténészén kívül ma már kevesen tudják, hogy az újságírást a két háború között szépirodalmi rangra emelő kiváló publicista, költőként kezdte pályáját. Első kiadott írásai 1925-ben, a Nyugatban napvilágot látott versek voltak, első kötete, az 1929-ben megjelent *Strófák*, pedig verseskötet. Ez a harminchat verset tartalmazó, fedőlapján Csillag Vera expresszív linóleum metszeteivel díszített vékony füzet mostanában már könyveszeti ritkaságnak számít. Bálint György publicisztikája persze az előzmények, a pályakezdő versek ismerete nélkül is érthető, élvezhető. De azok, akik a jellegzetes bálinti magatartás és szemlélet, motívumok és stílus forrásaira, kialakulásának folyamatára is kíváncsiak, bizonyára szívvel fogadták a Gondos Ernő által összeállított *Rejtsd el az örömd* c. kötetet, amely az író minden versét tartalmazza, beleértve a *Strófák* anyagát is.

A költő Bálint György megismerése az irodalomtörténész számára általánosabb tanulsággal is szolgál. Erőszakoltan prózai, személytelenül személyes szabad versei ugyanis nemcsak az 1923–1933 közötti évtized magyar társadalmi, politikai problémáit tükrözik, hanem nemzedékének – Koczka Sándor megfogalmazásában –, „a húszas évek tiltakozó és kiábrándult, de új eszményekre szomjas intellektüeljeinek” a közérzetét is. Egy kortárs kritikusa, Nyíri Imre – *Strófák* c. kötetéről szólva – így jellemzi a fiatal Bálint György költészetét: Versei „nemcsak mondanivalókkal terhes önálló egyéniséget revelálnak, hanem egy, a korszerűség hangját eltalált költőt is”. (Népszava, 1929. ápr. 4., 8. l.) Mit jelentett korszerűnek lenni az első világháború, a forradalmak bukása után, a lassanként konszolidálódó ellenforradalmi rendszer idején? Megfogalmazni a kiábrándulást, a távollatanságot, a nyugtalanságot, a tétova vágyakat egy teljesebb, szabadabb élet iránt; az adott valóság keserű és kényszerű elfogadását s a szociális egyenlőtlenségek láttán érzett lelkiismeretfurdalást. Ősztönös, romantikus lázadást a kapitalizmus életkeretei, intézményesített képmutatása, hazug morálja, elidegenült, elüzletiesedett emberi kapcsolatai, modern féltisei ellen. A 20-as évek elején fellépő ún. második nemzedék számos képviselőjénél (pl. Szabó Lőrinc, Fodor József, Erdélyi, a prózaírók közül Déry, Pap Károly, Gelléri) sokkalnak meg hasonló keserűségek, indulatok. S kevés kivételtől eltekintve egy szelídebb, a hagyományokhoz közelítő avantgarde – leginkább a szürrealizmussal vegyített

expresszionizmus – stílusában, művészi kifejezőeszközeivel. Bálint Györgynél azonban a kifejezőeszmét, a forma „egyenruháját”, a magamutogatás szinte teljes hiánya (leggyakrabban többes szám harmadik személyű, ritkábban önmegszólító előadasmód), a kérdező attitűd, mely főként a hatás kiváltására törekszik, nem csupán átmeneti jelenség, „divat” volt. Mélyebb forrásokból táplálkozott: az elnyomottakkal való szolidaritás érzéséből – ezt fogalmazta meg *Rejtsd el az örömd* c. korai versében –, meggyőződéséből, hogy az írónak gondolataival kell hatnia, nem személyiségeivel és a „líra halála” babitis jóslatának egyéni értelmezéséből. („A csödbe jutott hiperindividualista magánügy lírából” a kivezető út, a „kombattáns és szociális líra” – vallja Babits verseinek 1928-as kiadásáról írott kritikájában.) De oka lehetett az ekkor még önmagában fel nem ismert másfajta tehetség; a dolgok fonákját felfedező látásmód, az erős ironizáló hajlam. Nem véletlen tehát, hogy a költő-példaképek (Ady, Babits, Kassák, később József Attila, Radnóti) mellett, kivált 1929-től, Karinthy és Nagy Lajos hatása figyelhető meg leginkább verseiben. (Ez időben kritikát is ír Karinthy *Cirkusz* és Nagy Lajos *A lecke* c. kötetéről.)

A tudatos forradalmár és marxista Bálint György szemléletének, világnézetének alakulásáról is sokat árul el az ifjúkori líra. A *Strófák* c. kötet e vonatkozásban még vegyes képet mutat. Túlsúlyban vannak benne a nemzedék szemléletére általánosan jellemző vonások, de csírájukban megjelennek a lázadás, a felháborodás, a leleplezés egyéni motívumai is. A fiatal költő ráébred a távollatanságra, a rossz közérzetre, a végzetesnek tűnő determináció konkrét okára – a kapitalizmusra (*Strófák*). Ettől kezdve a leleplező, a látszatok, a vakító fény mögött a sötét árnyakat, a rideg valóságot megmutató szerepét vállalja (*Óda a szűzhöz; A lány, aki megölte gyermekét*). Felfedezi a még mélyben rejtőző erőket (*A munkás éneke*), figyelme, rokonszenve a robottól megnyomorítottak, az éhezők felé fordul, közöttük keresi testvéreit. Az ő szemüket akarja felnyitni: ismerjék meg a valóságot, ne hagyják magukat megtéveszteni, utasítsák vissza az olcsó lelki „kábitőszereket” (*Jazz-band a Szüszter éjszakában; Karácsony előtti vers*). Belőlük merít reményt: „Vannak még sújtó erők és öklelő hitek is” (*Nézz fel a napba!*). Mint példa és mérce felszólít az 1919-es március emlékére, az önéletrajzi ihletű *A mai tavasz* c. versében. De Bálint György versein is nyomot hagy a baloldali mozgalmaknak a bethleni konszolidációt követő apátja, a változás közeli lehetőségének megélésére. Erről tanúskodik a *Strófák* c. kötet záróverse is, a *Csendes, nappali éjszaka*. Rövid időre maga is a visszavonulás, a

„megváltásáról” való lemondás gondolata foglalkozik (*Villany, gramofon, emberek?*). Ez a mélypont 1929–30 tájt. De arosan repedezni kezdenek az alighogy ízott falak; a világgazdasági válság hullámai varországot is elérik, munkanélküliséggel, etésekkel, statáriális perekkel kísérve. Itt ezekben az években válik tudatos cistává, megismerkedik Radnóttival, József lával, tiltakozó akciót szervez Sallai és Fürst gzése ellen.

Írófák c. kötete után megjelent versei is özik ezt az eszmei-világnézeti tudatosulást. Ő megjelenési formájuk továbbra is a ad vers, a kötetlen, csak néhol rimes alak, de szik a hangnem és az írói magatartás. rósódik az ironikus, gúnyoros hang (olykor rikusba csap át), és halkul a romantikus, fájdalmas. A tétova vágyakozás és az yódás, az ösztönös elégedetlenség és lás magatartását felváltja egy objektívebb, világosabb, elégedetlenségének, felháboronak konkrét okaira irányuló, bíráló, lelep-, támadó attitűd.

A 20-as évek végétől támadásainak egyre oribb céltáblája az önző, társadalomellenes polgári magatartás és mentalitás. Az „ez a lehetó világok legjobbika” illúziójában itózó, hazug optimizmus, mely eleve rel és elhárít minden lázadást – ahogy Bálint György már ekkor észrevette –, a zta demagógia fő táptalaja lett. A típus ti megtestesítője, modellje Kovács úr, akit l cikkeiben is többször megidéz (*Szép az Emlékkönyvbe*). Az egész társadalmi rend zményesített hazugságait, cépmutatását, ság-kendőzését tárja fel az *Óda az okos erhez*. Az író látszólag a mindezt meg- stító „okos embert” dicsőíti, de valójában „ostoba gonoszokkal” vállal közösséget: „Döböntő fényképeket nyomnak a kbe, l Botorul késsel gyógyítják a beteg- t. És nem szentelt, búvós szavakkal. l S csikorgó foggal, döngő ököllel l Riasztó anádokat adnak.” Másik „ódá”-jában, melyet *sakett*-hez intéz, maró gúnnyal és a *Lecke y* Lajosának szenvedélyes keserűségével rozza a kapitalizmus modern rabszolgáinak ányimadását: áldozatait, szolgálai aláztatát a lom, a tekintély üres szimbóluma előtt. Ez rs már az 1933-ban íródott *Beszélgetés egy úval* c. cikk alapmotívumát, felszólítását gzi: „A veszedelmes élet elszakadással, nulással kezdődik, különvéleménnyel, *bál- vrombolással* ... [Ellenállással] a belénk lt *szolgaságvágy* démoni csábításának ...” ez csak az első lépés, a passzív ellenállás, ly hosszabb távon tarthatatlan – vallja Bálint rgy, szintén ez időben írott, *Válassz zenészek* c. cikkében. Az aktív, harcoss írói

magatartás, humanizmus kívánalma már *Ars poetika* c. verséből is kiolvasható. A paradoxon eszközeivel élve úgy fogalmazza meg saját ars poetikáját, hogy látszólag annak ellenkezőjét dicséri. A finomkodó, „vegytiszta”, életidegen, „álmély” irodalmat és írói magatartást, mely fél a „napfénytől” és a „tömeg vasbeton erejétől”.

Bálint György tudatos marxizmusát, kapcsolatba kerülését a kommunista mozgalommal, s internacionalista szemléletét tükrözik 1932–33-ban írott utolsó versei közül a – Mandzsuria japán megtámadása és leigázása „ihlette” – *Reggeli és az Apró versek japán modorban*.

Gondos Ernőnek a *Rejtsd el az örömd* c. kötethez írott előszavát általában véve jó kalauznak érezzük a költő Bálint György világához. Kifogásaink is inkább a bevezető „formájával”, stílusával kapcsolatosak. Sajnos gyakoriak benne a nehézkesen, pongyolán, sőt hibásan szerkesztett, fogalmazott mondatok, melyek nemegyszer a megértést is zavarják, nehezítik.

Apró, de bántó tárgyi tévedés: az *Emlékkönyvbe* c. vers képlete nem terzina. (7. l.) Ehhez a versalakzathoz csupán annyi köze van, hogy háromsoros szakaszokból épül fel, de mind sorai hosszúsága, mind rímelhelyezése különbözik attól.

Végül egy elvi kérdés: nem érezzük kellően megalapozottnak a bevezető írójának azt a megállapítását, miszerint Bálint György nem a polgári radikalizmus felől érkezett a marxizmus-hoz, „polgári radikális szellemiség nem található sem a kezdő újságíró, sem a költő műveiben”. (11. l.) Úgy véljük, a kérdés bonyolultabb annál, semhogy egy rövid bevezető keretében megválaszolható lenne.

A *Rejtsd el az örömd* c. kötet szerkezetét, felépítését illetően már több a kifogásolni és vitatni való. Egy verseskötet áttekinthetősége s használhatósága szempontjából mindig döntő kérdés, milyen a felépítése. A Gondos Ernő által összeállított kötet a kézbevevés pillanatában zavarba ejti az olvasót. Nem látja világosan, milyen rendezési elv érvényesül a versek egymásutánjában. Mivel erről az előszó sem tájékoztat, csak némi nyomozás után derül ki, hogy a könyv első (nagyobbik) részében a *Strófák*-versei találhatók, sorrendjükben is hűen az első kiadáshoz. Utánuk következnek – minden elválasztás, tagolás nélkül – a csupán önállóan megjelent versek, tartalmukból, utalásaikból sejthetően valamilyen laza időrendben. A *Valakinek panaszos dicsérete* címűről, mely a legkorábbi, a bevezető elárulja ugyan, hogy 1925-ben látott napvilágot a Nyugatban, de hiába keresnénk a kötet elején, ahol az előszó jelzi, mert ott nyomát sem találai.

Mindezt nem pusztán szörszálhasogatásból rójk fel a könyv szerkesztőjének, hanem azért, mert a *Rejtsd el az örömd* c. kötet – az előszó tanúsága szerint – az „irodalmárok szektáján” kívül a művelt és érdeklődő olvasókkal is meg kívánja ismertetni a fiatal Bálint György költészetét. S valljuk meg, ezeknek a verseknek elsődleges értéke, érdekessége mégiscsak az, hogy a későbbi jeles publicista egyéniségének, szemléletének „forrásait” kialakulási folyamatát tükrözik, szoros összefüggésben a korrall, amelyben keletkeztek. Az 1923–1933 közötti időszak a magyar költészet történetében is csak látszólag, megaltalanosabb vonásaiban egységes periódus Bálint György művészi, világnézeti fejlődésében pedig egyáltalán nem az. A változások nyomon követését könnyítette volna meg az előszó tájékoztatása a kötet beosztásáról, az egyes versek keletkezési idejének – vagy legalább a *Strófák* anyagán kívülieknek – a lehetőségig pontos meghatározása, és az időrend hangsúlyozottabban érvényre juttatása a kötet felépítésében.

Petrányi Ilona

Emmerich András: *Entstehung und Entwicklung der sogenannten Völkischen Bewegung in Ungarn (1920–1956)*. – Wien 1974. 252 l.

Emmerich András doktori disszertációja, *Az úgynevezett népi mozgalom keletkezése és fejlődése Magyarországon*, egyidejűleg jelent meg Bécsben németül magánkiadásban, valamint angolul az UKI (Magyar Egyházszociológiai Intézet) 1973/1–2–3 jelzésű kiadványaként. Az angol verzió címe: *The Rise and Development in Hungary of the So-Called „Popular Movement (1920–1956)”*. A könyv célját és módszerét nyilvánvalóan megszabta, hogy a szerző nyugat-európai szakemberek és érdeklődők számára kívánta összefoglalni és értelmezni a népi írók működésével kapcsolatos tudnivalókat, de anyaggyűjtő alapossága, szociológiai felkészültsége, néhány eredeti szempontja s nem utolsósorban a hasonló összefoglaló művek ritkasága miatt a kérdés hazai tanulmányozói számára is tanulságos lehet.

Hosszú, a kötetnek közel a felét kitevő fejezet tárgyalja a két világháború közötti Magyarország politikai, társadalmi és gazdasági életének fejlődését, amely „résztint háttérét, résztint kiváltó tényezőit, résztint ellenpólusát” alkotja a vizsgált társadalomkritikai mozgalomnak (1). Emmerich András szerint a korszak alapproblémája az a történelmi fordulat, amely az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával

következett be; az új helyzetben a legfőbb feladat „az új Magyarország felépítése” volt. A Horthyai hatalomra kerülő rezsim képtelenségét e történelmi feladat betöltésére a politikai eszmék, a gazdasági élet és a társadalmi szerkezet alapos elemzésével bizonyítja. „Olyan társadalomfelfogás” – szögezi le –, „amely nélkülözi a reális társadalmi háttérrel és teljességgel egy ideológiára épül, természetesen nem válhat jelentős társadalmi átalakulás alapjává” (29–30). Vagyis legfőbb bíráló szempontja az ellenforradalmi rendszer ellen az, hogy elszakadt a konkrét szociológiai valóságtól, s kiindulási rendre irreálisnak bizonyultak; pl. a trianoni területvesztesség megszüntette a régi „politikai nemzet-fogalom” realitását és funkcióját, de tovább élt a belé vetett téves hit (27–28); a szociális presztizst nem az általános emberi érték határozta meg, mint a modern teljesítményi társadalmakban, hanem osztály-ideológiai tények (36) stb. Ilyen alapon nem lehetett megoldani a fölmerülő gazdasági és társadalmi gondokat (melyek közül a szerző a mezőgazdaságban dolgozó népesség tömeges proletarizálódását és a szellemi munkások munkanélküliségét tárgyalja a legalaposabban). A népi írók jelentőségét abban látja, hogy merőben új koncepcióját dolgozták ki a magyar társadalomnak, az ideológia uralmától a tények, az empiria tiszteletéhez vezették vissza a szociális gondolkodást. Gondolatmenetét a marxista kritika polemikus megjegyzéseivel – főleg Révai József tanulmányával és az 1958-as pártdokumentummal – ütköztetve, úgy látja, hogy a harmadik út gondolatának tartalmi bírálata során figyelmen kívül hagytak némely értékesnek bizonyult formai törekvéseket, amelyek a külföldi modellek hazai alkalmazhatóságának gyakorlati kipróbálására, az apriori ideológiai tételek és a tényszerű információk szembeállítására vonatkoznak (vö. 244).

Emmerich András vizsgálódási módszeréből és alap gondolatából egyaránt következik, hogy a népi írók munkásságával kapcsolatos esztétikai kérdésekkel alig foglalkozik, a líra és a szépproza kívül esik érdeklődési körén, de az irodalmi szociográfiáról adott jellemzése sok értékes megfigyelést, észrevételt tartalmaz s összefoglalásnak is alaposabb az eddigiekénél. A könyv második része: *A népi mozgalom fejlődése, oppozícióban a hivatalos társadalom ideológiájával és politikájával*, az idevágó kérdéseket veszi sorra, ismerteti a hivatalos társadalomkutatás elvi és módszertani korlátait, finoman különbözteti meg az ifjúság falukutató mozgalmát – mint előzményt – a harmincas évek nagy szociográfiai hullámától, rámutat arra a fontos indíttatásra, amelyet a szociográfia a magyar irodalmi parasztábrázolástól kapott,

A magyar írók, mint nemzeti ügyek viselői c. alfejezetben mintha még a önben tárgyilagos hang is átforrásodnék a életi jellegű, néphez hű, „prófétikus” lalom értő és lendületes ismertetése során. irodalmi szociográfiát a társadalmi reformért tatott harc eszközeként jellemzi, olyan fajként, amely – ellentétben az empirikus y leíró szociográfiával – „nem kíséri meg a nplex szociális adottságot valamely szak- ományos absztrakciók segítségével alkotó- eire bontani, hanem arra törekszik, hogy a es valóságot holisztikus aspektusok révén képpen, egy szimbolumban, egy típusban adja meg és abból kiindulva a struktura- nus eljárás módja szerint az egészre vonat- ó következményeket vonjon le” (132). itos, gyakran figyelmen kívül hagyott dolatot fejt ki Emmerich András azzal csolatban, hogy a népi íróknál a szociális ár-) kérdés kutatása egy nagyobb, átfogóbb kvének volt része, az elavult történelmi znetfogalom ellenében a népi nemzet- alomnak akartak érvenyt szerezni, mintegy idefinálni a magyarságot (144). A népi írók iográfiái meg társadalomelméleti munkái- frappáns tematikai csoportosítás és onatolása után a politikai mozgalmá válás ról, valamint a polgári radikálisokkal meg a xista baloldallal folytatott vitákról esik szó. yelemreméltó érvekkel támasztja alá a szer- azt a véleményt, hogy a népi mozgalom- a Nemzeti Parasztpárt megszüntetése után hetett érvényes, Korszzerű szellemi hatása – önösen a dogmatizmus elvont nemzetköz- ígével és a valóságtól elszakadó társada- i-értékelésével szemben –, ugyanakkor az ío-os események interpretációjában nem- k a miénktől eltérő terminológia zavar, em az az egyoldalúság is, amely zárójelbe eti némely népi íróknak (pl. Németh László) zocializmus vívmányait féltő megnyilatko- ait.

Emmerich Andrásnak főként ideológiája és lénelemszemlélete különbözik a hazai szak- ományokétól, irodalmi érdekű fejezeteiben b a rokon gondolat. Ez a kettősség a rások, a magyar nyelvű szakirodalom fel- ználása tekintetében is szembetűnő: az újabb xista történeti irodalom helyett szívesebben z Szekfű Gyulát vagy Weis István adatait, zont fesztelenül hivatkozik a Terjesztését gtíltom c. kötetre, a hatvanas évek folyóirat- íjára az irodalmi szociográfiáról vagy a népi k újabb memoár- és esszékötetekre stb. Míg a xista értelmezés a népi írók fellépésének főbb motívumaként a Tanácsköztársaság kását és a következetes baloldali kibonta- zás lehetetlenségét emeli ki, s ezzel össze-

függésben a kétarcúságot, az ellentmondások tényeket hangsúlyozza, Emmerich András döntően a két világháború közötti Magyar- ország „hivatalos” ideológiájával szembesíti a mozgalmat, mérlege a népiekre nézve ked- vezőbb, értékítéletében kevesebb a fenntartás. Érveivel mindenképpen számolni kell, koncepciózus munkája megérdemli, hogy a tárgy irodalmának törzsanyagához soroljuk.

Csűrös Miklós

Hazatért szövegek. Magyar emigráns anti- fasiszták írásai 1919–1945. Összeállította és a bevezetőt írta Markovits Györgyi. Bp. 1975. Gondolat K. I.

A két világháború korszakában egyetlen ország baloldali értelmisége sem élt át olyan hosszú emigrációt, mint a magyar. Progresszív gondolkodású magyar írók, újságírók, művé- szek, tudósok, diákok az ellenforradalom hatalomra jutásától, 1919-től menekültek vagy kényszerültek külföldre és száműzetésük 1945-ig, a második világháború végéig tartott. Több mint negyed századig nem érvényesül- hetett Magyarországon a polgári demokratikus szabadságjogok egyik alapvető követelménye: a gondolat- és a szólásszabadság. Törvényes tilalom sújtotta a kommunista és a forradalmi szocialista nézetek kifejtését és terjesztését, de az ellenforradalmi rendszer hatalmi gyakorlata megbéklyózta a felvilágosodott, polgári radiká- lis írók kezét is. Ez a szellemi korlátozás tovább tartott Magyarországon, mint Európa bármely országában, hisz Olaszországból is csak 1922 után indult meg az antifasiszták kivándorlása és visszatérésük már 1943 nyarával vette kezdetét. Általános európai jelenséggé pedig a baloldali emigráció csak Hitler hatalomra jutása, majd terjeszkedése nyomán kezdett válni.

A személyes veszélyeztetettség és a gondolat gúzbakötése üldözte külföldre a szellemi élet sok kiválóságát. E politikai realitás talaján bontakozott ki és élt huszonhat esztendeig az emigráns magyar irodalom és újságírás. Eppen a korszak időbeli kiterjedésének következménye az anyag rendkívüli gazdasága és sokrétűsége. Méreteit és jelentőségét érzékelteti a Hazatért szövegek című kötet bevezető tanulmánya. Az összefoglalás és a válogatás Markovits Györgyi műve. A kötet természetesen csupán töredékét mutathatja be több évtizedes lelkiismeretes kutatómunkája eredményének. Így is jelzi azonban, hogy milyen jelentős helyet foglal el a magyar szellemi ellenállásban az emigráns sajtó és irodalom, meg azt is, hogy milyen elhivatott- ság és tudományos alázat kellett a világ öt

kontinensén szétszórta hungaricák gyűjtéséhez és rendszerezéséhez.

A válogatás nagy tárgyi ismeretre és biztos ítélőképességre vall. Markovits Györgyi – dicséretére szőljön – nem törekedett afféle reprezentatív írásgyűjtemény összeállítására, amely megelégedne az óriási anyag gyöngyszemeinek csillogtatásával, az eszmeileg legkövetkezetesebb, esztétikailag legtekélyesebb, forradalmi szellemű íráskor csokorba gyűjtésével. A szerkesztő legfőbb törekvése arra irányult, hogy történelmi dokumentumot tárjon az olvasó elé. Az emigrációs irodalmat a maga valóságában, tehát nem utólag korrigálva, idealizálva, egyenlenségeit elhomályosítva mutatja be. Elég egy pillantást vetnünk a tartalomjegyzékre, a nevek és művek tanuskodnak a szerkesztés nagyvonalúságáról és átgondoltságáról. A publicisták színskálája Jászi Oszkártól Révai József, a költők Lesznai Annától Balázs Béláig, az irodalmároké Hatvani Lajostól Lukács Györgyig terjed. A korszakolás megkönnyíti az áttekinthetőséget, egyben azt is megvilágítja, hogy a fehér terrorral szembeni harc viszonylag rövid korszakától eltekintve, elvi egység a szellemi ellenállás különböző irányzatai között csak az antifasizmus jegyében jött létre.

A hűség a történelmi valósághoz biztosítéka annak is, hogy nem sikkadnak el a problémák sem, közöttük a legfontosabb: az emigrációs sajtó és irodalom helyének és szerepének értékelése a magyar kultúra egészében. Nem sajátosan magyar kérdés ez, hanem jellegzetes kísérő jelensége minden fajta emigrációnak. A félreértések, kölcsönös elmarasztalások többnyire a probléma helytelen megközelítéséből fakadnak: elvontan moralizáló, felszínes, olykor rosszhiszemű tévitételekből. Mert amilyen szűk látókörű döresség az emigráció erkölcsi hitelét azzal kikezdeni, hogy „könnyű” volt azoknak, akik elmenekültek a terror elől, „kintről” bíráltak honi állapotokat, ugyanolyan szektáns, felelőtlenség nem hazai mértékkel mérni azok magatartását, akik idehaza sajátos körülmények között álltak helyt. A probléma magva erkölcsi-politikai jellegű, ezért csak a történelmiség konkrétságában vizsgálható. Ezt tette Révai József, amikor a második világháború küszöbén bátran és szókimondóan fejtette ki álláspontját a Párizsi üzenetben, 1939 júniusában, Otthon maradás és dezertálás című cikkében: „Az otthon maradás – mondotta – egymagában nem elég, az emigrálás egymagában nem bűn... A magyar néppel kell együttmaradni tűzön-vízen át. De ez nemcsak azt jelenti, hogy a néppel kell élni, hanem elsősorban azt, hogy ébren kell tartani a népben a hűséget a népi eszmék, a szabadság iránt.”

Ez a hűség a mércéje az értelmiségi magatartásnak. Értékét nem a hely, nem is időtlen, absztrakt követelmény: a forma tisztasága vagy a tiltakozás tapintható intenzitása szabja meg. Ugyanolyan elkötelezett szolgálatot teljesített az az író, újságíró, aki szabad földön, szabadon, korlátok nélkül, fennhangon hirdette a magyar szabadság ügyét, mint aki a megnyomorított hazában, a cenzúra árnyékában, a sorok között juttatta el rendíthetetlenül az ellenállás üzenetét az olvasóhoz. Egyikük sem dezertált, mindkettő hű maradt önmagához és népéhez.

A *Hazatért* szövegek közzététele megbecsülést érdemlő tett. Egyben kötelez és ösztönöz. Az emigrációs sajtó és irodalom gyűjtése és feltárása, problémáinak elemzése, helyének meghatározása több figyelmet érdemelne történeiszmeink és irodalmáraink részéről.

Vásárhelyi Miklós

Gyergyai Albert: Késői tallózás. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 334 l.

„Az igazi leleményesség az, ha valamit a semmiből csinálunk” – állítja Racine, és Gyergyai mintha kedvenc hősének dramaturgiai elvét próbálná – egy másik kedvencének, Paul Valérynek az ösztönzésétől nem egészen függetlenül – esszéiben megvalósítani. Gyergyai kísérletei a *Késői tallózás* című kötetében éppen úgy, mint korábbi gyűjteményeiben, látszólag teljesen anyagtalank, az író mintha inkább az olvasás örömről és a megközelítés problémáiról – mindez „csak próba, csak tapogatózás az egy gyönyörű vers körül”, írja a Négy ökrös szekér elemzése kapcsán –, mint magáról a műről, egy író alkotásmódjáról vagy egy irodalomtörténeti folyamatról adna számot. „... félő – mondja Gyergyai – Valéry Tengerparti temetőjének Kosztolányi-féle fordítását méltatva – hogy bizonyos immanens homályt semmiféle magyarázat nem oszlat el”, és ez a már nagyon régen tudatosított félelem bölcs önmérsékletre és józanságra inti. Gyergyai az olvasás és még inkább az újraolvasás öröme és kötelességére akar figyelmeztetni, esszéiben sokkal inkább kérdez, mintsem tanít, választott hősével és az olvasóval egyidejű dialógust teremtvé. Gyergyai, Kassák lelkes méltatója, aki mindenkinél többet tett a 20. századi francia irodalom magyarországi megismertetéséért, és aki megóvott attól, hogy a franciáknál oly divatos Proust vagy Gide, vagy Mauriac, vagy Camus, vagy Claudel, vagy Valéry hamis és művészetellenes kérdéseit meghonosítsuk, mélységesen tradicionalista. Nem azért, vagy

elsősorban azért, mert a 20. századi nagy mellett hű maradt a klasszikusokhoz is, ért minduntalan, így a *Késői tallózásban* íne vagy Ibsen ürügyén, szót emel, hanem és sorban azért, mert komolyan veszi a régiekását (és művészetét is persze), mert nem lezi fel magáról azt, hogy pusztán azért t a 20. században él, bölcsőbb, okosabb / akár korszerűbb lenne, mint a 18. vagy a századi előd. Ez a szerénység azonban a agyobb és legkövetkezetesebb bátorság jele, jongás és kételkedés egyidejű kifejezése.

De Gyergyai írásai csak látszatra anyag-nok. Talán mert annyit és olyan hyper-rofilológus szorgossággal fordított, meg-íltta azt, hogy esszéit a lehető legkevesebb tal terhelje, — és hogy ezek az adatok banjanak? Csupán egyetlen példát Gyergyai agközlő — és gondolkodást megindító — részetére.

Néhány évvel ezelőtt ő vezette be a yvilág Bécsben rendezett költői estjét. Ha alkalmi írás, akkor ez az, ha van műfaj, ily egyfajta udvariaskodást megkövetel, or éppen a bevezető az, főként ha egy n közönségnek szól, amely feltehetően nem eri a magyar irodalmat. Gyergyai a század-i osztrák–magyar irodalmi kapcsolatokról í néhány bekezdés terjedelemben. Nincs

olyan adata, amit egy tájékozottabb filológus ne ismerne. Elmondja, hogy Ady lelkes cikkekt írt Karl Krausról budapesti előadása alkalmából (egyébként nem biztos, hogy Ady valóban ismerte a Freudot és Herzlt ostorozó, Schön-berget és Webernt ösztönző Kraust), hogy Kosztolányi hűségesen fordította Rilket és Hoffmannsthal, hogy Móricz Schönherzre figyelt és Füst Altenbergre, és Lukács — egyebek közt — Kassnerre, hogy tolmácsolták Wildganst, Csokort és Schnitzlert stb.

Megismétlem: nincs ezek közül az adatok közül egy sem, melyeket külön-külön egy kezdő irodalomtörténész ne ismerne. Együtt azonban, Gyergyai előadásában, reveláló hatásúak. A Nyugat első nemzedékének írói, főként Ady, jártak ugyan Párizsba, de a kortársi francia irodalmat nem vagy alig ismerték. Amit jól ismertek a kortársi világirodalomból, az az osztrák irodalom volt. A századeleji francia–magyar irodalmi kapcsolatokról már sok szó esett, talán túlságosan is sok szó. Az osztrák–magyar irodalmi kapcsolatokról annál kevesebb. Holott Gyergyai névsora arra ösztönöz — anélkül, hogy erre ő maga utalna —, hogy az ilyen jellegű kutatások további jelentős eredményeket hozhatnának.

Ferenczi László

A XIX. századi irodalomtörténeti kutatások helyzetéről

Általános a panasz, hogy a XIX. század irodalmának kutatása mélyen apályos korszakát éli. Sem szervezeti összefogása, sem átgondolt terve, sem igényekre figyelő utánpótlás-nevelése nincs e területnek.

(Előzetes megjegyzés: a század két felének eltérő megítélése a kutatás szemszögéből.) Mielőtt e panasz jogosultságának mérlegelésére, kiváltó okainak forrására térnénk, állapítsuk meg: e panasz többnyire csak a századközép s a század második fele irodalmára szokott vonatkozni. A reformkor, a késő felvilágosodás s a kora romantika meg forradalmi szakasz irodalmában, a közvélekedés úgy tartja, rendszeres, állandó és tárgyyszerű föltáró és földolgozó munka folyik. S ez, úgy tűnik föl, jórészt meg is felel a valóságnak, ha egyoldalúsággal, módszertani elégtelenséggel, a folytonos önkorrekció hiányával gyakran találkozhatunk ezen a területen is. Elég utalni a romantika hallatlanul bonyolult kérdésének sokszor egyszerűsítő, a sokoldalú komparatizmust gyakran nélkülöző, a kortárs- és utóirányokkal való viszonyítást nem ritkán elmellőző kezelésére. Vagy a komplex, a tudati áttételek megragadására alkalmas, az esztétikai hatás sajátosságait befogni képes fogalomkincs viszonylagos szegénységére, vagy a szociológiai értelmű művelődéstörténeti összkép gyengeségére, a társudatterületeket figyelő törekvések csekélységére rámutatni.

Mindez azonban olyan probléma, amelyet a fejlődő kutatás természetszerűen hoz magával. Nehézségek, amelyek a korábbi felfogások és módszerek mindig nehéz felülvizsgálásával, kibővítésével, módosításával rendszerint együttjárnak. Megvan azonban a korszakra a szervezet, a keret, főleg pedig a kutatói gárda, mégpedig mind az idősebb, mind a fiatalabb, mind pedig a középső generációkban. A kutatásnak a fővárosban két központja is van, az Egyetemen is, az Intézetben is. Amihez még a vidék is, különösen Debrecen, tekintélyesen hozzájárul; sőt, oly egyedi kutatókból is körülvésszi ezeket az intézményeket egy laza hálózat, akik státus tekintetében nem tartoznak ugyan hozzájuk (pl. Orosz László, Solt Andor, Taxner E. stb.), de kapcsolatuk van velük.

(A század második s harmadik harmadának kérdése; megszorítások.) Nem így áll a helyzet, vélik, a századközéppel s a század második felével.

Hangsúlyozzuk, hogy az e területen mutatkozó vélt vagy valóságos hiányok s azok föltehető okai, s ezeknek meg elképzelhető kiiktatási javaslatok alkotják a következő lapok tartalmát. Eleve tartózkodunk egyes művek, egyes szerzők méltatásától, legyenek mégoly kiválóak is. S lehetőleg tartózkodunk egyes művek és szerzők elmarasztalásától is, bármint nyilatkoztak légyen is róluk egyik vagy másik orgánumban. Néhány karakterisztikus jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet. s nem kritikai leltárt óhajtunk készíteni; s még kevésbé a megjelentetett kritikák leltárát. Bizonyosan könnyebb, főleg pedig kényelmesebb (s talán itt-ott termékenyebb is) volna ugyan konkrét munkákra s azok kritikájára hivatkozni. Abban a harmonikusnak nehezen mondható légkörben azonban, amely irodalomtudományi közéletünket, kivált néhány neuralgikus pont körül betölti, a művek sorra vétele esetén alighanem mégis a veszteség volna a több, mint a nyereség. Oly pszichológiai tény, amellyel szemben morálisan könnyű érvelni, de amellyel kellő realitásérzékű embernek eleve számolnia kell.

I. *Előzmények: „monográfia-korszak”.* A felszabadulás utáni egy-másfél évtizedben az irodalomtudományi munka elsősorban szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti munka volt, s ennek egyik súlypontját éppen a XIX. század alkotta. A századközép kezdettől a figyelem középpontjában állt, a század harmadik harmada viszont csak az ötvenes évek végétől nyert egyre nagyobb teret. A monográfiák szakaszának szeretik ma nevezni ezt az irodalomtudományi szakaszt. Valóban, egy sor monográfia keletkezett s talán legtöbb épp a XIX. század nagy íróiról, nem utolsósorban a század második harmadának nagy íróiról.

Ezek a monográfiák szinte minden esetben monográfiaelődre támaszkodhattak. Ez egyáltalán nem kisebbíti érdemüket, de azt mutatja, a legalapvetőbb, a kiinduló anyagfeltáró munka már adva volt. Ezt kellett a közben feltárt s az új monográfia-szerzők által felszínre hozott anyaggal kiegészíteni.

írók is voltak e munkák, nem csupán feldolgozók; legfőbb feladatuknak mégis az új, marxista szemléletű bemutatását tekintették. Többségük, azt lehet mondani, az életrajz-pályakép-monográfia ama hagyományát folytatta, kísérelte meg átalakítani a marxista életnek megfelelően, amely a századelőtől szokásos volt, s a két háború között különlegesen ki is ízott irodalomtörténetírásunkban. Az író művekben megnyilvánuló közéleti magatartása kapta a hangsúlyt, s az író mint egy-egy szociális réteg képviselőjét vagy közéleti álláspont megtestesítőjét adta be a monográfus, a nemzeti társadalom fejlődésének feltételezett menetébe ágyazva. A művek lenekelőtt az írói magatartás megnyilvánítóiként épültek be a monográfiába; az egymásra következő más-más fajta, más-más alkotásmódú vagy szemléletű művek pedig mint az író attitűdváltozásának reprezentálói, egy-egy korszakának karakterizálói kerültek megtárgyalásra.

A művel mint esztétikai tárggyal, a művek csoportjaival mint egy speciális tudatterület tipizálható nyilatkozás-formáival, a művekkel mint a művészetek egészében anyagukkal, anyaguk feldolgozásával specifikálható alkotásokkal, mint a megírásuk után is folyvást változó, az új történeti állományok között új jelentést felvesző szellemi létezőkkel viszonylag kevésbé foglalkoztak ezek a monográfiák. Mint ahogy a művek által hordozott értékeknek sajátos esztétikai minősítésével, létezési feltételeik meghatározására s az egyetemes értékek közé való beillesztésére, hierarchizálására is kevés hangsúly esett. Törekvések művelődéstörténeti összképek rajzára érvényesültek ugyan, s ezek a ne – Sainte-Beuve – Burckhardt – Dilthey- stb. rokonságú) két háború közti változatokhoz képest is abban hoztak újat, hogy valódi politika- s társadalomtörténeti alapot igyekeztek adni. A különböző művészeti jelenségek esztétikai síkon, esztétikai karakterisztikán át való konfrontációi feleltetései, közegkülönbségei egyelőre meglehetősen kevés figyelmet nyertek. Bizonyosan rejtőszott ebben az is, hogy a Lukács képviselte irány kétszeresen is kizárult a magyar irodalomtudományból: előbb az előzményből, a két háború közti irodalomtudományból, majd az utóbbi években, épp a „monográfia-korszak”-ból. Röviden, az irodalmi műveknek oly sokoldalú, átfogó esztétikai vizsgálata, mint mondjuk a polgári irodalomtudományban a pszichológusok s a művelődéstörténeti irányon túllépő O. Walzelnél, vagy a marxista irodalomtudományban Lukácsnak a két háború közötti vizsgáló műveiben, művei legjobb részleteiben nem igen jött létre sem a két világháború között, sem a felszabadulás utáni másfél évtizedben.

I. A mai helyzet néhány vonása: a viszonylag föltárt századközép, a majdnem feltáratlan múlt. Az ez időben elkezdett művek mégis igen nagy értékűek. Ezek a művek elsősorban, mint látszik, a század első, főleg második harmadára koncentráltak. S ez érthető. Nemcsak azért (s nem elsősorban azért), mert itt alapozó anyagfeltárási munkára már kevésbé volt szükség, hanem azért, mert a szocialista közművelődésnek, iskolai oktatásnak – mint közvetlen hagyomány – egyik súlypontja a korszak s ezek az írók voltak. S mert a XX. század irodalmának halaszthatatlan feldolgozásához előbb ennek az örökségnek mint a közvetlen előzménynek, vagy inkább: viszonyítási pontnak, új szemléletre, új értékelésre volt szükség.

Az előzmények és a viszonyítási pontnak ez a századközépre való helyezése – 1848–49 jelentősége lett – nem utolsósorban abból adódott, hogy a XIX. sz. harmadik harmadának tudattörténeti, művelődéstörténeti fontosságát a XX. sz. oldaláról nem ismerték föl vagy el. Ami viszont, egyetbe jött, a csupán egyes nagy írókban való gondolkodásmódnak is következménye lehetett. Az a történeti tény, amely minden nagy korszak előtt elvégzi a maga találatkészítő munkáját, s amely nélkül a korszak a nagy korszakokat sohasem magyarázhatja meg, így bizonyos fokig homályban maradt. Letett, persze, néhány (többnyire kisebb) életrajz-pályaképi típusú monográfia a század második feléből is, de részletes, átfogó igényű feltárás és rendszerezés ezen a területen igazában csak az utóbbi évek Kézikönyv előkészítése folyamán ment végbe.

Hogy mily nagy munkát kellett akkor hirtelen elvégezni, akkor értjük meg, ha meggondoljuk, egy századról kellett bemutatni viszonyító-ítélő képet rajzolni, amelyet a két világháború között jelentősen összefoglaló művek többnyire egy-két lapon, vagy éppen egy-két bekezdésben intéztek el (l. Szerb A. igen figyelemreméltó összefoglalását, vagy akár a Schöpflin-féle korszak-monográfiát). A mincas években ugyan megelégnünk az érdeklődés (Halász G., Németh L., Komlós A., Fija G.), de a tények biztonsága, amennyiben valóban volt ilyen, inkább intuitív érzékenység, mint beható szak-ismeret eredménye volt. (Tragikomikus és fájdalmas tény, hogy a korszakot akkor *tényszerűen* inkább az egyre fasisztoidabbá váló Farkas Gyula ismerte.) Hogy az Akadémiai 4. kötet oly (szinte természetesen) nagy terjedelmű lett, annak éppen az a benső magyarázata és jogosítója, hogy a Kézikönyv e kötetét volt kénytelen magát az előzetes kutatást is s annak összegző eredményeit is magába fogadni. Az előbbiek nélkül ugyanis csak prófétálásnak számítottak volna az utóbbiak, hiszen előbbiek nyomtatva, hivatkozási alapot szolgáltatva, csak igen kis részben voltak folyóiratokban láthatók.

Ennek a hirtelen elvégzett feltárásnak és rendszerezésnek, természetesen, bizonyos kérdések pontos megválaszolásának hiányát eleve fikciókkal kellett kitoldania. Néhány példát hadd idézzünk. Két évtizeden

folyt a polémia az állítólagos „Arany–Reviczky”-féle kozmopolita-vita körül; de senki meg sem említette, – a kézikönyv sem – azt az országos folyóiratot, amely Arany versét megelőzően öt hosszú esztendőn át minden számában kitűnő cikkeket közölt a kérdésről, s amelynek Reviczky verse csak bágyadt visszhangja. Vagy: a Kemény-kérdést máig anélkül oldjuk meg *politikai-ideológiai* tekintetben, hogy rendelkezniénk, rendelkezhetniénk publicisztikájának ismeretével. Nem kiadva, de még csak regisztrálva sincsenek fogva cikkei. Vagy: Arany esztétikájáról úgy jelent meg összefoglaló mű, hogy közben folyóiraiban két teljes kötetre való esztétikai vonatkozású (könnyen hozzáférhető) írás felgyűjtetlen, ismeretlen volt, s feldolgozatlanok voltak maguk a folyóiratok is. (Az Arany esztétikájáról szóló könyv érdemes szerzője, jellemző módon, még Arany-citátumainak egy részét is a Voinovich-életrajz egészen megbízhatatlan idézet-textusaiból vette.) Vajda arcképét anélkül rajzoltuk meg, hogy még bensebb ismerősi sem tudtuk, hogy Vajda a 70-es években több éves cikkiről tevékenységet végzett egy közismert lapban, mégpedig ismert Aristides álnévén. Tolnai nemzedéktársairól adott ragyogó karakterképei a Családi Lapokban máig érintetlenül hevernek. Gárdonyi önéletrajzi s magát kortársaival szembeesítő karcolatai olvasatlan folyóiratokban vannak szétszórva. A Het-et úgy magasztaljuk, mint fordulóponthoz, hogy a nála néhány évvel előbb megjelent, a nála szinte semmivel sem kevésbé érdekes, újszerű, de gyakran magvasabb Magyar Szalonról szó sem esik.

S mindezek csak találatra kiemelt tények, amelyeket folytathatnánk komparatistikai, s recepciósi ténszerűségekkel. Teljesen tisztázatlan a közművelődési-irodalmi lapok, Marx-recepciója, Marx-adaptációja, holott pl. az említett Magyar Szalon-nak szinte nincs oly száma, amely ne idézne, ne hivatkozná, ne értelmezne e vonatkozásban. Nietzsche első két fontos művével, A tragédia születésével s a Korszerűtlen eszmélkedésekkel külön-külön, a megjelenés évében (!) nagy tanulmány foglalkozik, mégpedig valószínűleg külföldön elsőnek; De Sanctis alapvető tanulmányát, a Schopenhauer és Leopardi-t a keletkezés után hamarosan ismerik, alkalmazzák Magyarországon; Brandes műveit kiadásuk évében rendre bemutatják. S minderről, s mindennek a funkciójáról, jelentőségéről nem vagy alig írtunk valaha is. Noha valamennyien tudjuk, hogy a szellemi, művelődési légkör megítélésében az ily tények mily nagy fontosságúak.

(A kritikai kiadások anyagfeltárása és a művelődési szerkezet vizsgálatának anyagfeltárása.) Készül a korszakból néhány kritikai kiadás-sorozat. Tehát nem lehet mondani, hogy nincs ezen a területen filológiai munka. Sőt, igen jó szintű filológiai munka ez, a maga nemében. S erre a nemre szükség is van. Kérdés azonban, csak erre a nemre van-e szükség, sőt, erre a nemre van-e elsősorban szükség? Ugy véljük, a szellemi vegetáció, a művelődési infrastruktúra a világnézeti orgánumok szociológikus-történeti, interdiszciplináris-konfrontatív feltárására s feldolgozására is égetően szükség volna. Évekig vitakozgattunk hin und her, volt-e irodalmi „Deák-párt”, s ha volt, milyen volt a főfogása, ki ellen volt párt ez a csoport (stb.) – de, valljuk meg, harminc esztendőn át nem jutottunk hozzá, hogy a csoport központi orgánumát, amely szinte röntgenképe a csoportnak, a Csengery-féle Budapesti Szemlélt akár csak részleteiben, csak futólag is, feldolgozzuk. De bőven lehet sorolni későbbi példákat is. Szekfü Gyulától Horváth Jánoson és Németh Lászlón át Rónay Györgyig óriási kisugárzási ereje volt Asbóth János művelődésszociológiai, művelődéspublicisztikai tevékenységének. S még csak egy sovány életrajzi füzettel sem rendelkezünk róla. Beöthy Leó a magyar viszonyokra, a 70-es évek elején, egész (és igen figyelemreméltó) liberális ökonomiai szociológiai, művelődési szisztémát dolgozott ki, Kállay Béni St. Mill szabadság-értelmezését alkalmazta a magyar viszonyokra – de melyik magyar irodalomtörténeti munka vette őket számba a közgondolkodás rajzában, magyarázatában? S ismerjük-e, számon tartjuk-e mi, irodalomtörténészek a Zenésztétikai Lapok filozófiai esztétikailag igen mélyjáratú Wagneriánus harcát, akkor, amidőn pl. a szimbolizmus hazai kezdeteit fontolgatjuk?

(A teljesebb társadalomtörténeti-ideológiai értelmezés feltételei.) Első pillanatra részletkérdéseknek, ill. az irodalommal csak lazán összefüggő művelődéstörténeti kérdéseknek látszhatnak az ilyen s hasonló problémák, hiányok. Valójában egyáltalán nem azok. A művek, az életművek, az irányzatok keletkezésének, befogadásának, hatásának, funkciójának magyarázatához elengedhetetlenül szükségesek. Az ideológiai, a világnézeti értelmezés éppen a művelődéstörténeti, a gondolkodástörténeti háttér feltáratlansága miatt nem erős oldala, kivált éppen a század harmadik harmadában a kutatásnak. Egyetlen frapáns példa jól megvilágítja ezt. A korszak uralkodó polgári világképe, a pozitivizmus az irodalomtörténet részéről alig részesült, néhány (Hóman-Thienemanntól örökölt) általánosságokon túl valódi figyelemben, holott a korszak folyóiratai telve vannak szellemével. Így eshetett meg, hogy marxista szerzők egy része is átvette azt a teljesen elfogadhatatlan felfogást Justh Zsigmond gondolkodásáról, eszméinek értékéről, amelyet a két háború közti időszak neokonzervatív vagy neonacionalista szerzői alakítottak vele kapcsolatban ki. Holott a szociáldarwinizmus egyik naiv, de kihívó és mélyen retrográd jelenségéről van szó, regényeiben is, naplójában is.

(Az elődök kritikájának hiánya.) Egy másik fontos problémája rejlik itt e félszázad kutatásának. Az elődök eredményeinek mérlegelése, megrostálása nem ment kellőképp végbe. Így a késő szellem-történet, a följúlt (sainte-beuve-i) pszichologizmus, a művelődéstörténet stílustörténeti válfaja vagy

élményreprodukáló „artistikus” törekvések jegyében fogant ama munkák, amelyeknek szerzői tiszteletreméltó emberi-erkölcsi (vagy éppen politikai) magatartásról tettek tanúságot, s rajongó irodalomkedvelők és jó íróművészek voltak, szinte kritika nélkül származtak át. Elég itt a kitűnő (e sorok írója által különösen tisztelt) Halász Gábor nagyon figyelemreméltó, de semmiképp sem elfogadható viktoriánus tanulmányára utalni (amelyben végül is a 47-es Sommsichot magasztalja föl), vagy az ugyanő szecesszió-felfogására, századvég-szemléletére felhívni a figyelmet.

II. *Kísérletek.* A hatvanas években a magyar irodalomtörténetírás valamennyi korszakában a monográfiák végképp megriktulni látszottak. Helyüket tanulmányok s tanulmánykötetek foglalták el. Nyilvánvalóan szimptomatikus jelenség ez. Az életrajzi, a pályaképi monográfiákkal kapcsolatban, úgy látszik, tudatossá vagy csak megérzetté lett az az általános meggyőződés, hogy addigi karakterükkel elvesztették korszerűségüket. Bizonyítja ezt az is, hogy a tanulmányok javát, ha éberen figyeli őket az ember, lehetetlen nem úgy felfogni, mint készülődést egy új típusú monográfia eszközeinek, szempontjainak, kereteinek kidolgozására, kontúrjainak kirajzolására. S viszont: az a néhány könyv, amely ebben az időben a monográfia jelzést vállalta, többnyire nem igazi monográfia; esszézerű tanulmányok szorosabb-tágabb füzére, a kronologikus, az asszociatív, a tematikus, vagy éppen a szubjektív recepció-élményi-vallomásos egymáshoz kapcsolódás jegyében. Tárgyas szakszerűséggel megfogalmazott célkitűzésű, tárgyas szakszerűséggel kijelölt történeti-esztétikai tétellű, tárgyas szakszerűséggel érvelő monográfiát viszonylag igen-igen keveset találunk a 60-as évtizedtől irodalmunk bármely korszakából; így ebből is.

Erre a korszakra vonatkozóan az utolsó évtizedben—másfél évtizedben két irányban történt a szintetizáló feldolgozás új válfajának megteremtésére kísérlet. Az egyik a művek élményvilágának, mégpedig az ún. korszakélményként felfogott élményvilágnak befogadói-olvasói élményként való, irodalmias szövegű megelevenítési kísérlete. A másik a történeti-esztétikai típusok leírásával, származtatásával és konfrontációjával egykezett közelebb jutni a művekhez, s a művek vélt interpretációján át a korszak folyamataihoz s azok szisztematizálásához.

Az elsőt a szubjektivisták szellemi történet felújításával, a másodikat a forma fontosságának túlhangsúlyával változtatta a kritika. Mennyire jogosan, — nem tanácsos ezúttal vitatnunk, mert sorra kellene vennünk a lehető érveket s ellenérveket egyaránt, s ez igen nagy terjedelmet s időt igényelne.

Fontosabb megállapítanunk, mindenfajta kísérletnek leginkább sebezhető pontja az ezen a területen, hogy az igazi marxista vizsgálódást kielégítő, az osztársadalmi fejlődésértékekben gondolkodó ítélezésnek nem áll rendelkezésére kellő ismeretanyag. Ez ellen a megállapítás ellen, ez ellen a követelmény ellen azt lehetne felhozni, hogy a kellő ismeretanyagot viszont csak akkor lehet szelektálva feltárni, csak akkor lehet az értelmetlen, a szemponttalan filologizmust kikerülni, ha megfelelő célokkal, feltételezésekkel közelítjük meg az anyagot. S ez igaz: reális hipotézisek nélkül munkát kezdeni, munkát végezni lehetetlen. De az is igaz: reális munkahipotéziseket csak kellő anyagismeret birtokában lehet felállítani. Az életrajzi, a pályaképi monográfiák, természetesen, ma is hasznosak, nélkülözhetetlenek; kellő tágasságuk, kellő korszerűségük hiányát azonban minden bizonnyal azért érzi oly erősen a köztudat, mert — akár tudatosan, akár csak benyomásszerűen — látja, hogy az a sokrétű szintetizálás, amely csukagyan megmagyarázhatja a művek és irányzatok, stílusok és műfajok esztétikai sajátosságainak egyrészt keletkezését, másrészt hatáskifejtő társadalmi továbblétezését, ily szűk keretben lehetetlen; könnyen pozitivisták egyéni pszichologizmusához vezethet vissza. Az irányzatrajzok s a műfaj történetek pedig, pusztán pszichológiai, „korélményi” vagy pusztán politico-szociológiai anyagra fundálva, a művészeti alkotás társadalmi-egyedi kettős funkciójának egyikét rendszerint homályban hagyják. Teljes mezőnyrt befogó, bár erősen specifikált hangsúlyú, szociális tudattörténeti s tudatelméleti vizsgálódásokra volna szükség a rendelkezésre álló s javarészt feltáratlan anyagban. *Fejldési, funkciói életérték szerinti megértésre és ítélezésre csak ezek vezethetnek.*

Javaslatok. Semmiképpen sem szabad a korszak vizsgálatának s feldolgozásának lehetőségei közül a hagyományos, átöröklött módszereket és formákat kihagyni. Akibe ezek erősen begyökeresedtek, egy bizonyos koron túl, nehezen is alkalmazkodnának máshoz. Ezeket a módszereket és formákat azonban hozzá kell igazítani a marxizmus követelményeihez. Már amennyire, persze, egyik világszemlélet által kitermelt metódust és formát egy másik világszemlélet követelményeihez hozzá lehet igazítani. S véleményünk szerint lehet; a marxista történeti dialektika egyik nagy ereje az örökség értékeinek elválasztása az örökség gátló tényezőitől.

Az igazán fontos azonban az volna, hogy induljon meg minél előbb a kor teljes társadalmi és tudattörténetére koncentrált, azzal konfrontáló kutatás. Mégpedig olyan kutatás, amely párhuzamosan igyekszik kimunkálni a komparatistikának, az alkotás- és befogadás-életélettannak, a történeti poétikának, a történeti művelődés-szociológiának (stb.) a korszak megragadására alkalmas fogalmait. Ez azonban csak úgy lehetséges, csak úgy kerülheti el a történeti relativizálást, ha szilárd mai marxista esztétikai támpontonál hozza létre fogalmait; mégpedig az esztétikai értékeket az *egyetemes életértékek hierarchiájába* besoroló magatartás támpontjáról.

Ez azonban túl általánosan megjelölt követelmény.

Miként lehet egy korszak tudattörténetéhez, az irodalmat teremtő s befogadó rétegek tudattörténetének hiteles kuttóíhez hozzáférni? Nyilván, *sokféle* metódus lehetséges, amelyek felsorolása itt szükségtelen és képtelen vállalkozás volna. Egyet-kettőt említsünk meg. A legfontosabbak egyike a korban kétségtelenül a művelődési folyóiratok, a művelődési lapok feltárása lehetne. Egyáltalán nem szokványos lapfeldolgozások volnának óhajandók. Hanem sokrétű, lehetőleg minden szakmai területet fedő, szembesítő feldolgozások. Egy példát: halaszthatatlanul sürgős volna a Csengery-féle Budapesti Szemle (s általában a Csengery-kör által létrehozott kiadványok) mindenfajta művészeti s művelődési ág oldaláról való szembesítő feldolgozását elvégezni; szembesíteni a lap történettudományi és természettudományi, képzőművészeti és irodalmi, filozófiai és politikai felfogását, s a végső képet szembesíteni részint a korszak más hazai s *külföldi* csoportjainak felfogásával, részint a csoport által létrehozott szépirodalmi alkotásokkal. Nem kell hangsúlyozni a sajtó egészen különleges jelentőségét a tőkés-polgári világban, kivált a XIX. század közepén, végén, a dualista korszakban, amidőn a sajtó egyeduralkodó a művelődési kommunikáció területén (szemben pl. a ma rádiójával, televíziójával, mozijával). Halaszthatatlan *A Hét* első korszakának földolgozása is.

Hasonló vizsgálódási módszer lehetne egy-egy műfaj vagy műfaj-típus magyar súlypontú világirodalmi áttekintése. Vagy a műfajok életének s hatásának a *társadalmi befogadás* oldaláról való vizsgálata. Mindenesetre, a korszak elejétől kellene elindulni.

Akármilyen módszert választunk is, a végső ebben a korban annak a szellemi-művelődési-lelki folyamatnak művelődéstörténeti-társadalmi feltárása, amelyből a kor művei születtek, s amelyben a következő szakasz irányai előkészültek.

Organizációs kérdések. Két kérdést szokás feszegetni: alig van a terület kutatásának jól képzett szakembere (kivált éppen olyan, aki ennek az „infrastruktúrának” s a kor komparatiztikus vizsgálatának birtokában volna), s nincs működőképes centruma. Mindkét vélekedés csak félig igaz. Meglehetősen a száma azoknak a közép és fiatal kutatóknak, akik kellő összefogás segítségével igen jó, eredményes munkát végezhetnek. Az összefogásra is megvan a lehetőség. Ha az Intézet a Reneszánsz-csoporthoz hasonló munkacsoport lehetőségét elősegítené, pillanatok alatt elindulhatna a kutatás. S ez a személyes ellentétek (egyébként lassan eltűnő, egyesektől azonban mesterségesen szított) elemét is kiiktathatná. A rendeltségi viszonyok presztiziskérdése, amely sokszor, sajnos, a munka érdemi része fölé emelkedik, s a különböző erősen eltérő megközelítések problémái egy ilyen laza szervezetben kiiktatódnának; s benne épp az értelmes viták, a felfogásmódok és munkamétódusok kidolgozásának teremtődne tér. Hozzon tehát létre az Intézet, Sötérnek, mint korszak szakértőnek patronátusával, a Reneszánsz-csoporthoz hasonló szervezetet, s ebben induljon meg a föl-táró-földolgozó munka, amely azonban, mint hangsúlyoztuk, eleve hármass jegyet kellene, hogy magán viseljen: laza szerkezete ellenére erősen koordinált kellene hogy legyen; művészeti s tudati ágak közt konfrontatív, s irodalmak közt komparatiztikus metódust kellene hogy kövessen, s a marxista esztétika és irodalomtudomány kategóriarendszerét korszerű, történeti alapozású poetikai s ideológiai fogalomkincsel kellene hogy bővítse.

Németh G. Béla

Petőfi verseinek készülő metrikai monográfiájáról*

Nagy költőink verseinek monográfikus metrikai vizsgálatát programszerűen Gáldi László hirdette meg.¹ A kíváncsalom külső okai egyértelműek. Nemzetközi példák állnak előttünk,² fáziskésésünk e téren máris számottevő. A műelemzés iránti fokozódó érdeklődés, amely korunkat különösen jellemzi, megbízható minőségű és nagy mennyiségű metrikai információt igényel,³ miként a verstan

* Folyóiratunk ilyen jellegű stúdiumok közlésére csak kivételesen vállalkozhat. A közlési lehetőségek szűkös voltát számba véve adtunk helyet e közleménynek, hogy a hasonló területen dolgozók figyelmét fölhívjuk e munkára. (Szerk.)

¹ Jegyzetek Petőfi jambikus versformáiról, *Tanulmányok Petőfiről*, Szerk. PÁNDI Pál és TÓTH Dezső, Bp. 1962, 467–68.

² Orosz, német, francia példákat Gáldi fenti tanulmánya említ. Kecskés András hívta fel figyelmem két friss szovjet munkára, Holsevnyikov 1972-es és Gaszparov 1974-es művére, ez utóbbi számológépekkel szinte az egész orosz nyelvű költészetet áttekinti metrikailag.

³ Hiányát olyan népszerű kiadványok ellentmondásos metrikai nézetei, magyarázatai is bizonyítják, mint például a *Miért szép?* sorozat lírai kötetei (1966, 1973, 1975).

funkcionális ágazatának további fejlődése is.⁴ A magyar verselmélet a múlt század végén, Négyesy László jelentős munkáiban próbálkozott először költői életművek áttekintése alapján metrum-statisztikai következtetésekre jutni,⁵ ilyen törekvések századunk kimagasló verstani kutatóinak munkáiban is felbukkannak,⁶ különösen Gáldi László némely tanulmányaiban.⁷ A közelmúltban jelent meg az első személyi, metrikai részmonográfia, Szilágyi Péter munkája.⁸ A fontos eredmények mellett valamennyinek közös jellemzője, hogy a szubjektív kutatói szemlélet és gyakorlat természetes stilizációját tűrő végső summázatokat közlik, ezek kialakulásának folyamatát, a részletes műhelymunkát homály fedi. Mind az ellenőrzés, mind az ettől várható termékeny szakmai vita nyilvánvaló posztulátuma a metrikai descriptio folyamatának, részleteinek áttekinthetősége. Ez pedig csaknem lehetetlen, hiszen az eredményközlő publikációk a mikrometrika komplexitásába bepillantást is alig engednek, a rekonstrukció pedig emberi erőket meghaladó fáradozást követelne. Úgy véljük, hogy tudományos továbblépést kizárólag olyan leíró metrikai kutatások kínálhatnak, amelyek a publikációkban is maradéktalanul tükrözik a szemléleti komplexitást, tehát hézagtalanul megadják az elméleti-gyakorlati ellenőrzés esélyét. Valamely költői életmű ilyen természetű feldolgozása a gépi számolás segítségével nem nélkülözheti.

A tudományág belső helyzete, a verselmélet mai állapota – feltűnő egyetemes kritikái ellenére⁹ – historikusan indokolható elmaradottságát, ellentmondásosságát lényegében legyűrte, a külső kíváncsiak s a belső lehetőségek szinkronitása biztosítottak látszik. Századunk nagy verstankutatóinak maradandó eredményei mellett föltétlenül említést érdemelnek az utóbbi évtized szintézist ígérő verstani kutatásai.¹⁰ A tudományosság követelményeit kielégítő, tehát a kontrollt is biztosító metrikai monográfiák gyakorlatilag sem tűnnek vakmerőségnek. A ritmikai mikrostruktúra metrikai vetülete is sok munkát, sok fáradozást követel még, de a gépi segítség révén e munkálkodás emberi arányú, s ilyen az alkalmazhatóság is.

Petőfi összes költeményének a fentiek értelmében vett metrikai monográfiáját, amely készülében van, közel a befejezéshez, a következőkben szeretnénk ismertetni. A metrikai alapelvek kidolgozásában s az emberi korrekció tetemes munkájában jelen sorok írója mellett Rajmüller László tanár vett részt. A gépi programot Jékel Pál dolgozta ki, a vezetése alatt álló Számoló Központban¹¹ folynak a számolások, ODRA 1204-es gép igénybevételével.

1.

Metrikai alapelveink a következők.

1. A magyar nyelvű metrikus költészetnek három alaptípusát tartjuk számon.

a) Hangsúlyos monometrikus verselés. Elsősorban népdalaink ritmusára jellemző, de a műköltészetben is érvényesül.

b) Időmértékes monometrikus verselés. Nálunk csupán a műköltészet ismeri.

c) Bimetrikus verselés. A hangsúlyos és az időmértékes metrumok interferenciája. A magyar nyelvű metrikus műköltészet kezdeteitől ismeri, a XIX. századtól uralkodó méretű.

A bimetrizáláson belül négy metrikai réteg különíthető el: a) hangsúlyos vezérritmusú (az időmértékes metrum modulál); b) időmértékes vezérritmusú (a hangsúlyos metrum modulál); c) oldott bimetrizálás (a hangsúlyos és az időmértékes metrum egyike vagy mindegyike laza szerkezetű); d)

⁴ Vö. PÉCZELY László: Tartalom és versforma, Bp. 1965., KECSKÉS András erről szóló bírálata: ItK 1967. 87.

⁵ A mértékes magyar verselés története, Bp. 1892.

⁶ Gáldi László idézett tanulmánya Szabolcsi Bence, Földessy Gyula, Elek István, Kiss Ferenc tanulmányait említi.

⁷ I. m.: Vers és nyelv a reformkorban, Nyelvünk a reformkorban Szerk. PAIS Dezső, Bp. 1955; A magyar vers a szabadságharc korában, It 1956. 148–189; Senczi Molnár Albert zsoltárverse, Bp. 1958 stb.

⁸ József Attila időmértékes verselése, Bp. 1971, e sorok írójának róla írt kritikája: ItK 1971. 756–760; Jelentős előzményei ELEK István: Csokonai versművészete című könyve, Bp. 1938 és GÁLDI idézett Senczi Molnár-könyve.

⁹ WELLEK–WARREN: Az irodalom elmélete, Bp. 1972. 243; SZERDAHELYI István polemikus túlzásai az Élet és Irodalom 1973-as évfolyamában.

¹⁰ Elsősorban Kecskés András kutatásaira gondolunk.

¹¹ A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen.

szimultán verselés (a hangsúlyos és az időmértékes metrumok olyan interferenciája, amelyben a metrikai komponensek egyenrangúan őrzik monometrikus törvényszerűségeiket).¹²

2. A szótagmérés (prozódia) igazodik a nyelvi tényyszerűséghez: minden szótagot hangsúlyos és időbeli nyelvi nyomatók hordozójának tekintünk, a prozodikus szótagnyomatókat pedig a binárisan mért nyelvi nyomatók összegének tekintjük.¹³ Mivel – különösen bimetrikus jelenségek esetén – a hagyományok és a nevelés révén monometrikusan edzett ritmusérzék ösztönössége könnyen megtévedhet, a pontosság érdekében a közvetlenül érzékelhető metrikai karaktertől függetlenül mérjük a szótagokat. Minden vers minden szótagját a hangsúlyos és az időmértékes binaritás komplex nyelvi nyomatóinak összegeként mérjük, ezáltal differenciáltabb, objektívebb metrikai eredményekhez juthatunk. A monometrikus és a bimetrikus versek tényszerű elkülönítése válik lehetővé.

3. A sortagoló tényezők (ütemek, verslábak, hangsúlyos, időmértékes és közös metszetek) a metrikai karakter meghatározói. Pozíciójukat mindenkor jelöljük, statisztikai mutatóikat a funkcionális verselemzésben alkalmazhatóknak tekintjük.

A jelölési mód főbb jellemzői.

1. Minden verssort szótagokra bontunk. Minden szótag alatt 2×4 számjegy-pozícióban a binárisan mért, rögzített szempontok szerinti nyelvi nyomatók és összegük található, tehát a teljes szótagnyomatók előtt a komplex nyelvi nyomatók differenciált, mindenkor ellenőrizhető nyomatókai.

A nyelvi nyomatókat egytagú arab számok jelzik. Sorrendjüket most betűkkel idézzük, ezekhez fűzzük a jelentés magyarázatát. abcd/efgh = minden szótag alatt e nyolc pozíció szerepel.

a) A szótag időbeli nyelvi nyomatóka, 1–4 pont értékű, attól függően, hogy a szótag rövid magánhangzós nyílt vagy zárt, hosszú magánhangzós nyílt vagy zárt.¹⁴

b) Szóhangsúly-nyomatók. Értéke egy pont. Minden értékes szó első szótagját jellemző relatív hangsúlyérték, több tagú szavak szó belsejében lévő szótagjaihoz mérve. Egytagú tartalmas szavak esetén a sűrített nyomatók kifejezése végett két pontot adunk.

c) Szólamnyomatók.¹⁵ Egy pont értékű. Ezen c) pozíció enklitikák funkcionális korrekciójának pozíciója.

d) Érzelmi nyomatók. Értéke plusz-mínusz három pont, gyakorlatilag a plusz egy-kettő uralkodik. Bonyolult, az elemzés-értelmezés körét érintő nyomatók. Részben szubjektív, valamennyi nyomatókváltozat között a leginkább szubjektív. Elsőrendűen hangsúlyos, de alkalmanként időbeli nyelvi nyomatók (emfatikus nyújtás). Mellőzni súlyos hiba volna, mivel az alkotói szubjektum kifejezésének egyik valós nyelvi eszköze.

e) Metszetkövető pozíciós nyomatók.¹⁶ Értéke egy, kettő vagy négy pont. Olyan metrikai ictus, amely mind az időmértékes, mind a hangsúlyos, mind pedig a közös metszetek után az első szótag nyomatókát dúsíja. Elsőrendűen hangerő-típusú. Hangsúlyos mellékmetszet után egy, monometrikus főmetszet után kettő, közös főmetszet után négy pontot adunk. Időmértékes mellékmetszet után ritkán adunk pontot.¹⁷

¹² Vö. PÉCZELY László: Bevezetés a műelemzésbe, Bp. 1973.

¹³ Gáldi László, Horváth János, Szabédi László, Kecskés András munkáinak prozodikus törekvéseire támaszkodva, Csokonai, Petőfi, József Attila verstani-metrikai nézeteihez híven.

¹⁴ E distinkciót régebbi nyomok alapján, de a gépi számításra nálunk elsőként értelmezve Voigt Vilmos végzi el. Vö. ItK 1972/2. sz.

¹⁵ A fogalom nyelvi definíciója talán egyértelmű, gyakorlati kezelése sokszor mély nyelvi elemzést követel. A metrikában nyilvánvaló típusaival következetesen számolunk. – Megjegyezzük, hogy a szólamnyomatók pozíciója nem csupán a gyakoribb enklitikus korrekcióknak, hanem minden (az első gépi program nyomán adódó) korrekciónak helye is.

¹⁶ Az időmértékes metszetet eleve úgy szemléljük, hogy funkcionális létét nem a pausa, hanem a követő szótag nyomatójának növekedése, intenzitásának emelkedése biztosítja. A hangsúlyos metszet pausa-értékét valljuk, ennek funkcionális szerepét szintén a metszetkövető szótag nyomatók-növelésében látjuk. Néhány írásunkban részletesebben kifejtettük mindezt, vö. Ady szimultán ritmusa, ItK 1969/6. sz. Kettős ritmus Vajda János verseiben, Studia Litteraria, 1970 (Debrecen).

¹⁷ Ennek érzékelhetősége – nézetünk szerint – mindenkor hangsúlyos mellékmetszet jelenlététől függ. Feltételezzük, hogy a fogalom mást nevez meg, mint amit valójában hallunk. Három pontot is adunk néha (főmetszet és mellékmetszet kapcsolódása esetén.)

f) Arzikus nyomaték. Értéke egy pont. Időmértékes monometrikus vagy bimetrikus sorok jambusi, trocheusi, anapestuszi, daktiluszi, olykor choriambusi arsisaira adjuk. Mind az e), mind az f) nyomaték típusok megkívánják az időmértékes metrikai karakter felismerését.

g–h) A megelőző hat számjegy összege, a végleges szótagnyomaték. Mivel nyomaték-skálánk 15 fokú, az összegzés két tagú szám is lehet. A szótagnyomaték minimális értéke 1, maximális értéke 15.

2. Gépileg programozható az a), b), g–h) pozíció. Emberi munkával kell „kitölteni” a c), d), e), f) pozíciókat.

3. A figyelmes emberi munkát a fentiekén kívül a programozható nyomatékok kontrollja, illetve korrekciója is megköveteli. Erre különösen az úgynevezett enklitikák esetében van szükség. Vagyis azon rövid magánhangzós nyílt szótagból álló egytagú szavak mérésekor, amelyek általában névelők, kötőszavak vagy névmások. Ezek mindenkorai össznyomatéka egy pont.¹⁸ A b) pozíciót tartjuk fenn számukra, s ilyen esetben az összes többi pozíció 0 jelű. Mivel már az első, az időtartam-jelölő a) pozíció is 0, az enklitikák felismerése nem nehéz. Az a) pozíció 0 értéke kizárólag enklitikák esetében szerepel. Olyankor, ha a programozható enklitikák valamelyike a szöveg-összefüggésekben funkció- (netán szótani) módosulást szenved, vagyis jelentéssé növekedik, a b) pozícióban szereplő enklitikus nyomatékot a c) pozícióban korrigáljuk, mind az időtartamra, mind a szókezdetre, mind az egytagúságra nézve, s itt a b) + c) nyomatékok a jelentéssé szavakban mért szótagnyomatékok a) + b) + c) nyomatékaival lesznek egyenlők. A többi pozícióban a rendszerezésnek megfelelően adjuk a nyomatékpontokat. Az összegző g–h) nyomaték már nem enklitikát fog mérni.

4. Az a)–b) nyomatékok feltüntetése nyomán elénk rajzolódik a metrikai karakter. Lehetővé válik a fontos sortagoló tényezők jelzése. A d) pozíció után jelöljük a metszetet, pontos sorbeli helyén, a h) pozíció után a verslábát, mindkettőt egy-egy betűjellel, az alábbiak szerint: m = hangsúlyos mellékmetset; f = hangsúlyos főmetset; i = időmértékes főmetset; k = közös főmetset. J = jambus, t = trocheus, a = anapestusz, d = daktilusz, s = spondeus, p = pirrichius, c = choriambus, z = csonkaütem.

5. Ha a szótagok közötti elkülönítésre legalább egy betűhelyet szánunk, akkor nyilvánvaló, hogy minden szöveg szótagra hat (6) betűhelyet kell számítanunk. A lírai szótagszám-tartományt 12-ig számítva látható, hogy eredményünk gépelési vagy nyomdai tükre a szövegsorok számát csupán a számsorokéval bővíti. Hosszabb sorok esetében egy-egy sort ketté kell bontanunk.

6. Minden verset hat sornyi statisztikai összesítő követ, amely teljes egészében gépi programozású. Ezen statisztikai táblázatok nagy számú vers esetén, például egy életmű vizsgálata esetén már mindenképpen meghaladnák az emberi teljesítőképességet. S meg kell még jegyeznünk, hogy a továbbiakban ismertetendő statisztikai sablon eredeti szempontú, a sablontól eltérő statisztikák gépi programozását is lehetővé teszi. Szinte tetszés szerinti mélységű és minőségű statisztikák hívhatók elő a szalagon megőrzött gépi program alapján, számottevő emberi munkát mindez már nem igényel. Gondolunk itt költői korszakok, ciklusok, tematikai-stilisztikai lírai csoportok stb. statisztikáira. De metrikai típusok számtalan variációinak statisztikáira is. Olyan lehetőségek nyílnak meg előttünk, amelyekre eddig talán gondolni sem mertünk.

3.

A gyakorlati munka főbb állomásai a következők.

1. *Első gépi program.* A kritikai kiadás alapján gépelt, szótagokra bontott szöveg, korrigálva, az a) és a b) pozíciók gépi kitöltése.

2. A c), d), e), f) pozíciók kitöltése, emberi munkával. Az enklitikák minőségi kontrollja. A versláb- és metszetjelek feltüntetése.

3. *A második gépi program,* A g–h) összesítés, a statisztikai táblázatok összeállítása. Az eredmény végleges kézirat-értékű, sokszorosításra változtatás nélkül alkalmas.

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy egy-egy költői életmű ilyen részletességű metrikai monográfiája a szerzői soroknak több mint háromszoros, kevesebb mint négyszeres terjedelmében valósítható meg. Nyomdai eljárás esetén, ahol a két számsor apró betűs eljárással is megoldható, a metrikai monográfia előbb jelzett mérete mintegy harmadával csökkenthető.

¹⁸ Természetesen relatív nyomaték ez is, a metrikában betöltött szerepe máig élő hagyományoknak megfelelően a rövid magánhangzós nyílt szótag nyomatékával egyenlő.

Kidolgozott példaként Petőfi: *A Dunán* című versét mutatjuk be.

Fo-lyam, keb- led hány- szor re- pesz- ti meg
1100 2000 2100 2000 4102 2000 1100 2000 1000 1200
0002 0103j 0003 0103s 0108 0002 0002 0103c 0001 0104j

Ha- jó fu- tá- sa s dú- ló fer- ge- teg!
1110 3000 1100 3000 2000k 3112 3000 2100 1000 1000
0003 0104j 0002 0104j 0002 4112j 0003 0104j 0001 0102j

S a seb mi hosz- szu és a seb mi mély!
0100 2201 0120 2100 1000k 3100 0100 2201 0120 3201
0001 0106j 0003 0104j 0001 4109j 0001 0106j 0003 0107j

Mi- nőt a szí- ven nem vág szen- ve- dély.
1100 3000 0100 3102 2000k 2211 4200 2100 1000 3000
0002 0104j 0001 0107j 0002 4111j 0107 0003 0001 0104c

Mé- gis, ha el- megy fer- ge- teg s ha- jó:
3110 2000 0100 2101 2000k 2101 1000 2000 1100 3000
0106 0002 0001 0105c 0002 4109j 0001 0103j 0002 0104j

A seb be- gyó- gyul, s min- den új- ra jó.
0100 2201 1101 3000 2000k 2112 1000 4100 1000 3201
0001 0106j 0003 0104j 0002 4111j 0001 0106j 0001 0107j

S az em- ber- szív ha egy- szer meg- re- ped:
0100 2101 2000 4002 0100k 2112 2000 2101 1000 2000
0001 0105j 0002 0107j 0001 4111j 0002 0105j 0001 0103j

Nincs bal- zsam, mely he- gesz- sze a se- bet.
2211 2100 2000 2200m1100 2000 1000 0100m1100 2000
0107 0003 0002 0105c 1003 0103s 0001 0102j 1003 0103s

2,9	4,1	2,1	4,9	2,8	8,5	2,5	4,0	1,6	4,3
0	0	0	0	0	0	0	0	6	0
16	16	17	9	4	5	6	1	2	0
0	0	5	1	0	0	0	0	0	0
2	0	0	2	2	0	5	1	56	16
29	3	0	0	0	0	4	0		

A vers szövegét követő hat sornyi statisztikai táblázat jelentése:

Az első sorban egy tizedes pontossággal a szótagnyomatékok statisztikai átlagát közöljük. Versünkben a sorok tíz szótagosak, tíz nyomatékatlag szerepel tehát, a szótagok számtani sorrendjében. Táblázatunkból kiderül, hogy versünkben a legélesebb jambus a harmadik, a metszetővező, amelynek thesis 2,8, arsis 8,5 szótagnyomatékú átlagosan. Éles jambus mutatkozik még a második és az utolsó, sorzáró, ötödik jambusban.

A második sor tizenhét számhelyének mindegyike egy-egy hangsúlyos kétütemű sor típusának felel meg. Meghatározott sorrend szerint: 3/2, 3/3, 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 4/5, 4/6, 5/1, 5/2, 5/3, 5/4, 5/5, 5/6, 6/4, 6/5 + egyéb. Versünkben a 13. pozícióban jelzett hat sor felező tízes (5/5), a 17. pozícióban jelzett két sor pedig egyéb (ezek itt az első sor, amely időmértékesen monometrikus, valamint a záró sor, amely három ütemű). A pozíciókban feltüntetett számjegyek összege a vers sorainak számával azonos, itt tehát $6 \cdot 2 = 8$.

A harmadik sorban tizenöt pozíció jelzi a nyomatékskálát, számtani rendben. Látható, hogy egy nyomatékú szótag összesen tizenhat található a költeményben, a legnagyobb nyomaték értéke e

versben tizenkettő, ilyen szótag összesen egy található (a második sor *dülő* jelzőjének első szótagját emeli ki). Funkcionális szempontból hasznosnak ígérkezik a 11–12 nyomatékpont-értékű összesen négy szótag vizsgálata, ezeket érik a vers metrikai nyomatékcsocsái.

A negyedik és az ötödik sor 6×4 pozícióban hat szempontnak megfelelően jelzi a négyes szakaszokra bontott szótagnyomatékokat. 1–4, 5–8, 9–11, 12–15 közötti nyomatékváltozatokat mutatunk be a következő hat szempont szerint:

- a) közös főmetszet után
- b) időmértékes főmetszet után
- c) hangsúlyos főmetszet után
- d) hangsúlyos mellékfőmetszet után
- e) az összes metszetkövető szótagnyomaték
- f) az összes nem metszetkövető szótagnyomaték statisztikai mutatói a négy nyomatékcsoport szerint. Természetes, hogy $e) + f) =$ a vers szótagjainak számával (esetünkben: 80).

A hatodik sorban összesített verslábstatistikát látunk. Nyolc számpozícióban a gyakorlatban előforduló nyolc versláb kötött sorrendjében: jambus, spondeus, trocheus, pirrichius, anapestusz, daktilusz, choriambus, csokaiütem. (Versünkben tehát 29 jambus, 3 spondeus, 4 choriambus található. Ez utóbbit összetett verslábként, számszerűen kettőnek tekintve a hatodik sor számainak összege az egész költemény verslábainak összegével egyenlő, azaz: 40.) Ha az igen ritka kivételek valamelyikével találkozunk a gyakorlatban (creticus, molossus stb.), ezt a szóbeli értékelésre bízunk, statisztikán kívüli jelenségnek tekintjük.

5.

Bemutatott példánk meggyőzően illusztrálhatja munkálkodásunk céljának, eredményének néhány egyszerűségét:

1) A szótagnyomatékoknak eddig is (metrikusonként változó mélységű) komplex műhelymunkájához hívek maradván, az eddigi legszélesebb nyomatékskálát dolgozván ki, a számpozíciókhoz kötött szempontjaink kinyilvánításával *ellenőrizhetővé tettük* mindenki számára prozodikus döntéseinket. A verstantudomány objektív fejlődésének elengedhetetlen feltétele ez a megnyilatkozás, amely mint jeleztük, mindeddig homályba borult. Szótagnyomaték-skálánk hangzó nyelvi nyomatékok összegéből adódik, a metrum rekonstrukcióját a hangzó vers ritmusához közeledve vázolja fel. Időmértékes metrum jelenléte esetén, miként választott versünkben is, a mechanikus monometrikus prozódia a szótagok időtartamát jelölő első pozícióban tükröződik. Előttünk áll a lehetőség a metrum ezen első pozíciós bemutatására, s nyomban ellenőrizhetjük az általunk hangzónak vélt metrummal, amely az összesített szótagnyomatékokból adódik. Az eltérés folyamatos, metrikai karaktert érintő. Monometrikus versekben is, különösen pedig bimetrikus versekben. Ezen komplex prozódiaval elkerülhetjük a sematikus, képletszerű prozódia vulgáris metrikai konzekvenciáit. Minden további lépésünk is ellenőrizhető (jeleink közlése révén, a metszet- és verslábjelölő betűkre gondolunk), innen számítva már minden metrikai meggyőződés, metrikai alapszemlélet kérdése. A várható fejlődést előrelendítő várható viták a részleteket is megvilágító, hasonlóan nyílt közlésekkel szembesülve bontakozhatnak ki, azaz: objektíve ellenőrizhető alapon. A fáradságos munkának, amelynek eredményei egyelőre a szakmai kutatás szűkebb érdeklődésére tarthatnak csupán számot, nem axiomatikus, hanem metodikai törekvései a legfontosabbak.

2) Az egyes verseket követő statisztikai összesítések a gépi munka jelentőségét bizonyítják. Egy-egy ilyen táblázat összeállítása csupán emberi munkával, esetleg valamely terjedelmes mű esetében szinte erőket meghaladó feladvány volna, a hibaszázalék pedig jelentősen megnövekedne. Ismételijük, hogy a kész program nyomán egészen más szempontú statisztikai mutatók is könnyedén nyerhetők, bár a funkcionális versmagyarázat statisztikai sablonunkból is sok egyszerű, megbízható információt nyerhet. Arra csupán utalunk, hogy ilyen típusú személyi metrikai monográfiák későbbi elkészülte után az összehasonlító metrikai vizsgálatok objektív alapú, gyors fejlődése várható.

A Petőfi összes versének gépi segítséggel készülő metrikai monográfiájáról szóló tájékoztatásunk végén utalni szeretnénk arra, hogy a metrikával szemben támasztott külső igényeknek a metrumkutatás belső állapota is képes talán megfelelni.

Szuromi Lajos

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

• Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1976. XI. 23. Terjedelem: 14,7 (A/5 ív)
77.3858 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Фене, И.</i> : Борьба «Критических записок» за республику литературы	133
<i>Киши, Ф.</i> : Публицистика Костолани в годы первой мировой войны	150
<i>Ботка, Ф.</i> : Художественная проза венгерской эмиграции в Советском Союзе	168

Юбилей

<i>Барта, Я.</i> : О любовной лирике Яноша Вайды. I	180
---	-----

Сообщения

<i>Вереш, И.</i> : Семья Каройи и раннее Просвещение	197
<i>Сайбели, М.</i> : Кажущиеся и действительные параллели между произведениями Гергея Цуцора и Шандора Петёфи	203
<i>Сабо, З.</i> : Стилиевые формы импрессионизма конца прошлого века	207

Документация

<i>Борша, Г.</i> : «Утренние песнопения» и Мартон Калманчеши Шанша	215
<i>Месарош, И.</i> : Школьный перевод «Георгики», датируемый ранее 1941 г.	229
<i>Саудер, М.</i> : Неизвестные рукописи Ференца Вершеги	241
<i>Д. Семзе, П.—Саллаши, А.</i> : Письма Яноша Вайды и воспоминания о нём	246
<i>Гал, И.</i> : Михай Бабич и Лорант Бош о первом десятилетии фонда Баумгартена	258

Обзор

Antonius de Bonfinis: Rerum Hungaricarum Decades (<i>Сенеши, Т.</i>)	262
Дьёрдь Кокаи: Библиография истории венгерской литературы с 1772 по 1849 г. (<i>Фене, И.</i>)	264
«Предвидьте свою судьбу» (<i>Мезеи, М.</i>)	268
Геца Варади: 1848 — звезда моя. (<i>Сегеди-Масак, М.—Вереш, А.</i>)	270
Жигмонд Вита: Йокаи в Трансильвании (<i>Надь, М.</i>)	273
Микша Фенё: Заметки и письма о журнале «Нюгат» (<i>Ронаи, Л.</i>)	276

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 66,— Ft

I szám ára: 13,— Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Fenyő, I.</i> : La lutte des Feuilles Critiques pour la république de la littérature	133
<i>Kiss, F.</i> : L'activité de publiciste de Kosztolányi aux années de la guerre mondiale	150
<i>Botka, F.</i> : La littérature en prose de l'émigration en Union Soviétique	168

Anniversaire

<i>Barta, J.</i> : Sur la poésie lyrique amoureuse de János Vajda I.	180
--	-----

Bulletin

<i>Vörös, I.</i> : La famille Károlyi et les Lumières précoces	197
<i>Szajbély, M.</i> : Des parallélismes présumés et véritables entre les oeuvres de Gergely Czuczor et celles de Petőfi	203
<i>Szabó, Z.</i> : Les formes de style de l'impressionisme de la fin de siècle	207

Documents

<i>Borsa, G.</i> : Les «Chantes de matin» et Márton Kálmáncsehi Sánta	215
<i>Mészáros, I.</i> : Sur une traduction scolaire de la Géorgique de Virgile, antérieure à 1641	229
<i>Szauder, M.</i> : Les manuscrits inconnus de Ferenc Verseghegy	241
<i>D. Szemző, P.</i> — <i>Szállási, A.</i> : Des lettres de János Vajda et des écrits sur lui	246
<i>Gál, I.</i> : Mihály Babits et Lőránt Basch sur les dix premières années de la fondation Baumgarten	258

Revue

Antonius de Bonfinis: Rerum Hungaricarum decades (<i>Szepessy, T.</i>)	262
György Kókay: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849. (Bibliographie de l'histoire de la littérature hongroise 1772—1849. (<i>Fenyő, I.</i>))	264
“Sorsotok előre nézzétek” (“Prévoyez votre sort”) (<i>Mezei, M.</i>)	268
Géza Várady: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. (1848, notre étoile) (<i>Szegedy-Maszák, M.</i> — <i>Veres, A.</i>)	270
Zsigmond Vita: Jókai Erdélyben. (Jókai en Transylvanie.) (<i>Nagy, M.</i>)	273
Miksa Fenyő: Notes et lettres sur la revue Nyugat (Occident). (Feljegyzések és levelek a Nyugatról.) (<i>Rónay, L.</i>)	276

Chronique